

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

Європейський університет

СТУДІЇ
з архівної справи
та документознавства
Том одинадцятий

Київ
2004

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

*І. Б. Матяш (головний редактор),
Н. М. Христова (заступник головного редактора),
Г. В. Боряк, І. Л. Бутич, Л. А. Дубровіна, С. Л. Зворський,
Я. С. Калакура, С. Г. Кулешов, М. В. Ларін, Л. П. Одинока,
Ю. І. Палеха, Г. В. Папакін, Р. Я. Пиріг, В. А. Смолій,
З. І. Тимошенко, В. І. Ульяновський, В. В. Федосов*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси
та інформації 04.07.96, серія КВ № 2110

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки»
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 2 від 5 травня 2004 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства
забороняється. Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає
оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати тексти.
Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.
При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи
та документознавства» обов'язкове*

ЗМІСТ

I. Архівна справа: історія та сучасність

- Московченко Наталія** Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932 рр.) 5
- Палієнко Марина** Український національний музей-архів у Празі (1923–1930): історія створення та основні напрями діяльності 13
- Папакін Георгій** Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. 25
- Діденко Людмила** Документальна фондова колекція Білоцерківського краєзнавчого музею як джерело краєзнавчих досліджень 42
- Юдіна Лариса** Відділ рідкісних книг та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: з історії комплектування 55
- Кисельова Алла** Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг. 58
- Ємельянова Тетяна** Використання архівної інформації кінодокументів періоду Другої світової війни у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного . . . 71
- Прийсь Тетяна** Науково-методична робота архівних установ УРСР у повоєнні роки 74

II. Теорія і методика архівознавства

- Христова Наталія (керівник), Андрієвська Лариса, Бездрабко Валентина, Зворський Сергій, Климова Катерина, Лозова Софія, Павловська Надія** Схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України 77
- Христова Наталія** Грошова оцінка документів Національного архівного фонду України 108
- Драгомірова Лариса** Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення і технологія створення (науково-практичний коментар до третього розділу «Основних правил роботи державних архівів України») 111
- Сельченкова Світлана** Експертиза цінності управлінських документів недержавних організацій: організаційно-методичний аспект 133
- Матяш Ірина** Архів у техногенному суспільстві: загрози і шляхи їх подолання 137

III. Джерелознавчі галузі знань

- Старовойтенко Інна** Листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка (1907–1914 рр.) як джерело дослідження історії української щоденної газети «Рада» 141
- Киридон Алла** Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви 150
- Винокурова Файна** Архівна колекція «Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного управління СБУ» Державного архіву Вінницької області як джерело з історії євреїв під час нацистської окупації 157

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

- Кулешов Сергій** З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках 164
- Палеха Юрій** Основні чинники впливу на вузівську підготовку документознавців 168
- Антоненко Ірина** Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 «Інформація та документація. — Управління документацією» 172
- Загорецька Олена** Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х рр. 177
- Батрак Алла** Висвітлення проблем документознавства на сторінках періодичних видань Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства 183

V. Історія товариств

- Каран Дмитро** Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів у контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича 188
- Коваленко Олександр, Гейда Ольга** З історії архіву Чернігівської духовної консисторії. 204

VI. Огляди архівних фондів

- Преловська Ірина** Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року 212
- Потильчак Олександр** Іноземні військовополонені Другої світової війни у радянських таборах на території України: до проблеми вітчизняної джерельної бази 219

ВІІ. Персоналії

Ульяновський Василь Бібліотека «знань» і технологія праці Володимира Іконнікова 224
Приходько Людмила Олександр Грушевський — дослідник історії України 238

Павловська Надія Вплив О. С. Лаппо-Данилевського на формування світоглядних та наукових поглядів В. І. Веретенникова 247
Волкотруб Ганна До джерельної бази української біоісторіографії (особовий фонд П. В. Клименка) . . . 254

ВІІІ. Архівні відкриття

Крячок Микола П. О. Корсаков — російський письменник, перекладач, перший цензор поетичних творів Т. Г. Шевченка 258

Іванюк Олег Етнічний склад населення міст України наприкінці ХІХ ст.: стан і перспективи дослідження проблеми 262
Ігнат'єва Ірина Відображення виходу євреїв з Єгипту в біблійних та античних джерелах . . . 266

ІХ. Бібліографія, рецензії, повідомлення

Зворський Сергій Перший рік діяльності спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в УНДІАСД 273

Відомості про авторів 277

Наталія Московченко

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (1919–1932 рр.)

Історія розвитку архівного законодавства в Україні недостатньо висвітлена у сучасній українській історіографії. Окремі питання цієї теми окреслені у роботах В. Нікітіна¹, посібнику «Нариси історії архівної справи в Україні»², підручнику «Архівознавство»³ та ін. Архівному законодавству часів незалежності України присвячені публікації К. Новохатського⁴. Аналіз та узагальнення досвіду архівного законотворення необхідні для роботи над створенням досконалих нормативно-правових актів з архівної справи в умовах самостійності нашої країни.

1917–1932 рр. в історії розвитку архівної справи в Україні були визначальними. Упродовж цього періоду в Україні було проведено архівну реформу, створено нормативно-правову базу діяльності архівних установ, усунуто дублювання в управлінні архівною справою та проведено її централізацію, створено ієрархічну мережу архівних установ, сформовано державний архівний фонд та уконституйовано це поняття в архівознавстві, проведено концентрацію архівних документів в державних архівах, розроблено нормативно-методичне забезпечення основних напрямів роботи архівів, здійснено перші кроки з впровадження в життя концепції підготовки архівістів.

Організація архівної справи в УСРР впродовж 1920-х рр. пов'язана з проведенням архівної реформи в Україні. Аксіомою радянської історіографії архівознавства була думка про визначальну роль у реформуванні засад архівної справи в союзних республіках так званого «ленінського» декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР» від 1 червня 1918 р. Вважалося, що саме він став підґрунтям українських нормативно-правових актів у галузі архівної справи, які визначили основні напрями реформи. Архівознавчі дослідження останніх років спростували цю думку. Зокрема, переконливо доведено, що концепція архівної реформи в УСРР має багато спільного з теоретичними розробками українських істориків-архівістів 1917-1919 рр. О. Грушевського, І. Каманіна, В. Модзалевського та окреслюється в ключових питаннях із російською та західноєвропейською моделлю архівної реформи⁵.

Впровадження архівної реформи в Україні вимагало належного законодавчого забезпе-

чення. Нерозробленість правових норм різних аспектів діяльності архівних установ означала, що «у випадку пограбування або продажу архівів, Архівне Управління не мало юридичних основ до залучення винуватих до відповідальності»⁶, як наголошував на початку 1920-х рр. завідувач Київського губарху В. Міяковський.

Відтак розроблення правових засад розвитку архівної справи постало як першочергове завдання організації роботи архівних установ. Впродовж 1920-х років було прийнято ряд декретів («Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Наркомосу» від 3 квітня 1919 р., «Про охорону архівів» від 31 жовтня 1922 р.), законів («Кодекс законів про Народню Освіту УСРР» від 22 листопада 1922 р., «Устава про ЄДАФ УСРР» від 5 квітня 1930 р.), постанов ВУЦВК та РНК УСРР («Тимчасове положення про архівну справу» від 20 квітня 1920 р., «Про закріплення за архівами їхніх приміщень» від 2 липня 1923 р., «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» від 16 грудня 1925 р., «Про Всеукраїнський центральний державний архів» від 13 серпня 1930 р., «Про стан архівної справи і діяльність архівних органів в 1927 і 1928 рр.» від 29 липня 1929 р.), положень про Центральне архівне управління від 3 січня 1923 р., про кабінет архівознавства, науково-довідкові бібліотеки при центральних і крайових архівах УСРР. Ці законодавчі, нормативно-правові й нормативні акти можна поділити на кілька груп. До першої групи слід віднести такі, що встановлювали право власності на всі архівні документи УСРР. Другу складали акти, що конституювали статус сукупної архівної спадщини українського народу та впроваджували централізоване управління архівною справою. До третьої групи належали нормативні документи, які врегульовували діяльність архівних установ, визначали основні ознаки та визначали структуру архівної системи. До четвертої — ті, що унормовували фінансову сторону діяльності архівних установ. Цей поділ досить умовний, оскільки більшість документів мала комплексний характер і відображала пріоритети державної політики в сфері архівної справи.

Першим законодавчим актом в Україні, що стосувався питань архівної справи, був декрет

І. Архівна справа: історія та сучасність

РНК УСРР «Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Наркомосу» прийнятий 3 квітня 1919 р.⁷. Попри те, що це не був спеціальний архівний закон, з нього фактично розпочалася централізація архівної справи⁸, оскільки він декларував загальнонародну державну власність на архівні документи і узаконював розпорядника документальної спадщини українського народу — НКО в особі архівної секції Вукопмису, забороняючи нищення будь-яких документів без її відома. Таким чином, однією з перших засад упорядкування діяльності архівних установ було встановлення централізованого керівництва архівами й заборона установам самостійно знищувати архівні документи. Ця норма не була випадковою, адже у вирі революції й громадянської війни гинули безцінні документи. Законодавчі акти з архівної справи відомий того часу архівіст, заступник керівника планово-інструкторського сектору В. Нікітін справедливо назвав «не звичайні, а надзвичайні», запропонувавши розглядати їх як такі, що «не відбивають нормального процесу розвитку архівної справи і нормального розвитку архівного законодавства. Це були виняткові закони, видання яких вимагала виняткова доба»⁹.

Важливим актом для поглиблення розуміння права державної власності на архівні документи було затверджене РНК УСРР 24 квітня 1920 р. «Тимчасове положення про архівну справу», відоме в історіографії як таке, що впроваджувало націоналізацію і централізацію архівної справи в УСРР. Однак, пріоритет в оголошенні централізації все-таки належав декрету «Про передачу історичних пам'яток і предметів мистецтва до відання Народного комісаріату освіти УСРР», а важливість «Тимчасового положення про архівну справу» полягає в тому, що воно вперше безпосередньо регулювало питання архівної справи і сприяло впровадженню основних положень архівної реформи. Архівні документи оголошувалися «всенародним добром», категорично заборонялося їх нищення та відчуження. Таким чином, вперше вводилося поняття сукупної архівної спадщини. Незабаром його семантика змінилася. Зв'язок поняття з власністю радянської держави реалізовувався в назві «єдиний державний архівний фонд», вперше уконституційований в постанові РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р.

В умовах неконтрольованого нищення документальної спадщини українського народу (передусім приватних зібрань і конфесійних

архівів) особливо важливими поряд зі встановленням державної власності на архівні документи та впровадженням централізації архівної справи було забезпечення збереженості архівних документів та унормування процесів утилізації документів. Ряд постанов першої половини 1920 р. регулював, зокрема, процеси використання архівів для потреб паперової промисловості¹⁰, бо нерідко траплялися випадки передавання на паперові фабрики цінних архівних документів без належної експертизи.

Таким чином, перші в УСРР законодавчі акти з архівної справи були спрямовані на впровадження централізованого управління в сфері архівної справи, оголошення державної власності на архівні документи, заборону нищення архівів та урегулювання питань їх неконтрольованої утилізації, що становила серйозну загрозу збереженню документально-історичної спадщини українського народу. Але не були вирішені питання усунення паралелізму в управлінні архівною справою, що призводило до дублювання основних функцій Архівної секції Вукопмис та ОВАК, ще не розглядалося питання про статус і склад державного архівного фонду.

Друга група законодавчих актів стосувалась формування ієрархічної системи архівних установ, поглиблювала впровадження централізації в галузі архівної справи. Так, постановою Колегії Наркомосвіти УСРР від 28 квітня 1921 р. на базі Архівної секції підпорядкованого йому Вукопмису було створено Головне архівне управління при Наркомосвіті УСРР (Головарх)¹¹. 24 серпня 1921 р. колегія Наркомосвіти УСРР схвалила положення про Головне архівне управління, його штати і колегію¹², а 3 вересня 1921 р. рішення колегії було затверджено наказом Наркомосвіти УСРР. Таким чином, у вересні 1921 р. було створено центральний орган управління архівною справою в республіці, що сприяло поглибленню процесу централізації архівної справи. Незабаром, 23 січня 1922 р., постанова РНК УСРР «Про ліквідацію діяльності ОВАК, губерніяльних комісій і архівних секцій Губкопмисів» усунула дублювання в управлінні архівною справою, передала всі права, обов'язки і матеріальну базу ОВАК та губернських архівних комісій Головарху, «як єдиному від нині центральному архівному органу»¹³. Серед його найважливіших завдань були виявлення, реєстрація та охорона архівів. Як зазначалося в доповідній записці щодо пріоритетів діяльності управління, «охрана архивов составляет одну из важнейших новых задач Главного архивного управления и его отделов. Она, мож-

но сказать, является фундаментом, на котором покоится успешное выполнение всех других задач архивного строительства. При этом охрана — дело неотложное»¹⁴.

Зусиллями Головарху було підготовлено проект постанови «Про охорону архівів», прийнятої РНК УСРР 31 жовтня 1922 р. У постанові ставилися такі завдання: утворення єдиного державного архівного фонду; встановлення строків зберігання архівних документів в установах, підприємствах, організаціях; поглиблення централізації архівної справи; встановлення контролю за утилізацією архівних документів; встановлення карної відповідальності за недбале ставлення до архівів. Постанова декларувала єдність і неподільність державного архівного фонду, покладаючи «завідування» ним на Головарх та його місцеві органи¹⁵.

Всі питання, які стосувалися архівної справи (передавання архівних документів до інших установ, їх продаж, вивезення за межі УСРР тощо), мав право вирішувати тільки Головарх та його місцеві органи. Отже, цією постановою в УСРР послідовно поглиблювалася централізація архівної справи, а за архівними установами закріплювалося право розпоряджатися архівними документами.

Централізація архівної справи за даною постановою полягала в тому, що на архівні органи було покладено керівництво архівною справою в діючих установах (4-й пункт постанови): «Главному архивному управлению принадлежит руководство постановкой архивной части текущего делопроизводства в учреждениях»¹⁶. Отже, за Головархом закріплювалося право контролю, встановлення порядку зберігання, передавання до архіву та нищення архівних документів, їх переміщення, продаж, вивезення за межі УСРР та вирішення інших питань архівного будівництва.

Запроваджувалася обов'язкова реєстрація в губархах всіх архівних документів, що знаходилися в архівних частинах установ, підприємств та організацій. Рукописні збірки, що знаходилися у приватних осіб, теж підлягали реєстрації. Порядок реєстрації і передачі секретних документів встановлювався за згодою зацікавлених сторін.

Водночас постанова підтвердила права Істпарту на «революционные материалы, относящиеся к истории Революции и Коммунистической партии на Украине», згідно з постановою ВУЦВК від 6 квітня 1921 р. «Про комісії по історії української революції і комуністичної партії». Більше того, військові архіви нале-

жало передавати до Військово-ученого архіву Центрархіву РСФРР у Москві. Отже, за цією постановою архівні документи були поділені між трьома установами: Головним архівним управлінням, Істпартком та Військово-ученим архівом Центрархіву РСФРР. Враховуючи недосконалість визначення складу Єдиного державного архівного фонду (далі — ЄДАФ)¹⁷, а також закріплені постановою права істпартів на формування архівного фонду партії та обов'язковість передавання до Москви військових архівів, можна стверджувати, що «єдиного» державного архівного фонду на той час не могло бути.

Постанова «Про охорону архівів» визначала також трирічний термін зберігання закінчених діловодством документів в архівних частинах установ, організацій, підприємств. За необхідності строк міг бути змінений за домовленістю з Головархом чи його місцевими органами. Установам надавалося право отримувати довідки за переданими документами. Втім, формулювання положень цього пункту постанови було неточним, що провокувало порушення порядку передавання архівних документів на державне зберігання: «Термін переховування при установах закінчених справ не повинен перебільшувати 3 років з часу їх закінчення; після 3-річного терміну ці справи передаються до архівосховища Головарху»¹⁸. Отже, перша частина тексту 2 пункту суперечила другій його частині. Цим скористалися установи, які бажали якнайшвидше звільнитися від архівних документів, нав'язуючи їх архівним установам до закінчення трирічного терміну зберігання в архівних частинах.

Приділялася увага в постанові й питанням утилізації архівних документів. Зокрема, розроблення порядку знищення архівних документів покладалося на архівні установи, а прибутки від продажу архівної макулатури надходили до «державної скарбниці». Незаконно продані архівні матеріали конфісковувалися.

Порушникам постанови загрожувала відповідальність за 102 статтею Карного кодексу, яка встановлювала карну відповідальність за недбайливе ставлення до службових обов'язків, невиконання їх та інші злочини проти порядку управління. Хоча вона не накладала кару саме за архівний злочин, її можна вважати значним кроком вперед у порівнянні із загальним формулюванням «Временного положения об архивном деле» від 20 квітня 1920 р., де йшлося про притягнення до «законной ответственности».

І. Архівна справа: історія та сучасність

Міру відповідальності за статтею 102 Карного кодексу пізніше було уточнено і розширено у постанові ВУЦВК «О дополнении УК статьей 102 об ответственности за нарушение правил об охране архивов» від 15 листопада 1922 р., де було сказано: «Несдача на учет архивов и архивного материала, самовольный вывоз за пределы УССР или самовольное использование, уничтожение и отчуждение архивов и архивного материала, а также небрежное хранение их карается штрафом до 300 руб. золотом или принудительными работами или лишением свободы на срок до одного года»¹⁹.

Таким чином, постанова РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. уперше проголосила створення ЄДАФ УСРР та визначила його склад, встановила керівництво архівною справою, включаючи організацію архівної частини поточного діловодства в установах та організаціях, вперше визначала строки і порядок передавання архівних документів установами і організаціями на державне зберігання. Сказане дає підстави констатувати, що назва постанови «Про охорону архівів» була вужча за зміст, однак акцентування уваги на охороні архівів було продиктовано необхідністю, коли найважливішим, першочерговим завданням архівних органів в Україні було саме рятування архівів.

Питання архівної справи знайшли відображення і в «Кодексі законів про народну освіту УСРР», прийнятому ВУЦВК 22 листопада 1922 р. За цим законом Головарх підпорядковувався Головному комітету професійної і спеціальної наукової освіти (Головпрофосвіти) Наркомосвіти УСРР та вводився в управління музейних, бібліотечних і архівних справ. Його штат зменшувався до 7 осіб. Ці заходи значно погіршили організаційно-правове положення Головарху у порівнянні з 1921 р., коли він існував на правах особливої частини при Наркомосвіти УСРР.

Початок нового етапу розвитку архівної справи України пов'язаний із затвердженням 3 січня 1923 р. постанови ВУЦВК «Положення про Центральне Архівне Управління»²⁰, згідно з яким колишнє Головне архівне управління при Наркомосвіти реорганізовувалося у Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК. На Укрцентрархів покладалося загальне керівництво всією архівною системою УСРР, організація архівної частини поточного діловодства в діючих установах та наукова класифікація архівних матеріалів.

Завідувач Укрцентрархіву та його заступник, згідно з положенням, мали призначатися Президією ВУЦВК.

У безпосередньому віданні Укрцентрархіву знаходилися центральні історичні архіви у Києві та Харкові і Центральний архів революції у Харкові. Губернськими архівними органами були губархи, що перебували у віданні губвиконкомів. Губархам підпорядковувалися губернські історичні архіви, до складу яких входили відділи історії революції.

Отже, за цим законодавчим актом державний орган управління архівною справою було підпорядковано ВУЦВК, що розширило його права та повноваження; та була визначена структура мережі архівних установ.

Помітну роль в справі поліпшення архівного будівництва, зміцненні матеріальної бази архівів відіграла постанова ВУЦВК від 2 липня 1923 р. «Про закріплення за архівами їхніх приміщень»²¹. У ній підкреслювалася необхідність забезпечення центральних та місцевих архівних установ Укрцентрархіву приміщеннями на пільгових умовах для розміщення в них архівосховищ. Ці пільги стосувалися порядку закріплення приміщень за культурно-просвітницькими та навчально-виховними організаціями, які їм надавалися за постановою ВУЦВК від 13 вересня 1922 р.²² Відповідальність за здійснення цих заходів, а також підтримка архівних установ в справі концентрації архівних документів, покладалася на губвиконкоми²³.

Спеціальна постанова ВУЦВК від 19 грудня 1923 р. дозволила Укрцентрархіву мати свої спеціальні кошти, до яких належали доходи від видань Укрцентрархіву та від продажу документів, що були визнані в установленому порядку такими, що не мають історичної цінності. Це значно зміцнило матеріальну базу архівних установ, дозволило спрямувати кошти на видавничу діяльність та підготовку кадрів.

До нормативних документів, що регулювали фінансові та організаційні питання роботи архівних установ, слід віднести й постанову ВУЦВК та РНК УСРР 1924 р. «Штати Центрального Архівного Управління та його установ». Цією постановою встановлювалися такі штати центральних архівних установ України: ЦАУ — 11 чоловік, з яких тільки троє були спеціалістами з архівної справи; Центральний архів революції — 25 осіб; Харківський центральний історичний архів — 6 осіб; Київський центральний історичний архів — 4 особи. Таким чином, 53 особи (з яких значний відсоток складав допоміжний персонал)

мали керувати і відроджувати архівну справу в Україні²⁴. Очевидно, що встановлені нормативи чисельності не відповідали потребам часу й завданням галузі.

Для розвитку земельного кодексу УСРР та архівного законодавства ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову від 20 вересня 1924 р. «Про земельні архіви». У ній йшлося про те, що всі земельні справи й плани, що переховуються в земельних архівах, після втрати значення для поточної роботи земельних органів, належить передавати на державне зберігання.

14 квітня 1925 р. Раднарком видав доповнення до декрету Раднаркому «Про охорону архівів» від 31 жовтня 1922 р., що стосувалося таємних архівних документів мобілізаційного характеру. В постанові зазначено, що такі архівні документи, втративши практичне значення, не підлягають передаванню до архівних органів. Сама установа, що відає подібними архівами, знищує їх будь-яким способом. Під час їх знищення неодмінно мусить бути присутній представник Укрцентрархіву. Особливо цінні документи архівні органи можуть вилучити для подальшого зберігання за згодою з військовими відомствами.

Положення ВУЦВК та РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. «Про Центральне Архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи» визначало завдання Укрцентрархіву, його структуру, права, розподіл обов'язків між його структурними підрозділами та місцевими органами, вирішувало питання фінансування²⁵.

Згідно з положенням, до місцевих органів Укрцентрархіву входили: Головарх АМ СРР та окружні архівні управління, які поділялися на дві категорії. До обов'язків окрархів I категорії входило нагляд за архівами, облік і реєстрація архівів, охорона, нагляд за відомчими архівами, концентрація архівних документів та передача їх до центральних архівних установ з резервних архівосховищ, видача довідок з архівних установ, продаж архівної макулатури, попередня розробка матеріалів, що надійшли до окрарху й передача їх до центральних архівів, вилучення цінних архівних документів, складання оглядів цих документів та подача їх на затвердження Укрцентрархіву.

Окрархи II категорії проводили таку саму роботу, крім розробки та розподілу документів між відповідними архівам. Всі документи, які надходили до окрархів II категорії, згодом надсилалися до ЦАУ на «систематизацію й розробіток»²⁶.

Крім централізації архівної справи, реалізованої згідно з положенням про Укрцентрархів, на порядку денному архівної реформи стояло створення державного архівного фонду. Прагнення українських архівістів до незалежного формування ЄДАФ УСРР та ще раз законодавчо підтвердити існування в Україні власного ЄДАФ, на противагу намаганням Центрархіву РСФРР створити загальносоюзний керівний архівний орган, знайшло своє відображення у постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» від 16 грудня 1925 р.²⁷

Текст нового законодавчого акту майже тождий тексту скасованої ним постанови РНК від 31 жовтня 1922 р. «Про охорону архівів». У постанові було зазначено, що партійні архіви передаються до ЄДАФ тільки тоді, коли таке передавання визнають доцільним відповідні партійні органи. У тих випадках, коли партійні архіви передано до архівних органів, парторганізації мають право здійснювати контроль за зберіганням цих архівних документів.

Стала очевидною й необхідність зміни строків зберігання архівних документів у діючих установах. Це пояснювалося тим, що діючі установи вимагали від архівів приймати документи 3-річної давності, коли ці установи ще не завершили концентрації архівних документів ліквідованих установ. Відтак строк зберігання документів у діючих установах змінювався з трирічного на п'ятирічний.

Деякі зміни вносилися постановою до правил реєстрації приватних архівів. На заміну вимоги щодо реєстрації всіх зібрань приватних осіб висувалася вимога реєструвати тільки ті зібрання рукописних матеріалів, які, за визначенням представників Укрцентрархіву, мали культурно-історичне або громадське значення. Реєстрація, зберігання та передавання партійних архівних документів, які знаходилися у приватних осіб, проводилися за згодою ЦАУ та «провідного центрального партійного» органу. До архівного фонду не повертали-ся правові документи осіб (особисті посвідчення тощо) на відміну від попереднього закону, за яким поверненню підлягали всі документи без винятку.

Новим у постанові було розширення прав Головного архівного управління АМ СРР. У тому випадку, коли у архівосховищах Головарху АМСРР, за визначенням ЦАУ УСРР, знаходилися архівні документи загальнодержавного значення, ЦАУ УСРР мало право забирати

І. Архівна справа: історія та сучасність

оригінали цих документів до своїх архівосховищ, залишаючи Головарху АМ СРР копії.

Удосконаленню структури архівних установ та конституюванню їй централізованого статусу сприяло й «Положення про Центральне Архівне управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи»²⁸ від 25 січня 1928 р. Його новизна полягала в тому, що в ньому з'явився пункт про підготовку архівних документів для наукових досліджень, було уточнено склад Ради при завідувачому Укрцентрархівом (включені завідувачі відділами архівознавства та адміністративно-організаційного); Центральний історичний архів у Києві та Центральний архів стародавніх актів та крайові історичні архіви у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові увійшли до Укрцентрархіву як самостійні одиниці.

Чіткіше визначалися обов'язки центральних архівів та крайових історичних архівів: зберігання, систематизація і реєстрація, наукове опрацювання документів та підготовка їх до науково-дослідної роботи, підготовка до роботи з ними державних і громадських установ, видавання довідок, створення науково-довідкового апарату архівів (каталогів, описів, оглядів, покажчиків), організація користування архівними документами, підготовка архівних документів до публікації, комплектування архівів.

У постанові було визначено документальний склад кожного з центральних і крайових історичних архівів та їх структура.

Місцеві архівні органи, як і за попередніми постановами, поділялися на дві групи. До першої групи були віднесені Харківський, Київський, Одеський, Дніпропетровський, Чернігівський, Полтавський, Кам'янець-Подільський, Житомирський, Артемівський, Вінницький, Кременчуцький, Миколаївський, Луганський, Херсонський і Запорізький окрархи. Всі інші окрархи входили до II групи. Їхні права і обов'язки не змінювалися.

Першу постанову щодо союзного ЄДАФ Україна заблокувала. Беручи до уваги, що створення 1929 р. загальносоюзного органу — Центрального архівного управління ССРР — передбачало певною мірою обмеження прав УСРР на власну документальну спадщину та «вимагало внесення до законодавства певних змін, щоб погодити його з новим загальносоюзним законодавством», виникла потреба у новому законі про ЄДАФ. Це обумовлювалося ще й тим, що попередні положення про ЄДАФ тільки у загальних рисах окреслювали склад його архівних документів, не визначаючи, наприклад, долю архівів акціонерних товариств

з участю приватного капіталу, концесійних установ та підприємств, приватних промислових, кредитних, торгових та інших установ і підприємств, культових організацій тощо. Нова постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Устава про Єдиний державний фонд УСРР»²⁹ вирішувала всі ці питання. У постанові було чітко визначено склад ЄДАФ: закінчені діловодством справи всіх установ (у тому числі кооперативних і професійних); документи ліквідованих як дореволюційних, так і установ, що виникли після 1917 р.; документи промислових, кредитних, торгових, транспортних та інших підприємств з участю державного капіталу та матеріали існуючих концесійних підприємств і державних підприємств, орендованих приватними особами; бездоглядні рукописи, визнані органами ЦАУ як такі, що мають історичну цінність; документи націоналізованих підприємств; фамільні архіви; документи релігійних громад та установ релігійного культу; негативи фотознімків та кінофільмів; літературні та наукові рукописи, ілюстрації, які з різних причин заборонено оприлюднювати.

Архівні матеріали партійних, комсомольських та професійних організацій передавалися до архівних органів тільки за домовленістю ЦАУ з відповідними партійними організаціями та Всеукраїнською радою профспілок. Приватні особи мали зареєструвати свої архівні збірки.

Нове положення давало ЦАУ право контролювати архіви всіх наукових установ, музеїв та бібліотек, виявляти в них документи архівного профілю для передачі їх до архівних установ.

У попередніх постановах не було конкретизовано обов'язки установ, організацій та підприємств щодо зберігання власних архівних документів та організації їхніх архівних частин. Нова постанова вимагала від установ зберігання своїх архівних матеріалів у пристосованих приміщеннях з виділенням для догляду за станом архіву відповідальних працівників.

Було збільшено до 10 років строки зберігання архівних документів в архівних частинах установ, організацій та підприємств і встановлено новий порядок передавання установами архівних документів до державних архівів. У постанові уточнювалося, що документи, які мають тільки оперативне значення, зберігаються протягом нетривалого часу і згодом передаються на утилізацію. Отже, до архівних установ тепер мали надходити лише документи, за якими в результаті відповідної

експертизи визнавалося науково-історичне та практичне значення.

Питання про порядок утилізації непотрібних архівних документів нова постанова вирішувала, на відміну від попередньої, через визначення строків зберігання архівних документів. Ці строки за поданням установ встановлювалися архівними органами залежно від науково-історичного та довідково-практичного значення документів. Строки зберігання малоцінних документів встановлювалися до 10 років, після чого вони мали передаватися на утилізацію. Частина їх, безумовно, непотрібна, передавалася на утилізацію без попереднього дозволу архівних органів. Це значною мірою раціоналізувало постановку архівної справи в установах, але водночас створювало певну загрозу архівам.

Нова постанова та доповнення до неї РНК УСРР від 12 вересня 1930 р., у зв'язку з утворенням Центрального архівного управління СРСР, вирішувала також питання про долю документів загальносоюзного значення. Такі фонди (установи транспорту, пошти, військові підприємства та інші) залишалися у віданні ЦАУ УСРР, але під контролем ЦАУ СРСР. Концентрація, упорядкування і використання цих документів мали здійснюватися місцевими архівними органами республіки відповідно до загальних правил, виданих ЦАУ СРСР.

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 5 квітня 1930 р. «Про Єдиний державний архівний фонд УСРР» скасувала попередні постанови з цього питання і дала ширше та детальніше визначення складу ЄДАФ, встановила порядок передавання до архівних установ документів тільки науково-історичного значення, змінила строки зберігання архівних документів в архівних частинах установ, які діють донині.

Збільшення кількості архівних документів вимагало розширення мережі державних архівів. 13 серпня 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР постановою «Про Всеукраїнський центральний державний архів» прийняли рішення про організацію Всеукраїнського центрального державного архіву, який мав зберігати, систематизувати та готувати «для наукового дослідження архівні матеріали всіх центральних державних і громадських установ, організацій УСРР від часу закінчення громадянської війни»³⁰.

Перехід у лютому 1932 р. на триступеневу систему управління в УСРР та утворення областей викликав зміни в мережі архівних установ. Було створено обласні, міські та районні архіви, що вимагало законодавчого закріплен-

ня, яке було здійснено постановою ВЦВК та РНК УСРР від 20 червня 1932 р. «Про центральну архівну управу УСРР, її місцеві органи та установи, що є при її місцевих органах». Ця постанова відображає перехід архівного будівництва УСРР на новий етап розвитку, на якому основним завданням системи архівних установ була «наукова робота, скерована на обслуговування класової боротьби пролетаріату, що точиться на терені теоретичних наук, зокрема на терені історичної науки, боротьби за більшовицьку партійність науки і виховання широких мас трудящих на історичних документах в дусі марксизму-ленінізму».

Нова постанова визнавала центральні, обласні та державні історичні архіви науковими архівними установами, які зберігають, систематизують і науково опрацьовують архівні матеріали науково-історичного значення. Обласні державні історичні архіви утримувалися за рахунок обласних бюджетів. Центральним обласним управлінням надавалося право фінансувати науково-видавничу діяльність цих архівів за рахунок централізованих коштів свого бюджету.

Постановою закріплювалася нова структура апарату ЦАУ та зміни у мережі центральних державних архівів: створення на базі Харківського центрального історичного архіву Всеукраїнського центрального архіву стародавніх актів та Київського обласного історичного архіву на базі Київського центрального історичного архіву, до центральних архівів було віднесено Всеукраїнський центральний фотокіноархів, створений у вересні 1931 р.

Місцевими органами ЦАУ УСРР стали Головне архівне управління АМ СРР з Державним історичним архівом, обласні архівні управління, що створювалися при президіях облвиконкомів, районні та міські архіви, які створювалися при райвиконкомах та міськрадах і були вперше зафіксовані серед мережі архівних установ УСРР. Основними напрямками діяльності обласних архівних управлінь було управління архівним будівництвом на території відповідної області, районних та міських — контроль за постановкою архівної справи в державних і громадських установах, організаціях і підприємствах на території району або міста; зберігання архівних документів райвиконкомів або міськрад та передача їх до державних історичних архівів; концентрація архівних матеріалів сільських, селищних, міських рад, державних і громадських установ та організацій; видача довідок за архівни-

І. Архівна справа: історія та сучасність

ми документами. Районні і міські архіви утримувалися за рахунок місцевого бюджету.

Постанова «Про Центральне архівне управління УСРР, його місцеві органи та установи, що є при ньому та при його місцевих органах», законодавчо закріпила зміни, що сталися в архівній системі та завершила «організаційний період архівної системи на Україні, яка без особливих змін залишалася аж до 16 квітня 1938 р., тобто до переходу архівних органів у систему Народного комісаріату внутрішніх справ.»³¹.

Аналіз архівного законодавства УСРР за 1919–1932 рр. свідчить про те, що попри недоліки, нормативно-правові акти з архівної справи відіграли велику роль у її розвитку. Вони кодифікували й унормовували питання забезпечення збереженості архівних документів, їх упорядкування та облік, створення мережі центральних, обласних, районних і міських державних архівів, фінансове зміцнення архівної системи, поліпшення загального стану архівних частин установ та організацій. Важливе значення мали постанови про «єдиний» державний архівний фонд республіки, які не лише запроваджували поняття ЄДАФ УСРР до наукового і суспільного обігу, а й розкривали його зміст і склад. Однак, попри декларування «єдності» державного архівного фонду, формування окремого партійного фонду порушувало сутність поняття і створювало прецедент існування позадержавного архівного фонду. Остаточна централізація архівної справи на союзному рівні на тривалий час позбавила український ЄДАФ права на самостійний розвиток.

¹ Нікітін В. К. Архівне законодавство СРСР і архівна справа в СРСР. Лекція І. — Х.: Рад. школа, б. д. — 19 с.; Лекція ІІ. — Х., б. д. — 22 с.

² Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — 612 с.

³ Архівознавство: Підруч. для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закл. в Україні / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. — К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. — 356 с.

⁴ Новохатський К. Архівне законодавство України (1991–2001) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий зб. наук. праць Архіву — складова інформаційних ресурсів суспільства. — К., 2002. — Вип. 5. — С. 67–68.; Новохатський К. Є. Проект нової редакції архівного закону // АУ. — 2001. — № 3 (246) — С. 15–25.; Він же. Національні архівні фонди в пострадянських державах: порівняльний аналіз архівних законів // Там само. — № 1–2 (245). — С. 3–10; Новохатський К.

Правовое регулирование ответственности за нарушение архивного законодательства в Украине // Информационный вестник № 3 (29). — 2003. — С. 17–20.

⁵ Автократов В. Н. Из истории централизации архивного дела в России (1917–1918 гг.) // Отечественные архивы. — 1993. — № 3. — С. 10–200; Матяш І. Б. Формування Національного архівного фонду України: історія та сучасні проблеми // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: Тези доп. міжнар. наук. конференції. — К., 1996. — С. 101–103; Хорхордина Т. И. История Отечества и архивы (1917–1980-е гг.). — М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1994. — С. 181–214.

⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 68, арк. 61.

⁷ Зб. узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. — Х.: НКЮ, 1928. — С. 395.

⁸ Законодавство про пам'ятки історії та культури: Зб. нормат. актів / Укр. т-во охорони пам'ятників історії та культури / Під ред. О. Н. Якименка. — К.: Політвидав, 1970. — С. 22.

⁹ Нікітін В. К. Архівне законодавство в СРСР і постановка архівної справи в УСРР. Лекція ІІ. — Х., б. д. — С. 6.

¹⁰ Зб. законів та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду УСРР. — Х., 1920. — С. 43.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 16, арк. 22.

¹² Там само, арк. 75.

¹³ Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. — Х.: НКЮ, 1928. — С. 21.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 14, арк. 77.

¹⁵ Зб. узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. — Х.: НКЮ, 1928. — С. 803–805.

¹⁶ Там само. — С. 804.

¹⁷ Нариси історії архівної справи в Україні... С. 428.

¹⁸ Зб. узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. — Х.: НКЮ, 1928. — С. 21.

¹⁹ Там само. — С. 834.

²⁰ Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1923 г. — Х., 1923. — Разд. паг. — С. 16–18.

²¹ Там само. — С. 773.

²² Зб. узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. — Х.: НКЮ, 1928. — С. 601.

²³ Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1923 г. — Х., 1923. — Разд. паг. — С. 773.

²⁴ Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1924 г. — Х., 1924. — С. 723–724.

²⁵ Зб. законів та наказів Робітниче-Селянського Уряду УСРР. — Х.: НКЮ, 1925. — С. 1039–1045.

²⁶ Там само, С. 1044.

²⁷ Таи само, С. 1430–1433

²⁸ Зб. узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. — Х.: НКЮ, 1928. — С. 3–16.

²⁹ Зб. чинних документів, розпоряджень і інструкцій в архівній справі. Вип. 3. Підготували до друку В. Нікітін, А. Данилюк. — Х.: Вид. ЦАУ УСРР, 1931. — С. 8–14.

³⁰ Зб. Узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР. — Х.: НКЮ, 1930. — С. 172.

³¹ Пількевич С. Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 3. — К., 1968. — С. 14.

Марина Палієнко

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-АРХІВ У ПРАЗІ (1923–1930): ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Одним з важливих і водночас малодосліджених аспектів історії української політичної еміграції в Європі міжвоєнного періоду є вивчення її діяльності, спрямованої на організацію збирання та збереження української історико-культурної спадщини за кордоном. Актуальність даної проблеми сьогодні обумовлюється кількома факторами:

— по-перше — *історико-джерелознавчим*: необхідністю відображення діяльності української еміграції даного періоду у всій її повноті та багатогранності;

— по-друге — *архівознавчим*: визначення внеску української еміграції у створення та збереження документальних колекцій українці за кордоном, що, зокрема, передбачає відтворення процесу заснування та діяльності архівних центрів, визначення джерел їх комплектування, особливостей організації збереження та опрацювання матеріалів, шляхів їх переміщення та сучасного місцезнаходження;

— по-третє — *археографічним*: введення до наукового обігу джерел зарубіжної архівної українці шляхом публікації окремих її документальних комплексів, а також підготовки та видання путівників, покажчиків, переліків архівних документів, що утворилися внаслідок діяльності громадсько-політичних, освітньо-наукових, культурних установ та організацій української еміграції та її окремих представників.

Особливе місце у дослідженні даної проблеми посідає необхідність вивчення та здійснення цілісної реконструкції документальної колекції так званого Празького українського архіву, яка сьогодні з особливою гостротою постала перед українськими істориками, архівістами, археографами та джерелознавцями. Празький український архів, який, як відомо, є найбільшим збиранням з історії української еміграції міжвоєнного періоду, у повоєнний період був перевезений з теренів Чехословаччини до СРСР,

де його матеріали опинилися у спецфондах кількох українських архівів, а також частково були переправлені до Москви. Порушення цілісності «празького збирання» та принципу «поваги до фонду» значною мірою ускладнює процес реконструкції його колекції та укладання міжархівного путівника «Празькі архіви: Зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період», роботу над яким Державний комітет архівів України розпочав у 2001 р.¹

Проблему вивчення празького збирання ускладнює ще й той факт, що у міжвоєнний період у Чехословаччині діяли три музейно-архівні осередки: Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті (УГК) (згодом — Українському інституті громадознавства) у Празі (1923–1930), Музей визвольної боротьби України (1925–1948) та Український історичний кабінет при Міністерстві закордонних справ (згодом — Міністерстві внутрішніх справ) ЧСР (1930–1945).

Отже, однією з важливих передумов реконструкції колекцій «празьких архівів» є вивчення процесу заснування та діяльності кожної з вищезазначених інституцій, визначення їх місця у системі українських еміграційних установ у Чехословаччині досліджуваного періоду, аналіз політико-правових аспектів їх функціонування, зокрема ставлення до них представників чеської влади та різних політичних угруповань української еміграції.

Звертаючись до аналізу *стану наукової розробки проблеми*, відзначимо, що упродовж 1990-х — початку 2000-х рр. празькі архіви привертати увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Важливе значення для постановки проблеми мала публікація Л. Лозенко «Празький український архів: історія і сьогодення»², в якій було здійснено короткий

I. Архівна справа: історія та сучасність

I. Архівна справа: історія та сучасність

огляд історії Українського історичного кабінету (УІК) у Празі та Музею визвольної боротьби України (МВБУ), охарактеризовано важливі аспекти переміщення цих колекцій з теренів Чехословаччини до УРСР. Окрема увага приділена празьким архівам у фундаментальній праці відомої американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед «Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution» — «Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції» (розділ 9: «Emigre Archival Ucrainica Retrieved: Prague, Kyiv, and Moscow»)³. Як складова зарубіжної архівної україніки та документальної спадщини української еміграції празькі українські зібрання розглядаються автором даної статті у розділі «Українські архівні центри за кордоном», вміщеному в «Нарисах з історії архівної справи в Україні» (К., 2002)⁴.

Стосовно конкретно-історичних досліджень, присвячених історії створення та діяльності архівних осередків, що існували у Празі в міжвоєнний період, то можна констатувати, що в низці публікацій відображені важливі аспекти функціонування Музею визвольної боротьби України⁵ та Українського історичного кабінету⁶. У кількох публікаціях в загальних рисах охарактеризовано переміщення празьких колекцій до УРСР в післявоєнний період та умови їх сучасного зберігання⁷.

Однак, до сьогодні недослідженою залишається проблема створення та діяльності Українського національного музею-архіву (УН-МА), який був заснований у Празі восени 1923 р. заходами Українського громадського комітету, а з 1925 р. продовжував свою роботу в складі Українського інституту громадознавства. У публікаціях, які тим чи іншим чином стосуються історії празьких архівів, діяльність цього осередку фактично не висвітлюється. З огляду на це існує необхідність дослідження історії цієї установи та реконструкції її документального зібрання як складової Празького українського архіву.

Джерельною основою даного дослідження є матеріали, виявлені автором при опрацюванні архівних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), зокрема: ф. 4018 (Український національний музей-архів при Українському інституті громадознавства в Празі), ф. 3793 (Український

інститут громадознавства в Празі), ф. 3866 (Український історичний кабінет при Міністерстві закордонних справ ЧСР), ф. 3504 (особовий фонд М. Ю. Обідного), ф. 3563 (особовий фонд М. Ю. Шаповала).

Важливість вивчення даної проблеми полягає в тому, що це дає можливість встановити основні етапи створення перших архівних центрів української еміграції в Європі та шляхи переміщення їх колекцій.

Переходячи до аналізу процесу заснування першого українського архівного центру в Празі, вважаємо за необхідне відзначити той факт, що після поразки визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. за межами України опинилась значна кількість документів та історичних пам'яток, зокрема, документи державних установ та особові колекції, які були вивезені урядовцями, громадськими діячами та науковцями; документи дипломатичних місій УНР, ЗУНР та Української Держави, що діяли в різних країнах світу; документи, що утворилися під час функціонування таборів українських військовополонених та інтернованих в країнах Центральної та Західної Європи. Згодом до них долучився величезний комплекс матеріалів численних громадсько-політичних, культурних, освітніх і наукових інституцій та організацій української еміграції. На початковому етапі збирання та збереження документів ініціювалося Урядом УНР та його Військовим міністерством — у серпні 1920 р. було засновано Українське військово-історичне товариство, яке розгорнуло свою діяльність у Польщі (спочатку в м. Ряшеві, згодом — у Ченстохові і Тарнові); у липні 1921 р. постав *Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР в Тарнові* на чолі з М. Обідним⁸.

Проте через низку причин політичного та фінансового характеру Уряд УНР не міг власними силами забезпечити охорону українських пам'яток на еміграції. З цією метою 8–10 липня 1921 р. у Львові в помешканні Наукового товариства ім. Шевченка відбулась нарада українських учених, на якій було розроблено проект статуту Українського національного музею-архіву та прийнято меморандум до Уряду УНР. На цьому етапі Уряд позитивно поставився до справи заснування загальнонаціонального архівного центру, покликаного зберегти документальні свідчення визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. 1 вересня 1921 р. Голова Директорії УНР С. Петлюра підписав Закон про заснування *Музею-архіву*

визволення України (МАНУ) та затвердив його статут.

Однак справа практичної реалізації цього важливого проекту затяглась через низку об'єктивних та суб'єктивних причин. Уряд не міг фінансувати діяльність Музею-Архіву, а зібраних українською громадськістю на це коштів також було недостатньо. У квітні 1923 р. Комітет МАНУ, підтримуючи ініціативу М. Обідного, прийняв рішення про налагодження контактів з Українським громадським комітетом в ЧСР (далі — УГК) у справі перевезення архівних колекцій до Праги. Однак, в урядових колах ідея про переміщення діяльності МАНУ до Праги не зустріла підтримки. Зокрема, проти неї рішуче виступив керуючий Міністерством освіти С. Сірополко, який, посилаючись на думку з цього приводу Головного Отамана С. Петлюри, наголошував на тому, що у Празі українські архівні збірки можуть потрапити до «ворожих сил», або взагалі будуть передані до російських архівних центрів⁹.

Зі свого боку УГК в Празі, очолюваний М. Шаповалом, позитивно відгукнувся на пропозицію Комітету МАНУ. У листі до М. Обідного М. Шаповал відзначав, що справа з архівом є дуже важлива, і що УГК готовий допомогти у її вирішенні. Він запропонував М. Обідному переїхати до Праги і поєднати працю в архіві з навчанням в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Важливу роль в організації перевезення частини українських архівних збірок із Польщі до Чехословаччини відіграли М. Обідний, О. Ейхельман, Д. Ісаєвич та І. Кабачків¹⁰.

Управа УГК після детального ознайомлення зі справою вирішила не тільки сприяти переміщенню українських архівних колекцій з Польщі до Чехословаччини, але й провести подальшу реорганізацію МАНУ і на його основі заснувати Український національний музей-архів при УГК в Празі. Основними завданнями УНМА були визначені: 1) збирання та збереження українських культурних пам'яток, 2) ознайомлення з ними іноземних, зокрема, чеських дослідників та славістів, 3) створення умов для студіювання українознавства вченими-емігрантами з огляду на неможливість для них опрацювання архівів України.

Проте з самого початку діяльність УНМА була ускладнена через партійну заагнатованість його фундаторів, які належали до шаповалівської течії в Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Представники цього політичного угруповання, залишаючись на

послідовно національних позиціях, гостро критикували на шпальтах своїх видань політику і тактику Державного центру УНР в екзилі, закидаючи С. Петлюрі підписання «антинародної» Варшавської угоди з Польщею, а також його схильність до авторитарних методів управління на посаді Голови Директорії УНР. Представники цього політичного угруповання українських есерів безкомпромісно виступали і проти гетьманського політичного табору, звинувачуючи його прибічників у зраді національних інтересів України¹¹.

З огляду на це перевезення М. Обідним частини архіву Уряду УНР з Тарнова до Праги викликало вкрай негативну реакцію з боку вищих урядовців УНР (зокрема, А. Лівницького, С. Сірополка та ін.) і призвело до загострення політичної конфронтації, що, у свою чергу, позначилося на подальшій діяльності УНМА, до якого з самого початку не надходили (і не могли надійти) документи представників згаданих політичних угруповань. Однак, попри всі складнощі політичного та етичного характеру, Музею-Архіву вдалося розгорнути широку роботу із збирання та збереження українських пам'яток за кордоном.

Перший (організаційний) період в історії УНМА припадає на кінець 1923 — початок 1924 рр. 14 грудня 1923 р. урядом ЧСР було затверджено статут УНМА, в якому метою його діяльності визначалося «збирання й збереження українських культурних пам'яток, зазнайомлення чужинців з матеріалами цього характеру, [...] студіювання українознавства нашою еміграцією»¹². Практична діяльність цієї установи розпочалась 1 червня 1924 р. і за майже десятилітню історію її існування (грудень 1923 — жовтень 1932) в фондах УНМА відклалися значна кількість українських пам'яток великої історичної цінності. Як відзначалося у першому числі «Бюлетеню УНМА», «потреба в заснуванні цієї, в той час єдиної цього роду на еміграції української інституції, була конечна (невідкладна — *авт.*). Пам'ятки відродження й визвольної боротьби України, що у великій кількості попали на еміграцію, нищилися стихійно. Потрібно було зібрати й хоронити їх в якійсь спеціальній інституції як національний оригінальний матеріал для наукових розвідок майбутніх істориків»¹³. Крім того, перед українськими культурними діячами стояло не менш відповідальне завдання — зібрати та зберегти й ті документи, які утворилися внаслідок діяльності значної кількості ор-

I. Архівна справа: історія та сучасність

ганізацій та установ, заснованих українцями в еміграції, передусім у Чехословаччині.

На відміну від більшості інших культурно-просвітницьких установ, які субсидювалися чеським урядом, УНМА впродовж 1924–1926 рр. не отримував жодних державних дотацій і діяв лише завдяки невеликим грошовим надходженням від УГК (100–200 корон чеських щомісячно). Усвідомлюючи, що такий стан справ заважає поступальному розвитку Музею-Архіву, Управа УГК (як керівний орган Музею-Архіву) неодноразово зверталася до Міністерства закордонних справ ЧСР з проханнями про надання фінансової допомоги УНМА, проте це не призводило до позитивних наслідків. Власне саме через обмеженість коштів ця українська архівна установа в перші роки свого існування була змушена займатися переважно збиранням річників періодичних видань, документів, мемуарів та музейних експонатів лише за умови їх безкоштовної передачі (дарування) Музею-Архіву.

Тільки у 1925 р., коли УНМА став окремою установою при Українському інституті громадознавства (УІГ) та підпорядкувався Кураторії інституту, ситуація змінилася на краще. Для зберігання його фондів в інституті було виділено два невеликих приміщення, що дозволило систематизувати роботу із збереження музейних експонатів та архівних документів. Щоправда, діяльність УНМА ускладнювала та обставина, що його штат (у 1923–1925 рр.) фактично складався лише з одного співробітника — завідувача архіву М. Обідного (який отримував мізерну платню — 100–200 к. ч.) та директора — Н. Григориїва, робота якого взагалі не оплачувалася. З переходом УНМА до УІГ його директором став М. Галаган. Він водночас очолив спеціальну комісію, яка мала своїм завданням розробку основних засад діяльності Музею-Архіву (до складу комісії входили директор відділу народознавства УІГ Н. Григориїв, співробітник інституту генерал-хорунжий В. Петрів, референт М. Обідний). До компетенції комісії входило також оцінювання вартості матеріалів, впровадження стандартів систематизації документів тощо.

Об'єктивно не сприяло роботі Музею-Архіву й те, що представники різних кіл української еміграції критично висловлювалися щодо можливості передачі на зберігання до УНМА своїх документів. Більше того, у тому ж 1925 р. діячі, що групувалися навколо Українського Вільного Університету, заснували

Товариство «Музей визвольної боротьби України» і розпочали паралельну з УНМА інтенсивну працю з організації музейно-архівної справи в еміграції. Відтоді в Празі співіснували дві українські установи цього профілю — УНМА при УІГ (згодом його колекція перейшла до Українського історичного кабінету при МЗС ЧСР) та товариство МВБУ. Усвідомлюючи доцільність кооперації зусиль у цій сфері, співробітники УНМА неодноразово звертали увагу на протиріччя у діяльності між УНМА та МВБУ і навіть намагалися встановити контакти з цією установою (зокрема, запрошували членів МВБУ до участі у діяльності Наукової колегії при УНМА), однак Товариство не пристало на цю пропозицію.

Попри таку позицію членів МВБУ, співробітники Музею-Архіву не втрачали надій встановити з ними ділові контакти. Вже у першому числі свого «Бюлетеню» діячі УНМА заявили про своє розуміння того, «що активні учасники щойно перейденого періоду збройної боротьби ще надто сильно відчують впливи партійно-політичних чи групових антагонізмів, особливо різних орієнтацій й чисто особистих емоцій. Через це ми наперед знали, що не у всіх колах української еміграції ідея заснування при УГК Музею-архіву знайде однакове співчуття й доброзичливе відношення. Тому нема нічого дивного, що вже виникли або в дальшому виникнуть аналогічні установи, які збиратимуть українські пам'ятки серед відповідних прихильних до них кіл української еміграції»¹⁴.

Констатувавши наявність таких серйозних розбіжностей у таборі української політичної еміграції, діячі УНМА разом з тим наголосили на тому, що музейні та архівні працівники мають запобігти знищенню українських пам'яток, які після цього перебуватимуть під контролем громадських чи наукових інституцій, аж доки ці речі «можна буде вмістити в одному Національному Музею-Архіві на Україні». Відзначаючи далі той факт, що «різні політичні та громадські угруповання української еміграції в одній якійсь державі, чи навіть в одному якомусь місці, не можуть погодитись між собою щодо заснування одного спільного музею», співробітники УНМА пропонували проводити «шляхетне змагання на полі збирання й схоронення пам'яток минулого для майбутнього спільного музею-архіву, де майбутній учений дослідник не тільки буде однаково об'єктивно виучувати зібраний різними угрупованнями матеріал, але й безсторонньо студіюватиме причи-

ни виникнення самих тих угруповань і їх чинності за кордоном»¹⁵.

У заклику УНМА до українського громадянства відзначалося, що у музеї збираються матеріали: 1) з визвольної боротьби українського народу (закони, універсали, грамоти, декларації, постанови, протоколи засідань, зборів, накази, відозви, прокламації, журнали бойових подій, спомини, щоденники, плакати, перепустки, програми урочистих свят, карти і плани, фотографії, малюнки, грошові знаки, поштові марки, прапори, бунчуки, герби, зброя, відзнаки, печатки, зразки уніформи українського війська, а також газети, журнали, брошури та ін.; 2) пам'ятки української старовини й мистецтва; 3) матеріали до історії української еміграції; 4) відомості про українські пам'ятки, що знаходяться за кордоном (музей-архів ставив собі за мету реєстрацію та описування українських пам'яток, що перебували в архівах, музеях та бібліотеках інших держав, а також у приватних осіб). Керівництво УНМА проводило також роботу серед українських емігрантів з метою «організації написання спогадів» про події визвольної боротьби та передачі їх до музею.

М. Обідний у статті «Наші завдання в охороні пам'яток» наголошував на тому, що до музею необхідно надсилати не тільки пам'ятки, але й відомості про їх місцезнаходження — організації, приватні особи (таким чином було сформульовано ідею про створення інформаційно-пошукової бази даних про місцезнаходження українських архівних збірок за кордоном). Крім того, Обідний звернувся до всіх, хто з будь-яких причин не міг передати документальні збірки до Музею-Архіву, з проханням надіслати покажчики (описи) цих матеріалів, що дозволяло деякою мірою «координувати працю по збиранню пам'яток», а також створювало певні умови для полегшення пошукової роботи майбутніх дослідників історії української еміграції. У цьому ж контексті він розглядав питання про збирання інформації про українські пам'ятки, що знаходяться в державних та приватних колекціях інших країн. Водночас М. Обідний підкреслював важливість збирання інформації не тільки про пам'ятки визвольної боротьби 1917–1920 рр., але й українські документи доби середньовіччя та нового часу: «щодо пам'яток за старі часи, які тим чи іншим шляхом попали до чужоземних архівів, музеїв, бібліотек та до поодиноких осіб, то збиранням докладних відомостей про ці пам'ятки в першу чергу мусить зайнятися українська

еміграція, використовуючи нагоду свого перебування в різних державах Європи»¹⁶.

Отже, основним завданням УНМА була організація збирання та зберігання українських історичних пам'яток за кордоном, комплектування його документальної збірки. Як вже зазначалося, матеріали, що надходили до УНМА на зберігання, передавалися переважно в дар та на переховування, і лише в окремих випадках купувалися. На 1 січня 1926 р. в УНМА нараховувалось 31826 од. зб. На зберігання до УНМА передавали свою документацію такі установи та організації, як Український громадський комітет, Український інститут громадознавства, Українська селянська спілка в ЧСР, ЦЕСУС, Український громадський видавничий фонд, Товариство допомоги голодній Україні, Празька група УПСР, Закордонна група УСДРП, а також М. Битинський, В. Винниченко, Є. Вировий, М. Галаган, Н. Григорійв, Д. Ісаєвич, Л. Кобилянський, М. Обідний, В. Петрів, С. Русова, Микита і Микола Шаповали та ін.

У відділі документів відклалися різноманітні матеріали, які були структуровані за хронологічним принципом. Документів, датованих до 1905 р., в УНМА зберігалася невелика кількість (проте деякі з них мали значну історичну цінність, зокрема, лист Чернігівського полковника П. Полуботка до Війська Запорізького товариша С. Лизогуба від 9 грудня 1718 р.). Дещо повніше в кількісному відношенні були представлені передвоєнна доба та період Першої світової війни. У цьому контексті слід назвати матеріали з історії українських політичних партій (РУП, УСДРП, УСДС, УПСР), документи з історії розвитку українського культурно-освітнього руху (у т.ч. частина архіву М. К. Садовського); матеріали про діяльність Українських січових стрільців.

Значно репрезентативніше виглядала збірка документів доби Визвольних змагань українського народу (1917–1921) — відозви та універсали Центральної Ради, матеріали про виступ полку імені Гетьмана Полуботка в Києві, листування українських міністерств у 1917 р., накази по Армії та Військового міністерства Української Держави, протоколи економічного договору Української Держави з Німеччиною та Австро-Угорщиною, листування міністерств гетьманського уряду, дипломатичне листування, накази Добровольчого командування у 1918 р. тощо.

І. Архівна справа: історія та сучасність

1919–1920 рр. були представлені найповніше — до збірок цього періоду увійшли заклики, відозви і прокламації Директорії УНР, плани боїв, накази, телеграми, листування органів влади, архіви дипломатичних місій УНР, матеріали УГА. У значній кількості тут відклалися матеріали про політичне, культурно-освітнє, економічне, релігійне життя як Наддніпрянщини, так і західноукраїнських земель.

Однак найбільша частина усіх зібраних матеріалів припадала на еміграційну добу (від 1920 р.). Документи цього періоду докладно висвітлювали життя української еміграції у Польщі та ЧСР, а також ілюстрували діяльність еміграції в інших країнах Європи, Америки та Далекого Сходу.

Надходження документальних матеріалів фіксувались у спеціальних «Книгах обліку надходжень документальних матеріалів до Музею»¹⁷, в яких у відповідні форми-бланки заносилась певна інформація: дата, від кого одержано матеріали, їх характер і кількість. Кожен бланк засвідчували підписи Н. Григоріва (директора) і кустоса (М. Обідного), а також печатка УНМА. Вважаємо за доцільне зупинитися на характеристиці деяких з цих матеріалів. Зокрема, 29 травня 1928 р. від директора УСІ в Празі М. Ю. Шаповала надійшло на депозитне зберігання 106 од. документів, серед яких: «Вісник державних законів УНР» за 1919 р. (вип. 1–13), Закон про ліси в УНР від 10 січня 1919 р., Загальний план проведення земельної реформи, Закони про землю і ліси і Універсал Директорії УНР щодо фінансування земельної реформи і сільського господарства, Земельний закон, ухвалений Українською Центральною радою 18 січня 1918 р., Універсал Директорії УНР до трудового селянства від 10 січня 1919 р., Статут Центрального бюро при Директорії УНР, опис життя і діяльності членів Директорії та ін.¹⁸

4–7 липня 1928 р. надійшли книги, журнали та документи в дарунок від С. Русової. Серед документів: «Розклад лекцій в Педагогічному інституті», «Комунікат вшанування Симона Петлюри», «Проект на здобуття коштів на ведення процесу Петлюри», листи з Видавничого фонду, повідомлення про Загальні збори Українського жіночого союзу, відгуки на французькій мові про процес Шварцбарта та ін.¹⁹

Надзвичайно цінна колекція надійшла 9 жовтня 1928 р. (чч. 68–69) в дарунок від генерала Миколи Шаповала, яка складалась з

офіційної документації та приватного листування. Серед документів: листування і накази Спільної юнацької школи (767 од.), листування, накази, матеріали, які стосуються інтернованих українських військ у польських таборах (533 од.), листування в справах матеріальної допомоги українським воякам, інтернованим у таборах Польщі та уможливлення їх переїзду до Чехословаччини (272 од.), документи Української селянської спілки в ЧСР (68 од.), документи Української господарської академії у Подєбрадах (16 од.), а також приватне листування генерала Шаповала (175 од.). Таким чином, Миколою Шаповалом було передано 1831 одиниць документації.

У фонді Українського історичного кабінету (ф. 3866) зберігаються 2 журнали (книги) обліку надходжень документальних матеріалів, які стосуються УНМА — це «Журнал обліку поступлення документального матеріалу до кабінету. Том 1»²⁰ та «Книга обліку матеріалу, зданого в депозит»²¹. Ці журнали мають велике значення для дослідження процесу комплектування УНМА, а також для визначення складу його архівної колекції. Зокрема, «Журнал обліку» дає можливість визначити кількість надходжень до УНМА упродовж 1927–1930 рр. Вірогідно, цей журнал було заведено у зв'язку з реорганізацією діяльності УНМА — у цей період чеським урядом було призначено УНМА невеличку субсидію для придбання матеріалів, а також засновано Наукову Колегію УНМА, яка проводила експертизу цінності матеріалів і рекомендувала Раді Музею-Архіву здійснювати їх купівлю.

У «Журналі обліку» головна інформація про надходження матеріалів фіксувалася у відповідних графах: «Ч. ч.» (тобто «порядковий номер запису»), «Дата прибуття матеріалів», «Від кого й звідкіль придбано», «Назва і зміст матеріалів», «Спосіб виготовлення», «Кількість чисел чи аркушів», «Дата виготовлення матеріалів», «За яку суму придбано матеріали», «На підставі якого розпорядження придбано», «Ч. ч. шафи, полиці та папки», «Ч. ч. по книзі поступлень матеріалів», «Примітки». Перший запис у «Журналі обліку» було зроблено 22 липня 1927 р. (№№ 1–14) — від В. Сохацького надійшли «Відозва Української національної ради до українців Галицької землі від 1 листопада 1921 р.» (Відень), а також збірка програм урочистих свят і концертів. Ці матеріали були придбані за 15 к. ч. (постанова Ради Музею-Архіву від 22 липня 1927 р., ч. 1).

Всього у «Журналі обліку» зафіксовано 3232 номери надходжень (крайні дати: 22 липня 1927 р. — 10 березня 1930 р.). У хронологічно-кількісному відношенні їх можна охарактеризувати таким чином: 1927 р. — 264 надходжень (№ 1–264); 1928 р. — 2707 надходжень (№ 265–2972); 1929 р. — 257 надходжень (№ 2973–3230); 1930 р. — 2 надходження (№ 3231, 3232). Серед найцікавіших надходжень: мемуари С. Русової за 1856–1925 рр. (придбані за 2250 к. ч.); лист чернігівського полковника П. Полуботка до С. Лизогуба від 9.12.1718 р. (придбаний у М. Тобілевича за 350 к. ч.); листи Є. Чикаленка, О. Саксаганського, П. Холодного, М. Стороженька до М. Садовського за 1919–1924 рр. (придбані за 110 к. ч. у М. Тобілевича) та ін.

Слід зауважити, що якщо у 1927–1928 рр. матеріали надходили як шляхом купівлі, так і у дар, то у 1929–1930 рр. — виключно у дар (від М. Шаповала, В. Петріва, М. Битинського, С. Шелухіна, М. Обідного та ін.). Різке скорочення надходжень можна пояснити кількома факторами: по-перше, було зменшено допомогу з боку чеської влади і УНМА було позбавлено можливості купувати матеріали; по-друге, чехи вимагали підпорядкування УНМА Міністерству закордонних справ ЧСР, на що негативно реагували представники різних політичних кіл української еміграції, побоюючись передавати на зберігання до УНМА свої матеріали; по-третє, значна частина еміграції вбачала більш доцільним передавати свої збірки до більш «незалежного» від чеської влади Музею визвольної боротьби України. Показовим у цьому відношенні є те, що 1930 р., коли найбільш гостро стояло питання про подальшу долю колекції УНМА, до нього надійшло всього два незначних документа.

Окрім документального (архівного) відділу у структурі УНМА функціонували музейний відділ та відділ друків (преси). У музейному відділі зберігалися головним чином речові пам'ятки доби Української революції 1917–1920 рр. (прапори, уніформи, відзнаки українського війська, гроші, марки, фотографії, образи, скульптури, печатки, різні національні значки, вироби з національними емблемами). Цінною у мистецькому відношенні була збірка графічних робіт М. Битинського «Українське військо — уніформи і відзнаки військових частин», яка нараховувала 76 картин.

У відділі друків (періодичні видання та бібліотека) за станом на 1 жовтня 1928 р. було зібрано та впорядковано 874 збірок газет і

220 збірок журналів (разом — 1094 збірок). Їх хронологічні межі охоплювали 1890–1928 рр., а географія видань охоплювала Наддніпрянську Україну, Галичину, Волинь, Буковину, Закарпаття, США, Канаду, Бразилію, Росію, Польщу (зокрема таборіві видання), ЧСР, Францію, Німеччину та ін. Загальний фонд бібліотеки УНМА становив понад 1000 назв книг українською та кількома іноземними мовами. Поповнення фондів бібліотеки відбувалось шляхом придбання, по-перше — книг, що стосувалися визвольної боротьби українського народу; по-друге — сучасних видань, що ілюстрували життя українського народу; по-третє — тих іноземних видань, на шпальтах яких висвітлювалися українські проблеми. Бібліотечне зібрання охоплювало період 1910–1928 рр., а за видовою ознакою тут були представлені наукові монографії, мемуари, статuti, програми, збірники законів, інформаційні бюлетені, таборіві видання, календарі.

Приймаючи на зберігання різномірні документи, діячі УНМА (так само як і інших українських архівно-музейних осередків міжвоєнного часу), щиро декларували свою готовність здійснити передавання зібраних ними пам'яток до національних архівів України після здобуття нею незалежності. З цієї нагоди у «Вістнику УНМА» підкреслювалося: «Наша мета — всі історичні документи й пам'ятки зібрати до Музею-архіву, систематизувати й належно схоронити їх до того часу, коли можна буде перевезти на вільну українську територію, де б вони доповнили загальну збірку українських культурних і історичних пам'яток»²².

У 1927 р. розпочався новий етап у діяльності УНМА, що було пов'язано з призначенням йому місячної субсидії у розмірі 5000 к. ч. Завдяки цьому вдалося винайняти окреме помешкання та збільшити штат співробітників, що дозволило активізувати роботу із збирання історичних пам'яток. Разом з тим у тому ж році від МЗС ЧСР надійшло повідомлення про те, що обсяг допомоги еміграційним культурним установам зменшується, а відтак УНМА мав набути автономного статусу, а управа інституту позбавлялася б права впливати на його діяльність. У зв'язку з цим було розроблено новий статут, згідно до положень якого загально-адміністративною та господарчою частинами Музею-Архіву відала Рада Музею-Архіву. Щоправда, цей проект статуту не був затверджений МЗС, яке вима-

І. Архівна справа: історія та сучасність

гало від УНМА розробити такий нормативний документ, положення якого б кореспондувалися зі статтями вже затвердженого статуту Російського закордонного архіву.

Відтак господарською й загально-адміністративною частиною відала Рада Музею-Архіву, до складу якої входили директор УНМА, представник МЗС ЧСР і представник дирекції УІГ. До функцій Ради входило розв'язання всіх питань господарського характеру, встановлення розпорядку роботи Музею-Архіву, розробка порядку збирання, питання придбання, зберігання та опрацювання матеріалів. Засідання Ради відбувалися раз на тиждень. До складу виконавчого органу УНМА — дирекції входили: директор Музею-архіву, що призначався Кураторією УІГ (у цей час цю посаду обіймав Н. Я. Григорій), генерал В. Петрів і професор д-р Я. Славик.

До адміністрації УНМА також входили М. Обідний («кустос і управитель відділів документів і музейного», який посідав цю посаду з 5 вересня 1923 р. до 1 березня 1930 р.) і А. Животко — як «управитель відділу преси й бібліотеки» (працював на цій посаді з 1 липня 1927 р. до 1 березня 1930 р.). До допоміжного персоналу УНМА належали М. А. Косенко («бухгалтер-скарбник»), інженер О. Гончар (співробітник відділу преси й бібліотеки, інженер С. Безручкова (секретар), д-р Л. Кобилянський (секретар); ці особи були прийняті на роботу в УНМА у різний час впродовж 1927–1929 рр. і залишалися у штаті Музею-архіву до 1 березня 1930 р.²³

Наукова робота УНМА мала спрямовуватися Науковою колегією. Тимчасова відсутність нормативної бази діяльності УНМА не зашкодила Науковій колегії Музею-архіву розпочала роботу свою роботу вже у липні 1927 р. Її роботі не завадила й та обставина, що запрошені до її складу професори В. Щербина, В. Щербаківський, Д. Антонович і В. Біднов відмовились брати участь в її засіданнях. У першому засіданні Наукової Колегії УНМА (відбулося 9 липня 1927 р.) взяли участь професори С. Шелухин, Л. Білецький, С. Русова, Н. Григорій, М. Обідний. На цьому засіданні було обрано голову Наукової колегії — С. Шелухина та його заступника — генерала В. Петрова, а головним завданням комісії визначалося проведення наукової експертизи цінності матеріалів, що пропонувалися Музею-архіву для придбання. Члени комісії дійшли згоди, що наукова оцінка матеріалів здійснюватиметься у наступний спосіб: сенатор, професор

Українського Вільного Університету в Празі С. Шелухин провадитиме експертизу матеріалів історичного і суспільно-політичного змісту; професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова Л. Білецький — літературного; професор С. Русова — культурно-освітнього і педагогічного; генштабу генерал-хорунжий, лектор Українського педагогічного інституту В. Петрів — військово-історичного. Також було прийнято рішення про видання журналу «Минуле України»²⁴.

Всього за період від 9 липня 1927 р. до 23 січня 1929 р. відбулося 16 засідань Наукової колегії, на яких розглядалися організаційні питання, проблеми, пов'язані з проведенням експертизи матеріалів, запропонованих Музею-Архіву для придбання та ін. На другому і третьому засіданнях Наукової колегії приймаються рішення про розширення її складу, відтак, крім вже згадуваних осіб до неї увійшли: В. Приходько — секретар Наукової Колегії, експерт матеріалів громадсько-політичних; доцент Українського педагогічного інституту В. Січинський — експерт матеріалів мистецьких; лектор Української господарської академії в Подєбрадах; професор Українського Університету в Празі та Української господарської академії в Подєбрадах С. Бородаєвський — експерт матеріалів з історії економіки та кооперативного руху.

Щодо організації використання зібраних матеріалів, то УНМА додержувався тих зобов'язань, які він мав перед фондоутворювачами чи власниками (таємне зберігання, обмежене використання та ін.). Водночас відкритими для користувачів були його бібліотечні та пресові збірки; двічі на тиждень дослідники могли відвідувати УНМА з метою їх наукового опрацювання. Крім того, А. Животком проводилось укладання картотеки визвольної боротьби українського народу та бібліографічного покажчика визначних діячів визвольного руху. Музей-Архів також організував збирання відомостей про українців, які померли поза межами Батьківщини, зокрема у боях за її визволення. Музеєм було розроблено спеціальну анкету під назвою «Листок поляглого», в якій фіксувалась інформація про загиблого, що уможливлювало видачу довідок зацікавленим особам та організаціям²⁵.

У 1929 р. розпочався завершальний період в історії УНМА, який характеризувався згортанням його діяльності у зв'язку з припиненням фінансової допомоги від чеського уряду.

Кураторії УІГ було запропоновано передати УНМА у підпорядкування МЗС ЧСР, що викликало протест з боку українських діячів. Позиція чеської сторони, яку висловлював під час нарад з українськими представниками д-р Я. Славік, полягала в тому, що УНМА мав бути відокремлений від УІГ та переведений до помешкання МЗС на Виноградах (район Праги), де вже на той час містилися російський, білоруський та кубанський закордонні архіви. Разом з тим, МЗС наполягало на доцільності об'єднання УНМА з МВБУ.

22 квітня 1923 р. Кураторія УІГ, розглянувши пропозицію МЗС ЧСР, ухвалила рішення про те, що: 1) вона не заперечує проти об'єднання УНМА з іншими українськими архівами, але за умови того, щоб на чолі новоствореного архіву стояла українська організація, яка б складалась з представників головних українських установ у Празі та представників влади ЧСР; 2) у тому випадку, якщо така організація не буде утворена, Кураторія погоджувалась передати УНМА іншій українській установі, яка отримуватиме допомогу від МЗС (наприклад Український Університет у Празі). Отже, в обох випадках головною умовою Кураторії було підпорядкування архіву українській установі. Переговори в справі об'єднання архівів надовго затягнулися, бо чеська влада не погоджувалась на компромісне вирішення цієї справи.

У квітні-червні 1929 р. в МЗС ЧСР відбулися три наради (у двох останніх брали участь також представники від МВБУ), під час яких сторони намагалися виробити спільну концепцію подальшого функціонування УНМА та МВБУ. Під час першої наради, яка відбулася 30 квітня 1929 р., урядовці МЗС висловили бажання, щоб матеріали УНМА були передані на тих самих умовах, що й фонди Російського закордонного архіву. МЗС пропонувало передати у його відання як зібрання УНМА, так і колекції МВБУ — тільки за цієї умови міністерство погоджувалося надавати кошти на утримання українських архівів. Ці зібрання згодом мали скласти українську секцію Слов'янського інституту. Ще однією вимогою МЗС було відокремлення музейного зібрання від архіву, бо, на їхню думку, «таке сполучення не відповідає науковим вимогам»²⁶.

Кураторія УІГ на своєму засіданні 8 травня 1929 р., заслухавши повідомлення своїх представників про результати наради, прийняла наступне рішення: 1) відокремити Музей від Архіву й передати музейні матеріали на збереження до канцелярії УІГ; 2) архівні матеріали

та інвентар, що були придбані на кошти МЗС, передати міністерству за окремим списком; 3) матеріали, подаровані УНМА, передати як депозит Кураторії УІГ; 4) стосовно матеріалів, переданих на депозитне зберігання до УНМА, звернутися до їх власників за відповідною вказівкою щодо їх подальшої долі.

При вирішенні цього питання Кураторія дотримувалась тієї думки, що архівне зібрання є власністю всього українського народу, і тому вона може передати УНМА чеській стороні тільки на умовах депозитного зберігання. Таку ж позицію зайняли представники Товариства МВБУ, які взяли участь у двох наступних нарадах 14 травня та 18 червня 1929 р. (вони визнали неможливим підпорядкувати діяльність МВБУ чеській владі та об'єднати свої збірки з матеріалами УНМА).

Увесь 1929 р. пройшов під знаком протистояння між діячами УІГ та чеськими урядовцями — перші хотіли зберегти незалежність УНМА як самостійної української установи, а другі бажали підпорядкувати його МЗС ЧСР. Упродовж цього часу чеська влада вдавалась до тиску на діячів УІГ, тимчасово закриваючи УНМА, а також втручаючись у його внутрішні справи (зокрема, виступаючи на боці секретаря С. Безручкової під час її конфлікту з дирекцією та іншими співробітниками Музею-Архіву). 3 жовтня 1929 р. Кураторія УІГ одноголосно прийняла резолюцію наступного змісту: 1) матеріали УНМА як майно української нації можуть бути передані у власність тільки українських установ, що вважаються загально-визнаними авторитетами в справі охорони культурних скарбів української нації (Українській Академії Наук у Києві, Науковому товариству ім. Шевченка у Львові тощо); 2) керівництво УІГ може передати збірки УНМА на тимчасове зберігання до іншої установи тільки за умови того, що воно зможе призначити керівника Музею-Архіву та його персонал, а також встановити умови доступу до матеріалів та фінансового контролю.

МЗС на такі умови не погодилося і відмовилося від подальших переговорів. Також остаточно припинилося й надходження матеріальної допомоги з боку чеської влади. Не маючи засобів для утримання УНМА, Кураторія 12 жовтня 1929 р. на своєму черговому засіданні, в роботі якого брав участь представник НТШ у Львові В. Дорошенко, ухвалила звернутися до НТШ з пропозицією взяти на зберігання УНМА. В. Дорошенкові було за-

І. Архівна справа: історія та сучасність

пропоновано поінформувати керівні органи товариства про велику цінність даного зібрання для української культури як джерела з історії визвольних змагань та праці української еміграції. Однак, відповідь на цю пропозицію Кураторії УІГ від НТШ так і не надійшла.

22 лютого 1930 р. відбулося засідання Президії Кураторії УІГ, на якому було прийнято наступне рішення: 1) з огляду на цілковитий брак коштів звільнити співробітників Музею-архіву та інституту з 1 березня 1930 р.; 2) доручити дирекції УНМА прийняти справи від співробітників і негайно розпочати пакування матеріалів Музею-архіву з тим, щоб його помешкання було звільнено не пізніше 1 квітня, як вимагає МЗС; 3) доручити дирекції віднайти тимчасове помешкання для УНМА, а також вступити у переговори з представниками львівської «Просвіти» про умови передачі цьому товариству документальних збірок²⁷. Всім колишнім співробітникам УНМА були видані посвідчення в тому, що вони виконували свою роботу до 1 березня 1930 р. «ретельно, чесно і бездоганно».

Однак, звернення керівництва УІГ по допомогу до різних українських та чеських інституцій (товариства «Просвіта» в Ужгороді, магістрату м. Праги, Національного музею в Празі, Соціологічного товариства ім. Т. Масарика, Управи Робітничого союзу в Скрентоні, США) не дали позитивних результатів. 12 травня 1930 р. Кураторія УІГ вдалась до останньої спроби збереження незалежності УНМА, звернувшись до українського громадянства з закликом організувати збирання коштів на підтримку УНМА. У зверненні зазначалося, що «серед засобів організації визвольної боротьби українського народу одне з визначних місць займають пам'ятки його попередньої героїчної боротьби, які нагадують і мають нагадувати майбутнім поколінням про всі змагання до волі їх попередників, про кров, пролиту за право, честь і славу українського народу»²⁸. Кураторія зверталася з проханням до кожного «громадянина української нації, покласти й свою жертву на збереження українського найціннішого національного скарбу — документів українського народу на певне місце на землі та в історії людства», і більше того — «організувати серед своїх знайомих збірку на утримання помешкання й охоронця УНМА за кордоном». Автори звернення були переконані, що «допомога в збереженні національних документів — це в наш час найголовніший обов'язок кожного

громадянина української нації» і закликали українську громадськість виявити «свою любов до України не тільки словами, а й збереженням свідоцтв її кривд, терпіння, горя, страждань; її боротьби, сили, честі й слави»²⁹.

На жаль, цей заклик не було почуто усіма верствами української політичної еміграції, в середовищі якої в цей час продовжувала точитися непримиренна міжфракційна боротьба. Водночас ситуація з УНМА все більше ускладнювалася, тому що інженер Тілле — власник будівлі, в якій розташовувалися УІГ та УНМА, зажадав негайної сплати боргу за помешкання або його звільнення до 1 жовтня 1932 р., після чого звернувся до суду. У цій ситуації необхідно було вже просто рятувати Музей-Архів, і тому Дирекція на своєму засіданні 7 жовтня ухвалила звернутися до Українського історичного кабінету при МЗС з пропозицією взяти на депозитне зберігання УНМА та Бібліотеку УІГ ім. Микити Шаповала (у відповідь на що було отримане позитивне рішення керівництва УІК). Нарада у складі директора УНМА Н. Григорієва, завідувача Бібліотеки ім. М. Шаповала П. Богацького та члена УІГ А. Животка, взявши до уваги, що МЗС відступило від своєї попередньої вимоги про приймання УНМА тільки на умовах власності, виробила проект угоди про передачу цих зібрань УІК на тимчасове зберігання.

Після переговорів представників Кураторії УІГ проф. Л. Білецького, Н. Григорієва та д-ра П. Богацького з представниками МЗС д-ром Завазalom і д-ром Я. Славіком 26 жовтня 1932 р. було ухвалено й підписано Угоду про передачу УНМА і Бібліотеки УІГ ім. М. Шаповала Міністерству закордонних справ ЧСР для Українського історичного кабінету. Основними положеннями угоди були наступні: 1) фонди УНМА зберігатимуться в УІК при МЗС ЧСР до того часу, коли з'явиться реальна можливість передати їх Всеукраїнській Академії Наук або іншій науковій установі в Україні; 2) УНМА може бути переданий в Дім української культури (у тому випадку, якщо такий буде збудовано у Празі); 3) час перевезення Музею-архіву в Україну встановлюватиметься Кураторією УІГ у Празі або її Архівно-бібліотечною комісією (Н. Я. Григорієв, Л. Т. Білецький, П. О. Богацький), які матимуть право призначати собі заступників (на випадок смерті або свого від'їзду з ЧСР). Одним з найважливіших положень угоди була теза про те, що «в жодному випадку архів не може бути перевезений на Україну, поки там буде

панувати режим, ворожий демократичним засадам» (§ 2)³⁰.

Наступні параграфи регламентували деякі особливості зберігання документів УНМА і бібліотеки УІГ ім. М. Шаповала та порядок їх використання дослідниками та колишніми співробітниками Музею-Архіву. Зокрема, було вирішено, що ці підрозділи і надалі залишатимуться «як самостійні цілості і зберезуть свої назви», а книжкові фонди будуть доступні для наукових працівників. Водночас в угоді містилося положення про те, що до ознайомлення з фондами Музею-Архіву не будуть допускатися особи, «які викликають побоювання, що могли би зловжити архівними документами для ненаукових цілей». Співробітники Українського історичного кабінету, що працюватимуть із збірками УНМА, мали бути української національності.

Таким чином, діяльність УНМА із збирання та збереження історичних пам'яток українського народу офіційно припинилась у березні 1930 р. (цим місяцем датуються останні надходження до колекції УНМА; крім того, 1 березня 1930 р. були звільнені з роботи всі його співробітники). Однак, після того ще півтора роки тривала «боротьба» керівництва УІГ за збереження цілісності колекції УНМА та підпорядкування його «українській установі». Врешті-решт у цьому чесько-українському «протистоянні» перемогла (хоча і в дещо компромісній формі) чеська сторона — у жовтні 1932 р. уся документальна та бібліотечна збірка УНМА були передані під опіку Українського історичного кабінету, який був створений у червні 1930 р. при МЗС ЧСР саме з метою приймання українських архівів. Референтом УІК було призначено колишнього завідувача архівним відділом УНМА М. Обідного, крім того у становленні та розгортанні діяльності УІК активну участь брали й інші співробітники УНМА — А. Животко, Л. Кобилянський, С. Безручкова тощо. Саме колекція УНМА стала основою документального та пресового зібрання УІК, яке згодом суттєво поповнилося іншими надходженнями і стало, поряд з колекцією МВБУ складовою так званого Празького українського архіву.

Діяльність УНМА в Празі була важливим етапом у створенні українських архівних центрів за кордоном; без її докладного вивчення неможливо відтворити шляхи переміщення українських пам'яток з теренів Польщі до Чехословаччини у 1920-х рр., а також повною мірою реконструювати зібрання празьких ук-

раїнських архівів міжвоєнного періоду. Внесок діячів УНМА у розвиток архівної справи та збереження зарубіжної архівної українки обов'язково має бути відзначений та врахований сучасними дослідниками, а також укладачами путівників, покажчиків та описів празьких українських архівів.

¹ Вісник Держкомархіву України. — 2001. — Вип. 1(5). — С. 110–115. Див. також: Про стан і перспективи реалізації галузевих програм з підготовки архівних довідників: Рішення колегії Державного комітету архівів України від 19 червня 2002 р. // Вісник Держкомархіву України. — 2002. — Вип. 2(10). — С. 205–207; Принагідно слід відзначити, що Федеральна архівна служба Росії та Держархів Російської Федерації підготували та видали у 1999 р. міжархівний путівник «Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге» (М.: Рос. полит. энциклопедия, 1999. — 671 с.), в якому наведено відомості про склад та зміст документів, що раніше зберігалися у Російському закордонному історичному архіві у Празі та Донському козацькому архіві. Сьогодні ці матеріали зберігаються у складі фондів Держархіву Російської Федерації, Російського держ. військового-історичного архіву, Російського держ. архіву літератури і мистецтва та інших архівів Російської Федерації та країн СНД (у тому числі — у ЦДАВО України). Що ж стосується українських архівних колекцій, зібраних у Празі в міжвоєнний період, то на сьогодні побачило світ тільки одне науково-довідкове видання, підготовлене чеською архівісткою Раїсою Махатковою за матеріалами Держ. центрального архіву у Празі (див.: Український музей у Празі (1925–1948): Опис фонду / Упоряд. Р. Махаткова. — К.; Прага, 1996. — 296 с.).

² Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // АУ. — 1994. — № 1/6. — С. 18–30. Див. також: Лозенко Л. До історії Празького українського архіву // Генеза. — 1995. — № 1/3. — С. 141–145.

³ Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. — Р. 330–338; Див. рец.: Боряк Г. В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги «Трофеї війни та імперії...») // АУ. — 2001. — № 4-5. — С. 25–33.

⁴ Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні / За ред. І. Матяш, К. Климової. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — С. 537–558. Див. також: Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном: історіографічний аспект проблеми // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. — 2001. — Вип. 54. — С. 42–46; Вона ж. Архіви української еміграції — важлива складова

І. Архівна справа: історія та сучасність

національної історико-культурної спадщини // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Тези наук. доп. міжн. наук. конф. (Бердянськ, 24–25 трав. 2001 р.) / За ред. О. Рєєнта, Ю. Терещенка. — К., 2001. — С. 66–68.

⁵ *Мушинка М.* Музей Визвольної Боротьби України і доля його фондів. — Мельбурн, 1996; Він же. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14–15 авг. 1995 г.): В 2-х ч. — Прага, 1995. — Ч. 2. — С. 806–815; *Заремба С.* Український музей визвольної боротьби у Празі // Київ. старовина. — 1997. — № 1/2. — С. 122–137; *Палієнко М., Срібняк І.* Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. збірник. — К., 2000. — Вип. II: Архівознавчі читання. — С. 35–47.

⁶ *Животко А.* Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940). — Прага, 1940. — 70 с.; *Палієнко М. Г.* Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісник Київ. нац. лінгв. ун-ту. Серія «Історія. Економіка. Філософія». — 2001. — Вип. 5. — С. 349–356.

⁷ *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення // АУ. — 1994. — № 1/6. — С. 18–30; *Яковлева Л.* Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. — 1994. — № 3/6. — С. 120–122. *Кентій А. В.* Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького Архіву» // АУ. — 2000. — № 1/3. — С. 43–49; *Мушинка М.* Українські архіви, вивезені з Чехословаччини в Україну // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Історія: Доп. та повідомлення. Частина II: XX століття. — О.; К.; Л., 1999. — С. 145–152; Він же. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. — С. 532–545.

⁸ Про діяльність українських архівних осередків у Польщі на початку 1920-х рр. див.: *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). — К., 1997. — С. 78–79; *Савченко Г., Срібняк І.* Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 1996. — С. 188–198; *Климова К.* «Кожна військова акція фахово зафіксована»: (До питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918–1923 рр.) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 48–49; *Палієнко М. Г.* «Все,

що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено...» (збереження документальної спадщини українського народу Державним Центром УНР в екзилі) // *Nad Wisla i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszlosc i terazniejszosc. Prace naukowe wyklawowcow i studentow Uniwersytetu Mikolaja Kopernika w Toruniu oraz Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Lingwistycznego. Seria: Systemy Miedzynarodowe i Globalny Rozwoj.* — Torun-Kijow. — 2002. — № 1. — S. 255–261.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3504, оп. 1, спр. 1, арк. 64.

¹⁰ Історія перевезення українських архівних збірок з теренів Польщі до Чехословаччини детально висвітлена у статті: *Палієнко М.* «Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х рр. XX ст.» // Укр. іст. журнал. — 2004. — № 3. — С. 27–38.

¹¹ Докладніше про політичну платформу різних фракцій УПСР в еміграції див.: *Трошинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С. 99–130.

¹² ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹³ Бюлетень Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі. — 1926. — Ч. 1 (січень-лютий). — С. 1; ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 7, арк. 5–5 зв.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Обідний М.* Наші завдання в охороні пам'яток // Вістник Укр. нац. музею-архіву при Укр. ін-ті громадознавства у Празі. — Прага, 1928. — Ч. 1. — С. 10–11.

¹⁷ Книга обліку надходжень документальних матеріалів до Музею (1924–1926 рр.). — ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 9, арк. 1–242; Книга обліку надходжень документальних матеріалів до Музею (листопад 1926–1930). — Там само, спр. 10, арк. 1–217.

¹⁸ Там само, спр. 10, арк. 33–36. В особовому фонді М. Ю. Шаповала зберігається повний список матеріалів, переданих ним на депозитне зберігання до УНМА (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 127, арк. 1–25).

¹⁹ Там само, арк. 51–52.

²⁰ Там само, ф. 3866, оп. 1, спр. 33, арк. 1–152.

²¹ Там само, спр. 23, арк. 1–22.

²² Вістник Укр. нац. музею-архіву при Укр. ін-ті громадознавства у Празі. — 1928. — Ч. 1. — С. 3.

²³ ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 29, арк. 32–36.

²⁴ Там само, спр. 12, арк. 1–1 зв.

²⁵ Там само, спр. 7, арк. 12–13.

²⁶ Там само, спр. 29, арк. 73.

²⁷ Там само, арк. 27.

²⁸ Там само, арк. 50.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, ф. 3866, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Георгій Папакін

АРХІВИ РОДИНИ СКОРОПАДСЬКИХ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТ.

Як ми доводили у наших попередніх працях¹, історія створення і побутування фамільних архівних зібрань представників української еліти була дуже складною. Як правило, такі збірки документів виникли на межі 1650-х рр., пережили період бурхливого накопичення матеріалів упродовж майже всього XVIII ст., а насамперед в останню його чверть, і потім у XIX ст. почали зазнавати занепаду, розпорошувалися, мігрували і втрачалися внаслідок байдужості спадкоємців або згасання історичних родів. Лише деякі із стародавніх родів продовжували накопичення історичних документів, переходячи вже від формування суто фамільних збірок до збирання рукописних колекцій українських старожитностей, що містили документи вже не тільки і не стільки власного роду. Подекуди в їхніх збірках накопичувалися документи великої історичної ваги.

На цьому тлі фамільний архів Скоропадських, на нашу думку, практично нічим не виділявся із загальної маси рукописних збірок представників лівобережної родової еліти. Проте всі наші міркування є абсолютно спекулятивними, оскільки первісний склад цього родового зібрання до нас не дійшов навіть в описанні.

Проблема генезису фамільного архіву Скоропадських безпосередньо пов'язана з визначенням засновників роду і конкретного часу початку фізичного існування цієї документальної колекції. На жаль, існуюча на цей час і відома нам джерельно-історіографічна база не дозволяє дати достовірні відповіді на два поставлені вище питання. Засновник роду Скоропадських лишається для нас достеменно невідомим. Так само ми можемо лише вибудувати гіпотетичні конструкції стосовно змісту та місця зберігання фамільної збірки. Розпочати нашу розвідку саме через це доведеться не з XVII ст., щодо якого про документи Скоропадських нам нічого не відомо, а з останньої чверті XVIII ст., поступово ідучи вглиб років і вишукуючи окремі факти про фамільні архівалії.

Як і більшість інших представників козацької старшини, наприкінці XVIII ст. Василь та Єфросинія (вдова його двоюрідного брата Якова, уроджена Закревська) Скоропадські, нащадки родинної лінії другого брата гетьмана Івана — Василя, підготували свої подання до Новго-

род-Сіверської депутатської комісії, де оголосили, що засновником їх роду був Федір Скоропадський, полковник у війську Богдана Хмельницького, за своїм походженням шляхтич корони польської (за останніми гіпотезами — скоріш за все уродженець західноукраїнських земель). Він загинув у першому ж значному зіткненні повстанців з польським коронним військом під Жовтими Водами 1648 р. Після того родина Скоропадських жила під Уманню, де син Федора Ілля ніби отримав посаду «генерального референдаря над тогочасною Україною», одружився з якоюсь княжною Чарторійською і мав від неї трьох синів: Івана (приблизно 1646–1722), Василя (рік народження невідомий — 1727) і Павла (рік народження невідомий — 1739). У середині 1670-х рр., коли Правобережна Україна страждала від турецько-татарської навали, родина змушена була переселитися на лівий беріг Дніпра, але втратила під час переселення все майно, молодшого брата Павла, який потрапив у кримський полон (повернувся він лише на початку XVIII ст.), а також фамільні документи на шляхетську гідність. Згадана інформація датована 1784 р.; її подано до Новгород-Сіверської намісницької комісії з метою підтвердження шляхетського походження роду і внесення його до дворянських родословних книг, що вводилися російським урядом. За присудом нобілітаційної комісії, очолюваної полковником О. Лобисевичем, Єфросинія та Василь Скоропадські «показали, что род Скоропадских есть действительно из Полши происходящий издревле шляхетского поколения, жителство и пребывание свое имевший в г. Умане, а села и деревни близ онаго; во времена полских королей Владислава VII [насправді Владислава IV. — Авт.] и Яна Казимира прапрадед их Федор Скоропадский за гетмана Богдана Хмельницкого полковником был и при подданстве Малыя России к империи Российской 1654 г., с помянутым гетманом вышед на сраженіи с поляками при Жолтых Водах убит, оставя по себе сына Илью, коего за службы Генеральным референдарием над тогочасною Украиною пожаловано; Илья Скоропадский оставил трех сыновей Ивана, Василия и Павла в малолетстве, которые по причине сильнейшаго нападения от турок и татар на Полшу и тогочасную Украину принуждены были, спасая жизнь свою, лишиться не только движимого и недвижимого своего имения с грамотами и дип-

І. Архівна справа: історія та сучасність

ломами им жалованными от королей полских и древность фамилии их совершенно заверяющими, но к усугублению всего того и брата своего меньшого Павла, взятого тогда татарами в плен...»².

Як сучасники цього подання, так й певна група істориків-генеалогів наступних століть з повагою поставилися до таких свідчень родової пам'яті. Російські і українські вчені практично одноголосно згадували Федора Скоропадського як реальну фігуру, першого у цьому знаному роді. Граф О. Бобринський, який наприкінці XIX ст. підготував розпис дворянських родів Російської імперії у суворо хронологічній послідовності щодо інформації про їх засновників, вважав за потрібне віднести рід Скоропадських до числа таких, що ведуть свою історію від початку XVII ст., розпочавши ним другий том свого родословника. Тим самим він поставив Скоропадських попереду переважної більшості інших українських старшинських родів, що згодом отримали дворянство Російської імперії³. Втім, сучасна російська історіографія ставить під сумнів цінність таких старих родословних довідників: «Изложение в них отдельных фактов возведения во дворянство, пожалования титулов (не всегда точно установленных и правильно датированных) не имеет систематического характера»⁴. Відомі українські генеалоги В. Модзалевський, Г. Милорадович, О. Прицак також вважали Федора історичною постаттю і засновником роду. Починали з нього гетьманські родоводи Івана та Павла Скоропадських історики XX ст. Д. Дорошенко, Т. Коструба і наш сучасник О. Гуржій. Навіть О. Лазаревський попри всі свої народницькі налаштування не став заперечувати його реальному існуванню.

Проте чимало істориків і донині не погоджуються з історичністю постаті цього засновника роду. Заперечення почалися ще наприкінці XVIII ст., буквально одразу після подання Василя та Єфросинії. Вже в аналогічному документі онука молодшого з братів Скоропадських Павла Тимофія до Чернігівської намісницької нобілітаційної комісії, датованому 1784 р., історія того самого роду викладалася інакше. Про Федора Скоропадського там взагалі не згадувалося, як і про високу цивільну посаду його сина; навпаки, може скластися враження, що це Ілля з двома синами у 1670-х рр. переселився на лівий берег⁵. Чернігівська депутатська комісія під головуванням губернського маршалка І. Горленка визнала докази Костянтина Скоропадського достатніми для внесення його до першої частини родословної дворянської

книги Чернігівського намісництва (губернії) — тої, куди вносилися дворянські роди, що довели свій статус менш ніж за 100 років⁶.

Факт переселення Іллі Скоропадського (або навіть Федора, про що писав Г. Милорадович⁷) на територію Лівобережної Гетьманщини важко підтвердити архівними документами. Єдиним з таких дуже опосередкованих джерел виступає універсал Івана Скоропадського від 21 травня 1716 р., даний гетьманом братові Павлу на підтвердження купівлі ним «Криво-палцовських ґрунтів» у Білоуській сотні Чернігівського полку, біля с. Полуботки. Універсал містив такі слова: «же там и его отчего кгрунту есть поблизу часть»⁸. Згадана фраза дозволяє припустити можливість володіння Скоропадськими спадковими лівобережними маєтностями вже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Вони імовірно могли бути отримані від гетьмана Івана Самойловича одразу після переселення родини, як це заведено було щодо всіх поважних переселенців з Правобережжя (Кандибів, Кочубеїв, Лисиць, Ханенків та ін.). Проте з інших джерел відомо, що ці ґрунти були предметом спору між могутнім полковником Чернігівським Л. Полуботком і гетьманським братом.

Інша відома нам інформація, яка підтверджувала «уманський період» життя Скоропадських, була оприлюднена наприкінці XIX ст. О. Левицьким за документами московських архівів. Один з т.зв. «козацьких літописців» (істориків-компіляторів XVIII ст. з числа старшини) С. Лукомський, сам уродженець Умані, в автобіографічній «казке» 1733 р. показував, що «оные дед и прадед мой имели свои грунта за Днепром в городе и около города Умани, помежние со Скоропадскими, из которых и гетманом малороссийским Иван Ильич Скоропадский был; також с Кочубеями, из которых ныне полковник полтавский Василий Кочубей, с Ханенками, из которых ныне полковой обозный киевский Федор, судия стародубовский Николай Ханенки, и с другими бывшими тамо за Днепром владельцы»⁹. Таким чином, уже в першій половині XVIII ст. інформація про «уманське походження» Скоропадських була досить поширеною, якщо військовий канцелярист С. Лукомський (очевидно, так само з фамільних переказів) згадував про них серед інших поважних сусідів свого діда, козака полку Переяславського, Івана Лукомського та прадіда, імені якого він не міг назвати.

З точки зору сучасного рівня поінформованості про події другої половини XVII ст. фамільний переказ про Федора Скоропадського

не витримує жодної критики. Ім'я полковника Федора Скоропадського не зустрічається серед відомої нині козацької старшини, яка разом з Богданом Хмельницьким вийшла на двобій з польськими магнатами на самому початку Визвольної війни. Його не знав у середині XIX ст. М. Максимович, який першим дослідив склад та кількість полків на початку гетьманства Богдана Хмельницького¹⁰. Не згадує цього імені і В. Сергійчук у своєму нарисі історії армії великого гетьмана, хоча він наводить досить повний каталог полковників Війська Запорозького з 1648 р. Втім, точна кількість козацьких полків у 1648 р., імена всіх їхніх командирів, особливо ж на першому етапі, і досі невідомі (В. Сергійчук нарахував їх 37, причому на момент повстання існувало тільки 6 реєстрових городових полків, які послідували за Богданом Хмельницьким; а імена полковників станом на 1648 р. назвав тільки для 30)¹¹. Іншими словами, тут ще лишається значний простір для наукових пошуків.

Так само багато заперечень та навіть відвертого кепкування викликало загадкове «генеральне референдарство» сина Федора Іллі. Поперше, такої посади не було і не могло бути в структурі тодішнього полково-сотенного устрою України у XVII ст., однаковому і на лівому, і на правому берегах Дніпра. О. Лазаревський якось висловився з цього приводу, що такі вигадані, але високі посади, нове українське шляхетство часто-густо просто вигадувало для своїх козацьких предків. Зневажливо поставилася до цієї посади О. Єфіменко у своєму дослідженні про історію української старшини, Д. Міллер у нарисах історії та юридичного побуту України — класичних працях народницької історіографії другої половини XIX ст. з цієї теми, в яких викривалася хижацька роль українського шляхетства упродовж всього XVIII ст.¹²

Певні сумніви виникають навіть щодо достовірності інформації про перебування родини в Умані до 1674 р. Великий знавець історії українських шляхетських родів Волині та Правобережної України XV — середини XVII ст. Н. Яковенко, яка спеціально досліджувала земельні володіння на Київщині напередодні Визвольної війни 1648–1658 рр., не знайшла там Скоропадських і на цій підставі оголосила постаті перших двох представників роду «міфічними», а надані родиною докази шляхетського походження — «кумедними»¹³. Якщо з останнім важко погодитися — аргументи Скоропадських були нічим не гіршими, ніж у переважної більшості інших українських претендентів у нотаблі, то перше не можна не

взяти до уваги. Так само не фігурують Скоропадські й у найновішому дослідженні В. Кривошеї та В. Орла про українську шляхту напередодні Визвольної війни XVII ст.¹⁴ Наші власні розшуки згадок про Скоропадських на Уманщині у першій половині XVII ст. також не мали успіху: це прізвище у будь-якій імовірній формі (Скоропацькі, Скуропацькі, Скурупацькі, Шкуропацькі, Шкуропадські та ін.) відсутнє у відомих нам земських та гродських книгах Київщини 1570–1640 рр. Але ж важко уявити собі шляхетську родину, яка упродовж кількох десятиліть свого володіння уманськими маєтностями жодного разу не зверталася б до місцевих урядів.

Не мали успіху наші спроби ідентифікувати будь-кого із Скоропадських у козацькому реєстрі 1649 р. Очевидно, що там мав фігурувати син Федора — Ілля Скоропадський, проте у списках жодного з правобережних чи навіть лівобережних полків такого прізвища немає¹⁵. Проте, імовірно, Скоропадські могли і не наполягати на своєму занесенні до козацького реєстру, оскільки навіть польський король не міг заборонити їм, перебуваючи у шляхетському статусі, воювати на боці Богдана Хмельницького. Реєстр же складався з головною метою: фіксування обумовленої кількості козаків, яких вже не можна було б обернути на кріпаків польських панів.

Тому не підтвердженням документально варто вважати факт існування «уманського архіву» Скоропадських, оскільки жодного з документів раніше 1675 р., пов'язаних з цим родом, досі не знайдено. Свідчення 1785 р. нас не може задовольнити, оскільки воно було абсолютно ідентичним таким саме посиленням на незбережені фамільні документи і легендарні родословні факти, що подавали інші роди української шляхти на вимоги імперського уряду. Проте ми жодним чином не намагаємося спростувати або відкинути їх взагалі. Родословна Скоропадських 1785 р. виступає пам'яткою своєї епохи. Сучасний російський дослідник дворянських дипломів XVIII ст. О. Хоруженко на прикладах російських нобілітацій того самого часу аргументовано доводить, що «причиной появления таких недостоверных свидетельств была укоренившаяся в сознании дворян второй половины XVIII в. своеобразная интерпретация взаимосвязи между дипломом (и гербом) и дворянским статусом. Когда перед дворянами, происходившими большей частью из старинных родов, вставал вопрос о корнях их дворянства, современная им практика переносилась в прошлое. Тогда сочинялись бас-

І. Архівна справа: історія та сучасність

нословные свидетельства...»¹⁶. В українській ситуації все ускладнювалося контрастами між національним і великоросійським менталітетами, різним розумінням ваги історичних документів та навіть самої їх номенклатури, якими керувалися укладачі таких подань і тих, хто їх оцінював.

Таким чином, доводиться констатувати, що поодинокі і дуже опосередковані свідчення, знайдені нами, не можуть допомогти нам довести достовірність перебування шляхетської родини Скоропадських на Уманщині у 1640–1670-х рр. Тому нам лишається поки що вважати, слідом за Н. Яковенко, «уманський період» історії роду Скоропадських легендарним, адже досі не виявлені історичні документи, що його підтверджували.

Але, як ми доводили у попередніх розділах праці, фамільні акти української шляхти з попередніх століть практично не могли і не мали зберегтися в умовах світу, який «перевернувся» після 1648 р., адже від початку Української революції та створення національної держави в них вже «потреби не було». «Шляхта його королівської милості» з 1648 р. перетворилася вже на «шляхту його царської величності Війська Запорозького» (саме так вона називалася в затвердженій царем окремій угоді, доданий до березневих статей), і вже мала отримувати власницькі акти, за свою службу від імені свого нового сюзерена, якого уособлював гетьман Війська Запорозького. Тому відсутність таких документів нині не може засвідчити їх відсутність взагалі, а тим самими спростувати будь-яким чином «благородне» походження родини Скоропадських.

Адже опосередкованих доказів цього шляхетства збереглося цілком достатньо. Першим з них виступав родовий герб, широко відомий вже на початку XVIII ст. Іншим доказом шляхетного походження роду, на наш погляд, служить відповідна висока освіта принаймні Івана та Василя, яка дозволила їм вже в 1674 і 1675 роках, одразу ж після переходу на службу до гетьмана Івана Самойловича, посісти писарський уряд при Генеральній військовій канцелярії¹⁷.

Можна навести також інші свідчення з історії роду, які підтверджують абсолютну реальність існування принаймні Іллі Скоропадського. Достатньо згадати поминальник Івана Скоропадського 1722 р. (з «Синодика ієрея Андрія Дибачевського», що належав П. Дорошенку). У ньому серед померлих згадані Ілля (батько гетьмана), Марко (батько його другої

дружини), а також невідомі нам Константій, Агафія та Олена. Ми припускаємо, що Константієм міг бути покійний перший чоловік Настасії Скоропадської Костянтин Іванович Голуб, а одне з не ідентифікованих жіночих імен імовірно належало матері Івана, яку за тим само родинним переказом Ілля взяв з дому князів Чарторийських. У поминальному ряді живих згадувалися сам гетьман Іван, обидва його брати, обидві доньки (Ірина та Іуліана), дружина Настасія (але поруч чомусь і покійна перша дружина Пелагія), пасербиця гетьмана Євдокія, її діти (онуки гетьманши) Іоанн та Сімеон¹⁸. Відсутність імені легендарного засновника роду в синодику гетьмана засвідчувала той факт, що він, очевидно, не знав цього предка. Постать Федора, зважаючи на те, що згадували його лише представники родинної гілки Василя Скоропадського, слід вважати плодом її родинних спогадів, які були відсутні в інших синів Іллі.

Таким чином, маємо достатньо опосередкованих доказів того, що рід Скоропадських був здавна шляхетним і відповідно не міг обійтися без певної кількості документів, що підтверджували його історію. Але жоден з таких документів досі не знайдений. Дехто з дослідників навіть вважав Іллю Скоропадського та його синів прибічниками правобережних гетьманів Петра Дорошенка й Михайла Ханенка, активними діячами їхньої адміністрації, але жодного достеменного факту про це ще не оприлюднено¹⁹.

Ці обставини змушують нас, не відмовляючись остаточно від подальших пошуків, обмежитися розмовою лише про той родинний архів Скоропадських, який було створено вже на Лівобережжі, після переселення родини на територію Гетьманщини, тобто про документи з останньої чверті XVII ст.

Нашу реконструкцію слід вести, як вказувалося вище, за трьома напрямками, тобто окремо за родинними архівами Івана, Василя та Павла Скоропадських вже з початку XVIII ст., на момент їх створення і функціонування для обслуговування поточних потреб родин усіх трьох братів, кожний з яких мав власні маєтки, а тим самим і нагальну потребу у відокремленому зберіганні родинних документів.

Нині у складі Національного архівного фонду гетьманський (державний) архів Івана Скоропадського відсутній як окрема облікова одиниця, хоча навіть у нещодавно виданих «Нарисах історії архівної справи в Україні» можна з подивом знайти протилежне твердження. Його драматична доля пов'язана з подальшою історією ділових фондів Гетьманщини

наприкінці XVIII та у XIX ст., коли вони були зведені до «Генеральної малоросійської архіви», потім розпорошені між намісницькими/губернськими установами, і лише наприкінці XIX ст. залишки державного архіву Гетьманщини під назвою «Архів Малоросійської колегії» потрапили до новоствореного Харківського історичного архіву. Упродовж цього століття значних втрат йому завдали нищівні глухівські пожежі 1748 та 1784 рр., а ще більше «выемки» справ різними особами (у тому числі істориками М. Маркевичем, М. Судієнком, О. Лазаревським) упродовж останньої чверті XVIII та у XIX ст. Внаслідок цього оригінали документів потрапляли у кращому випадку до приватних рукописних зібрань, а в гіршому — слугували обгортковим папером для роздрібних торговців. Частина ж історичних документів просто загинула внаслідок несприятливих умов для їх зберігання у чернігівському «будинку Мазепа».

Звичайно, на обговорення заслуговує питання про відновлення або реконструкцію первісного складу гетьманського урядового (державного) архіву 1708–1722 рр. Необхідно зібрати інформацію про всі наявні нині серед різних архівалій або відомі з джерелознавчих праць універсали, підписані Іваном Скоропадським, відшукати в московських архівосховищах гетьманську службову епістолярію. Проте така праця далеко виходить за межі нашої теми. Нині маємо говорити лише про ті документи, навіть і службові, які перебували або могли перебувати у власному архіві гетьмана, тобто про персоналізований аспект гетьманського справочинства того часу.

Іван Ілліч Скоропадський упродовж жовтня 1708 — червня 1722 рр. обіймав найвищу посаду в Україні, був керівником усього її політичного, військового, економічного та зовнішньополітичного життя. Тому значна частина його документів мала загальнодержавне значення і осідала у діловодних архівах різних інституцій Гетьманщини, передусім у наново заснованому після загибелі батуринського глухівському державному архіві (архіві Генеральної військової канцелярії), архівах полкових канцелярій, церковних установ та монастирів, органів самоврядування та в приватних осіб, яким адресувалися або видавалися гетьманські універсали. Це, безперечно, стосується такого виду розпорядчих документів Гетьманщини, як універсали.

Прагнучи реконструювати фамільний архів Скоропадських, при відтворенні первісного складу збірки Івана (принаймні за номенклатурою і типологією, якщо не за складом) ми маємо вивести більшість підписаних ним уні-

версалів за рамки нашої розвідки. Тим більше, що ще за життя гетьмана частина з них викликала певні сумніви щодо своєї правності. 1720 р. царська адміністрація порушила справу про те, що інколи гетьманські універсали, всупереч своїй традиційній формі («звишменованний гетьман рукою власною») підписувалися не Скоропадським особисто, а в Генеральній військовій канцелярії (генеральним писарем С. Савичем або кимсь з канцеляристів)²⁰. Відверто кажучи, такою була загальноприйнята діловодна практика того часу, адже і царські укази гетьману часто-густо підписувалися секретарями Петра I, у важливих випадках — канцлером, і вже в зовсім виняткових — особисто царем; форма ж їх лишалася усталеною: всі вони видавалися від імені царя. Проте дії Генеральної військової канцелярії щодо підписання універсалів стали на той час слушною нагодою до її практично повного розгрому і створення замість неї вже зовсім іншої установи (вже не вищого адміністративного органу Гетьманщини, а державної канцелярії на російський кшталт).

Не можна стверджувати, що універсали становили певну частину гетьманського архіву, на відміну від архіву Генеральної військової канцелярії, інших згаданих вище урядових, корпоративних та приватних архівів. Універсали були найвищими «рейментарськими» документами, але документами, адресованими виключно зовнішній аудиторії. Навряд чи Іван Скоропадський мусив зберігати їх у своєму архіві. Однак із змісту інших фамільних архівів нам відомо, що, прикладом, Галагани зберігали в своєму фамільному архіві універсали, видані відомим Гнатом Галаганом як полковником Прилуцьким²¹. Можемо і ми визначити певну категорію універсалів, що мала обов'язково перебувати у гетьманському архіві. Це акти, призначені для оборони інтересів самого Івана Скоропадського як землевласника. Прикладом, таким був універсал від 1716, 12 червня полковнику Чернігівському про побудову млина на р. Сухий Вир і осаджування людей на власних гетьманських землях між селами Дроздовицею та Руднею Суховерхою; або ж про заборону вирубки мешканцям навколишніх сіл лісу під Бурівкою, що також належав гетьману²². Подібні універсали, хоча б у копіях, Іван Скоропадський повинен був тримати у власному архіві.

Щодо місця зберігання наступних видів офіційних документів, в яких відбивалася «рейментарська» діяльність Скоропадського (службова та дипломатична кореспонденція, укази й листи російського імператора, адресо-

І. Архівна справа: історія та сучасність

вані гетьману), так однозначно висловитися не можна. Вони, безперечно, були складовою офіційного архіву Івана Скоропадського (державного архіву Гетьманщини), але за практикою тих часів могли перебувати так само і в приватному його зібранні, оскільки висвітлювали його особисту участь у відправленні державних справ.

Ми вже відзначали, що якоїсь певної межі, що чітко відділяла офіційний архів будь-якого високопосадовця від особового рукописного зібрання, в Україні того часу не існувало. Це було закономірним наслідком несепарованості особистого від громадського, несекуляризованої думки того часу. Навіть М. Ханенко, який вів два окремих щоденники — перший, службовий, «Діаріуш или Журнал» Генеральної військової канцелярії за 1722 р. та другий, приватний, тим не менш обидва зберігав у власному фамільному архіві. Тому нині важко сказати, чи існував у гетьмана Івана Скоропадського відокремлений приватний архів, започаткований ним ще до обрання на високу посаду, чи всі його документи, рівнозначно приватні й службові, перебували в одному місці, яким був глухівський архів. Наявна у нас інформація про гетьманські документи змушує нас схилитися до останньої думки. Якщо ж додати, що Іван Скоропадський таку невідсепарованість особистого від державного за давньою традицією припускав у багатьох інших державних сферах, навіть у фінансовій (обліком державних витрат та надходжень завідував «господар» його маєтків), то іншої думки бути не може. Одночасно ми повинні припустити, що частина документів, пов'язаних з державним життям гетьмана, могла копіюватися для певних потреб і зберігатися в різних місцях. Адже нам відомі факти існування і в інших фамільних архівах спеціальних книг для копій листів.

Одним з прикладів такої копійної рукописної книги, пов'язаних з іменем Івана Скоропадського, може служити видрукуваний М. Судієнком у 1855 р. збірник адресованих гетьману протягом всього його урядування листів вищих посадових (світлішого князя О. Меншикова, канцлера Г. Головкина, підканцлера П. Шафірова, київського губернатора князя Д. Голіцина тощо) та приватних осіб, здебільшого росіян. Щодо його походження видавець повідомляв про придбання збірника разом з бібліотекою Полетиків. Варто підкреслити, що Полетики не перебували в будь-яких родинних стосунках з гетьманом, тому не можна вести мову про успадкування цьо-

го рукопису безпосередньо від нащадків Скоропадських. Хоча всі документи збірника були копійними, переписаними ще у XVIII ст., однак сам факт його існування говорить про велику роботу щодо їх виявлення за адресантною ознакою та відокремлене зберігання, очевидно, ще на стадії діловодного циклу. Інакше нам треба буде припустити, що хтось згодом, наприкінці XVIII ст., вважав для себе за потрібне виокремити з діловодних архівів Гетьманщини направлені Івану Скоропадському листи російських урядовців за 1708–1722 рр., з усіма додатками до них. Це потребувало значної дослідницької роботи, тоді як копіювання вже наявного комплексу листів вимагало тільки праці кваліфікованого писаря. Отже, все вищевикладене наводить на думку про дбайливе зберігання якщо не всієї епістолярії Івана Скоропадського, то хоча б копій з адресованих йому важливих листів в одному місці, яким міг бути його приватний архів. Тим більше, що ми знаємо багато прикладів такого відокремленого зберігання епістолярної спадщини в фамільних архівах.

Разом з тим виникає питання щодо повноти цього виявлення і відповідно відтворення кореспонденції гетьмана. Нам вдалося виявити в фамільному фонді Скоропадських ЦДІАК України та в «Сулимівському збірнику» ІР НБУВ дві пізніших копії листа канцлера Г. Головкина Івану Скоропадському від 5 квітня 1712 р., які відсутні в опублікованій М. Судієнком епістолярії. Відоме ще одне таке звернення російського канцлера до гетьмана від 21 березня 1718 р. — з проханням надати сотницьких урядів синам колишнього правителя м. Сороки Семена Афендика (Степану та Миколі)²³. О. Лазаревським свого часу був оприлюднений також лист О. Д. Меншикова до гетьмана, датований 1720 р. і теж відсутній у згаданій епістолярній збірці²⁴. Серед опублікованої кореспонденції київського губернатора Д. Голіцина також міститься згадка про один лист гетьману, який не увійшов до збірки, але напевно існував. Така відносна неповнота опублікованої у середині XIX ст. кореспонденції, адресованої гетьману, змушує нас говорити про вибірковий принцип публікації, якого дотримувався М. Судієнко.

Іншим прикладом збірки документів, пов'язаних з державною діяльністю Івана Скоропадського, служить так званий «Сулимівський збірник», що в другій половині XIX ст. потрапив до О. Лазаревського, а нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ²⁵. У ньому містяться здебільшого акти центрального російського

уряду щодо України, починаючи з грамот царя Олексія Михайловича. Значну частину збірника склали укази Петра І, адресовані «подданному нашему Войска Запорожского гетману Ивану Ильичу Скоропадскому и всему войску Запорожскому». Це 45 царських вказівок, з усталеною назвою («милостивое слово»), що торкалися різних тем — від боротьби зі «зрадником» гетьманом Іваном Мазепою, долі мазепинців і тих запорозьких козаків, які повернулися в Україну, майбутньої війни з Туреччиною, до шлюбу гетьманської доньки Уляни з сином відомого сподвижника Петра І, державного діяча і дипломата П. Толстого, включно. Втім, можна сміливо говорити про державний статус цих документів, адже і ця остання подія мала незаперечне державне значення, адже тісніше прив'язувала українського гетьмана до кола російських можновладців. Особливої згадки заслуговують такі документи, як указ на підтвердження обрання гетьмана та повернення Україні військової армії від 1711 р., єзуїтська відповідь царя («решительный указ») на прохання гетьмана і старшини щодо підтвердження прав Війська Запорожського від 1709 р. тощо²⁶.

Хоча у збірнику багато інших документів того ж століття (з іменем Івана Скоропадського пов'язана не більше чверті всіх архівалій), проте у нас є підстави вважати його в першу чергу збіркою документів, присвячених взаєминам гетьманської і царської адміністрацій. У двох випадках до царських указів додавалися листи гетьману від канцлера графа Г. Головкина та київського губернатора кн. Д. Голицина, спрямовані на виконання цих указів. Зазначимо принагідно, що якщо останній був опублікований М. Судієнком²⁷, то лист Г. Головкина відсутній у згаданому збірнику; 5 квітня 1712 р. датована інша опублікована кореспонденція російського канцлера. Це дозволяє нам говорити про різні (принаймні два) джерела формування обох рукописних збірників.

На відміну від вищезгаданої збірки листів російських високопосадовців гетьману, вміст «Сулимівського збірника» не був повністю оприлюднений відомими археографами другої половини XIX — початку XX ст. Достеменно невідомо нам і про походження збірника. Принаймні при публікації документів Сулимівського та Мотиженського архівів О. Лазаревський не згадував про нього. Це не дозволяє нам категорично говорити про його походження зі складу названих фамільних зібрань Сулимів. Очевидно тільки одне: як і у випадку з Полетикінським

збірником, хтось у другій половині XVIII ст. вважав за потрібне переписати адресовані гетьману царські укази і деякі пов'язані з ними листи царських адміністраторів. Відкритим лишається питання щодо джерела такого копіювання: діловодний архів Генеральної військової канцелярії чи гетьманське документальне зібрання. Цього разу ми маємо висловитися скоріше на користь першого варіанту, враховуючи факт зведення до одного рукописного збірника документів не тільки Івана Скоропадського, але також його попередників і спадкоємців, аж до останнього гетьмана графа Кирила Розумовського. Опосередкована інформація (зокрема, «доношення» генерального осавула П. Валькевича 1748 р.) свідчить про практику такого відокремленого зберігання копій листів. Очевидно, згадані ним «тетради писем» мали бути саме тими, з яких пізніше переписувалися документи до Полетикінського та Сулимівського збірників епістолярію гетьмана.

Повертаючись до питання про місце зберігання документів архіву Івана Скоропадського, повинні зазначити, що у нас немає даних про його перебуванні у гетьманському будинку в Глухові. Свого часу О. Лазаревський оприлюднив описання всього гетьманського подвір'я, датоване 1727 р. Там докладно перераховані «світлиці» самого гетьмана та його дружини, всі господарські приміщення на території подвір'я, але не згадувалося жодним словом якась окрема «світлиця» чи «чулан», щодо якої було б вказано про можливість зберігання там архіву²⁸. Втім, ми знаємо, що Іван Скоропадський полюблив перебувати у своїх маєтках, і слід припустити можливість знаходження архіву в одному з них, а не в глухівському будинкові.

Оприлюднене Л. Окиншевичем у 1930 р. «доношення» генерального осавула П. Валькевича про глухівську пожежу 1748 р. наводить дещо іншу інформацію про місце зберігання частини гетьманського архіву. Йшлося про документи гетьмана Данила Апостола, які і після смерті перебували в його власному будинкові, де згодом засідала Генеральна військова канцелярія та московські урядовці. Саме звідти Валькевич врятував «маленький сундучок с имянными грамотами, ...при том же четыре книги в переплете и некоторые тетради писем...»²⁹. Варто припустити, що так само у гетьманському будинку міг зберігатися і архів Івана Скоропадського, принаймні та його частина, що містила царські жалувані грамоти на ранг, укази, листи тощо.

І. Архівна справа: історія та сучасність

З іншого боку, в його архіві мали обов'язково знаходитися всі акти про власні та рангові маєтності родини (Івана Скоропадського традиційно, але безпідставно прийнято вважати «найбільшим і найзаможнішим землевласником Гетьманщини»)³⁰. Там повинні були перебувати оригінали гетьманських універсалів про отримання військовим канцеляристом, полковим писарем, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, полковником Чернігівським Скоропадським пожалувань та закріплення придбань маєтності, наданих Іваном Самойловичем 1676 р., Іваном Мазепою у 1687 р., царські жалувані грамоти на ґрунти, найперша з яких датується 1690 р., а остання 1718 р., відомі нам, на жаль, тільки в пізніших копіях. Ґрунти Іван Скоропадський не лише отримував на ранг та за службу, а й купував, і в його архіві обов'язково мали знаходитися також різні купчі, прикладом, найперший з відомих документів такого роду — купча на млин, що знаходився на р. Смечі, у Седнівській сотні, придбаний тоді ще писарем полковим чернігівським у Л. Войцеховича у 1685 р. за «100 талярів личби полської»³¹. Такі продажі оформлювалися і через міську ратушу, тобто заносилися до міських актових книг, наприклад, продаж П. Плоскиною 1699 р. «его милости пану Ивану Иляшевичу Скоропадскому, его царского пресветлого Войска Запорожского бунчужному», ґрунтів з полями, ріллею, гаями, городами, вінницею біля с. Бобровиця у Білоуській сотні³². Тривалі «скуплі» до самої смерті Івана Скоропадського, причому масштаби їх були найрізноманітнішими — від великих земельних ділянок, лісів до млинів і навіть третьої частини млинарської, придбаної гетьманом у січні 1720 р. у Кіндрата Петровича, мешканця Тимоновського, мельника на р. Снові³³.

За свідченням відомих істориків, одним з найперших документів архіву Івана Скоропадського мав бути гетьманський універсал 1681 р. щодо надання в спільне володіння наказному полковому обозному Чернігівському Никифору Каленику та його зятеві писарю полковому Івану Скоропадському млина на р. Вирі³⁴. Очевидно, це була перша маєтність писаря Генеральної військової канцелярії, хоча варто було б припустити, що за виконання своїх обов'язків військового канцеляриста та старшого військового канцеляриста упродовж 1675–1680 рр., пов'язаних у тому числі з неодноразовими дипломатичними місіями до Москви та Криму, участь у Чигиринських походах 1677 та 1678 рр., він міг отримати і

раніше якесь земельне пожалування. Втім, такі універсали гетьмана Івана Самойловича не були відомі ані у XIX ст., ані нині.

Проте достеменно відомо, що новий гетьман Іван Мазепа, який перебрав владу шляхом справжнього державного перевороту влітку 1687 р., серед інших надань старшини — своїм прибічникам чи просто впливовим у війську особам (П. Левенцю, М. Миклашевському, П. Гудовичу, І. Ломиковському та ін.), визнав за необхідне віддати і Іванові Скоропадському два села, слобідку та млин на р. Снові³⁵. Очевидно, що скромний полковий писар, до того ж підлеглий сина скинутого гетьмана, полковника Чернігівського Григорія Самойловича, повинен був встигнути чимось суттєво прислужитися новообраному керівникові держави. Інакше важко пояснити причини, які спонукали останнього вже на самому початку свого урядування відписати першому в «зуполне володіння» досить значні на той час ґрунти. Принагідно зауважимо, що цей універсал відтворений у згаданому збірнику українського дипломатарію дуже неохайно, із значними текстологічними помилками, без використання всіх відомих його копій³⁶.

Ми з свого боку маємо вказати, що від липня 1687 р., поки що залишаючись на своєму скромному уряді, Іван Скоропадський все впевненіше входив до кола найближчих довірених осіб нового гетьмана, а потім і радників. Пояснити цей факт лише «угодливістю» Скоропадського, як це робив О. Лазаревський³⁷, неможливо. Саме полковому писарю Чернігівському, а не комусь з генеральної старшини, Іван Мазепа найчастіше доручав відвозити свої листи, клопотання і чолобитні до російських царів, а також у Польщу. Зміст такого дипломатичного листування говорив про важливість доручень. Прикладом, 1693 р. це були спростування доносів на гетьмана групи козаків та духівництва, пов'язаних з Петриком, та інформування царів про рішення старшинської ради щодо відкупів і оренд. Останнє питання було дуже складним, і Скоропадський мав довести до російських урядовців, за повноваженнями, ствердженими гетьманом, додаткову усну інформацію³⁸.

1690 р., скориставшись своїми зв'язками у Москві, Іван Скоропадський виговорив собі царську жалувану грамоту на ті саме ґрунти і млини, які фігурували у попередньому гетьманському універсалі³⁹. Нагадаємо, що в Україні того часу «грамотні» маєтності (вони мали подвійний захист — гетьманський і

царський) цінувалися дуже високо⁴⁰. Очевидно, що згадана грамота стала першою з числа царських жалуваних актів в архіві майбутнього гетьмана.

Можна з впевненістю стверджувати, що в цьому архіві не було будь-яких підтверджуючих актів на посади, що їх займав Іван Скоропадський упродовж 1675–1708 рр. Справа у тому, що на той час ще не існувала практика надання універсалів або інших документів на звання і уряди; акти надавалися тільки на майнові пожалування, в тексті яких згадувався і ранг отримувача. Отримання уряду фіксувалося в щорічно оновлюваних компутах (полкових і загальновійськовому), більша частина яких, на жаль, не збереглася. Таким чином, просування Івана Скоропадського по службових щаблях Гетьманщини відбилося в особових документах не досить чітко, що нині призводить до суперечок між істориками з приводу точної дати обняття ним певних урядів (генерального бунчужного та генерального осавула)⁴¹.

Після свого обрання гетьман вів дуже широке дипломатичне листування, передусім зі своїм московським сюзереном та його міністрами. Про епістолярію, пов'язану з іменами російських високопосадовців, ми вже згадували вище. Повторимо, що до її складу входили не лише «рейментарські» (директивні та службові) листи, але і такі, що торкалися приватних справ. Хоча їх важко так впевнено розмежувати, адже той самий граф Г. Головкін міг в одному листі торкатися високих державних тем і одночасно дякувати гетьману за поздоровлення, подарунки чи отримані українські маєтності⁴².

Постає очевидне питання про адекватність висвітлення такого листовного зв'язку гетьмана зі своїм московським сюзереном та його міністрами. На жаль, гетьманські листи до Москви і Санкт-Петербурга практично не досліджено і неопубліковано. А між тим навіть наявні у складі сучасного архівного фонду Скоропадських документи, виявлені на початку ХХ ст., свідчать про його постійні інтервенції до імперського уряду в справі захисту прав, економічної незалежності та територіальної цілісності України. Прикладом може служити хоча б ґрунтовна скарга гетьмана царю на слобідського бригадира Ф. Осипова від 1721 р. Останнього Іван Скоропадський, відстоюючи недоторканність державного кордону між Україною та Росією (офіційно двічі визначеного ще у ХVII ст.), звинувачував у

постійних зазіхань на українські землі, насамперед на територію сусіднього зі Слобожанщиною Полтавського полку⁴³. Варто відзначити продуманий дипломатичний хід гетьмана: очевидно, що, осаджуючи свої поселення на полтавській території, Ф. Осипов діяв не за власною ініціативою, а мав на те царські повноваження. Але Скоропадський, звертаючись до Петра І, просить покласти край самоуправству слобідського бригадира, змушуючи царя або нарешті відкрити свої справжні наміри, або ж стримати Осипова. Проте така інтервенція, як і багато інших аналогічних, залишилася просто без відповіді.

Окремо слід згадати кореспонденцію Івана Скоропадського, адресатом якої була генеральна старшина, полковники, сотники, міські війти та отамани. Їх оригінали відклалися у фамільних фондах, зокрема, Лизогубів та Галаганів, а також збірці В. Модзалевського, що нині перебувають в Інституті рукопису НБУВ. Зміст їх переважно службовий. На окреме згадування заслуговує лист гетьмана наказному полковнику Стародубівському 1719 р., присвячений жахливому випадку звірячого вбивства з ревнощів сотничихою Бакланською Антипиною своєї служниці, з вимогою проведення розслідування і покарання винних⁴⁴. Цей документ, що нині знаходиться у складі збірки В. Модзалевського, цікавий ще і тим, що представляє собою копію, зняту істориком з оригіналу у Рум'янцовському музеї в Москві, отже, походить з фамільного архіву і збірки М. Маркевича. Взагалі зміст цього епістолярію дозволяє спростувати усталену в історіографії думку про абсолютну безпорадність гетьмана і відсутність в нього будь-яких важелів впливу на полковників, які тоді вже призначалися з Москви. Зокрема, прийнято вважати Г. Галагана, поставленого безпосередньо Петром І на полковництво прилуцьке, проросійським та незалежним від гетьмана діячем. Але ті листи, з якими він звертався до Івана Скоропадського, писані у лестивому тоні, як до визнаного і могутнього зверхника, і були проханнями, а не вимогами. Прикладом, у листі від 6 липня 1720 р. цей полковник намагався виправдати свої дії у суперечці з сокирянським козаком Михайлом, якого гетьман визнав правим⁴⁵. Частина листів Г. Галагана гетьману була видрукувана О. Лазаревським наприкінці ХІХ ст.

Дуже цікавою нам здається добірка гетьманських листів полковнику Корсунському Андрію Кандибі за період перебування того на Правобережжі (1709–1710), яка відклалася у

І. Архівна справа: історія та сучасність

копіях у фамільному архіві Кандибів (нині в Інституті рукопису НБУВ)⁴⁶. Це 12 листів, що носили суто діловий характер, були присвячені питанням участі полку у боротьбі із запорожцями та мазепинцями, польськими конфедератами — прибічниками короля С. Лещинського, і можливими татарськими наїздами. Проте цікавими виглядають сама форма звернення гетьмана до полковника і загальний тон листування, дуже дипломатичний і стриманий. Нагадаємо, що А. Кандиба був прибічником Мазепи, разом з ним прибув до Карла XII і призначений полковником Корсунським у жовтні 1708 р., вже після повстання гетьмана проти Росії. Але новий полковник одразу ж перейшов на бік Петра І і зіграв велику роль у військових операціях проти Карла XII і самого Мазепи. Проте цар все рівно йому не довіряв, і вже невдовзі репресував разом з іншими мазепинцями. Наявність у цій добірці виключно копій гетьманських листів, а також копій листів київського губернатора кн. Д. Голіцина, на наш погляд, переконливо свідчить про відокремлене зберігання в архіві Кандибів оригінального та копійного епістолярію. Очевидно, так само і в збірці Івана Скоропадського копії найважливіших листів зберігалися окремо від оригіналів.

Епістолярій, представлений у фамільному архіві Кандибів, цікавий ще одною своєю рисою. Хоча документи, що їх гетьман надсилав полковнику Корсунському, безперечно відносилися до категорії листів, навіть «рейментарських листів», бо містили конкретні накази і вимоги вищого урядовця, у деяких приписках вони названі універсалами. Це свідчить про певну умовність поділу між такими категоріями документів у тогочасному справочинстві. У принципі різниця між «рейментарським листом» та універсалом була не такою вже значною, хіба у формальних ознаках (преамбула, адресування).

Децю про особливості формування епістолярної частини гетьманського архіву говорить такий факт. У зверненні до генерального хорунжого І. Сулими від 2 липня 1720 р. Іван Скоропадський, направляючи першому оригінал листа О. Меншикова, писав: «...ми нарочно для виденія вашмості того княжого свитлійшества листа посилаючи, яко и имити хочем, абись вашмость вспять к нам прислал...»⁴⁷. Дійсно, у фамільному архіві Сулимів збереглася лише копія згаданої кореспонденції. Отже, власноручний лист О. Меншикова (вірніше, секретаря світлішого князя, який так і не зміг навчитися грамоті) був відісланий адресантові назад і мав знаходитися в його архіві: як у копії, знятої пе-

ред відправленням, так і в оригіналі, повернутому Сулимою.

До згаданої категорії архівалій збірки Івана Скоропадського відносилося також листування гетьмана з родиною, родичами і свояками. Якщо ж врахувати, що завдяки своїм шлюбам, а також шлюбам доньок, племінників та інших родичів такі зв'язки з'єднали його зі значною кількістю генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, то нам важко відділити тут родинні листи від державних. Принагідно згадаємо перший родовід гетьмана, складений московськими фахівцями іноземної колегії 1720 р. із суто діловою метою: з'ясувати його родинні зв'язки з верхівкою істеблішменту Гетьманщини⁴⁸. Л. Окиншевич, який 1926 р. бачив оригінал генеалогії в московському «Древлехранилище», скопіював її там і чомусь назвав у своєму звіті про відрядження до Москви «схемою спорідненості поміж вищої української старшиною», вважаючи, що «її надіслав до колегії закордонних справ невідомий українець»⁴⁹. На наш погляд, така оцінка генеалогії була неправильною: назва чітко відбита у заголовку, а українець не міг би припустити наявних там похибок. Адже родовід не зовсім точний (Іван Скоропадський названий рідним дядьком Івана Забіли, тоді як насправді гетьманською племінницею була дружина останнього — Параскева Василівна) і неповний (інформація про молодшого з братів Павла відсутня взагалі). Не вказані у цьому документі також родичі гетьмана за першою дружиною (Іван Савич, Михайло та Іван Мокриєвичі).

Разом з тим згаданий родовід об'єктивно відбивав зв'язки Скоропадських з іншою українською старшиною на початку XVIII ст. Саме тоді Скоропадські, відносно нові люди на Лівобережжі, налагоджували дуже потрібні стосунки з відомими українськими родами. Перевіреною і надійним засобом такого налагодження були міжродинні шлюби. Якщо перший з них приніс Івану Скоропадському зв'язки з Лизогубами лише у другому коліні (його донька Ірина одружилася з бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом), то друга дружина Настасія Марківна пов'язала його з численним і впливовим родом Марковичів, а також Голубів та Чернишів. Через молодшу доньку він породичався з російським графським родом Толстих (але одночасно його зять Петро Толстой був полковником Ніжинським). Ще ширшими зв'язки Скоропадських були за лінією Василя: це Голуби, Апостоли, Четвертенські,

Шираї, Кочубеї, Забіли, Войцеховичі; за гілкою Павла — ще і Сулими. Таким чином, вже до початку другої половини XVIII ст. Скоропадські налагодили міцні зв'язки з найбільш впливовими родами Гетьманщини і стали повноправними членами еліти цього лівобережного суспільства.

Наразі нам важко говорити про обсяги і зміст листування Івана Скоропадського з найближчими родичами: братами, дружиною, доньками і племінниками. Цей епістолярій практично не дійшов до нас, якщо не рахувати вже згаданих поодиноких листів Павла та доньки Ірини з чоловіком. Але можна уявити, що це був значний епістолярій, що розповідав про політичні, економічні, родинні події першої чверті XVIII ст.

Поза сумнівом, у листуванні з братом дружини Андрієм Марковичем, з 1708 р. — сотником Глухівським, зятем Павла Полуботка, теж мали фігурувати питання як державні, так і суто родинні. Але не слід забувати, що свого шурина гетьман використовував і як дипломатичного агента, зокрема, у зносинах з Константинополем, поїздках до Санкт-Петербурга. Такі само дипломатичні функції згодом (принаймні вже у 1718 р.) виконував і син останнього Яків, відомий мемуарист⁵⁰.

Що ж до реального змісту гетьманського архіву, то нам лишається пошкодувати, що після смерті гетьмана Скоропадського царський уряд не склав такого докладного опису всього гетьманського майна, як після небіжчика Данила Апостола у березні 1734 р. Адже в ньому знайшлося місце і для архівних документів. У 1722 р. думки російських резидентів в Україні не простяглися далі пошуків міфічних скарбів Скоропадського в його усипальниці.

Подальша доля архіву гетьмана виявилася трагічною — він був розпорошений і практично одразу після смерті свого засновника загинув як цілісна документальна збірка. Іван Скоропадський не мав нащадків чоловічої статі, тому юридично-майнові документи разом з маєтностями опинилися у родині обох дочок — Ірини (від першого шлюбу), яка 1703 р. вийшла заміж за бунчукового товариша Семена Лизогуба, та Уляни (від другого), 1718 р. одруженої з Петром Толстим, полковником Ніжинським. Крім того, не слід забувати про пасербицю гетьмана, доньку Настасії Маркович від першого шлюбу з Костянтином Голубом, Євдокію. Гетьман дуже нею опікувався, і у весільному запису 1710 р. з гадяцьким полковником Іваном Чернишом Євдокія

названа «благородною панною з дому висоцего поважного рейментарського ясневельможного его милости пана Иоанна Скоропадского»⁵¹. Треба припустити можливість осідання якоїсь групи гетьманських документів також у неї. Принагідно зауважимо, що архів Чернишів у XIX ст. успадкували Милорадовичи, тобто можна враховувати імовірність знаходження у Любецькому архіві певної частини документів Івана Скоропадського. Однак у жодній з публікацій про зміст цього архіву, які здійснював сам Г. Милорадович, а також О. Лазаревський, не наводилося жодних згадок про документи гетьманської родини. Зауважимо, що Євдокія, поза сумнівом, і була тією «третьою донькою», яка згадувалася у деяких документах і яку безуспішно розшукав О. Гуржій, помилково вважаючи її кривною Івана Скоропадського⁵².

Опубліковані довідкові дані про зміст тієї частини фамільного фонду Толстих, яка нині перебуває у Санкт-Петербурзькому філіалі Інституту російської історії РАН (у складі колекції академіка М. П. Лихачова, російського історика, археографа та палеографа кінця XIX — першої половини XX ст.), свідчать про наявність там певної кількості архівалій Івана Скоропадського та його дружини. Зокрема, це листи самого гетьмана зятеві та доньці, листи від гетьманського племінника Михайла, а також цілий комплекс особових документів гетьмана й дружини⁵³. Це значний пласт родинного архіву Івана Скоропадського та його прямих нащадків, що охоплював здебільшого останній, найдраматичніший період життя гетьмана і кілька років по смерті. Всі його документи були вивезені Петром Толстим з України після заслання на Соловки у 1727 р. свата Івана Скоропадського Петра Толстого. На відміну від свого старшого брата Івана, котрий опинився у засланні разом з батьком і разом з ним загинув там, полковник Ніжинський фактично не був репресований. Його тільки позбавили уряду та українських землеволодінь, відправивши на проживання до російських маєтків. Там йому вдалося врятувати від конфіскації цінні фамільні документи. Значення їх для оцінки постаті гетьмана, його державної діяльності та особистої позиції напередодні запровадження Малоросійської колегії важко переоцінити. До того ж цей пласт документів ще не піддавався аналізу жодним українським істориком і не введений до наукового обороту навіть у Росії.

Певне світло на місце знаходження інших документів Івана Скоропадського після його

І. Архівна справа: історія та сучасність

смерті проливалася судова справа, розпочата Іриною та її чоловіком проти вдови гетьмана Настасії Маркович, яка з червня 1722 р. за заповітом останнього стала спадкоємицею всієї маєтності покійного, у тому числі й отриманої Іваном Скоропадським як посаг за першою дружиною Пелагією Каленик, або ж набутих ним спільно з нею та з її батьком, полковим обозним Чернігівським Никифором Калеником. «Гетьманиха» всупереч законам та звичаєвому праву того часу заповіла все це нерухоме майно власній дочці Уляні.

Процес, ініційований скаргою Ірини у травні 1723 р., що призвів у кінцевому результаті до повної конфіскації всіх маєтків покійного гетьмана російською владою, дозволяє говорити про посмертну долю принаймні приватноправових документів Івана Скоропадського. Вони лишилися у розпорядженні вдови, оскільки вже у другій своїй скарзі до імператора Петра I Ірина просить його «указать гетманши отдать листи крепостные и купчие о земле, которую matka моя и дед мой нажили в полку Черниговском и купили...»⁵⁴. Очевидно, йшлося про оригінали, оскільки копії більшості документи такого плану Ірина вже мала. На вимогу урядовців Малоросійської колегії вона двічі надавала копії власницьких актів, причому в останній раз вона описувала докладно маєтності, передані їй батьком у 1715 р., на які вона мала «крепости»: «село Івашков с полями и сеножатями; двор шинковий в селе; двор шинковий на шляху; мельница Ялоцкая под городом Черниговом; [...] двор Бобровицкий з угодіями, где винокурня; двор шинковий Коржов в Чернигове; слободка Дроздовица[...] А на сія земли, крепости, которіе я в себе имею, онія в осведетелство предлагаю...». Дійсно, до скарги докладалися копії деяких документів: не лише тих, що були частиною Лизогубівської спадщини (універсал Івана Скоропадського від 25 січня 1716 р., його ж лист щодо володіння Семеном Лизогубом сновською греблею), але й царської жалуваної грамоти від 25 січня 1718 р. гетьману, його дружині, дочці Уляні та всім їх нащадкам на вічне володіння наданими і купленими маєтностями, оригінал якої зберігався тільки в родинному архіві Івана Скоропадського⁵⁵.

Тут доречно нагадати, що у 1726 р. за указом імператриці Катерини I Малоросійська колегія спеціально відрядила підполковника Сухарева для ревізії рангових маєтків покійного гетьмана. Серед його повноважень було й таке: «в показанных владелческих селах и в хуторах у владелцов самих, а ежели самих в домех нет, то у старост и у войтов, по-

тому же взять за их руками ведомости, и почему владеет с жалуванных грамот и с уневерсалов и с протчих крепостей, какие имеются, за их руками копии, а подлинные отдать владельцам и служителем их с роспиской». В указі були названі 20 сіл, переважна більшість з яких згадувалася у жалуваній грамоті Петра I від 1718 р. Лише селища Охримовичі та Тихоновичі Ніжинського полку за універсалом 1709 р. відійшли брату гетьмана Василю. Це пожалування пізніше було закріплене також царським указом. Характерно, що ревізія підполковника Сухарева засвідчила зберігання згаданих універсалів та грамот безпосередньо у маєтках. Їх надавали старости для зняття копій, а оригінали забирали назад. Тільки Іван Васильович Скоропадський, племінник гетьмана, особисто показував виданий йому універсал на с.Тихоновичі⁵⁶. Наслідком згаданої ревізії стало зарахування 1727 р. практично всієї спадщини гетьмана (за винятком переданих ним брату та монастирям земель) до державного скарбу, всупереч обіцянкам, що містилися в попередніх царських грамотах. Згодом російська адміністрація пороздавала ці маєтки іншим поміщикам. Коли 1764 р. онук Івана Скоропадського граф Олександр Толстой спробував повернути дідівську маєтність, йому було відмовлено, не дивлячись на протекцію гетьмана Кирила Розумовського, наявність відповідного гетьманського ордеру⁵⁷.

Що ж до долі гетьманських архівалій, то ми знаємо, що 1727 р. новий імператор Петро II наказав Малоросійській колегії «на пожалованные маенности гетману Скоропадскому дание дипломы и привилегии отобрать, прислать в наш Верховный тайный совет по тому ж немедленно»⁵⁸. Очевидно, це стало початком кінця родинного архіву гетьмана, практично знищеного таким брутальним втручанням російської влади. Принаймні щодо оригіналу царської жалуваної грамоти гетьману 1718 р. достеменно відомо, що тоді її забрали до Москви, де вона певний час зберігалася в Трактатній палаті. Нині цей документ разом з іншою царською грамотою — на уряд гетьманський і військову армату від 1711 р., 5 січня, є окрасою «Государственного древлехранилища хартий и рукописей» (ф. 135 Російського державного архіву давніх актів) з характерною позначкою щодо їх походження: «из архива гетмана И. И. Скоропадского»⁵⁹.

Окремо слід сказати про архівні документи, що перебували у вдови гетьмана Настасії Марківні. У своєму становищі вдової геть-

манші ця енергійна жінка не залишала бурхливої діяльності з відвойовування ґрунтів, що належали родині за жалуваними грамотами, іноді навіть не без успіху. Зокрема, «рейментарським універсалом» гетьмана Данила Апостола їй повернули чотири садиби «по силе его императорского величества грамоти»⁶⁰, але текст самої жалуваної грамоти, як і універсалу, лишилися нам невідомими. Про них відомо тільки з листа вдової гетьманші від 19 липня 1729 р., адресованого Даниле Апостолу, «віденія» Григорія Яснопольського щодо маєтностей Настасії Скоропадської, складеного у 1729 р., та докладного опису цих повернутих маєтків від 25 липня 1729 р., що належить перу її служника Сави Терлецького.

Малоросійська колегія не лишала Настасію Скоропадську у спокою, весь час вимагаючи документальних підтверджень її майнових прав. Так, з «доношення» вже згаданого Григорія Яснопольського, її господаря (управителя маєтків), до «правителів» Генеральної військової канцелярії від 17 грудня 1724 р. дізнаємося про настійливе бажання колегії отримати інформацію «хто якими селами и деревнями, по каким крепостям, по жалованным грамотами или гетманскими универсалами, владеют». У своїй відповіді Яснопольський послався на відому царську жалувану грамоту 1718 р., підкресливши, що кілька сіл у полковій Прилуцькій сотні, а також у Ніжинському полку вже перейшли до Гамаліївського Харлампієва монастиря, на що теж є царська грамота від 25 січня 1714 р. Усі згадані документи (очевидно, в оригіналах) були надані управителем для копіювання — «яко за собственіе ея велможности села, так и за маєтности монастырские, при одданю в Войсковую еeneralную канцелярію з крепостей копей розписуюся» — позначив він у відповіді «панам правителям військової еeneralной канцелярии»⁶¹. Одже, перераховані акти безперечно знаходилися при ньому. З певним припущенням можна стверджувати, що саме Григорій Яснопольський деякий час був зберігачем родинного архіву, принаймні тої його частини, що залишилася після смерті гетьмана в його вдови.

Ще одна частина збірки Івана Скоропадського потрапила (очевидно, через руки все тої ж гетьманової Настасії) до її улюбленого брата Андрія. Не маючи власного сина, вона перенесла на молодшого брата материнську любов і піклування. Саме завдяки її опікуванню та допомозі гетьмана Андрій Маркович досяг значних чинів: сотника Глухівського (тобто командира не просто полкової, а елітної сто-

личної сотні), полковника Лубенського. Цей кар'єрний старт потім, вже після смерті гетьманської чети, дозволив йому стати першим у XVIII ст. генеральним підскарбієм, увійти до складу української частини колегії Гетьманського правління, яка мала всю повноту влади в Україні після смерті Данила Апостола, отримати диплом на спадкове російське дворянство ще 1736 р. (випадок унікальний в історії всієї української шляхти), и залишити службу з чином генерального обозного⁶². Свого часу А. Маркович отримав дві скрині гетьманських документів, як згадував його онук М. Маркевич, розповідаючи історію фамільного архіву⁶³.

Деякі залишки архіву гетьмана буквально по крихтах були зібрані упродовж XIX ст. українськими істориками і колекціонерами по різних архівосховищах та приватних колекціях. Про наявність в їхніх збірках документів роду Скоропадських повідомляли П. Дорошенко, О. Лазаревський, М. Маркевич, Г. Милорадович, В. Тарновський. Частина з цих документів згодом повернулася до складу фамільної збірки Скоропадських, відновленої наприкінці XIX ст. зусиллями майбутнього гетьмана Павла Скоропадського. Саме тому в сучасному фамільному фонді Скоропадських зберігаються окремі документи, які могли походити лише з гетьманського архіву. Зокрема, це оригінал вітального листа гетьманської дочки Ірини та зятя Семена Лизогуба батькові з нагоди Великодня 1719 р.⁶⁴ На жаль, це єдиний в Україні відомий нам на сьогодні зразок родинного епістолярія гетьмана.

На жаль, практично ніяких інших відомостей про архів Івана Скоропадського та його подальшу долю нам віднайти не вдалося. Поки не виявлено очевидних слідів цього документального зібрання і в складі фамільного архіву Лизогубів, що з 1930-х рр. перебуває в Інституті (тоді відділі) рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁶⁵.

Таким чином, архів Івана Скоропадського та його нащадків нині слід вважати повністю втраченим для України. У різних архівосховищах перебувають численні універсали цього гетьмана та епістолярія. Проте як цілісне зібрання, сформоване упродовж 1675–1727 рр., тобто до смерті гетьманової Настасії, він перестав існувати ще у першій чверті XVIII ст., після розпорошення його архівалій між спадкоємцями та вилучень за вказівками центральної влади.

Немає сенсу ще раз наголошувати, наскільки це вплинуло на стан історичних знань про

І. Архівна справа: історія та сучасність

добу гетьманування Скоропадського і саму постать гетьмана Івана. Наведемо лише сумний висновок, до якого прийшов ще 1930 р. відомий дослідник української старшини Л. Окиншевич; залишився він актуальним і нині: «Часи Скоропадського — мало висвітлені в українській історіографії і мало представлені наявними друкованими матеріалами»⁶⁶.

На щастя, історична доля фамільних архівних зібрань родинних гілок гетьманських братів — Василя і Павла — була не такою драматичною, особливо ж середнього брата. Волею долі саме ця гілка дала Україні всіх відомих упродовж кінця XVIII–XX ст. Скоропадських, і саме з ними пов'язана більша частина архівалій цього визначного роду, що перебувають нині у державних, громадських і приватних архівосховищах.

Певна інформація виявлена нами стосовно родинного архіву наймолодшого з братів гетьмана — Павла. Він повернувся з татарської неволі лише на початку XVIII ст., можливо вже після обрання Івана гетьманом. Принаймні перший відомий нам документ про його земельну власність датований 7 березня 1711 р. — за власні гроши він придбав у Чернігові два двори. У 1715 р. брат-гетьман з власних рангових добр дарував йому село Стару Рудню та Руднянську греблю, і це був перший документ, про який відомо, що він зберігався у нащадків Павла, — отже про знаходження згаданого універсала в родинному архіві. Більш того, цей універсал фігурував як незаперечний доказ дворянства у відповідному поданні Костянтина Скоропадського 1784 р.⁶⁷, а копія з нього була засвідчена за 13 років до того у Глухівському повітовому суді⁶⁸. Наступна така архівалія — вже згаданий дещо загадковий універсал Івана Скоропадського на «грунт Кривопапалцовский» від 21 травня 1716 р.⁶⁹ Проте його нащадки Павла вже не згадували під час «шукання дворянства», тому очевидно, що документа не було у родинному архіві наприкінці XVIII ст. Цікаві відомості згадувалися вже 1837 р. комісією для ревізії дій Чернігівського дворянського депутатського зібрання: там стверджувалося, що Костянтин Скоропадський представив документи, з яких «видно, что деду его по универсалу гетмана Мазепы наданы были недвижимые имения»⁷⁰. Нам лишається припустити одне з двох: або, скоріш за все, комісія просто переплутала імена стародавніх гетьманів, маючи на увазі Івана Скоропадського, копії з універсалу якого дійсно фігурують у справі, або ж насправді існував якийсь

акт Івана Мазепи, виданий Павлу на ґрунті. Але у справі він відсутній. Не фігурує цей універсал і в нововиданій збірці українського дипломататію, пов'язаного з іменем Івана Мазепи, хоча очевидно, що до неї увійшли далеко не всі відомі на сьогодні гетьманські документи. На нашу думку, факт мазепинських надань є мало ймовірним, оскільки Павло після повернення з полону вже у поважному віці військову службу не справляв і в походи не ходив, а лише рахувався бунчуковим товаришем (зафіксований у компюті товариства бунчукового у полку Чернігівському 1723 р.⁷¹). Для обґрунтування заслуг перед Військом цього явно було замало. Брат-гетьман ж аргументував свої надання так: «с природней братерской милости к показанному Павлу Скоропадскому и что он долголетне находился в турецкой неволе»⁷².

Гетьманськими універсалами скріплювалися чисельні «скуплі» Павла, зокрема, і придбання Павлом на паях з Чернігівським полковником Павло Полуботком у Семена Лизогуба «кгрунту Павленкова» чи «Павлова» (не раніше 1717 р.), не знайдений істориками, але згаданий самим Павлом у листі ясновельможному братові від 16 червня 1719 р.

Цей ґрунт згодом став каменем спотикання у стосунках двох Павлів — Скоропадського та Полуботка. Першому з них довелося у 1717 р. звертатися до Семена Лизогуба за свідченням про правність купівлі⁷³, а 1719 р. навіть збирати свідків, які підтвердили факт спільного придбання ґрунту⁷⁴, проте це вже не могло припинити суперечку. Конфлікт зайшов так далеко, що навіть ясновельможний брат не допоміг Павлу довести свої права.

Активною купівлею ґрунтів та дворів Павло Скоропадський займався ще довго, потроху склавши досить значну маєтність у полку Чернігівському. Втім, за його сина Тимофія родина почала втрачати батьківські надбання, так що на період складання Рум'янцевського опису (1765–1768) він володів тільки частиною села Бобровиця⁷⁵. Тимофій був одружений на дочці Федора Сулими Ганні і претендував свого часу (1731–1741) на частину спадщини тестя у Київському полку, але Семен Сулима, полковник Переяславський, не хотів віддавати нічого ані йому, ані іншим претендентам на ще дві частини цієї спадщини (Яремі Корсаку та Якову Носенку)⁷⁶. Остаточний розподіл Сулимівської спадщини відбувся лише 1751 р.

Цей і значна частина інших відомих нам нині документів стосовно земельних володінь

Павла Скоропадського була виявлена згодом В. Модзалевським у різних архівосховищах. Немає жодних даних про їх знаходження в архіві нащадків Павла, так і про самий родинний архів, сформований братом гетьмана. Є лише опосередковане свідчення Катерини Тимофіївни Скоропадської від 1770 р., коли її брат Костянтин вів судовий процес з Троїцьким Іллінським Чернігівським монастирем за Турійську пуцу й сіножаті. 26 червня 1770 р. вона подала до Чернігівського гродського суду «доношеніє», де доводила наявність в її діда Павла гетьманських універсалів на села Турьї та Бречу, успадковані від колишніх чернігівських полковників Богданова та Ізмайлова. За твердженнями Катерини, ще її батько (невідомо коли) бив чолом на монастир, надавши Генеральному військовому суду відповідні документи⁷⁷. Проте цього разу вони, очевидно, у родинному архіві не знайшлися, оскільки 1770 р. монастир справу виграв.

Нам відомо про зберігання в родині документів службової діяльності вже сина Павла, бунчукового товариша Тимофія Скоропадського. Це універсал Генеральної військової канцелярії на підтвердження його військового звання від 31 січня 1739 р., в якому зафіксована військова служба Тимофія: участь у Сулацькому поході (5 років), польському (двічі) та виконання різних доручень в Україні⁷⁸. В універсалі гетьмана Кирила Розумовського про відставку Тимофія від служби за станом здоров'я від 17 червня 1757 р. містилася інформація про те, що Тимофій почав служити з 1725 р. у числі бунчукових товаришів і «был во многих военных походах, ...также получаемые ему по определениям нашей Генеральной войсковой канцелярии разные комиссии с довольно трудом и потеряннем с имени своего ревностью исправлял, даже до сего времени»⁷⁹. Оскільки обидва документи широко згадувалися під час нобілітації сина Тимофія — Костянтина Скоропадського, а копії з них свого часу відклалися в архіві Чернігівського дворянського депутатського зібрання, то очевидним був факт їх перебування в збірці цієї гілки родини Скоропадських.

На жаль, інформацію про документи іншого характеру, які б засвідчували особисті інтереси, характер, уподобання самого Павла Скоропадського, його сина Тимофія та внука Костянтина, нам не пощастило виявити. За наявними і опублікованими матеріалами відомо лише, що Тимофій і Костянтин обидва служили у війську, останній із скромним чином

військового товариша (після 1781 р.), і великих статків не вислужили.

Однак збірка цієї родини зникла вже наприкінці XVIII ст. одночасно із нащадками Павла — Костянтин Скоропадський наприкінці життя став монахом, донька його Ганна померла, а майно, яке належало родині, Костянтин заповів своєму двоюрідному братові. Що сталося з архівними документами, які безперечно становили частину цього майна, нам невідомо, але можна припустити успадкування цим родичем разом з майном і документів. Проте в архіві родинної гілки Василя таких архівалій практично не виявлено.

Докладніші відомості ми маємо щодо архівного зібрання фамільної гілки середнього брата Василя Скоропадського, який 1676 р. пішов по стопах брата служити у Генеральну військову канцелярію. Як людина письменна і високоосвічена, він надавав великого значення документам, насамперед власницьким. Проте свідчення про перші земельні надбання погано збереглися в архіві його нащадків. Нам доведеться реконструювати зміст перших архівалій фамільного архіву Василя за опосередкованими даними.

Найперший з відомих нам документів, в якому згадувався Василь Скоропадський як «державця з ласки панської (гетьмана. — Авт.) і військової Михайлівський», тобто власник слободи Михайлівки, було «ограничение» Троїцького Андроніківського монастиря від 1691 р.⁸⁰ Наявність такого документа засвідчувала, по-перше, надання Василю відповідного гетьманського універсалу, датованого раніше 1691 р.; по-друге, його службу у війську, за що він і отримав права «державці». Згаданий універсал Івана Мазепи сучасним упорядником збірки його актів не був виявлений, хоча наявність такого документа підтверджувалася наступним універсалом Івана Скоропадського 1713 р. Втім, цілком можливо, що це був універсал ще «антицесора» Івана Мазепи — гетьмана Івана Самойловича; тоді його слід датувати до 1687 р. На такі думки наводить зміст згаданого у пізнішому універсалі брата-гетьмана універсалу Івана Мазепи з невідомою датою надання. У ньому йшлося про підтвердження прав Василя Скоропадського на володіння селом Локнистим, слободою Михайлівкою та двома млинами⁸¹. В. Модзалевський датував цей універсал Мазепи 1703 р.⁸² Одночасно в цих універсалах зафіксоване і службове зростання Василя — у 1690-х рр. він вже сотник Березинський, на початку 1700-х — полковий обозний Чернігів-

ський. Очевидно, тут не обійшлося без допомоги старшого брата. Згадаємо, що попереднім полковим обозним був тесть Івана Никифір Каленик, а сам Іван і після залишення посади полкового писаря зберіг серед чернігівської старшини неабиякий вплив.

Родинний архів мав зберігати також інші приватноправові документи, а саме купчі на ґрунти, які придбавав Василь. Характерно, що це були порівняно невеличкі ділянки — «плаці» під забудову, куплені ним у свого першого тестя Павла Грибовича та двох інших мешканців Чернігова. Про них згадував В. Модзалевський⁸³.

Після обрання гетьманом Івана Скоропадського кількість документів про земельні надання в архіві Василя значно збільшилася. Вже 1709 р. останній отримав універсали на «млин изменника Орлика» на р. Ревні, та на села Тихоновичи й Охримовичи «ку вспарті своєму домовому», тобто для підтримання свого господарства⁸⁴. Два універсали були надані 1713 р., причому обидва з майже однаковим переліком маєтностей. Але у першому, від 5 лютого, йшлося тільки про підтвердження володіння, «респектуючи на его, роженного нашего пана обозного, с молодых лет в Войску Запорожском, особливе на урядах сотничества Березинского раненные, и теперь обозничества полкового Черниговского усердно радительные охочо и не лениво ронячиесьа працы, услуги и заслуги»⁸⁵. Другим універсалом, підписаним 24 серпня, гетьман надавав брату всі перераховані у попередньому акті маєтності, права та повинності, що належали до них, «в спокойное... владение», тобто у повну спадкову власність, не пов'язану із службою у Війську⁸⁶. Процедура оформлення таких власницьких прав була не дуже простою, і обов'язково передбачалося надання для вивчення у Генеральній військовій канцелярії оригіналів попередніх універсалів на маєтності. Василь такі оригінали представив, отже, в нього був родинний архів, у якому таким власницьким документам належало провідне місце.

Очевидно, що з саме цього архіву згодом був взятий універсал Івана Скоропадського від 5 лютого 1713 р. для представлення посольській канцелярії як додатка до чолобитної полкового обозного на ім'я Петра І. Наслідком чолобитної стала царська жалувана грамота від 7 червня 1718 р. з підтвердженням власницьких прав Василя Скоропадського⁸⁷. Причини його появи були ті ж самі, що й попереднього універсалу: за свідченням російського історика С. М. Соловйова, імператорський уряд цілком серйоз-

но розглядав вимогу ворога Івана Мазепи та Івана Скоропадського, відомого донощика Данила Забіли про скасування всіх універсалів на маєтки, виданих не лише гетьманом-«зрадником», але і його спадкоємцем⁸⁸. Отже Василь Скоропадський намагався отримати такий юридичний документ, який ніхто не зміг би спростувати. Крім того, з отриманням царського акту юридичний статус маєтностей Василя Скоропадського значно підвищувався: вони ставали т.зв. «грамотальними» чи «грамотними». Адже у царській жалуваній грамоті йшлося про те, що «пожаловали его, обозного Василия Скоропадского, повелели ему и жене его, и детям и темы всемы вышеписанымы селамы, слободкамы, мельницамы, грунтамы и всякими к оным принадлежащими угодиямы владеть вечно». А ми внаслідок такого подання маємо цінні свідоцтва про первісний склад архіву родинної гілки Василя.

Наведений вище аналіз архівної спадщини трьох представників родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. свідчить, що за своїм походженням та складом це були типові збірки родинних архівалій лівобережної української шляхти тієї доби. Єдиною відмінністю виступала наявність одразу трьох архівів — у кожного з братів окремо. Доля цих родинних зібрань виявилася різною: якщо архів Василя Скоропадського та його нащадків накопичувався упродовж всього XVIII ст., то збірка Івана Скоропадського, як і його гетьманський архів, не пережили наступних політичних катаклізмів. Архів наймолодшого з братів — Павла зазнав істотних втрат вже наприкінці того ж століття, ще за життя онука Павла — Костянтина.

¹ Див.: Папакін Г. Фамільні архіви лівобережної шляхти XVII-XVIII ст. та започаткування збірки Скоропадських // Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 139-179; Він же. Фамільні архіви української лівобережної шляхти у XVII і XVIII ст. та збірка Скоропадських // Книжкова і рукописна спадщина України. — Вип. 8. — К., 2003. — С. 28-57.

² ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84-84 зв.

³ Бобринский А. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. — Ч. II (от начала XVII ст. до 1885 г.). — СПб., 1890. — С. 4-5.

⁴ Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. — М., 1999. — С. 21.

⁵ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 2-2 зв.

⁶ Там само, арк. 3–4 зв. Аналіз дворянських родовідних книг Чернігівського намісництва (1788) та Чернігівської губернії (1790) свідчить, що військовий товариш К. Скоропадський дійсно був включений до ч. 1 губернського дворянського родоводу: ІР НБУВ, ф. VIII, № 533(246 І), арк. 44 зв.

⁷ Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — СПб., 1901. — Т. 2. — Ч. VI. — С. 186, 189.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 5.

⁹ О. Л. [Левицький О.] Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // КС. — 1890. — Т. XXX. — № 9. — С. 480.

¹⁰ Див.: Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Собрание сочинений М. А. Максимовича. — Т. 1. Отдел исторический. — К., 1876. — С. 221–245.

¹¹ Див.: Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — 248 с.

¹² Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк // Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. — Т. 1. — СПб., 1905. — С. 186; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. — К., 1897. — С. 60.

¹³ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 288.

¹⁴ Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII ст. (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). — К., 2000.

¹⁵ Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. — К., 1995. — 592 с.

¹⁶ Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. — С. 6.

¹⁷ Див.: Папакін Г. В. Засновники роду Скоропадських: (архівно-генеалогічна та геральдична розвідка) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2002. — Т. 8. — С.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 26, арк. 2.

¹⁹ Див.: Андрусяк М. Іван Мазепа та Іван Скоропадський // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 1. — С. 17, 20; Прицак О. Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Останній гетьман. — К., 1993. — С. 180.

²⁰ Докладна інформація про це міститься в скарзі відставного гетьмана К. Розумовського 1768 р.: «в распросных речах от взятых из Глухова канцеляристов Григория Михайлова и Василия Дорошенка показано в Григория что во время его гетмана Скоропадского на хирогру болезней уневерсалы его писма подписывает о войсковых всяческих делах генеральный писар Семен Савич да и тои канцелярии Григорий, власним его именем как бы он гетман сам подписывал». — ІР НБУВ, ф. VIII, № 570/249, арк. 277.

²¹ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // КС. — 1883. — Т. VII. — С. 456–457.

²² ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 20–20 зв; 21–21 зв.

²³ ІР НБУВ, ф. II, № 1615.

²⁴ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулима, Скороп и Войцеховичей. — К., 1884. — С. 37.

²⁵ ІР НБУВ, ф. VIII, № 570/249.

²⁶ Там само, арк. 78–81; 163–166 зв.

²⁷ Див.: Судієнко М. Материалы для отечественной истории. — Т. 2. Письма к гетману Скоропадскому. — К., 1855. — С. 69–70.

²⁸ А. Л. [Лазаревский А.] Гетманские дома в Глухове // КС. — 1998. — Т. LX. — № 1. — С. 160–166.

²⁹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. — Ч. II. Рада старшини. — К., 1930. — С. 325–326.

³⁰ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 288.

³¹ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 1.

³² Там само, арк. 18–19.

³³ Там само, арк. 46–46 зв.

³⁴ Див.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 4. — С. 661.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 13 арк. 631; ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 2–2 зв.

³⁶ Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич. — К.-Львів, 2002. — С. 75–76.

³⁷ Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа» // КС. — 1898. — Т. LX. — № 12. — С. 485.

³⁸ Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 95–96, 100–101.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 22, арк. 4–8, 9–13.

⁴⁰ Див.: Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. — С. 162.

⁴¹ Див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 290; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 21.

⁴² Напр., див.: Судієнко М. Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 140–141.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 12, арк. 1–10.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. II, № 27507.

⁴⁵ Там само, № 26089.

⁴⁶ Там само, ф. VIII, № 1726–1742.

⁴⁷ Сулимовский архив. — С. 37.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. II, № 17021 — копія, знята для П. І. Скоропадського у 1870-х роках.

⁴⁹ Див.: Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 222.

⁵⁰ ІР НБУВ, ф. II, № 1623.

⁵¹ Любецкий архив графа Милорадовича. — Вып. 1. — К., 1898. — С. 1.

⁵² Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — С. 52.

І. Архівна справа: історія та сучасність

⁵³ Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории. — М.-Л., 1958. — С. 329–330.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 37, арк. 6.

⁵⁵ Див.: Там само, спр. 37, арк. 13, 20–22.

⁵⁶ Там само, спр. 34, арк. 17–18.

⁵⁷ Там само, спр. 44, арк. 3–5.

⁵⁸ Там само, спр. 35, арк. 3–3 зв.

⁵⁹ Государственное древлехранилище хартий и рукописей. Опись документальных материалов фонда № 135 / Под ред. Л. В. Черепнина. — М., 1971. — С. 146, 152.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 8.

⁶¹ Там само, спр. 33, арк. 2–4 зв.

⁶² Хоруженко О. И. Дворянские дипломы XVIII в. в России. — М., 1999. — С. 79–80.

⁶³ Отечественныя записки. — 1851. — № 2. — С. 330.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 7а.

⁶⁵ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: 1918–1941. — К., 1998. — С. 184–185.

⁶⁶ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини: XVII–XVIII ст. — Ч. II. Рада Старшини. — С. 264.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 32, арк. 2–2 зв.

⁶⁸ Там само, спр. 45, арк. 3–4.

⁶⁹ Там само, арк. 5–5 зв.

⁷⁰ Там само, спр. 51, арк. 9–9 зв.

⁷¹ Там само, спр. 60, арк. 3.

⁷² Там само, спр. 45, арк. 3–4.

⁷³ ІР НБУВ, ф. III, № 9356.

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 45, арк. 6–7.

⁷⁵ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1866. — С. 19.

⁷⁶ Див.: Сулимовский архив. — С. 59, 67–68, 80–83, 93–94.

⁷⁷ ІР НБУВ, ф. II, № 17605, арк. 17.

⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 51, арк. 5–6.

⁷⁹ Там само, арк. 7–8.

⁸⁰ Там само, спр. 13, арк. 1–4.

⁸¹ Див.: Там само, оп. 2, спр. 976, арк. 47.

⁸² Див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. IV. — С. 663.

⁸³ Там само.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 44–44 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 47–48.

⁸⁶ Там само, арк. 51–51 зв.

⁸⁷ Там само, арк. 52–53 зв.

⁸⁸ Див.: Соловьев С. Н. История России. — М., 1963. — Кн. X. — С. 580.

Людмила Діденко

ДОКУМЕНТАЛЬНА ФОНДОВА КОЛЕКЦІЯ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Знаменням початку ХХІ ст. стало національне відродження, зростання уваги до історичної спадщини, до набутого століттями духовного багатства, історичної пам'яті. Повертаються із забуття історичні факти, події, імена видатних осіб, напівзабуті твори історії та літератури. Музей — це скарбниця пам'яті про минуле.

Білоцерківський краєзнавчий музей на Київщині засновано 1924 р. як окружний музей старожитностей. З 1925 р. по 1972 р. він мав назву — Білоцерківський окружний археолого-етнографічний музей, з 1972 р. — Білоцерківський краєзнавчий музей (в подальшому — БКМ). Вивчення музейних колекцій, зокрема, документальних фондів, збереження їх для наступних поколінь завжди було обов'язком музею з часу його створення.

До пріоритетних напрямів історико-краєзнавчої діяльності БКМ належить відтворення історичних подій, репрезентація імен, напи-

сання історичних нарисів міст і сіл, відомих в краї своєю багатою історією через краєзнавчі дослідження архівно-документального фонду музею.

Правовою основою діяльності музеїв став Закон України «Про музеї та музейну справу» (від 29 квітня 1995 р. № 249/95-ВР Ст. 17) та «Положення про музейний фонд України» (Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. № 1147 для забезпечення обліку охорони та збереження національного музейного фонду України)¹.

У БКМ зберігаються писемні джерела, різні за змістом, часом створення. Пам'ятки писемності — це найбільша і найважливіша група історичних джерел, яка містить інформацію про історичне минуле краю, відображає реальні явища суспільного життя.

У фондах БКМ нині налічується близько 74,0 тис. музейних предметів, серед яких документальна група складається з 18,0 тис. —

I. Архівна справа: історія та сучасність

І. Архівна справа: історія та сучасність

письмо, друк та 10,0 тис. — фотодокументи. До неї входять документи, рукописи та стародруки, філателія, плакати, фотонегативи, альбоми, анкети, афіші, програми, спогади, щоденники, карти, візитки, постанови, бюлетені, протоколи, рапорти, поштові листівки тощо.

Поповнення фондів і комплектація документальними групами (фондами) за майже 80 років існування Білоцерківського краєзнавчого музею відбувалася різними шляхами, несистематично і нестабільно, в результаті наукових експедицій, збирання матеріалу від різних верств населення та підприємств, шляхом дарування, закупівлі через фондово-закупівельну комісію.

1924 р. основу фондів музею склала приватна колекція Дроздова С. Л. — близько 663 од. зб. — і археологічна колекція з розкопок В. В. Хвойка в селах Ромашки й Шарки на Ракитнянщині²; на 1 жовтня 1927 р. в музеї нарахувалося 4614 од. зб.³; на 1 жовтня 1928 р. кількість експонатів становила 5007 од. зб.⁴; станом на 1 жовтня 1929 р. кількість музейних речей зросла на 968 одиниць і нараховувала 5975 од. зб.⁵; у роки окупації 1941–1944 рр. — 1011 од. зб.⁶; у 1970-х рр. — майже 20 тис. од. зб.⁷; у 1978 р. — майже 23 тис. од. зб.⁸; у 1991 р. — 52,6 тис. од. зб.

В 2003 р. на зберіганні було 74,0 тис. од. зб. музейних речей, документальні основні фонди включали 18 тис. од. зб., допоміжний фонд складався з майже 10 тис. од. зб. допоміжного⁹.

Систематизація документів визначалася характером комплектування матеріалів з історії краю та за експозиційними розділами музею. У БКМ впроваджено систему класифікації, що характеризує краєзнавчий профіль музею. Згідно з профілем музею, це — пам'ятки природи, історії та культури краю.

Комплексний аналіз (фондових документів і матеріалів) дає підстави реконструювати історію Білоцерківського краю, встановити періодизацію, дати загальну оцінку процесу історико-культурного становлення. Окремо слід звернути увагу на документи, що стосуються історії створення музею. Надзвичайно цікавими є документи дорадянського періоду — матеріали краєзнавців, чий збірки склали основу фондів Білоцерківського музею.

Документальний фонд включає документи, що характеризують стан історичного краєзнавства, розкривають його освітні, пізнавальні та виховні функції. Так, у фондах БКМ під шифром НДМ-939/1-11 зберігаються опитувальні анкети церковних па-

рафій Київської губернії, складені на початку ХХ ст. Вони відомі в історичній літературі як «Опитувальні листки археолога С. Л. Дроздова» (Вопросные листы археолога С. Л. Дроздова)¹⁰. Інформація, що міститься в них, часто має унікальний характер. До цих анкет звертаються вчені й краєзнавці, що проводять дослідження історії та культури Київщини і сусідніх з нею регіонів. Насамперед опитувальні листки досліджували мовознавці, котрі користувалися ними при вивченні ономастичної номенклатури краю. 1985 р. колективом науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні було випущено «Етимологічний словник літописних назв Південної Русі». Співробітницею цього ж Інституту І. М. Залізник (у титулатурі книги даний помилковий варіант прізвища — Железняк) опублікована 1987 р. книга «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпрянського Правобережжя»¹¹. Крім цього, матеріали опитувальних листків слугують джерельною базою для написання наукових праць з історії Білоцерківщини науковцями БКМ. Збереження епістолярію Стефана Дроздова в ІР НБУВ, що становило собою досить добре документовану історію Комітету (згодом Товариства) охорони пам'яток старовини й мистецтва, Білоцерківського музею та Білоцерківського архіву, дозволили біографам Стефана Дроздова відтворити цікаву картину краєзнавчого руху на Білоцерківщині¹². Але детального аналізу цієї збірки документів немає, тому метою дослідження і є археографічна характеристика цих опитувальних листків. У 1907–1908 рр. С. Л. Дроздов розіслав опитувальні анкети (три варіанти) до настоятелів православних парафій Київської єпархії і католицьких костелів, які з цією метою замовив у друкарні. С. Л. Дроздов повертається до опитувальних листів тільки у 1926–1927 рр. і робить спробу опрацювати частину анкет із населеними пунктами, що увійшли до складу Білоцерківської округи, створеної 1923 р. Однак опрацювати матеріал з різних причин С. Л. Дроздов не встиг. Всього у фондах БКМ зберігається 1150 анкет різних варіантів, із них першого варіанту — 648, другого — 464, третього — 6, четвертого — 3, інших — 29. Анкети переплетені у вигляді збірок. Опитувальні листки, зібрані С. Л. Дроздовим, мало використовувалися дослідниками з науковою метою. Діяльність Стефана Дроздова та його однодумців є лише одним з епізодів цікавого,

насиченого подіями краєзнавчого руху на Білоцерківщині. Історико-краєзнавча тематика широко представлена в архівних документах БКМ: ТК-164, ТК-166, «Альбомах Болсуновського», особистості, яка відіграла велику роль у розвитку краєзнавства. «Альбом Болсуновського», що складається з листів до нього, візитних карток, фотографій та малюнків стародавніх монет, амулетів, членських квитків, квитанцій, телеграм тощо, ще мало досліджений.

Архівна збірка музею містить комплекс фотоматеріалів, які розкривають проведення археологічних досліджень. Зокрема, зберігаються звіти розкопок Яблунівського могильника (БКМ-ДФ-2091/10), фотографії, плани археологічних пам'яток Білоцерківського району та матеріали розкопок періоду Давньої Русі IX–XIII (фото 3301-2750: раннє слов'янське городище Шаргород с. Ольшаниця 1955 р., городище на р. Рось, с. Сухоліси 6164/1-4452/1). Розкопки, які підтверджують існування попередника Білої Церкви — м. Юр'єва, що було частиною укріплення кордонів держави, які в цей час перемістились з річки Стугни на річку Рось (фото Змієвих валів с. Шкарівка БКМ-11447/1,2 ФН-49/1,2; с. Скребиші БКМ 11448 ФН-50; с. Фурси 11446/1-5 ФН-46,51/1-2).

Біла Церква відігравала роль одного з важливих центрів перших козацьких війн кінця XVI ст. 1591 р. вона стає резиденцією гетьмана Кшиштофа Косинського. 1596 р. в місті та на його околицях відбулися дві битви між коронними військами та козаками Северина Наливайка і Григорія Лободи, полковника Матвія Шаула. Населення Білоцерківщині було активним учасником народно-визвольної боротьби проти гнобителів, іноземних і власних. Свідченням цьому є матеріали періодів повстання під проводом К. Косинського 1587 р. і С. Наливайка, визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, гайдамацького руху (план м. Біла Церква 1769 р. (БКМ НДМ-3438), документи про гайдамацький рух (А-302-8453/2,5) фотокопії архівних документів з Держархіву Київської області ДФ-2471/1-10, ДФ-2472/1-2473/1-10) тощо.

Широко представлені документи стосовно скасування кріпацтва (повідомлення про ухилення селян від викупних платежів 1861 р. (НДМ-756а); маніфест 1861 р. (ДФ-155); викупні акти, подвірні описи (ДФ-1262/1-6, 8-13); прошення про викуп землі 1865 р. (НДМ-732/1), циркуляр «Что надо делать войску»

1861 р. (НДМ-732/3), рапорти про повстання селян 1863 р. (НДМ-732/1); проведення буржуазних реформ і розвитку капіталізму в краї, формування Білої Церкви як ринку робочих рук.

Важливу роль у визвольній війні відігравав і Білоцерківський полк. Як відомо, полковий устрій реєстрового козацтва в Україні започатковано в 30-х рр. XVII ст., коли козацьку територію було поділено на 6 полків, у тому числі й Білоцерківський. Територія, що належала до кожного полку, включала містечка і села, де жили козаки. Білоцерківський полк взяв найактивнішу участь в організації визвольної війни. Таким чином, на першому етапі визвольної війни Біла Церква опинилась у центрі важливих подій. Саме тут відбувалось згуртування повстанських сил, що сходилися з усієї України, розроблялись плани ведення визвольної війни, приймалися важливі рішення. Влітку 1651 р., після серйозної невдачі в Берестецькій битві, Біла Церква знову стає центром консолідації повстанських сил. У цей критичний період Б. Хмельницький виявив надзвичайну енергію. За короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня стояв проти об'єднаних польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією. Основна суть Білоцерківського мирного договору описана в багатьох історичних працях. Його умови були важкими, бо майже нанівець були зведені вагомні досягнення початкового періоду визвольної війни.

Ще одна важлива подія героїчного періоду пов'язана з Білою Церквою. З нашого міста в березні 1651 р. Б. Хмельницький написав листа російському цареві Олексію Михайловичу з проханням прискорити вирішення питання про підтримку України Росією. В Білій Церкві завершилися події, пов'язані з Переяславськими домовленостями і був складений список, до якого увійшло 38 шляхтичів, 991 козак і 120 міщан, що підписалися за ухвалення рішень Переяславської Ради 1654 р. БКМ ТК-1245/1-11)¹³. Копії списку, копії листів надійшли до документальної збірки музею у 1980-х рр.

Документальна збірка музею стосовно економічного розвитку та політичних подій у Білій Церкві XIX ст. містить цікаву інформацію про місто як приватне володіння графів Браницьких з кінця XVIII ст. до 1918 р. Зокрема, збереглася карта володінь В. В. Браницького — «План владения Владислава Бра-

І. Архівна справа: історія та сучасність

ницького» з написом «План усадебной земли местечка Белой Церкви в Киевской губернии Васильковского уезда владения помещика графа Браницкого. Составлен 1858 г.» (БКМ 430-583); фото, фотокопії документів та фото, копії листів, значна частина яких надійшла у фонди у 1990-х рр. з польських архівів та внаслідок листування з нащадками Браницьких з Франції), про поширення декабристського руху на Правобережній Київщині (фотокопії карт, схем, будинків, пам'ятних знаків, портретів декабристів, їх нащадків, карта дислокації 3-го піхотного корпусу, свідчень декабристів про діяльність С. Муравйова-Апостола тощо).

Документи про героїчні сторінки визвольної боротьби — Коліївщини, епіцентром якої стала Правобережне Подніпров'я, Білоцерківщина (НДМ-690). Серед них — листи прохання жителів білоцерківського повіту до Катерини II 1768 р.; лист (рапорт) О. В. Суворова Румянцеву з міста Біла Церква 1794 р., документи про гайдамаків, про напад на с. Блощинці, свідчення про гайдамацькі напади, фото пам'ятника Іскрі та Кочубею та ін.) (БКМ 9114/3-7048). Метою Коліївщини була ліквідація панівної верхівки суспільства, великої земельної власності та ненависної унії. Це органічно пов'язувалось зі звільненням Правобережжя від польсько-шляхетського панування¹⁴.

Велика увага при формуванні документальної колекції в радянські часи приділялася висвітленню революційних подій 1905-1907 рр. на Білоцерківщині, а також Першої світової війни: документи, листівки, матеріали учасників цих подій. Серед них, зокрема, привертає увагу комплекс А. С. Тизенберга (фото, листи, партійні документи), комплекс фото та документів Белухи Ф. Я., учасника громадянської війни, П. П. Сломчинського, сім'ї Славінських (Славінської Г. А. — скульптора та Славінського В. П. — учасника громадянської війни та ін. (листівки, звернення, циркуляри, протоколи, посвідчення, фотографії тощо). Документальні фонди про революційний рух на Білоцерківщині (1905 рр.) активно поповнювалися фотокопіями з державних архівів на замовлення музею, надходили від учасників цих подій, які передавали фотографії, спогади, листи, членські квитки, свідоцтва, листівки тощо. Слід зазначити, що ці матеріали розкривають революційні події однобічно, з позиції більшовицької політики.

Білоцерківщина пишається своїми земляками, серед яких — Довгалевський Валеріан Савелійович, дипломат, повпред СРСР в Швеції і Японії, посол СРСР у Франції, делегат СРСР на конференцію Департаменту Ліги Націй в Женеві 1932–1933 рр. У фондах музею зберігаються комплекси документів про цю видатну особистість: фото, листи, анкети, посвідчення та ін.

Початок XX ст. на Білоцерківщині позначився численними страйками та діяльністю у місті різних партій. Серед документальних фондів музею є документи про українські визвольні змагання початку XX ст., діяльність політичних партій в кінці XIX — початку XX ст. Це листівки партії есерів, української демократичної партії, а також матеріали про діяльність сіоністів-максималістів, Бунду та Центральної Ради. В протоколі допиту Семена Фастовця¹⁵ чітко сказано, що в «Білій Церкві є чотири партії: соціал-демократи, БУНД, революціонери (есери — Авт.) та українці, працюють окремо, але завжди підтримують одна одну»¹⁶. В музеї зберігаються фотокопії з фондів ЦДІАК України (ф. 274): «Донесение пристава I стана Васильковского уезда начальнику Киев. Губернского жандармского управления о демонстрации воспитанников Белоцерковской гимназии 17 декабря 1905 г. (ДФ 1164/2); «Донесение пристава I стана Васильковского уезда начальнику Киев. Губернского жандармского управления о митинге в Белой Церкви 5 дек. 1905 г.» (ДФ 1164/3); «Распоряжение начальника Киев. Губернского жандармского управления от 29 апреля 1904 г. о выезде Ермакова в Б. Ц. для расследования дела о преступных прокламациях, разбросанных в ночь на 19 февр.» (ДФ 1164/4); «Дознание о почтальоне Белоцерковской почтово-телеграфной конторы П. М. Пугаче. 1906 г.» (ДФ 1164/7); «Протокол допроса Пугача П. М., обвиненного в распространении брошюры «Заработная плата» 1906 г.» (ДФ 1164/8); «Протокол допроса Мимренко Т. И. по делу Пугача П. М. 1906» (ДФ 1164/9) та ін.

Письмові документи (фотографії, довідки, посвідчення, делегатські квитки, зобов'язання на поставку сільськогосподарських продуктів, квитанції, платіжні повідомлення, страхові свідоцтва, персональні квитки членів комнезамів, інструкції, статuti сільськогосподарських артілей та ін.) періоду колективізації знайомлять нас з роботою волосних і сільських комітетів бідноти Білоцерківщини, що стали місцевими органами радянської вла-

ди, зі створенням в 1930-х рр. колгоспів «Боротьба» (Олександрія), «Нове будівництво», «Промінь» (Заріччя), «Перемога» (Роток).

Прийнята у січні 1990 р. ЦК Компартії України Постанова «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» надала можливість науковцям поповнити фонди музею копіями документів із державних архівів м. Києва, а також фотографіями та спогадами очевидців цих подій. Наслідком керованої Сталіним форсованої індустріалізації та колективізації країни став голодомор 1932–1933 рр. на Україні та Північному Кавказі, який призвів до багатомільйонних жертв. Люди опухали з голоду, помирили в хатах, на вулицях, на роботі. Набув розповсюдження канібалізм. За офіційними даними весною 1933 р. на Білоцерківщині померло понад 33 тис. чоловік¹⁷. Голодомором розпочалася хвиля репресій Сталіна проти народів Радянського Союзу.

Репресії на Білоцерківщині розпочалися ще з перших років радянської влади. Під час громадянської війни, були знищені всі, хто посмів висловити сумнів щодо правильності політики більшовиків. На початку 1990-х рр. були зібрані матеріали про репресованих земляків. У результаті великої пошукової роботи було виявлено фотографії, спогади, документи, що розкривають хід політичних репресій на Правобережній Київщині. Серед перших репресованих Білоцерківщини: П. А. Таранович, І. Л. Ходисько, К. О. Антонович, священнослужитель Д. В. Шпаківський, селяни — З. С. Черниш, А. Д. Ситняківський. Комплекси матеріалів Н. Т. Павленко, Д. М. Захлинюк., В. О. Коломієць розкривають репресії повоєнних років.

Фундатор БКМ, С. Л. Дроздов, за спогадами дружини його сина Юрія, був арештований на початку 1934 р.¹⁸

У експозиції музею представлено «Книгу пам'яті», яка включає імена 1283 жителів Білої Церкви та Білоцерківського району (дані на 1 квітня 2003 р.), які зазнали безпідставних репресій і згодом були реабілітовані.

Період Другої світової війни є надзвичайно важливим, переломним і в історії України, і в тривалому процесі формування її незалежності, а Біла Церква, як важливий промисловий і стратегічний транспортний вузол, посідала особливе місце у планах бойових дій воюючих сторін. Тема військових дій є однією з найпопулярніших у проблематиці місцевих історико-краєзнавчих досліджень, значна частина яких побудована на основі музейних ма-

теріалів. Збереженню історичної пам'яті народу про події Другої світової війни на території міста і району слугують документи у фондах БКМ. Документальні фонди БКМ періоду Великої Вітчизняної війни почали активно формуватися відразу ж після звільнення міста. Самі мешканці міста приносили до музею речі та документи.

Документальні матеріали, фотодокументи, окремі праці з історії краю періоду Другої світової війни, а також значний масив фактів, звітів, спогадів, зібраних науковцями музею в результаті опитування свідків, надають можливість досліджувати особливості військово-стратегічної ситуації на Білоцерківщині в червні-липні 1941 р. та в грудні 1943 — січні 1944 р., коли Середнє Поросся знаходилося в смузі військових дій. Ці документи «Білоцерківці — учасники війни» знаходяться в БКМ і є необхідним джерелом дослідження невідомих сторінок історії білоцерківської землі. Матеріали згруповані за розділами:

1. Передвоєнний період та оборона міста.

2. Місто в період окупації: (згідно з Актами Державної комісії по розслідуванню звірств фашистських окупантів в Білій Церкві від 5 січня 1944 р. за час окупації на території колишнього стрілецького тиру було розстріляно 6 тисяч людей)¹⁹. Всього ж в Білоцерківських таборах гітлерівці замордували катуванням і голодом, розстріляли 20 тис., а за іншими 45 тис. чол. В Держархіві Київської області 1992 р. було повернуто зі «спецхрану» в загальне користування 400 справ із фонду Управління бургомистра Білої Церкви за 1941–1943 рр.²⁰, які допомагають глибше зрозуміти трагізм окупаційної влади на Білоцерківщині. Це стало своєрідним каталізатором активізації історико-краєзнавчих досліджень окупаційного режиму в нашому краї. Саме в архівних документах знаходимо перші відомості про відправку білоцерківчан до Німеччини. Датуються вони лютим 1942 р.²¹. У документальних фондах БКМ зберігається 15 пожовтілих листівок²², що надійшли в с. Самгородок Сквирського району від депортованих. В листах — туга за рідним краєм, розповіді про тяжку долю невільників, каторжну роботу, коли за найменшу провину застосовувались жорстокі покарання. І через всі вісточки проходить гострим боєм: «Лягаю спати і молю Бога, щоб нам повернутися додому і прошу молити Бога і Ви, щоб ми повернулися» (лист від Кременської Марії)²³.

І. Архівна справа: історія та сучасність

Тисячі дівчат і юнаків звідси були відправлені у німецьке рабство. «Мобілізація» робочої сили до Німеччини досягла своєї кульмінації восени 1942 р.²⁴ Тисячі білоцерківців було вивезено до Німеччини, а набір продовжувався. Щодня на Україні можна було побачити поїзди з «білими невільниками ХХ століття». Всього за час «господарювання» фашистів з Білоцерківщини було вивезено понад 10 тисяч чоловіків і жінок, 3026 із них — мешканці міста²⁵. Багато з цих людей, насильно транспортованих на Захід, так і не повернулися додому. Списки громадян м. Біла Церква, примусово вивезених до Німеччини, які нині проживають у місті (відомості станом на 1993 р.), зібрані Білоцерківським міськсоцзабезом²⁶.

3. Рух опору на Білоцерківщині. 1942 р. розпочинає свою діяльність підпільний Білоцерківський райком КП(б)У. Організуються партизанські загони та групи опору на підприємствах. Крім більшовицького підпілля, на Білоцерківщині діяв загін УПА.

Документи БКМ розкривають діяльність групи опору на Білоцерківщині, зокрема партизанського руху. Цінними є спогади керівників та учасників підпільного руху В. К. Супинського-секретаря Білоцерківського підпільного райкому КП(б)У, В. Д. Шутенко-секретаря партизанського загону «Сокіл», І. П. Крижановського-першого командира партизанського загону «Сокіл», З. Г. Шелеста-командира партизанського загону та ін.

Сучасне українське національне відродження з особливою гостротою поставило на порядок денний проблеми збереження, відновлення і збагачення історичної пам'яті нації. Це повною мірою стосується відновлення історичної правди про національно-визвольні змагання в Україні новітнього періоду, яка десятиліттями замовчувалася і викривлювалася. Складовою частиною національно-визвольного руху на Україні є діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), яка відіграла певну роль у боротьбі за відродження нації, за створення самостійної соборної української держави. З початком війни 22 червня 1941 р. вступив у дію мобілізаційний план воєнного часу²⁷. Документальні матеріали про діяльність ОУН-УПА на території краю надійшли до фондів БКМ 1997 р. Це, зокрема, фото та спогади учасника Білоцерківської групи Крикуна В. Т. Бабича О. П. — жителя міста, який брав участь в Менському осередку ОУН (Чернігівщина); документи учасників руху

опору в Західній Європі 1942–1945 рр. Юрченка С. М. (Італія) ДФ-252, Семенова І. О. (Іспанія) тощо.

4. Звільнення Білої Церкви висвітлено в документальних матеріалах, що зберігаються в фондах та демонструються в експозиції музею. Окремо виділені у комплекси документи учасників визволення міста Д. М. Бердова, Д. Т. Воеводіна, В. З. Шепелевої (фотографії, рукописні спогади); Г. Г. Старчеуса, М. П. Лопач, К. М. Турчанінова, О. І. Настевича, А. Г. Сіркова, Ф. Ф. Кошеля, Г. Д. Сагача, Є. Б. Пудовкіна, Р. Я. Єгорова, К. С. Толяровського, М. А. Василевського (комплекс документів, фотографій, спогади про визволення міста).

Історію звільнення міста Біла Церква можна також дослідити за комплексом документів І. Г. Якубовського, двічі Героя Радянського Союзу, командира 91-ї танкової бригади; генерал-лейтенанта Ф. А. Дубовського, учасника визволення міста Біла Церква та ін.

У документальних фондах БКМ зберігаються матеріали про участь 1-ї Окремої Чехословацької бригади під керівництвом Людвіга Свободи, генерала армії, яка брала участь у визволенні Білої Церкви: фотокопії списків чехословацьких воїнів (на чеській мові), загиблих за визволення (ДФ-643); фото Героя Радянського Союзу А. Сохара (ДФ-800); фотокопія чехословацьких воїнів (БКМ ДФ-1320, ДФ-1321-1323), комплекс матеріалів Г. І. Пилиповича — учасника боїв в тилу ворога на території Чехословаччини 1944–1945 рр. у складі спецгрупи «Гром» — фото (БКМ-ДФ-1649-1653), спогади про бойові дії в районі м. Прага групи «Гром» (БКМ ДФ-1654).

Окремий комплекс документів про земляків-учасників Польської Армії командира партизанської бригади С. М. Рященка (БКМ ДФ-878/2-6); фотокопії бійців 11 бригади 1944 р. (ДФ-1241/1,2; 1242, 1243); фотокопії карти бойових дій інтербригади, що входила в Польську Армію 1941–1945 рр. (ДФ-1246/1,2), фото Р. А. Піскуна — поручика 50-го будівельного батальйона 12-ї окремої мостобудівної роти Війська Польського (ДФ-1977); фотокопія «Офіцери та солдати Війська Польського біля Бранденбургських воріт. Берлін 1945 р.», на фото наш земляк — майор Каньовський М. (ДФ-2000); фото Відернікова В. А. — поручика Війська Польського (ДФ-2002) тощо.

У пошуковій роботі в 90-х р. БКМ окреслилась традиція збирання документальних фондів — їх почали формувати за певними оз-

наками, що дає можливість дослідити шляхи розвитку історичних подій. Документи Другої світової війни і сьогодні надходять до музею, але в обмеженій кількості. Незважаючи на великі зусилля зі збереженню колекції І. Ю. Буслаєва — Героя Радянського Союзу, яка складалася з 64 од. зб., переданих музею його дружиною для постійного експонування 1976 р., музей змусили рішенням судової колегії Верховного Суду України від 4 травня 1994 р. передати нащадкам не тільки документи, але й нагороди — всю колекцію Буслаєва І. Ю., яку вони продали за кордон.

Документальні фонди окремих осіб, як правило, розподілені за видами: документи про життя та діяльність; епістолярна та мемуарна спадщина; документи про громадське визнання діяльності фондоутворювача; зображувальні матеріали.

Значну колекцію групи «Герої Радянського Союзу» становлять матеріали білоцерківців, учасників Другої світової війни: Шевченка О. Є., Сікорського С. Х., Скирути Г. Т., Моргуліса Д. Л., Людвіченка О. О., Бондаренка М. Г., Козловського В. І., Нестерова І. Ф., Степового А. І., Бердова Д. М., Литвинюка Ф. Г., Луценка Г. Д., Воеводіна Д. Т., Ніконенка Т. І., Лопача М. П., Сіркова А. Г., Кошеля Ф. Ф., Мельниченка С. Іл., Котлярського Б. М., Панічкіна М. С., Левицького Д. І. та ін. Це — велика добірка в архівному фонді спогадів, документів, фото, довідок, карт бойових дій, листів, святкових листівок, присвячених Дню Перемоги та поздоровлення учасників Великої Вітчизняної війни до знаменних дат та інше.

Друга світова війна завдала непоправних втрат багатьом культурним скарбам України, проте історію знищення українських музеїв під час нацистської окупації досі вповні не вивчено. Великих втрат зазнала і музейні колекції БКМ за часів війни 1941–1945 рр. Білоцерківський краєзнавчий музей евакуйований не був. Найцінніші експонати були запаковані у вісім великих скринь і знаходились у приміщенні костелу, чекаючи транспорту. Але з невідомих причин вони так і не були вивезені, залишившись на розграбування німецькими окупантами. При інвентаризації в серпні 1942 р. було встановлено наявність 1011 експонатів (документальні фонди не виокремлені — Авт.). Довоєнна бібліотека музею нараховувала близько 7 тис. томів і складалася із пергаментних та паперових рукописів, книжок, друкованих дерев'яним шрифтом, наказів Олексія Михайло-

вича, Катерини II, на початку 1944 р., після звільнення міста від німецько-фашистських загартників в музеї залишилось 2968 томів. Були знищені інвентарні книги та всі документи.

В наш час, з 1990-х років, традиційні погляди на історичні події змінилися. Переосмислення подій періоду колективізації та голодомору, політичних репресій, Другої світової війни, Афганської війни, Чорнобильської трагедії відобразились в експозиції музею та сприяли новому напрямку в комплектуванні документальних фондів.

Дослідження історії Білоцерківщині ХХ ст. пов'язувалося з висвітленням історії промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, де документально простежувалась роль партії та радянських органів. БКМ зберігає матеріали та документи про нелегкі шляхи становлення та післявоєнної відбудови народного господарства Білоцерківщини 1944–1960 рр., як загальний матеріал по місту, так і комплекси білоцерківчан, зокрема: голови міської ради з 1944 р. І. Малашкевича, учасника освоєння цілинних земель І. Невінчаного, а також комплекси матеріалів промислових підприємств міста, збудованих у 1959–1965 рр. У місті в цей час було побудовано та введено в дію 14 нових підприємств, розпочато будівництво велетня нафтохімічної промисловості СРСР — Білоцерківського шинного комбінату; заводу «Сільмаш» (документи Лютостанського Е. С. — депутата Білоцерківської міської Ради, нагородні дипломи продукції заводу золотою медаллю, свідоцтвами про участь в ВДНГ, документи та фотографії ударників комуністичної праці, учасників підпільної організації, ветеранів Великої вітчизняної війни, фотографії цехів заводу 1950–1960-х рр. тощо), шинного комбінату (фотографії випуску першої покришки, мітингу колективу заводу по достроковому освоєнню випуску шин, документи, грамоти, свідоцтва про знак якості продукції, буклети та ін.), заводів: електроконденсаторного, «Радіокераміка», енергоремонтного, хлібокомбінату, цукрових заводів та інших підприємств Київщини.

Серед документальних фондів БКМ — фото та документи працівників сільського господарства, Героїв Соціалістичної Праці: К. Т. Чарника (посвідчення, записні книжки БКМ 6695-47770, закордонний паспорт А-276-8288; фото А-276-8287; 6692/4767, 10952-8936; запрошення тощо), С. Д. Виштак — двічі Героя Соціалістичної Праці (комплекс документів, на-

І. Архівна справа: історія та сучасність

укових праць, особовий листок КВ-13649/ПД-908, пропуски для входу на засідання Пленуму ЦК КПРС КВ-18158/ПД-2859, запрошення, фото БКМ 8064/1-ФН-243, 244, 247, 248, 249 тощо), П. К. Скрипки (депутатський квиток 1969 р. 11075/3-ПД-690, 11075-ПД-689; посвідчення майстрині доїння 1968 р. БКМ 11075-ПД-692 тощо); І. Л. Перковського (свідоцтва учасника виставки ВДНГ 1966, 1967, 1968, 1970 рр., посвідчення до нагрудного знаку «Отличник гражданской обороны» КВ-13141/30-ПД-7421/30, депутатські квитки до міської, обласної Рад 1965 р. КВ-13141/в5ПД-742/в5 тощо); комплекс документів Героя Соціалістичної Праці Л. І. Мямліної, Висоцького Ф. І., Скибицького А. Т., Михайлова С. П., Слободяника Я. К., Маренка А. Г., Завадського К. П., Ремесла В. М., Лисенко М. Г., Дідик К. А., Винник М. П. та ін., а також документи, що розкривають розвиток сільського господарства в 11-ти в районах Правобережної Київщини та Білоцерківщини, зокрема в селах Дрозди, Шкарівка, Блощинці, Острійки, Фурси, Трушки, Матюші, Коженики, Озірне та ін. На жаль, інформація збірки про розвиток сільського господарства обмежується 1980-ми роками.

Комплектування архівного фонду музею документами з 1920 по 1991 рік проводилась відповідно до ідеологічної політики комуністичної партії, основна кількість музейних предметів вказаного періоду налічує близько 2-х тис. од., де представлена діяльність місцевих партійних органів, матеріали з'їздів партії, комсомолу, профспілок, піонерських організацій, сесій Верховної Ради СРСР тощо.

В умовах демократизації суспільства та відновлення незалежності змінилася стратегія розвитку держави. Про перші серйозні досягнення в усіх сферах суспільного буття після непростого часу становлення та стабілізації, свідчать документи в фондах БКМ (вибори до Верховної Ради, органів місцевого самоврядування, діяльності політичних партій тощо).

Документи про вибори народних депутатів УРСР становлять цінне джерело, що дає можливість науково обґрунтувати розвиток принципів народного представництва в органах влади; простежити послідовне перетворення в життя на нинішньому етапі розвитку демократичного суспільства. Ці документи є важливою складовою джерельної бази, необхідної для всебічного аналізу політичної системи радянської та незалежної України — передвиборчі агітаційні листівки, буклети, звернення до виборців, бюлетені засідань Верховної Ради

УРСР та особисті документи: посвідчення, мандати, запрошення на урочисті засідання депутатів до Верховної Ради УРСР, зокрема, Хвостенко А. С., двічі Героїв Соціалістичної Праці Виштак С. Д. та Диптан О. К., народних депутатів України Ткаленка І. І. та Рудковського Д. О.

Тема «афганської війни» довгий час була закрита, але для того, щоб у нашій історії не з'явилися нові «білі плями», щоб назавжди запам'ятати тих, чиї життя обірвалися на порозі 20-ліття, щоб зберегти для нащадків документи-свідчення тих подій, у фондах музею зберігається колекція документів, які передали на збереження самі воїни-інтернаціоналісти, рідні загиблих.

«Афганська колекція» документальних фондів різноманітна за складом — анкети від учасників війни, біографічні дані, розповіді про бойовий шлях та пам'ятні епізоди періоду військових дій, фотографії, листівки афганські агітаційні, брошура «Конституція ДРА» (НДМ-3097), пам'ятки радянським воїнам-інтернаціоналістам, дипломи, орденські книжки, посвідчення до нагород, повідомлення про загибель та інші. Історично важливу частину колекції складають листи — живі, щирі свідчення суворих буднів, трагізму і жорстокої правди афганської війни, поєднання почуттів і думок. Цінність колекцій полягає в тому, що документи, які належать воїнам-афганцям, учасникам бойових дій М. С. Авдєєву, В. В. Косоротову, А. В. Казакову, О. В. Цмокно, І. М. Шевченко та ін., відображають трагічну сторінку історії нашої України, зокрема, Білоцерківщини. Ряд документів розкриває заснування та діяльність Білоцерківського відділення Союзу ветеранів Афганістану, серед них: статут (НДМ-2615), фотоальбом (НДМ-3062) та окремі фотоматеріали з діяльності цієї організації та вшанування пам'яті загиблих воїнів-інтернаціоналістів в Білій Церкві.

Значна частина документів БКМ висвітлює розвиток медицини, культури, спорту та святкування ювілейних і пам'ятних дат на Білоцерківщині з 1950-х рр. до сьогодення. Розділ «Медицина» представлений матеріалами, що стосуються розвитку цієї галузі у ХІХ — початку ХХ ст, повоєнні роки та періоду сучасності, комплексами документів медиків: Г. Д. Ковбасюка (матеріали Всесоюзного з'їзду хірургів, КП-24063-067/ПД-6461-6465; запрошення на Міжнародний конгрес хірургів 1971 р. до Кремлівського Палацу з'їздів, КВ-

22844/ПД-5721; посвідчення делегата конгресу, КВ-228446/ПД-5723 тощо); А. В. Совинського (фото лікаря, 9489-7285, екзаменаційний лист А. В. Совинського про здачу сесії на звання лікаря 1921–1922 рр., БКМ КВ-18903/пд.-3319; трудовий список 1929 р., КВ-18604/ПД-3141; фото КВ-24705/ФН-1569; КВ-18615/ФН-855; тощо), З. І. Ковалевської.

У документах БКМ відображене культурне життя міста. Серед закладів культури міста: Будинок культури заводу «Сільмаш», Будинок культури «Білоцерківщина», Білоцерківська міська централізована бібліотечна система, що налічує 13 бібліотек; краєзнавчий музей, заснований 1924 р., музичні школи, Театр ім. П. Саксаганського, ландшафтний дендропарк «Олександрія», Парк культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка. Окремо виділені матеріали художників, майстрів декоративно-прикладного мистецтва Білої Церкви, письменників і поетів краю. Це — фото, афіші, каталоги виставок, буклети, книги, брошури тощо. Зберігаються цікаві документи видатних культурних діячів, імена яких пов'язані з історією Правобережної Київщини.

Яскравим явищем культурного життя Білої Церкви 1920–1930-х рр. стала творчість надзвичайно талановитої, дійсно інтелектуальної людини — художника Івана Івановича Міщенка. Тернистою стежиною привела його доля до нашого міста, де він провів понад 20 років і залишив по собі добру пам'ять. Білоцерківський краєзнавчий музей зберігає унікальну колекцію картин художника та особистий архів, які були передані в дар його дочкою Вірою Іванівною.

Хрусталенко Микола Олександрович — київський художник, який оселився в Білій Церкві в середині 40-х рр. зі своєю дружиною Лідією Василівною, скульптором. Мав тавро «ворога народу», відбування строку ув'язненя у таборах, туберкульоз і заборону жити у Києві. Саме тут, у Білій Церкві, працюючи в краєзнавчому музеї, повертався він до світу мистецтва, творив свої полотна. Виявив себе у складних живописних жанрах — пейзажі, портреті, натюрморті. У фондах БКМ зберігаються його ранні роботи, за жанром — історичні портрети. Комплекс документів складають фотографії (ДФ-2266, ДФ-2265), каталог творів (КВ-25543/ПД-7140), довідки про роботу в БКМ 1950 р. (КВ-27635/ПД-7903) тощо.

У БКМ зберігається фотодокументи художника, професора Середи Антона Фомича. Серед них: фотокопія листа Міністерства куль-

тури УРСР за 1960 р. до 70-річчя від дня народження і 50-річчя творчої і педагогічної діяльності (ДФ-885/3); атестат професора (ДФ-885/1); диплом першого степеню про те, що «Середа Антон Фомич закончил успешно Императорское Строгановское Центральное художественно-промышленное училище в Москве 12/ХІІ 1914 года (ДФ-885/5); екслібриси (НДМ-1102/6-КВ-11015) тощо.

Перед тим, як нація має вийти на шлях державності, у неї народжуються духовні пророки, що йдуть далеко попереду назустріч завтрашньому дню. Український народ мав такого пророка в особі геніального поета Тараса Григоровича Шевченка. Далеко не останнє місце в рядах послідовників великого Кобзаря належить видатному українському композитору, фундатору національної духовно-музичної школи, Кирилу Григоровичу Стеценку (1882–1922), який в багатьох своїх творах підсилює міць шевченківського слова ніжною, мов сплетеною з сонячного проміння, пісню та музикою. Комплекс архівних документів БКМ розкривають невідомі сторінки життєвого і творчого шляху композитора. Кирило Григорович здійснив одним з перших спробу подати мелодію до вірша-пісні Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна», ще за його життя була видана окремо літургія, яка звучала колись по всій Україні, багатогранність його таланту проявилась у малярських та графічних роботах.

Невелика колекція документів Київського обласного драмтеатру ім. П. К. Саксаганського в Білій Церкві містить інформацію про фундатора театральної справи на Білоцерківщині Леся (Олександра Степановича) Курбаса, відомого українського режисера, якого разом з трупою молодого театру Кийдрамте закинули в наше місто буремні події громадянської війни. В цей час він відкрив у Білій Церкві перші безкоштовні театральні курси, де викладачами були Л. Гаккебуш, В. Василько, Лесь Курбас (народний артист республіки) та ін. (БКМ КВ-26464/ПД-7461); фото, афіші театру, телеграми, програми вистав, посвідчення слухача театральних курсів (КВ-19540/ПД-3781), посвідчення заслуженого артиста України М. Крсека, довідки театру Леся Курбаса, запрошення на вистави, фото заслуженого артиста УРСР В. Г. Авраменка (БКМ-7633-5783/1), фото І. В. Рибчинського, режисера і актора Київського обласного драмтеатру ім. Саксаганського, народного артиста УРСР (КВ-23002/ФН-1384) тощо. З Білою

І. Архівна справа: історія та сучасність

Церквою пов'язана не одна сторінка з життя Олександра Степановича Курбаса і його театру. Але, на жаль, залишилося вкрай мало документів цього періоду²⁸: театр «Березіль» в Білій Церкві, фото 1922 року (БKM ДФ-1828); комплекс фотографій акторів і сцен (ДФ-1631-1640), фотокопія художнього персоналу Білоцерківської театральної майстерні «Березіль» (селянський мандрівний театр), яка одержує нову назву «Робітничо-селянський театр ім. Л. Курбаса» 1928 р., фото урочистого закладання центрального робітничого клубу в м. Богуславі 1926 р. (БKM 421/5).

Музей вивчає та досліджує історію 11 районів Правобережної Київщини. За допомогою БKM в краї створено чотири народних музею: Таращанський, Тетіївський, Кагарлицький, Богуславський.

Книжкове багатство є частиною духовної культури нашого народу. З початку існування музею приділялась увага створенню цієї колекції. Книжкова колекція налічує понад 1,5 тис. примірників. Книги надійшли з церков та костелів, Білоцерківської гімназії, від окремих людей та через закупки і дарунки.

Найстаріше видання, яке є в збірці музею — це «Євангеліє» 1636 р. (БKM 666-733) друкарні Львівського братства, яка на той час була школою майстерності друкарів. Серед стародруків — видання Києво-Печерської Лаври XVIII–XIX ст.: (БKM KB 12936-ПД 501) Мінея. Києво-Печерська Лавра. 1787 р. (БKM KB 22610-ПД 5572); Православне вчення. Києво-Печерська Лавра. 1791 р. та ін., а також цікаві видання: Люцій Феррарі. Повна бібліотека канонів, законів, моралей теології. Венеція. 1772 р. (БKM KB 22617-ПД 5579); Книга «Искусство быть забавнымъ» СПб, 1791 р. (БKM KB 22717-ПД 5639) тощо.

Книги є зразком розвитку українського книгодрукування, а також пам'ятками української ілюстративної гравюри того часу. Особливий інтерес становить Біблія Києво-Печерської лаври 1758 р. (БKM KB 12944-ПД 509), на титульному аркуші якої зображено Успенський Собор, дзвіниця та приміщення друкарні Києво-Печерської лаври. Різноманітність шрифтів, велика кількість гравюр, старанно підготовлені тексти роблять ці видання взірцем тогочасної друкарської майстерності.

У музеї зберігається збірка рукописів, серед них: тексти церковних проповідей 1660–1757 рр., написані монахами Києво-Печерської Лаври (БKM 667-732); книга візит костелу

с. Дідовщина, Сквирщина 1820–1835 рр. (БKM KB 17735-ПД 2599); рукопис «Истинное оправдание правоверных христиан». 1864 р. (БKM KB17738-ПД 2602); рукопис «Книга візит, написана ксьондзом білоцерковського костелу з відомостями про вінчання». 1820 р. (БKM KB 1775-ПД 2614); Рукопис «Конспект з канонічного права на латинській мові». 1806 р. (БKM KB 17744-ПД 2608); Тора кінця XIX — початку XX ст. (БKM KB 12559-ПД 3871) та ін.

Надзвичайно цікавим для істориків-краєзнавців є документальні фонди з БKM, а також матеріали газет, які зберігаються в науковому архіві — основне джерело вивчення змін адміністративно-територіального устрою Білоцерківщини, утворення і ліквідації підприємств, установ, організацій, розмежування й перейменування територіальних одиниць, соціально-економічних господарств, науково-культурних аспектів життя населення краю.

Грунтовним краєзнавчим дослідженням слугує комплекс документів про розвиток освіти на Білоцерківщині періоду кінця XIX-початку XX ст., який віддзеркалює історію створення повітових, приходських шкіл, Білоцерківської чоловічої та жіночої гімназій, одно- та двокласних сільських училищ, дворічних педагогічних курсів, приватних навчальних закладів (єврейських чоловічих і жіночих училищ), української гімназії для дорослих ім. Б. Грінченка тощо. Розкриття даної теми можливе лише через вивчення і глибокий аналіз історичних подій на Білоцерківщині та ролі видатних науковців-освітян М. Чалого, П. Лебединцева, викладачів, зокрема, родини Мельникових.

Українське відродження середини 1920 — початку 1930 рр., як надзвичайно цікаве явище України, коріння якого сягає в період недовготривалої української державності 1917–1919 рр., сьогодні привертає увагу багатьох дослідників. Поряд із політикою українізації в цей час не менш наполегливо проводилася політика, спрямована на задоволення потреб національних меншин. В Україні в цей час відкриваються національні школи: єврейські, російські, польські, німецькі, грецькі, болгарські. Невід'ємною частиною подібного дослідження є вивчення життя та діяльності людей, яким довелося стати учасниками і творцями історії. Серед постатей, які відіграли важливу громадську та суспільну роль в історії міста Біла Церква — педагог Ілля Трохимович Нізков, директор Білоцерківської російської трудової школи

№ 4. Документи, передані М. Д. Некрасовою до архівного фонду БКМ у 2000 р., висвітлюють епоху, в яку жив і працював І. Т. Нізков. Життя цієї людини було сповнене і значними успіхами в галузі педагогіки, визнанням педагогічного таланту, і, поряд із цим, трагізмом переслідувань в останні роки його життя. Донині живуть у пам'яті старшого покоління білоцерківців спогади про школу І. Т. Нізкова, що діяла у Білій Церкві в 1920–1930-х рр.

Дбайливо зібрано в музеї документи про вчених Білоцерківщині. Багато наших земляків стали відомими діячами науки та культури. Зокрема, діяльність академіків А. М. Люльки, В. Г. Лінника, А. Г. Комара, професорів В. І. Стеллецького, Й. Й. Кораба, П. О. Ковальського пов'язана з Білоцерківським сільськогосподарським інститутом (нині — аграрний державний університет), який у 1930 рр. став значним інтелектуальним центром не тільки Київщини, а й усієї України²⁹. Завдяки діяльності керівництва, професорсько-викладацького складу та співробітників за активної підтримки студентів, інститут наприкінці 30-х рр. остаточно сформувався як великий заклад із розвинутою інфраструктурою. Своїми досягненнями колектив інституту зобов'язаний, насамперед, визначним вченим і педагогам, які працювали тут у різні роки. Крім того, є окремі документи про діяльність видатних вчених краю — А. Л. Андржейовського (вченого, дослідника флори і фауни Правобережної України)³⁰; Тутковського П. А. (українського геолога, геохіміка, палеонтолога); Луцицького В. І.; Вотчала Є. Ф. (вченого-фізіолога, академіка Української Академії наук, викладача БСГП); Лебедева В. М. (вченого-селекціонера, професора БСГП)³¹; Вула Б. М. (академіка АН СРСР, фізика)³² та ін.

Ще в 1970–1980 рр. підприємства надавали добровільно матеріали про діяльність закладу і вважали за честь передати речі до БКМ. Так зберігали історію створення підприємства. Але з 90-х рр. все змінилося. Всі підприємства самі створюють музеї, а коли музею не вдається створити, то зберігають ці документи і чекають слушного моменту, щоб відкрити музей або написати історію підприємства, але документи не передають до БКМ.

До 1997 р. БКМ мав обласне підпорядкування, що надало можливість розширити структуру музею: з'явилися нові відділи — археологічний, культурно-масовий, виставкової роботи. Крім цього, в БКМ були створені музеї-

філіали в с. Пархомівка Володарського району — історико-художній музей ім. М. К. Реріха (книги, репродукції з картин М. К. Реріха, матеріали про Реріха, документи, фронтові листи та фотографії післявоєнного періоду мешканців села — учасників Великої Вітчизняної війни та ін.); музей-садибу К. Стеценка в с. Веприк Фастівського району, Фастівський міський державний краєзнавчий музей, в с. Мазепинці-Дрозди Білоцерківського району — музей І. С. Мазепи. Уся ця структура рухнула водночас з переведенням БКМ до комунальної власності міста. Спроби зберегти філіали не мали успіху. БКМ втратив зразу ж усі філіали, єдине, що вдалось зберегти, то це Фастівський краєзнавчий музей та Музей-садибу К. Г. Стеценка в Веприку, які передали до комунальної власності Фастова. Наше місто не прийняло на облік музеї-філіали і музеї-відділи, а районна влада не виявила ніякої зацікавленості до них. Традиція дослідження та вивчення історії 11-ти районів Південної Київщини, яку ще впровадив С. Л. Дроздов, була перервана у 1997 р. Окремо зібрані документи при створенні музеїв в селах Мазепинці Білоцерківського району та Пархомівка Володарського району (п. 268, 268-а) сьогодні перебувають у фондах БКМ.

Сучасні тенденції актуалізації й активізації історико-краєзнавчої проблематики пояснюються загальними прагненнями у суспільстві до відродження історичної правди про минуле України, відродження і примноження її самобутньої культурної спадщини, усунення перекручень і фальсифікацій, що були прикметною рисою впливу командно-адміністративної системи на суспільні науки в недалекому минулому. Музею в той час не можна було абстрагуватись від кон'юнктурних ідеологічних та політичних нашарувань, тому вагома частина документальних фондів сьогодні не затребувана.

В 2004 р. БКМ виповнюється 80 років. Слід відзначити, що зібрані за цей період документи є джерелом краєзнавчих досліджень і сприяють у справі відродження історичної спадщини.

Намагання чіткого визначення принципів та значення регіонального підходу в історичних дослідженнях є особливо важливим у сучасних умовах зростання значення регіональної джерельної бази.

Науковцями БКМ вивчаються й уводяться до наукового обігу нові відомості про карти-схеми, які знаходяться в фондах. Карто-

І. Архівна справа: історія та сучасність

графічна колекція основного фонду БКМ налічує 36 карт, 27 планів-схем та 6 креслень.

Дев'ять карт належать до адміністративних. Це карти Білоцерківської округи (1924–1931 рр.), Сквирського р-ну Київської обл. (після 1957 р.), Української РСР, Польщі тощо.

До геологічних належать три карти, на яких зображено ґрунти Білоцерківського району та геологічна будова і корисні копалини Центральної частини України.

На чотирьох економічних картах подаються економічні зв'язки м. Біла Церква з зарубіжними країнами, поділ залізниці на теренах України та Росії.

До трьох історичних карт належать: карта, присвячена бойовим діям початкового періоду 1 Світової війни (1914–1915), бойового шляху 6-го Короганського повстанського полку Радянської армії України, копія карти Г. Боплана.

Відчутну долю картографічної колекції БКМ складають регіональні географічні (6) та регіональні топографічні (7) карти. Перші — це траса Байкало-Амурської магістралі, карти Європи та Київської області. Топографічні карти зображають різні європейські терени. В більшості карт європейської зони прокреслені бойові шляхи радянських військових підрозділів в роки Другої світової війни.

Окремо стоїть регіональна спеціальна карта Європи з позначеними на ній радіостанціями та списком хвиль європейських радіостанцій (1929 р.).

До планів-схем належать дев'ять планів населених пунктів (переважно Білої Церкви XIX–XX ст.), сім — приватних забудов, два — землекористування мешканців сіл Трушки Білоцерківського району та Оріховця Сквирського району Київської області. До регіональних планів-схем належить по три плани географічного (водорозподіл та лісонасадження), геологічного (розміщення свердловин) та економічного типів (зведені плани землеволодінь зон впливу Сквирської та Горобіївської МТС). До спортивних планів-схем належить схема траси масового легкоатлетичного пробігу на приз Костянтина Турчанінова (м. Біла Церква, листопад 1986 р.).

До креслень входять шість планів споруд (серед них палац Браницьких «Олександрії»), мосту через р. Рось, меморіального комплексу Слави в м. Біла Церква.

Україна здавна відзначалася поліетнічністю, традиціями мирного співіснування різноманітних груп населення. Але питання

міжнаціональних процесів і сьогодні є одними із найактуальніших та найскладніших проблем нашого суспільного життя. За історію свого існування у нашому місті неодноразово змінювався етнічний склад населення та його кількість. У фондах музею зберігаються матеріали Всесоюзного перепису населення 1979 р. (БКМ КВ 15108/1-29-ПД 1534/1-29) та 1989 р. (БКМ КВ 25023-25039-ПД 6875-6891). Серед них — листівки, записні книжки інструкторів-контролерів, інструкції, запрошення, виписки із переписних листків, відомості, переписні листки тощо та документи, що засвідчують особу (паспорти, метрики). В м. Біла Церква за переписом 2001 р. мешкає 200 тис. населення³³.

На сучасному етапі у місті активно діє сім національно-культурних товариств, які об'єднані в Обласний національно-культурний центр «Єдність і злагода» (документи і фотографії експонуються на виставці «Багатонаціональна сім'я України») та 9 релігійних конфесій.

Екологічна катастрофа 1986 р. поширилася далеко за межі Чорнобильської атомної електростанції. Місто Біла Церква було віднесено до 4 зони екологічного забруднення. Відтоді музей став збирати матеріали білоцерківців-ліквідаторів аварії на ЧАЕС, документи громадських організацій, що опікуються постраждалими від аварії, переселенцями. Основний масив документів було зібрано в 2002–2003 рр., коли велася підготовка стаціонарної експозиції музею «Чорнобиль: біль і пам'ять».

Із здобуттям незалежності України виникла можливість відтворити в усій повноті історичну правду, збагнути й дослідити ті сторінки, про які наше суспільство або нічого не знало, або ж мало викривлене уявлення, приділити увагу тим питанням, котрі довгий час замовчувались або заборонялось їх правдиве висвітлення: становлення української державності, оцінки Переяславської угоди, яка поєднала Україну і Московщину, роль Білоцерківських подій на Соборній площі, діяльність нашого земляка — гетьмана І. С. Мазепи, роль родини Браницьких у розвитку міста тощо. Це дає можливість розкрити невідомі сторінки історії, сприяти поверненню із забуття імен людей, що боролися за національну ідею, ідею побудови суверенної незалежної демократичної держави.

Фінансова стратегія при економічній ситуації в БКМ вимушена пристосовуватися до перехідного періоду, впродовж якого виділення коштів на науково-дослідні роботи та друку-

вання статей, закупівлю експонатів, наукової літератури та відрядження взагалі відсутні. Все це вимагає більшої гнучкості управління в пошуках розвитку діяльності, неприйнятній музейній справі.

Музей намагається зберегти статус науково-методичного, освітнього інформативного центру Правобережної Київщини, що активного підвищує його відповідальність перед суспільством. Поєднання вивчення історії краю з сучасними методами збирання та й найновішими методиками збереження й експонування документальних пам'яток, їх науковий аналіз, організаційна продуманість заходів та фаховість виконавців — це основні чинники, що сприятимуть ефективному функціонуванню краєзнавчих музеїв у ХХІ ст., зокрема Білоцерківського.

¹ Гарник М. В. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища // 36. офіційних документів. — К.: «ІСТИНА». — С. 117–120.

² Діденко Л. М., Стародуб О. В. Дроздов-Мишківський Степан (Стефан) Леонтійович // Українські архівісти: Біобібліогр. довідник / Упор.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра: У 3-х вип. — Вип. І: (XIX ст. — 1930-ті рр.). — К., 1999. — С. 124–126.

³ Стародуб О. В. Розвиток краєзнавчого руху на Півдні Київщини (2-а половина XIX — початок 30-х рр. XX ст. // Юр'ївський літопис. — № 1. — 1996. — С. 92–100; Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК.

⁴ Річний звіт музею від 17.12. 1928 р. НАНУ, ф. ВУАК, № 202/1. БКМ-ДФ-2091/11а-г.

⁵ Річний звіт за 1929 р. НАНУ, ф. ВУАК, № 288. БКМ-ДФ-2091/13 а-є.

⁶ Полищук А. Т. Белая Церковь в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — май 1945 гг.). — Белая Церковь, 1977. — С. 6–22.

⁷ Там само. — С. 13–15.

⁸ Ометов Г. В. История Белоцерковского краеведческого музея. 1978 г. БКМ-НА-10. п. 1.

⁹ Архів БКМ. Звіт про діяльність музею за 2003 рік (Форма 8 НК).

¹⁰ НДМ-939/1-11 «Опытывальні листки археолога С. Л. Дроздова (Вопросные листы археолога С. Л. Дроздова).

¹¹ Стародуб О. В. Опытывальні листи «Описание Вашего прихода с его историческим прошлым», зібрані у 1907–1909 рр. С. Л. Дроздовим та М. Завадським як краєзнавче джерело по історії та культурі Правобережної України (аналіз анкет).

¹² Річний звіт музею від 15.06.1926 р. НАНУ Ф. ВУАК № 109/1. БКМ-ДФ-2091/10.

¹³ Акты ЮЗР. — Том Х.

¹⁴ Діденко Л. М. Героїчна сторінка минулого // Гайдамацький рух на Київщині. «У полум'ї народного гніву» / Матеріали наук. конф., присвяченої

230-й річниці Коліївщини. Біла Церква. 5 листоп. 1998 р. — Біла Церква: Мустанг, 1999. — С. 3–5.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1215.

¹⁶ Іванців В. П. Рецидиви радянських стереотипів у сучасному краєзнавстві // III Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева... 1 жовт. 1998 р. — Біла Церква: Мустанг, 1999. — С. 13–20.

¹⁷ Стародуб О. В. Короткий нарис історії м. Біла Церква // Наук. записки. — Вип. 1. — Біла Церква, 1995. — С. 17–39.

¹⁸ Діденко Л. М. Репресоване краєзнавство // Із забуття в безсмертя (Сталінські репресії на Україні: факти, дослідження, спогади): Матеріали наук. конф. Біла Церква 18 груд. 1997 р. — Біла Церква: Мустанг, 1999. — С. 19–26.

¹⁹ БКМ КВ-12716/ПД-468 «Зверства немцев в Киевской области». — С. 7–9.

²⁰ Держархів Київської обл., ф. 2225.

²¹ ДАКО, ф. 2225, оп. 1, 4, спр. 8, 168, 187, 190.

²² БКМ КВ-10956/ПД-8937.

²³ Там само.

²⁴ Полищук А. Т. Белая Церковь в годы Великой Отечественной войны / июнь 1941 — май 1945 гг. — Белая Церковь, 1977. — С. 6.

²⁵ Держархів Київської обл., ф. 4756, оп. 2, спр. 3, арк. 6, спр. 54, спр. 58.

²⁶ БКМ НА-272 Списки громадян м. Біла Церква, які в роки Великої Вітчизняної війни були примусово вивезені до Німеччини і які нині проживають у місті (відомості станом на 1993 рік, зібрані Білоцерківським міськсоззабезом).

²⁷ Германчук Л. В. «Діяльність ОУН на Білоцерківщині в період II світової війни. Діяльність УПА в краї». — Біла Церква, 1993. — С. 18.

²⁸ Булаєвська Н. І. Лесь Курбас і Біла Церква // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури / Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Білоцерківського держ. краєзнав. музею. 25–27 трав. 1994 р. Біла Церква, 1994. — С. 52–53.

²⁹ Сучкова Т. Видатні діячі науки Білоцерківщини 1920–1940 рр. // Юр'ївський літопис. — № 2. — Біла Церква, 2003. — С. 89–92.

³⁰ Івановська Л. К. Дослідник флори і фауни Правобережної України Антоній Андржейовський // Юр'ївський літопис. — № 2 — Біла Церква, 2003 — С. 60–63.

³¹ Козлова С. В. Природничі колекції. 1994 р. БКМ-НА П. 1. Козлова С. В. «Матеріали до вивчення діяльності видатних вчених краю» Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 70-річчю Білоцерківського держ. краєзнав. музею. — 25–27 трав. 1994 р. — Біла Церква, 1994. — С. 58–59.

³² Діденко Л. М. Біла Церква — батьківщина всесвітньо відомого вченого Бенціона Мойсейовича Вула / Академік Б. М. Вул. Матеріали наук. читань з циклу: «Видатні конструктори України». — К: «ЕКМО», 2003. — С. 34–41.

³³ Кількість та склад населення Білої Церкви за переписом 2001 року // Замкова гора. — лютий, 2002. — № 15.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Лариса Юдіна

ВІДДІЛ РІДКІСНИХ КНИГ ТА РУКОПИСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА: З ІСТОРІЇ КОМПЛЕКТУВАННЯ

Відомі французькі історики XIX ст. Ш. Ланглуа та Ш. Сеньобос відзначали, що «історія пишеться за документами. Документи — це сліди, залишені думками та діями людей, що колись жили... Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії»¹. Перефразуючи цей вислів, можна сказати, що без архівів, музеїв та бібліотек немає історії. Зберегти для нащадків документи, передати їх майбутнім поколінням — саме в цьому полягає першочергове завдання архівних установ.

Згідно зі ст. 30 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2001) державним бібліотекам надано право зберігати документи НАФ і поповнювати свої фонди і колекції історичними документами. Таким чином, бібліотечні заклади беруть активну участь у формуванні Національного архівного фонду, зберігаючи цінні джерела для відтворення історичного минулого нашої держави та примноження її духовних цінностей.

У Центральній науковій бібліотеці (ЦНБ) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, практично з початку його заснування, функціонує відділ рідкісних книг і рукописів, комплектування якого започаткував сам В. Н. Каразін, який у листі до професора І. Ф. Тимковського, члена комітету з устрою університету, писав: «Главным (если не единственным) предметом учреждения университета было у меня благосостояние любезной моей страны и полуденного края России... Донесу вам, что на днях отправлены к вам книги на трех возах, вскоре отправятся еще столько же...»².

Сьогодні у відділі налічується 939 од. зб. рукописів, датованих XIII–XX ст., частина яких ще й досі неописана (документи періоду Французької революції, документи з історії ЦНБ)³. Пам'ятки писемності представлено багатьма мовами: англійською, арабською, грецькою, італійською, латиною, німецькою, польською, російською, турецькою, українською, французькою, китайською.

Формування фондів відділу відбувалося впродовж двох століть, а джерела надходження книг і документів, були найрізноманітніші. Окремі рукописи подаровані університе-

ту В. Н. Каразіним, найціннішими серед яких є 5 томів рукопису Б. Бергмана «Монгольские листки, собранные в калмыкской степи».

1806 р. Харківський університет придбав у приватної особи 17 грецьких рукописів, які докладно описав і опублікував бібліотекар Харківського університету проф. Бален де Балю⁴.

Історія цих рукописів надзвичайно цікава. Як свідчать джерела, придбані вони були у підставної особи, агента відомого німецького філолога і палеолога, еллініста Християна-Фрідріха Маттея, професора Московського університету, який неодноразово приїздив до Росії і мав вільний доступ до московських бібліотек та архівів. Працюючи з рукописами вдома, він не повертав їх до бібліотеки, а згодом продавав як за кордоном (наприклад, Дрезденській курфюршеській бібліотеці та Лейденській університетській бібліотеці), так і в Росії. Зокрема, грецькі рукописи, які раніше належали Ватопедійському монастирю, були привезені у другій половині XVII ст. до Росії і зберігалися в синоїдальній бібліотеці у Москві⁵, опинилися у Х. Ф. Маттеї і згодом були продані Харківському університету.

Інші грецькі рукописи були передані до бібліотеки професорами Харківського університету, в т.ч. П.П.Джунковським та В. Н. Каразіним.

Вірогідно, що В. Н. Каразін отримав рукописи у спадок від свого батька Назара Каразіна, російського емісара, який у XVIII ст. разом із своїм загоном брав участь у боротьбі греків проти турків під Бухарестом. Запис у рукописі №17 (шифр: 34-р, 64/с, арк.165 б) грецькою мовою свідчить про те, що Назарій Каразін за дорученням російської імператриці Катерини II, яка бажала мати славу заступниці національного відродження греків, купував грецькі рукописи та замовляв їх переписування⁶.

2003 р. з нагоди проведення Днів грецької культури у м. Харкові (вересень-листопад) та 200-річного ювілею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна побачило світ видання «Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. [з фондів ЦНБ Харківського національного університету ім.

В. Н. Каразіна]», підготовлене Центральною науковою бібліотекою Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за підтримкою Харківського міського товариства «Геліос»⁷. Видання стало важливим кроком на шляху розширення доступу до документів НАФ, що зберігаються у бібліотеках, і сподіваємося, початком доброї традиції видання подібних каталогів на рукописні документи бібліотек та музеїв.

Каталог складено чотирма мовами: грецькою, українською, російською та англійською (подано назву рукопису чи складових частин збірника та анотації до них) з урахуванням практичного досвіду описування грецьких рукописів Бібліотеки академії наук СРСР (1963) та Національної бібліотеки України імені Вернадського.

Описання рукопису складається з таких елементів:

назва рукопису (якщо це збірники, до них подається назва українською мовою «збірник» через те, що у грецькій мові немає мовного еквіваленту) та назва кожної частини збірника;

дата рукопису та кожної частини збірника;

коротка анотація рукопису;

місце написання рукопису;

мова рукопису;

ім'я особи, що переписала рукопис;

матеріальна основа рукопису: папір, пергамен тощо;

обсяг рукопису (позначається арабськими цифрами кількість аркушів);

розмір аркушів рукопису (у мм);

наявність прикрас, ілюстрацій: кіноварні заголовки, заставки, буквиці, кінцівки;

оправа: відомості про оправу та фізичний стан рукопису;

історія рукопису.

До каталогу долучено список скорочень та іменний і географічний покажчики.

Зберігаються у відділі документи часів Великої французької революції (понад 400 од. зб.), придбані університетом 1892 р. у Василя Белінського через книжковий магазин пані Сікорської. У листі, адресованому професору Харківського університету В. Бузескулу, В. Белінський писав, що колекцію французьких документів придбав за 200 карбованців у 1873 р. на аукціоні у с. Костянтинівка Зміївського повіту Харківської губернії серед багатьох предметів, що продавалися за борги надвірного радника М. І. Похвиснева. Документи мають велику історичну цінність і представлені автографами діячів періоду

французької революції, колекцією емблем і печаток з відбитками королівських лілей, листуванням. На особливу увагу заслуговує лист із власноручним підписом Наполеона Бонапарта⁸, адресований Жозефу Фуше — герцогу Отрантському, відомому інтригану епохи французької революції, та написаний 11 травня 1813 р., через три тижні після битви при Люцені в Саксонії.

1977 р. тогочасний директор ЦНБ університету звернувся до Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені М. С. Бокаріуса з проханням провести експертизу листа, яка підтвердила, що текст написаний не Наполеоном, а підпис належить великому полководцю (14).

У фондах бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна зберігаються також 23 східних рукописи: 11 — арабських, 1 арабський з турецьким коментарем, 9 турецьких, 1 персидський і 1 — індійський. Надходження цих рукописів до університету пов'язують з ім'ям академіка Б. Дорна, російського сходознавця, професора Харківського університету у 1929–1935 рр.⁹ Але, на думку відомого вченого А. П. Ковалівського, причетність академіка Б. Дорна до придбання рукописів не доведено.

Тематика східних рукописів досить різноманітна: турецький трактат з медицини; збірник порад щодо щасливого одруження; трактат про молитву та частини священного Корану; відомості про обрядовість, традиції тощо¹⁰.

Серед колекції турецьких та арабських рукописів на особливу увагу заслуговує персидський — оригінал збірки віршів поета Хакіма Рокна Масіхі, датований 1638 р., що надійшов до бібліотеки 1904 р.

Детальні описання східних рукописів представлені А. П. Ковалівським у праці «Описание восточных рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского госуниверситета»¹¹, підготовлених із дотриманням інструкції, розробленої проф. В. Веретенниковим, який на той час керував процесом описування усіх рукописів бібліотеки. В описанні подавався зміст рукопису, відомості про автора та особу, яка переписувала рукопис, дати, дані про якість паперу, наявність на ньому позначок, що давало змогу, за відсутності інших даних, визначити час написання рукопису та його походження. В описаннях рукописи систематизовано за мовами, в їх межах — за хронологією написання.

Частину рукописних зібрань бібліотеки було втрачено під час Великої Вітчизняної війни, а рукописи, що збереглися, описані із за-

І. Архівна справа: історія та сучасність

значенням назви документа, його обсягу, анотації:

1. Сказание о Мамаевом побоище. Тетрадь XVIII в., 58 с. Запись: «Получено от учителя 2-ой Харьковской гимназии Павла Петровича Герасименка, 1878-го года 25 января. М. Линда» (учитель той же гимназии);

2. Азбука скорописная, разума завистная, 1771 года месяца апреля 23 дня. Рукопись на 10 с. На с. 7 приведены стихи, обычные для азбук;

3. Описание града Иерусалима, сделанное русскими послами в 1504 г. и др. Рукопись 1846 г., на 78 с.;

4. Лечебник (травник). Рукопись 1534 г. (XVI в.), на 940 с.

5. Крекшин П. Н. Жизнеописание Петра I-го, том 28 (описываются события 1708 г.). Рукопись XVIII в., на 470 с.;

6. Крекшин П. Н. История России и славных дел Петра Великого от рождения его по день погребения. Рукопись 30-х годов XVIII в., на 622 с.

Досліднику І. Я. Лосієвському вдалося з'ясувати історію надходження до університетської бібліотеки рукописів про життя Петра Великого. Він доводить, що автором «Деяний Петра Великого, мудрого преобразителя России» був вчений-самородок Іван Іванович Голіков, дослідження якого були пов'язані із вивченням епохи Петра Великого та збиранням документів того часу. Після смерті історика 1801 р., бібліотека та архів залишилися у його доньки, а згодом опинилися в онуки І. І. Голікова, яка стала дружиною засновника університету В. Н. Каразіна. Голіковське зібрання тривалий час перебувало неупорядкованим і неописаним в особистому маєтку В. Н. Каразіна у с. Кручик під Харковом.

Внаслідок пожежі у маєтку 1836 р. загинула значна частина зібрання, однак у В. Н. Каразіна, за свідченням сучасників, залишилося багато унікальних документів, які після його смерті успадкував син Філадельф. Поза сумнівом, документи часів Петра Великого потрапили до університетської бібліотеки з голіковського зібрання¹².

Перлиною рукописних скарбів бібліотеки вважають два непрочитані рукописи з Південно-Східної Азії, пам'ятки камбоджійської писемності, один з яких — рукопис на пальмових листях, другий написаний білим на чорному папері¹³.

Деякі рукописні документи залишилися у бібліотеці після проведення XII Археологічно-

го з'їзду, що відбувся в Харківському університеті 1902 р.¹⁴.

Понад 100 од. зб. бібліотеки — це офіційні документи державних осіб, установ та організацій серед яких: два універсали І. Мазепи, укази Катерини II, Павла I, Олександра I, грамоти французьких королів — Людовиків XIV, XV, XVI, Генриха IV та ін.

Значну частину бібліотечної колекції (понад 200 од. зб.) складають документи, авторами яких є видатні особи, їх листи і щоденники, родовідні книги та каталоги особистих книжкових зібрань. Серед кореспондентів — В. Н. Каразін, М. І. Новіков, І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський та ін.

Наявність у фондах бібліотеки великої кількості студентських конспектів (понад 150 од. зб.), курсових та дипломних робіт, кандидатських дисертацій пояснюється функціонуванням бібліотеки у складі навчального закладу.

Ознайомлення зі складом і змістом фондів відділу рідкісної книги та рукописів переконливо доводить, що бібліотека ХНУ імені В. Н. Каразіна зберігає найцінніші пам'ятки минулого. Сподіваємось, що найближчим часом усі рукописні документи відділу будуть описані, що дозволить значно розширити доступ до цих джерел дослідників.

¹ Ланглюа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. — СПб., 1899. — С. 13.

² Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1910. — С. 659.

³ Очерки истории вузовских библиотек г. Харькова / М-во образования и науки Украины, Нар. укр. акад.; Под общ. ред. В. И. Астаховой. — Х., 2001. — С. 76–77.

⁴ Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Т. 2. — Х., 1993. — С. 643.

⁵ Коцевалов А. С. Греческие, латинские и немецкие рукописи в библиотеке Харьковского государственного университета // Историк-марксист. — 1941. — № 3. — С. 152.

⁶ Там само.

⁷ Грецькі рукописи: Каталог рукописів XIV–XVIII ст. — Х.: Центральна наукова бібліотека ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003. — 68 с., іл.

⁸ Репринцева В. О. Документи французької революції в Харкові [в ЦНБ ХДУ] // Вечір. Харків. — 1989. — 14 лип.

⁹ Укр. рад. енциклопедія. — Т. 3. — К., 1979. — 552 с.

¹⁰ Історико-філологічний факультет Харківського університету за перші 100 років його існування. — Х.: Вид-во Харк. ун-ту під ред. М. Хасанського і Д. Багалія, 1908. — С. 93–97.

¹¹ Ковалевський А. П. Описание восточных рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского госуниверситета // Библиография Востока. — 1935. — Вып. 7. — С. 93–115.

¹² Лосиевский И. Я. Судьба голиковского собрания: [Часть рукописного собрания И. И. Голикова хранится в библиотеке ХГУ] // В мире книг. — 1982. — № 4. — С. 75–76.

¹³ Мазманьянц В. К. Рукопис на пальмовому листі в бібліотеці Харківського університету // Прапор. — 1960. — № 5. — С. 103–104; Леонідов С. Рукопис на пальмовому листі, [що зберігається у ЦНБ] // Україна. — 1966. — № 13. — С. 24.

¹⁴ Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. — Х., 1902. — С. 30–40.

Алла Кисельова

ВІДКРИТІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ АРХІВНОГО ПОРТАЛУ УКРАЇНИ: СТРУКТУРА, НАПОВНЕННЯ, МОНІТОРИНГ

Останнім часом в Україні актуалізувалася необхідність раціонального використання інформаційних ресурсів.

Однією з найважливіших ланок інформаційно-документального забезпечення розвитку держави, економіки, науки і культури є архіви. Вільний доступ до архівної інформації, гарантується національним законодавством. Ухвалення Верховною Радою 24 грудня 1993 р. Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» та низки нормативно-методичних документів створили передумови для еволюційного реформування системи архівних установ з урахуванням позитивних здобутків її попереднього розвитку, зарубіжного досвіду, сучасного стану та перспективного прогнозування.

Сучасна система архівних установ України складається з Державного комітету архівів України, семи центральних державних архівів — Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ), Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного (ЦДКФФА), Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ), Державного архіву в Автономній Республіці Крим, 24 держархівів областей, міст Києва і Севастополя, 487 архівних відділів райдержадміністрацій, 158 архівних відділів міських рад, у фондах яких зосереджено понад 55 млн. од. зб., до 7 млрд. документів ХІІ–ХХ ст.

Державні архіви володіють величезними інформаційними ресурсами, вони знаходяться у стані пошуку своєї ніші в інформаційній

інфраструктурі України. Для забезпечення виходу архівів України в інформаційний простір необхідно створення високосервісного середовища взаємодії із широким колом його користувачів, відкриття їм доступу до світових інформаційних ресурсів. Для цього слід підключити всі архіви до Інтернет, розвинути системи теледоступу до світових інформаційних ресурсів Державного комітету архівів України, що є архівним веб-порталом України.

Архіви не можуть існувати ізольовано, відтак виникає необхідність в створенні корпоративної мережі Інтернет. Тільки завдяки корпоративним методам роботи можна створити зведений електронний каталог.

Відповідно до Національної стратегії розвитку мережі Інтернет в Україні на 2001–2005 рр. Україна бере на себе вирішення найважливіших науково-технічних завдань повної інтеграції в суспільство нових інформаційних технологій, рівні й демократичні умови доступу до інформації для кожного громадянина.

Так, перед Державним комітетом архівів України постала проблема розробки та реалізації власної національної інформаційної політики.

Державний комітет архівів України має намір створити в країні єдиний інформаційний простір та інтегруватися у світове інформаційне співтовариство.

Програма створення мережі інтернет-ресурсів державних архівних установ на 2001–2005 рр. включає в себе створення Центру Web-ресурсів Держкомархіву; впровадження web-ресурсів державних архівів країни та побудову галузевої мережі передавання даних.

Аналіз інтенсивності використання он-лайн ресурсів архівного порталу здійснюється шляхом автоматизованого опрацювання log-файлів, які формуються щодня операцій-

I. Архівна справа: історія та сучасність

ною системою веб-сайта. Програма аналізу дозволяє отримувати широкий спектр даних, зокрема кількість виданих файлів, їх загальний обсяг, кількість користувачів тощо. Предметом особливої уваги є відповіді сайта про те, що користувачу не надано інформації на його запит. Вони виникають, наприклад, при реорганізації сайта, зокрема у разі переміщення файлів у каталогах, що не може бути оперативно враховано пошуковими системами Інтернет. Тому надалі в разі переміщення файлів вони зберігаються упродовж одного року ще й за старими адресами.

Структура архівного порталу України будується відповідно до регламенту функціонування веб-сайту Державного комітету архівів України. На початку головної сторінки, яка призначена для надання інформації про статус Комітету, знайомить з загальною структурою даного веб-сайту, розміщується зображення Державного герба України і логотипу Держкомархіву, назва сайта, меню, пунктами якого є назви основних розділів. На цій же сторінці висвітлено стислі новини та анонси архівної галузі, які більш детально розкриваються на веб-сторінці архівних новин під назвою «Новини архівної галузі».

Інформаційна структура веб-порталу «Архіви України» повністю адекватна відповідній предметній області, має повне інформаційне наповнення, не містить зайвих відомостей та недоречних повторів інформації. Інформаційне наповнення веб-сайту тісно пов'язано з його інформаційною структурою. На веб-сайті представлені обласні державні адміністрації. Класифікація матеріалів має ієрархічну будову, ієрархічну підпорядкованість матеріалів різного рівня, відповідає рівню їх узагальнення та важливості, назви кожної рубрики на даному веб-сайті зрозумілі широкому колу користувачів, кожна веб-сторінка відповідає одній тематичній рубриці. Статистичні, динамічні та потокові матеріали подаються окремими цілісними блоками відповідно до їх тематики.

Розділ — це сукупність веб-сторінок, що відповідають окремій темі.

Сторінка — окрема сукупність даних HTML-структури.

Елемент сторінки — блок текстової або графічної інформації, що входить в склад сторінки.

Документ — файл відмінної від HTML-сторінки структури, на якій є посилання зі

сторінок сайту та який відображається вбудованими в браузер або зовнішніми системами.

Веб-сайт Державного комітету архівів України має:

- Прозору і логічну структуру розміщення інформації на веб-сервері Держкомархіву;

- Забезпечення можливості організації доступу до рубрик (розділів та підрозділів) веб-серверів за паролем по категоріям користувачів;

- Наявність зрозумілого графічного інтерфейсу та вбудованих контекстно-залежних підказок;

- Відсутність орфографічних та синтаксичних помилок;

- Швидке завантаження веб-сторінок.

Користувач веб-сайту спочатку знайомиться з екранним відображенням даних. Надалі він може зберегти їх у форматі, в якому вони надані браузеру (HTML-файлів, PDF, RTF, ZIP) або за допомогою копіювання через буфер обміну в формат зовнішніх систем. Користувач також може роздрукувати веб-документ.

Всі сторінки веб-сайту можуть бути безпосередньо роздруковані засобами браузера. Для даних, що призначені для подальшого роздруку відвідувачем без додаткових стильових елементів екранного представлення, традиційно створюється відповідна додаткова веб-сторінка.

Практика представлення в мережі Інтернет великих графічних зображень (мап, фотодокументів тощо) довела, що, зважаючи на вимоги користувача, бажано розміщувати зображення повністю на окремих сторінках. Тому, наприклад, документальна виставка «Попередження: Гуманітарна катастрофа в Кам'янці-Подільському» на сторінці з посиланнями на повні зображення фотодокументів попадає лише їх зменшені варіанти.

Потокова інформація розміщується на сторінках, що мають посилання з головної сторінки сайту або зі стартових веб-сторінок відповідних розділів, оскільки за своїм змістом ця інформація має бути оперативно доведена до споживача.

Фотодокументи, малюнки та таблиці супроводжуються текстовою інформацією, яка точно вказує на розділ та на відповідний текстовий матеріал розділу, який вони супроводжують.

Веб-сервер Держкомархіву веде файл статистики відвідування архівного порталу України за допомогою стандартної програми обробки статистики відвідувань Webalizer 2.01.

Наведемо тільки деякі середньостатистичні дані активності наших користувачів до веб-порталу «Архіви України»:

Таблиця № 1. Статистичні дані по розділу «Новини архівної галузі» за січень та лютий 2004 р.

Місяць	Позиція	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	13 (1427)	356	0,40	21387	1,68
Лютий 2004	19 (1524)	258	0,35	8506	0,61

На сайті широко представлена інформація довідково-енциклопедичного характеру веб-сторінкою «Про нас», на якій розміщено:

Історія Державного комітету архівів України, його структура, відділи:

- організаційно-аналітичний
- зберігання та обліку Національного архівного фонду (НАФ)
- формування НАФ та діловодства
- інформації, використання НАФ та зовнішніх зв'язків
- кадрового та діловодного забезпечення
- інформаційних технологій

В кожному відділі представлено начальника відділу, контактну інформацію, електронну адресу відділу, інформацію про вакансії та функції відділів.

Представлені дорадчі органи:

колегія, наукова рада, центральна експертно-перевірочна комісія, методична комісія та редакційно-видавнична рада, а також науково-довідковий апарат та література Держкомархіву.

Інформація довідково-енциклопедичного характеру також представлена сторінкою «Контакти Державного комітету архівів України», на якій розміщена контактна інформація, імена та прізвища голови та заступників голови Держкомархіву, назви відділів та інформація про окремих відділ.

Таблиця № 2. Статистичні дані по розділу «Контакти Державного комітету архівів України» за січень 2004 р.

Місяць	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	48	92	0,10	496	0,04
Лютий 2004	49	96	0,13	493	0,04

Правова інформація представлена сторінкою «Нормативна база архівної галузі». На ній розміщено повні тексти указів, розпоряд-

жень та доручень Президента України, законів України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, постанов Верховної Ради України, нормативно-правових та нормативно-методичних документів з архівної справи і діловодства, до яких входять:

— Основні правила роботи державних архівів України (Схвалено колегією Держкомархіву України від 3.02.2004, протокол № 2) файл у форматі PDF (2,17 MB);

— Накази міністерств та відомств;

— Угода між Державним комітетом архівів України та ЦК профспілки працівників державних установ України;

— Архівні стандарти і рекомендації;

— Положення з архівної справи та діловодства;

— Накази Держкомархіву (Головархіву) України;

— Нормативно-методичні документи Держкомархіву та інших центральних органів виконавчої влади;

— Регіональна програма розвитку архівної справи.

Таблиця № 3. Статистичні дані по розділу «Нормативна база архівної галузі» за січень 2004 р.

Назва підрозділу	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Головна сторінка розділу	17	305	0,34	1478	0,12
Укази Президента України	15	315	0,35	1305	0,10
Закони України	20	285	0,32	5080	0,40
Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України	10	478	0,54	2807	0,22
Нормативно-правові та нормативно-методичні документи з архівної справи і діловодства:					
Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій (К., 2001)	41	114	0,13	6345	0,50
Файл в форматі PDF (571 KB)		65	0,07	391	0,03
Накази міністерств та відомств		48	0,05	1477	0,12
Угода між Державним комітетом архівів України та ЦК профспілки працівників державних установ України		155	0,17	2409	0,19
Архівні стандарти і рекомендації	32	76	0,09	867	0,07
Положення з архівної справи та діловодства					
Накази Держкомархіву (Головархіву) України	7	1355	1,52	11295	0,89
Нормативно-методичні документи Держкомархіву та інших центральних органів виконавчої влади	8	576	0,65	13632	1,07

I. Архівна справа: історія та сучасність

Таблиця № 4. Статистичні дані по розділу
«Нормативна база архівної галузі»
за лютий 2004 р.

Назва підрозділу	Позиція (із 1524)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Головна сторінка розділу	22	242	0,33	1353	0,10
Укази Президента України	38	141	0,19	666	0,05
Закони України	27	177	0,24	3456	0,25
Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України	29	169	0,23	1341	0,10
Нормативно-правові та нормативно-методичні документи з архівної справи і діловодства:					
Основні правила роботи державних архівів України (К., 2004) <i>Файл в форматі PDF (2,17 MB)</i>	21	253	0,34	144286	10,31
Накази міністерств та відомств		40	0,05	165	0,01
		34	0,04	1068	0,07
Угода між Державним комітетом архівів України та ЦК профспілки працівників державних установ України					
Архівні стандарти і рекомендації	31	167	0,23	2715	0,19
Положення з архівної справи та діловодства	23	228	0,31	2570	0,18
Накази Держкомархіву (Головархіву) України	7	676	0,92	6411	0,46
Нормативно-методичні документи Держкомархіву та інших центральних органів виконавчої влади	9	470	0,64	10957	0,78

Інформація про видання Держкомархіву та архівних установ України представлена такими веб-сторінками, як «Нові видання (2001–2004)» та «Публікації на сайті». До цього виду інформації можна віднести і такі тематичні веб-сторінки «Зарубіжна архівна Україніка», «Архіви в Україні: Бібліографія».

Окремою веб-сторінкою «**Архіви в Україні**» представлено центральні, місцеві та галузеві державні архівні установи України; архівні установи Національної академії наук України, Міністерства культури і мистецтв України та Міністерства освіти України. Мережа державних архівних установ системи Держкомархіву включає 683 установи, а саме:

7 центральних державних архівів:

— Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

— Центральний державний архів громадських об'єднань України

— Центральний державний історичний архів України, м. Київ

— Центральний державний історичний архів України, м. Львів

— Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного

— Центральний державний науково-технічний архів України

— Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України;

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства;

3 центральні державні архівні установи допоміжного характеру;

Державний архів в Автономній Республіці Крим;

24 державних архівів областей;

державні архівні міст Києва і Севастополя;

487 архівних відділів райдержадміністрацій;

158 архівних відділів міських рад.

На цій же сторінці широко представлена інформація про кожну архівну установу, а саме: адреса, телефон/факс, поштова та електронна адреси, транспорт, за допомогою якого можна дістатися до установи, час роботи, директор та заступник директора, а також історія установи, її фонди, науково-довідковий апарат, автоматизовані бази даних, науково-довідкова бібліотека та література.

Даний розділ сайту базується на матеріалах першого зведеного довідника про склад і зміст документів НАФ, що побачив світ за часів незалежності (Архівні установи України: Довідник / Державний комітет архівів України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Міністерство культури і мистецтв України. — К., 2000. — 260 с.). Довідник підготовлений великим авторським колективом архівістів і бібліотекарів у рамках програми «Архівні зібрання України», що розробляється з 2000 р. Держкомархівом і архівними установами України в співпраці з рукописними підрозділами бібліотек, академічних інститутів та університетів України.

Електронна версія довідника «Архівні установи України» є також складовою частиною і продовженням міжнародного проекту «АрхеобібліоБаза України», що розроблявся в 1994–1996 рр. з ініціативи Патриції Кеннеді Грімстед і свого часу був підтриманий грантом Фонду «Євразія» (Еурасія Фоундешн).

Коротка англійська версія «АрхеобібліоБази України» (остання редакція — квітень 1998 р.) була представлена на Веб-сайті Українського наукового інституту Гарвардського університету. Вона охоплює сім центральних архівів, Державний архів Київської області,

Державний архів м. Києва, Державний архів Львівської області, Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського та Львівську наукову бібліотеку ім. В. Стефаника.

Основна мета проекту «Архівні установи України» та його англomовного варіанту «Археo-БібліoБаза України» — формування й супровід зведеної бази даних на узагальнену інформацію про кожну архівну установу України з подальшим розвитком і оновленням її, зокрема урахуванням поточних змін у назвах, обсягах фондів, бібліографічному апараті тощо. На цій базі передбачаються систематичні публікації довідників про архівні й рукописні сховища України українською та англійською мовами в традиційному (книжковому) вигляді.

У 2004 р. має бути завершено друге видання генерального довідника «Архівні установи України». Цей амбітний проект представлятиме нове обличчя галузі на початку третього тисячоліття. Вперше до його складу увійдуть, крім державних архівів, документальні зібрання бл. 200 музеїв і бібліотек, тобто, «поза архівна частина НАФ», не представлена раніше в жодному довіднику.

На сьогодні майже всі архівні установи мають електронну пошту. На жаль, лише один центральний та чотири обласних архіви досі не подбали про неї. Це — ЦДАМЛМ, держархіви Житомирської, Київської, Полтавської, Харківської областей). Загалом, електронною поштою користуються 35 архівних установ.

21 архівна установа має доступ до ресурсів Інтернет, з них десять підключені через постійне з'єднання (виділені лінії): крім центральних установ у Києві, це — Івано-Франківський, Рівненський, Хмельницький, Чернігівський та Закарпатський архіви.

У семи архівах (ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, ЦДІАЛ України; областях: Донецьк, Рівне, Харків та у м. Києві) створено відповідні підрозділи з інформаційних технологій.

Не можна не відзначити зусилля і позитивний досвід трьох архівів, які створили власні веб-сайти (Донецьк, Чернігів, та Державний архів м. Севастополя). Показово, що на донецькому сайті з'явилася перша серед регіональних архівів документальна Інтернет-виставка (до 60-річчя звільнення Донбасу); Севастопольський і Донецький архіви опублікували також десятки фотодокументів із своїх колекцій. Нагадаю, що Севастополь першим опублікував електронну версію свого

короткого довідника, а також виставив в Інтернеті анотації до 14 фондів; поступово з'являються на цих сайтах повнотекстові публікації, базовані на архівних фондах. Що ж до новин, то усі зазначені архіви оновлюють їх нерегулярно і зараз перебувають на рівні листопада-грудня минулого року.

Розділ «Архіви України» займає на сервері веб-порталу Держкомархіву 2 Мб.

Аналізуючи статистичні дані відвідування архівного порталу України за даними статистичного звіту за січень та лютий 2004 р., можна простежити такі результати:

Місяць	Позиція	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	2 (із 1427)	4028	4,52%	99360	7,8
Лютий 2004	2 (із 1524)	2888	3,93%	75331	5,38

Таблиця № 5. Статистичні дані по розділу «Архіви України» за січень та лютий 2004 р.

У архівному доробку з'явилися два перших професійних компакт-диски:

— АРХІВИ УКРАЇНИ: Архівні установи. Законодавча та нормативна база;

— Голодомор в Україні 1932–1933: Офіційні документи. Бібліографія публікацій джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси.

Дані компакт-диски підготовлені й видані за сприяння Фонду Катедр Українознавства (США), які вже здобули популярність у світі, оскільки поширювалися на міжнародних форумах.

На компактi «АРХІВИ УКРАЇНИ: Архівні установи. Законодавча та нормативна база» представлена система архівних установ України, законодавча та нормативно-методична база галузі, а саме повні тексти документів, таких як:

- Конституція України;
- Закони України;
- Укази, розпорядження та доручення Президента України;
- Постанови Верховної Ради України;
- Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України;
- Міжнародні акти;
- Міжнародні галузеві угоди Державного комітету архівів України;

Також висвітлено нормативно-правові акти і методичні посібники з архівної справи та діловодства.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Періодичні видання Держкомархіву та архівних установ:

- Архіви України;
- Вісник Державного комітету архівів України;
- Студії з архівної справи та документознавства;
- Бюлетень галузевої служби науково-технічної інформації;

Термінологічний словник «Архівістика» посібник для студентів.

Подана інформація про розробників: Держкомархів України та Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства.

Інформацію компакт-дису представлено на офіційній веб-сторінці Держкомархіву України за адресою: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Archives_CD.php.

Компакт-диск «Голодомор в Україні 1932–1933: Офіційні документи. Бібліографія публікацій джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси».

На ньому представлено сто офіційних документів з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, які відтворюють контекст трагедії, дають уявлення про методи здійснення в Україні примусової масової колективізації, реалізації політики розкуркулення та сумнозвісних хлібозаготівель. Згадані фотодокументи, свідчення історичної правди про жахливу трагедію українського народу, першопричиною якої став державний терор проти селян, складають перший розділ компакт-дису. Наступний розділ — публікації та огляди джерел. До його складу входять: матеріали до бібліографії; документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: джерелознавчий огляд; інформація про розсекречені документи МВС України; нові видання, зокрема збірник «Голод 1932–1933 років на Черкащині» та нарис-огляд «З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині».

Два останні розділи компакт-дису повідомляють про Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми голодомору та оприлюднення документів про жахливу трагедію 1932–1933 років на мікрофільмах: спільні проекти з Primary Source Microfilm — провідним видавцем архівних колекцій.

Інформацію компакт-дису подано двома мовами: українською та англійською та представлено на офіційній веб-сторінці Держкомархіву

України за адресою: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Famine_CD.php.

Назва компакт	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
АРХІВИ УКРАЇНИ:	60	55	0,06	286	0,02
Голодомор в Україні 1932–1933	77	30	0,03	201	0,02

Таблиця № 6. Статистичні дані по розділу «Компакт-диски Держкомархіву»

Назва компакт	Позиція (із 1524)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
АРХІВИ УКРАЇНИ:	59	58	0,08	307	0,02
Голодомор в Україні 1932–1933	78	30	0,04	208	0,01

за січень 2004 р.
Таблиця № 7. Статистичні дані по розділу «Компакт-диски Держкомархіву» за лютий 2004 р.

Зарубіжна архівна Україніка представлена у вигляді довідників, опублікованих в електронному вигляді на веб-сайті Держкомархіву.

Розділ «Зарубіжна архівна Україніка» займає на сервері веб-порталу більш ніж 500 КБ.

Місяць	Позиція	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	49 (із 1427)	90	0,1	433	0,03
Лютий 2004	62 (із 1524)	51	0,07	262	0,02

Таблиця № 8. Статистичні дані по розділу «Зарубіжна архівна Україніка» за січень та лютий 2004 р.

У червні 2003 р. було відкрито на веб-сайті такий розділ «Документальні виставки online»:

1. Голодомор в Україні. 1932–1933.
2. «Волинська трагедія: Волинь — Східна Галичина. 1943–1944».
3. Попередження: Гуманітарна катастрофа в Кам'янці-Подільському / Warning: Humanitarian Tragedy in Kamianets-Podilsky.
4. Україна і Росія. Історія XVII–XVIII століть.

Документальна виставка on-line «Голодомор в Україні. 1932–1933», яка знаходиться за адресою: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php>.

Представлено 126 офіційних фотодокументів з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, із них:

- фото «Масові захоронення під Харковом. 1933 рік» (Публ. за: FAMINE IN THE SOVIET UKRAINE 1932–1933. A Memorial Exhibition / Prepared by Oxana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. — Cambridge, MA: Widener Library, Harvard University, 1986 — P. 61);

- 14 фото з Колекції Кардинала Теодора Інніцера (Архів Віденської Дієцезії), які публікуються вперше

- 3 фото голодуючих дітей (репродукція з фотодокумента РДАКФД), які публікуються вперше;

Документальна виставка on-line «Волинська трагедія: Волинь — Східна Галичина. 1943–1944», за адресою: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Wolyn/docs.php>

Представлено 179 документів з архівів України та Польщі

Документальна виставка on-line «Попередження: Гуманітарна катастрофа в Кам'янці-Подільському» подається двома мовами:

- українською: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Fire/photos.php?ukr>

- англійською: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Fire/photos.php?eng>

Представлено 179 фотодокументів пожежі в архівосховищі Кам'янець-Подільського міського архіву. Даний розділ має такі підрозділи:

- Катастрофа: Перші години (57 фото, які надані адміністрацією Кам'янець-Подільського сайту);

- Будівля архівосховища після пожежі (5 фото);

- Всередині архівосховища (14 фото);

- Евакуація, сортування, підготовка до заморожування (17 фото);

- Просушування врятованих документів (15 фото);

- Перші спроби ідентифікації і систематизації просушених документів (4 фото);

- У морозильній камері (7 фото);

- Не постраждали під час пожежі (4 фото);

- Перетворено на попіл (1 фото);

- Переміщення документів з Кам'янець-Подільського міського архіву до Державного архіву Хмельницької області (6 фото);

- Підготовлено до експериментальної реставрації (5 фото);

- Експериментальна реставрація документів НАФ: до та після реставрації (15 фото);

- Розморожування і просушування документів. Пташник агрофірми «АВІС», с. Гуменці. Грудень 2003 р. (29 фото).

Документальна виставка з фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, та Російського державного архіву давніх актів, м. Москва «Україна і Росія. Історія XVII–XVIII століть», яка знаходиться за адресою:

<http://www.archives.gov.ua/Sections/History/index.php?ukr>.

Представлено 143 фотодокумента, із них:

- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. (16 фото);

- Українська держава у другій половині XVII–XVIII ст. і Росія (43 фото);

- Україна у складі Російської імперії XVIII ст. (30 фото);

- Остаточна ліквідація автономії України (5 фото);

- Київська магдебургія (11 фото);

- Культура, освіта, наука (25 фото);

- Картографічні матеріали (13 фото).

На початку 2004 р. — це чотири виставки, понад 620 фотодокументів, які запроваджені Держкомархівом та відтворюють солідний ресурс, не лише рекламно-інформаційного, але й дослідницького характеру. У березні поточного року готується п'ята документальна виставка, присвячена 50-річчю входження Криму до складу України, яку можна буде знайти

на
на-
шо-
му

Назва виставки он-лайн	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійова- них файлів	
				(КБ)	%
Голодомор в Україні. 1932–1933	1	4791	5,37%	26234	2,06
«Волинська трагедія»: Волинь — Східна Галичина. 1943–1944	4	2159	2,42%	10477	0,82
Попередження: Гуманітарна катастрофа в Кам'янці-Подільському	5	2114	2,37%	10219	0,8
Волинь-Східна Галичина 1943–1944: Путівник Повний текст у форматі pdf	12	366	0,41%	60578	4,75

I. Архівна справа: історія та сучасність

веб-порталі за адресою:
<http://www.archives.gov.ua/Sections/>.

Назва виставки он-лайн	Позиція (із 1524)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Голодомор в Україні. 1932–1933	1	3288	4,48%	21868	1,56
Попередження: Гуманітарна катастрофа в Кам'янці-Подільському	5	1220	1,66%	8778	0,63
«Волинська трагедія»: Волинь – Східна Галичина. 1943–1944	6	1026	1,40%	8316	0,59
Україна і Росія. Історія XVII–XVIII століть	18	2698	0,37%	1030	0,07

Таблиця № 9. Статистичні дані по розділу
 «Документальні виставки on-line»
 за січень 2004 р.

Таблиця № 10. Статистичні дані по розділу
 «Документальні виставки on-line»
 за лютий 2004 р.

19 січня 2004 р. опублікована на веб-порталі рубрика «Електронні документи, електронні архіви». Дана веб-сторінка дає посилання на електронне урядування, відтворює повний текст законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис». Також висвітлено рішення колегії Держкомархіву від 16 грудня 2003 р. «Про стан і перспективи впровадження електронного документообігу та створення електронних архівів» та рішення колегії Держкомархіву від 15 липня 2003 р. «Про стан організації діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади». Дана сторінка також містить актуальні публікації, публікації Міжнародної ради архівів та flash-ролик про «Про електронний цифровий підпис» (чеською мовою). За статистичними даними дана рубрика від дня публікації займає таку позицію:

— кінець січня 2004 р. — 37 позиція із 1427;

Місяць	Позиція	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	37 (із 1427)	133	0,15%	575	0,05
Лютий 2004	10 (із 1524)	336	0,46	1656	0,12

— початок лютого 2004 р. — 16 позиція із 1100;

— кінець лютого 2004 р. — 10 позиція із 1524.

Таблиця № 11. Статистичні дані по розділу
 «Електронні документи, електронні архіви»
 за січень та лютий 2004 р.

Веб-сторінкою «Галузеві програми» представлена Програма збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки та її реалізація; електронна версія центрально-фондового каталогу; програма «Архівні зібрання України» (2001–2005); генеральний довідник «Архівні установи України» (2-е видання); ановані реєстри описів фондів державних архівів; національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів; реєстр розсекречених архівних фондів; «Еліта України XVIII–XX ст.»: Національний реєстр особових архівних фондів; «Празькі архіви»: Зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період; Програма створення мережі інтернет-ресурсів державних архівних установ на 2001–2005 рр.; Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» (1991–1996): історія, концепційні

за -
са -
ди,
ре -

Місяць	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	46	92	0,10	787	0,06
Лютий 2004	56	60	0,08%	528	0,04

зультати; представлена інформатизація архівної справи (2000–2004); також представлені Г. Боряком проблеми, здобутки та перспективи інформатизації архівної справи в Україні.

Таблиця № 12. Статистичні дані по розділу
 «Галузеві програми» за січень та лютий 2004 р.
 Міжнародні зв'язки Держкомархіву та архівних установ та міжнародні програми висвітлено веб-сторінкою «Міжнародні контакти та співробітництво».

Веб-портал «Архіви України» надає своїм користувачам доступ до документів Національного архівного фонду України. Описує умови доступу та систему довідкового апарату державних архівів.

Також веб-портал надає користувачам інформаційні послуги у різних формах:

— Надання інформації про склад і зміст документів Національного архівного фонду України;

— Надходження запитів до державних архівів та відправлення відповідей на них;

— Безкоштовне користування електронними ресурсами, таких як:

Повні тексти указів, розпоряджень та доручень Президента України, Закони України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, постанови Верховної Ради України, нормативно-правові та нормативно-методичні документи з архівної справи і діловодства, Основні правила роботи державних архівів України (файл в форматі PDF (2,17 MB)); накази міністерств та відомств, архівні стандарти і рекомендації, положення з архівної справи та діловодства, накази Держкомархіву (Головархіву) України, нормативно-методичні документи Держкомархіву та інших центральних органів виконавчої влади.

Повні тексти досліджень, оглядів, нарисів, періодичних видань веб-порталу: «Архіви України» (що є єдиним он-лайнним професійним часописом історичного профілю в Україні), «Вісник Державного комітету архівів України» та «Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації». Опубліковано понад два десятки електронних довідників. У вигляді баз даних представлено путівники нової серії «Архівні зібрання України». Представлено бібліографічний, систематичний та анотований покажчик змісту «Архіви України»; бібліографічний покажчик видань з документознавства (1975–1995); бібліографічний покажчик: збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї); хронологічний покажчик: видання архівних установ України. 1925–2003;

Місяць	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	23	270	0,30	3293	0,26
Лютий 2004	32	161	0,22	1969	0,14

підручники та словники та видання на компакт-дисках.

— Відвідування документальних інтернет-виставок тощо.

Таблиця № 13. Статистичні дані по розділу «Тематичні та облікові бази даних» за січень та лютий 2004 р.

Веб-сторінка «Архіви в світі» дає посилання на:

- Архівний портал ЮНЕСКО;
- 5500 архівів світу в Інтернеті (Repositories of Primary Sources);
- Бази даних On-line (Databases Online);

— Міжнародні організації;

Місяць	Позиція (із 1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Січень 2004	29	176	0,20	9291	0,73
Лютий 2004	39	136	0,19	7423	0,53

— Архівні служби, архіви і бібліотеки країн світу;

— Міжнародні архівні та інші проекти, пов'язані з писемною історико-культурною спадщиною.

Таблиця № 14. Статистичні дані по розділу «Архіви в світі» за січень та лютий 2004 р.

Величезний розділ «Публікації на сайті» має такі підрозділи:

Публікації документів і пам'яток:

— *Ігор Верба*. Олександр Оглоблин. Українська історіографія 1917–1956 (К., 2003)

Дослідження, огляди, нариси:

— Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук. зб. (К., 2002)

— *Геннадій Боряк, Любов Дубровіна* Архів Українського Вільного університету в Мюнхені: Попередній огляд фондів

— *Hennadii Boriak*. Users and their Demands in a Country in Transition: Ukraine

— *Георгій Папакін*. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси

— *Patricia Grimsted Kennedy*. Bach Scores in Kyiv: The Long-Lost Music of the Berlin Sing-Akademie surfaces in Ukraine

— *Патриція Грімстед Кеннеді*.

Берлін — Уллерсдорф — ? Київ: до історії переміщення архіву академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни

— *Патриція Грімстед Кеннеді*. Партитури Баха в Києве: На Україне обнаружены давно пропавшие ноты Берлинской Зинг-Академии

— *Патриція Грімстед Кеннеді*. Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції

— *Тетяна Боряк*. Особові фонди діячів культури та науки у Державному центральному архіві в Празі

— *Любов Дубровіна, Ніна Малолєтова*. Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної і Центральної бібліотек вищої школи у Німеччині

І. Архівна справа: історія та сучасність

— *Тетяна Себта*. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга

— *Тетяна Себта, Наталія Черкаська*. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та генерал-губернаторства Польщі

— *Микола Мушинка*. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): сучасний стан і місця зберігання

— *Марина Палієнко*. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми

— *З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині: нарис-огляд.*

— *Євген Чернухін*. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст.(2002)

— *Людмила Шолохова*. Фоноархів Кабінету єврейської культури ВУАН

— *Любов Дубровіна, Людмила Гнатенко*. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія

— *Інна Чепіга*. Бібліографія праць про Пересопницьке Євангеліє.

— *Антоненко Ірина*. До історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 «Інформатизація та документація — управління документацією»

— *Ганна Швидько*. Фамільні архіви гетьманщини: Археографічний аналіз публікацій

— *Ігор Верба, Оксана Юркова Олександр*. Оглоблин. Українська історіографія. 1917–1956 (К., 2003)

Періодичні видання:

— «Архіви України» (2000–2004);

— «Вісник Державного комітету архівів України» (2000–2004);

— «Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації».

Довідники:

— Архівні установи України: Довідник (К., 2000)

— Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів

— Державний архів Хмельницької області: Анотований реєстр описів

— Фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву

Файл у форматі pdf — 3 109 Кб

— Володимирський Гродський суд. Подокументні описи актових книг

Файл у форматі pdf — 9 503 Кб

— Музей-архів переходової доби: Пофоновий путівник

Файл у форматі pdf — 612 Кб

— Особові фонди Державного архіву Кіровоградської області

Файл у форматі pdf — 378 Кб

— Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області. Довідник (Ніжин, 2003)

Файл у форматі pdf — 1 124 Кб

— Матеріали до українського дипломатарію XVII століття: каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657–1659 років

— Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 років: Огляд документів

Файл у форматі pdf — 356 Кб

— Державний архів Львівської області: Путівник по фондах партійних організацій Львівської та Дрогобицької областей

Файл у форматі pdf — 827 Кб

— Волинь — Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських та українських архівних джерелах

Путівники:

— Центральний державний архів громадських об'єднань України

Файл у форматі pdf — 2 586 Кб

— Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Файл у форматі pdf — 2455 Кб

— Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник

Файл у форматі pdf — 2 265 Кб

— Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945–1955)

Файл у форматі pdf — 1337 Кб

— Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956–1965)

Файл у форматі pdf — 6 592 Кб

— Державний архів Сумської області

Файл у форматі pdf — 1591 Кб

— Державний архів Чернігівської області

Файл у форматі pdf — 1 419 Кб

— Особові архівні фонди Інституту рукопису, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

Покажчики:

— Бібліографічний покажчик змісту «Архіви України» (1947–1970) (К., 1999)

— Систематичний покажчик публікацій журналу «Архіви України» (1971–1987) (К., 1988)

— Анотований покажчик публікацій журналу «Архіви України» (1988–1995) (К., 1997)

— Покажчик матеріалів, видрукованих у журналі «Архіви України» (1996–2002)

— Бібліографічний покажчик видань з документознавства (1975–1995)

— Бібліографічний покажчик: Збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї)

— Хронологічний покажчик: Видання архівних установ України. 1925–2003

Підручники, словники:

— Архівознавство. Підручник для студентів вищих навчальних закладів України. (К., 1998)

— Архівістика: Термінологічний словник. Посібник для студентів навчальних закладів

1	2	3	4	5	6
Періодичні видання:					
«Архіви України»	17	273	0,37	3043	0,22
«Вісник Державного комітету архівів України»	30	169	0,23	2065	0,15
«Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації»	34	79	0,11	4739	0,34
Довідники	14	444	0,6	16117	1,15
Путівники	8	1264	1,73	205482	14,69
Показники	29	132	0,18	9882	0,71
Підручники, словники	15	440	0,59	143251	9,85
Бібліографія: довідники, огляди фондів, колекцій, зібрань	27	186	0,24	13563	0,92

Назва підрозділів	Позиція (із 1427)	Кіль- кість візитів		Обсяг скопі- йованих фай- лів	
				(КБ)	%
Головна сторінка розділу	16	309	0,35	1302	0,10
Публікації доку- ментів і пам'яток	63	42	0,05	122	0,01
Дослідження, огляди, нариси	25	261	0,29	3676	0,29
Періодичні видан- ня:					
«Архіви Ук- раїни»	14	342	0,38	3691	0,29
«Вісник Держа- вного комітету архівів України»	18	289	0,32	3411	0,27
«Бюлетень Галу- зевої служби на- уково-технічної інформації»	47	92	0,10	5459	0,43
Довідники	33	154	0,17	21432	1,68
Путівники	19	836	0,94	108572	8,51
Показчики	47	92	0,10	5459	0,43
Підручники, слов- ники	24	265	0,30	150004	11,76
Бібліографія: дові- дники, огляди фондів, колекцій, зібрань	51	85	0,1	8102	0,63

України. (К., 1998)

Назва підрозділів	Позиція (із 1524)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
1	2	3	4	5	6
Головна сторінка розділу	20	264	0,35	1086	0,07
Публікації документів і пам'яток	65	45	0,06	2464	0,17
Дослідження, огляди, нарис	46	107	0,15	1711	0,12

— Словник архівної термінології МРА (Dictionary on Archival Terminology of the ICA): Проект третього видання Словника у п'яти мовах

— Бібліографія: довідники, огляди фондів, колекцій, зібрань

Таблиця № 15. Статистичні дані по розділу «Публікації на сайті» за січень 2004 р.

Таблиця № 16. Статистичні дані по розділу «Публікації на сайті» за лютий 2004 р.

Продовження таблиці 16

Науково-практичний журнал «Архіви України» видається Держкомархівом з 1947 р. та продовжує кращі фахові традиції історико-архівознавчих часописів «Архівна справа» (1925–1930), «Радянський архів» (1931), «Архів Радянської України» (1932–1933), «Бюлетень Центрального архівного управління УСРР» (1925–1932).

— Публікуються аналітичні, теоретичні, дослідницько-пошукові матеріали з архівознавства, документознавства, археографії, джерелознавства та споріднених дисциплін.

— Висвітлюються проблеми теорії і практики архівної справи.

— Друкуються критико-бібліографічні матеріали.

Повні тексти «Архівів України» та «Вісника Державного комітету архівів України» надаються з 2000 р.

Готується до публікації на веб-сайті Держкомархіву нова рубрика актуальних проблем, які будуть висвітлені веб-сторінкою «Обговорюємо актуальні проблеми». Будуть розглядатися такі актуальні проблеми, як чергові і стратегічні завдання державних архівних установ, інформатизація архівної галузі та інші.

Загалом, з розвитком та нарощуванням інформаційних ресурсів сайт Держкомархіву дедалі більше набуває рис потужного веб-порталу.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Архівний портал пропонує своїм користувачам також англomовну версію «Archives of

Назва підрозділів	Позиція (1427)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Головна сторінка розділу	9	568	0,64	12540	0,98
Генеалогічні запити (Genealogy)	26	244	0,27	1629	0,13
Архіви в Україні («Archives of Ukraine»)	27	230	0,26	5455	0,43
Архіви в світі (Archives on the Internet)	38	128	0,14	4593	0,36
Ресурси on-line (On-Line Resources)	42	109	0,12	1064	0,08
Основні Українські фонди Національного Архіву Канади (Major Ukrainian Collections in the National Archives of Canada)	45	97	0,11	4990	0,39
Архівна українка Великобританії (Archival Ukrainica in the United Kingdom)	50	89	0,10	5326	0,42

Ukraine». Основними розділами англomовної версії є:

Назва підрозділів	Позиція (1524)	Кількість візитів		Обсяг скопійованих файлів	
				(КБ)	%
Головна сторінка розділу	16	301	0,41	6701	0,48
Генеалогічні запити (Genealogy)	45	112	0,15	755	0,05
Архіви в Україні («Archives of Ukraine»)	37	145	0,20	3476	0,25

Access to Archives, About Us, News, List of Archives, Q&A, Useful Links, Contacts, Genealogy, Programs&Projects, On-line Resources, Archival Guides, Ukrainica Abroad та Credits.

Таблиця № 17. Статистичні дані по розділу «Англomовна веб-сторінка» за січень 2004 р.

Таблиця № 18. Статистичні дані по розділу «Англomовна веб-сторінка» за лютий 2004 р.

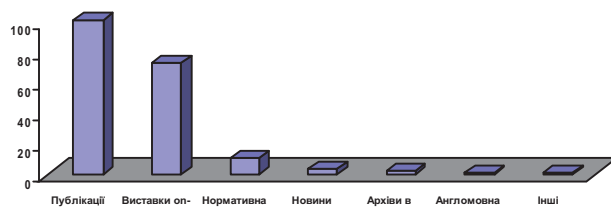
На наших очах за останній рік веб-сайт Держкомархіву України перетворився на потужний, інформативний та постійно оновлюваний портал, що інтегрував інформаційні ресурси державних архівів України. В умовах зростання попиту на інформацію документів державних архівів, зростає кількість відвідувачів сайту. Щодо послугами веб-сайту Держкомархіву користуються 200–300 корис-

тувачів з унікальними Інтернет-адресами, що складає від 2000 до 3000 запитів до порталу на добу (що становить 110 тис. запитів на рік). Дана цифра відповідає унікальній IP-адресі. Маленька ця цифра або велика — це з якого боку подивитися. Як для популярного веб-порталу — вона не значна, а з другого боку архіви фізично відвідують приблизно 30 користувачів на добу (що становить 1 тис. відвідувань на рік). На сьогодні сайт перевищує 190 Мб та має 5850 веб-сторінок.

Наведемо кілька рейтингових розділів, які мають найбільший попит у користувачів веб-сайту Держкомархіву України:

- Публікації на сайті (100 Мб);
- Документальні виставки on-line (72, 5 Мб);

1. Голодомор в Україні. 1932–1933
2. «Волинська трагедія»: Волинь — Східна Галичина. 1943–1944
3. Попередження: Гуманітарна катастрофа в Кам'янці-Подільському / Warning: Humanitarian Tragedy in Kamianets-Podilsky

4. Україна і Росія. Історія XVII–XVIII століть

- Нормативна база архівної галузі (10 Мб);
- Новини архівної галузі (3 Мб);
- Архівні установи України (2 Мб);
- Англomовна версія веб-сайту Держкомархіву (1 Мб).

Діаграма

Обсяг основних розділів на сервері веб-порталу «Архіви України»

Проаналізувавши статистичні дані відвідування користувачів до архівного порталу за січень та лютий 2004 р., ми можемо зробити висновки, що:

40% — 60% користувачів цікавляться повнотекстовими виданнями Держкомархіву та архівних установ, а саме:

— До електронної версії підручника для студентів вищих навчальних закладів України «Архівознавство» 265 користувачів у січні (302 у лютому) звернулися до нашого

порталу для того, щоб скопіювати повний текст даного підручника у форматі PDF та викачали 150004 КБ (січень) та 127206 КБ (лютий);

— До повного тексту путівника «Особові архівні фонди Інституту рукопису, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського» у форматі PDF звернулися 278 користувачів (січень) та 489 (лютий) та було скопійовано 47238 КБ (січень) та 107304 (лютий);

— 172 користувача були зацікавлені таким періодичним виданням, як «Архіви України» та скопіювали за обсягом 55727 КБ;

— До путівника по польських та українських архівних джерелах «Волинь-Східна Галичина 1943–1944» звернулося у січні 366 користувачів та 178 (у лютому) та скопіювали 55727 КБ та 84122 КБ (у лютому);

— Путівник «Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України» у січні 286 користувачів скопіювали за обсягом 34035 КБ та в лютому 160 користувачів за обсягом 22697 КБ;

— Путівник «Центральний державний історичний архів України, м. Львів» у січні 272 користувача скопіювали 27299 КБ, а в лютому 320 користувачів — 66696 КБ;

— У лютому 312 користувачів намагалися скопіювати періодичне видання «Архіви України» № 1–3 за 2002 р.;

— Та багато інших.

Наших користувачів також цікавить нормативно-правова база архівної галузі. 3 лютого побачили світ **Основні правила роботи державних архівів України** (файл у форматі PDF). За даними правилами обсягом 2,17 МБ до веб-порталу звернулося 253 користувача та скопіювали обсягом 144286 КБ. До нормативно-методичних документів Держкомархіву та інших центральних органів виконавчої влади у лютому звернулося 470 користувачів та скопіювали 10957 КБ.

1. До офіційних фотодокументів з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України (ЦДКФФА України) ім. Г.С. Пшеничного за січень лютий місяці звернулося 8079 користувачів якими було скопійовано 48102 КБ.

2. До фотодокументів з архівів України та Польщі звернулося 3185 користувача, які скопіювали 18793 КБ.

3. До фотодокументів пожежі в архівосховищі Кам'янець-Подільського міського архіву звернулося 3334 користувача, які скопіювали 18997 КБ.

4. До матеріали до каталогу документальної виставки: з фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, та Російського державного архіву давніх актів, м. Москва «Україна і Росія. Історія XVII–XVIII століть», а саме: до каталогу «Українська держава у другій половині XVII–XVIII ст. і Росія» звернулося 269 користувачів, які скопіювали 1030 КБ, а до каталогу «Україна у складі Російської імперії XVIII ст.» звернулося 184 користувачів, які скопіювали 709 КБ.

30% — 40% користувачів проводять свої пошуки безпосередньо в досить потужному розділі «Архіви в Україні».

20% — 25% користувачів проводять свої пошуки в англійській версії веб-порталу:

архівним Законодавством України у лютому зацікавилася 33 користувача, які скопіювали даний ресурс обсягом 9316 КБ.

10% — 20% цікавляться новинами архівної галузі.

20% — 30% користувачів відвідують такий розділ веб-порталу, як «Архіви в світі», з підбіркою посилань на інші популярні ресурси Інтернет.

У цілому моніторинг використання он-лайн ресурсів дозволяє отримати широкий спектр даних для прийняття обґрунтованих рішень щодо покращання інформаційно-архівного обслуговування користувачів. Його організацію можна вважати аналогом введення зворотного зв'язку в автоматизованій системі, що надає їй якісно нових властивостей і, зокрема, створює передумови для інтелектуалізації пошукових процесів.

¹ Боряк Г. В. «Чергові і стратегічні завдання державних архівних установ»

<http://www.archives.gov.ua/problems.php>

² Архівні установи України: Довідник / Авт.-укл.: О. І. Алтухова, С. І. Андросов, Л. С. Анохіна

І. Архівна справа: історія та сучасність

та ін.; ред. кол.: О. С. Онищенко, Р. Я. Пиріг,

Л. А. Дубровіна та ін.; упоряд.: Г. В. Боряк, С. Г.

Даневич, Л. А. Дубровіна та ін.; Державний

комітет архівів України, Міністерство культури і

мистецтв України; Національна бібліотека України

ім. В. І. Вернадського НАН України. — К., 2000.

— 260 с.

³ Офіційний веб-портал «Архіви України»

«<http://www.archives.gov.ua/>».

⁴ Регламент функціонування веб-сайту Держав-

ного комітету архівів України.

Тетяна Ємельянова

ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ КІНОДОКУМЕНТІВ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМЕНІ Г.С.ПШЕНИЧНОГО

Події Другої світової війни знайшли яскраве відображення в кінодокументах, що зберігаються в ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Завдяки своїй специфіці хронікально-документальна кінозйомка умовно долає часовий бар'єр, переносить нас у воєнні роки і робить безпосереднім свідком минулого. Ще однією особливістю даного виду документів є те, що за допомогою кіно- або телеекрану доступ до інформації одночасно може мати широке коло користувачів.

Виявлення і збирання кінодокументів періоду Другої світової війни розпочалося з 1942 р., коли було створено оперативну групу Управління державними архівами НКВС УРСР для організації роботи архівних установ у прифронтовій смузі, до складу якої входив колишній директор архіву Г. С. Пшеничний. В Україні ця робота розпочалася вже у січні 1943 р. з ретельного перевіряння приміщень, де розташовувалися німецькі підрозділи чи штаби, а також установ, організацій і підприємств, що функціонували на тимчасово окупованій території. Впродовж 1943–1947 рр. обласними конторами Головкинопрокату було передано до архіву німецьку кінохроніку, яка демонструвалася в Україні впродовж 1941–1943 рр. Станом на 30 серпня 1944 р. на державне зберігання надійшло 140 частин трофейної кінохроніки загальним метражем до 45 тис. метрів, серед яких — 35 документальних кіножурналів, що відображали воєнні епізоди за участю німецьких військ на Східному і Північно-Африканському фронтах¹.

Планове виявлення та збирання кінодокументів періоду 1939–1945 рр. було започатковано у 1947–1948 рр. з Центрального державного архіву кінофотофонодокументів СРСР, який, після укладених домовленостей і дозволу ГАУ МВС СРСР, передав українському архіву значну кількість документів відповідної тематики.

На сьогоднішній день у ЦДКФФА зберігаються за період Другої світової війни: 121 номер кіножурналів «За Радянську Україну», «Радянська Україна», випуск яких було припинено з початком окупації українських земель і відновлено 1943 р. групою українських кінодокументалістів на базі Центральної студії кінохроніки; 9 номерів кіножурналів «Союзкиножурнал» виробництва ЦСДФ, пер-

ший номер кіножурналу «Сражающаяся Польша»; 39 документальних фільмів. Окрему групу складає трофейна німецька кінохроніка, яка налічує 29 кіножурналів «Wochenschau» («Німецький тижневий огляд») і 3 кінофільми. Цінним джерелом є також 100 одиниць обліку (так званого кінолітопису) окремих, не змонтованих сюжетів, які не увійшли до готової продукції.

Майже водночас з комплектуванням архіву розпочалося й використання інформації кінодокументів, яке мало чітке пропагандистське спрямування і викривало злочини фашистських окупантів. Кадри кінохроніки звинувачували нацистів у руйнуванні українських міст і сіл, звірствах по відношенню до радянських громадян у м. Києві, Полтаві, Сталіно, Осипенко та ін. та допомагали відповідним органам викривати нацистських злочинців та їх прислужників. Окрім того, кінодокументи вперше було використано у системі доказів, висунутих обвинуваченням на Нюрнберзькому процесі 1946 р., а сам процес відображено у кінострічці «Суд народів», що зберігається в архіві.

Поряд з кінодокументами вітчизняного походження інтенсивно використовувалася й трофейна кінохроніка. У першому півріччі 1944 р. архівом було видано з трофейних кінодокументів: Уряду УРСР — 4 кінофільми і 7 кіножурналів, керівництву НКВС УРСР — 3 кінофільми та 5 кіножурналів; керівництву НКВС СРСР до Москви відправлено 4 кінофільми і 3 кіножурнали, про що було повідомлено у доповідній записці директора ЦФКА НКВС УРСР Г.С.Пшеничного на ім'я начальника УДА НКВС УРСР П. П. Гудзенка про проведення роботи з використання фотокінодокументів.

Співробітники архіву виявляли кінодокументи для підготовки збірників документів, зокрема «Окупаційний режим німців на Україні в 1941–1944 рр.» (К., 1944), а також виготовляли копії документів на замовлення державних обласних архівів.

Інтенсивно використовувалися кінодокументи для підготовки монографій, публікацій, наукових статей. Впродовж 1970–1980-х рр. за документами архіву зазначеної тематики було опубліковано в «Архівах України» низку дже-

релознавчих статей, а також 175 фотознімків і кінокадрів з воєнної кінохроніки².

Для організації ефективного використання інформації архівних кінодокументів було видано анотовані каталоги, до яких увійшли кінодокументи з історії Другої світової війни: «Кинолетопись. Аннотированный каталог киножурналов и документальных фильмов украинских студий (1923–1941)» (К., 1969) та «Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов» (К., 1975). Однак перший каталог містив інформацію про кінодокументи, які надійшли на державне зберігання до 1969 року, а другий — про кінодокументи вузько визначеної тематики.

Збільшення обсягів використання ретроспективної інформації, що міститься в архівних кінодокументах та потреба у зручній масовій формі доведення самої інформації до користувачів висунули на порядок денний проблему видання каталогу кінодокументів за 1939–1945 рр. Тому з квітня поточного року співробітниками архіву розпочато підготовку нового видання «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів та киносюжетів (1939–1945)».

У повоєнні роки українські кінодокументалісти постійно зверталися до архівних кінодокументів, про що свідчать документальні фільми: «Невідомому солдату» (1961 р.), «Прочти и передай товарищу» (1963 р.), «Десант у безсмертя (1965 р.)», «Їй назавжди двадцять» (1967 р.), «Хазяйка Бранденбурзьких воріт» (1969 р.).

Завдячуючи архівним кінодокументам значно поповнився ряд кінострічок про партизанський рух і боротьбу підпільників, відзнятий вітчизняними кіномитцями: «Человек из легенды» (1964 р.), «І згадав партизан» (1966 р.), «Щоденник, знайдений в Аджимушкаї» (1966 р.), «Сім'я Сосніних» (1967 р.), «Василь Порик» (1967 р.), «Вітя Коробков» (1968 р.), «Запам'ятаймо їхні імена» (1968 р.), «Пам'ятаймо» (1970 р.), «Я, партизан України...» (1972 р.). Серед фільмів-портретів: «Жил человек» (1964 р.), «Вспоминая Черняховского» (1968 р.), «Генерал Ватутін» (1975 р.), «Генерал Кирпонос» (1977 р.), «Генерал Петров» (1973 р.) та інші.

Центральною студією документальних фільмів (ЦСДФ) у Москві на замовлення американського телебачення у 1979 р. було створено двадцятисерійну документальну кіноепопею «Велика Вітчизняна», роботу над якою

очолив відомий кінорежисер, колишній воєнний оператор Роман Кармен. У процесі роботи над фільмом творча група ЦСДФ здійснила пошук та відбір документів і у ЦДКФД УРСР. Було скопійовано 4066 метрів воєнної кінохроніки, що висвітлювали, насамперед, бойові дії на території України. У США телесеріал демонструвався під назвою «Невідома війна», що дало змогу американцям усвідомити справжні масштаби світової війни, самовіддану боротьбу всього населення колишнього Радянського Союзу і українського народу, зокрема, проти фашизму.

Ряд фільмів, у яких використовувалися документи архіву, було нагороджено призами та дипломами міжнародних і всесоюзних фестивалів: «Роменська мадонна» (1974, Укркінохроніка) — головний приз «Золотий голуб» на Лейпцігському кінофестивалі в НДР; «Серце солдата» (1974, Укркінохроніка) — спеціальний приз на цьому ж фестивалі; «Карпати, Карпати...» (1977, Київська кіностудія ім. О. П. Довженка) — премія X Всесоюзного фестивалю.

Не залишилася поза увагою кінематографістів і тема «ОУН-УПА». У 1960–1970-х рр. з використанням воєнної кінохроніки на екранах країни почали з'являтися документальні фільми, де з позицій партійної ідеології висвітлювалася «боротьба» з українським націоналізмом і Українською греко-католицькою церквою: «Упирі» (1971 р.), «Вбивця відомий» (1972 р.), «Без строку давності» (1981 р.).

Загалом в архіві зберігається близько 150 документальних кінофільмів, створених впродовж 60 повоєнних років як вітчизняними кінодокументалістами, так і представниками республіканських кіностудій колишнього Радянського Союзу.

Архівні кінодокументи лягли в основу художніх кінострічок: «Подвиг разведчика» (1946 р.), «Дума про Ковпака» (1981 р.), «Нина» (1971 р.), створених на Київській кіностудії імені О. П. Довженка; кінофільму «Батальоны просят огня» (1983 р., Мосфільм) та ін.

З кінця 1960-х рр. кінодокументи 1939–1945 рр. використовувалися при створенні низки передач на Республіканському телебаченні: «Пам'ять полум'яних літ», «Вперед орлята», «На меридіанах України»; для телепрограми про льотчика-винищувача Великої Вітчизняної війни, двічі Героя Радянського Союзу, генерал-полковника В. Д. Лавриненкова.

Сьогодні кінодокументи архіву користуються підвищеним попитом у національних кіно- та телестудій, серед яких постійними користувачами документної інформації є

Наталія Христова (керівник), Лариса Андрієвська, Валентина Бездрабко, Сергій Зворський, Катерина Климова, Софія Лозова, Надія Павловська

СХЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В СИСТЕМАТИЧНИХ КАТАЛОГАХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

В системі довідкового апарату архіву важливе місце посідає систематичний каталог — тип міжфондового архівного довідника, який забезпечує пошук документної інформації на рівні окремого архівного документа чи групи конкретних документів незалежно від їх фондової належності.

В сучасних архівних систематичних каталогах документна інформація представлена за галузями знань і практичної діяльності суспільства згідно зі Схемою єдиної класифікації (СЄК) документної інформації в систематичних каталогах державних архівів СРСР (радянський і дорадянський періоди). В основу будови СЄК було покладено «наукову ідеологію марксизму-ленінізму, яка органічно поєднує в собі партійність і наукову об'єктивність пізнання». В руслі партійності висвітлювались проблеми і явища як минулого, так і сучасності, особливо закономірності будівництва соціалістичної економіки, державності, культури, керівної ролі комуністичної партії в суспільному житті, соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму. В цьому ж руслі відбувалося користування документами і використання документної інформації.

Позитивним досягненням розроблення і впровадження СЄК було створення умов для вирішення проблеми уніфікації систематичних каталогів з урахуванням наукової класифікації подій, явищ і фактів державного і суспільного життя.

На сучасному етапі розвитку архівної справи виникла потреба в неупередженому висвітленні документної інформації в архівних довідниках, зокрема, в систематичних каталогах, які містять інформацію найнижчого рівня описання — рівня документа чи його частини.

Ефективність пошуку в каталогах документної інформації залежить від вдало обраної схеми її класифікації і внутрішньої систематизації. В пропонуваній Схемі інформація класифікується за трьома відділами: 1 — Держава; 2 — Економіка; 3 — Культура (перші цифри індексів); відділи поділяються на підвідділи (другі цифри індексів); розділи, підрозділи, рубрики. Документна інформація класифікується незалежно від історичної

періодизації і систематизується за хронологією. Потреба в доповненні чи деталізації інформації задовольняється шляхом введення нових чи доповнення індексів нижчого рівня в кожному конкретному випадку.

При здійсненні автоматизованого пошуку документної інформації першочергового значення набуває створення за єдиними методологічними і методичними засадами структурованої сукупності взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних баз даних, які б забезпечили тематичний і адресний пошук архівної інформації. Це передбачає сумісність усіх баз даних за технічним, програмним забезпеченням і засобами доступу до них. Спільні дані, які використовуються в різних базах даних, повинні бути уніфіковані за типом, назвою, семантикою, що зумовлює застосування у пропонуваній Схемі тільки цифрової індексації. З цих же причин недоцільним було визнано використання таблиць загальних і спеціальних визначників, розроблених до попередніх СЄК.

До Схеми буде підготовлений алфавітно-предметний покажчик з посиланнями до відповідних індексів і Настанови щодо її застосування.

Під час укладання Схеми було враховано: СЄК (радянський і дорадянський періоди), досвід роботи із систематичними каталогами держархівів України, Основні правила роботи державних архівів України.

Зауваження, рекомендації, пропозиції просимо надсилати за адресою: Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, вул. Солом'янська, 24, м. Київ, 03110 або e-mail: nkhrystova@archives.gov.ua.

проект

ГЕНЕРАЛЬНА СХЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ДОКУМЕНТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В СИСТЕМАТИЧНИХ КАТАЛОГАХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

1 Державний устрій. Державна влада та управління

1.1 Державний устрій

Загальні питання

1.1.1 Територія

II. Теорія і методика архівознавства

- 1.1.1.1 Кордони державні
Відомості про встановлення, зміни і уточнення кордонів між Україною та іншими державами, між Україною і сусідніми республіками СРСР
- 1.1.1.2 Адміністративно-територіальний поділ
Відомості про проведення адміністративно-територіального поділу, установлення і перенесення адміністративних центрів, описання адміністративних одиниць, перейменування населених пунктів
- 1.1.2 Населення
 - 1.1.2.1 Національний склад
 - 1.1.2.2 Становий склад
 - 1.1.2.3 Класовий склад
 - 1.1.2.4 Облік населення (метричні книги, ЗАГС, реєстри, ревізії, списки, реєстри, переписи тощо)
 - 1.1.2.5 Міграція населення (добровільне, стихійне і примусове переселення)
- 1.1.3 Громадянство
Відомості про набуття, зміну, поновлення, позбавлення громадянства, правове становище осіб без громадянства
- 1.1.4 Державна символіка (герб, прапор, гімн), столиця держави
Відомості про порядок застосування державної символіки, про розроблення проєктів, обговорення і затвердження державних гербів, прапорів, гімнів України, про внесення змін у державну символіку
- 1.1.4.1 Регіональна символіка
- 1.1.4.2 Геральдика
- 1.1.4.3 Столиця держави, її офіційний статус; перенесення столиці в інше місто
- 1.1.5 Ордени, медалі, премії державні, галузеві
Відомості про розроблення і затвердження статутів орденів, медалей, положень про державні та галузеві премії, інших відзнак, описання нагородних знаків, в т. ч. їх ескізи і проєкти
- 1.1.5.1 Почесні звання
Відомості про розроблення і затвердження статутів почесних звань
- 1.1.6 Правово. Законодавство. Конституції
 - Загальні питання
Відомості загального характеру про перші конституційні акти, про правове становище окремих станів населення, про звичаєве право, прецеденти
 - 1.1.6.1 Конституції України
Відомості про розроблення, введення, зміни, доповнення і перегляд загальних законів, правових норм і актів
Систематизація за хронологією
 - 1.1.6.2 Правове законодавство з окремих галузей
 - 1.1.6.2.0 Загальні питання
 - 1.1.6.2.1 Конституційне право
Відомості про розроблення, затвердження, набуття чинності, зміни, доповнення, перегляд норм конституційного права
 - 1.1.6.2.2 Адміністративне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.3 Фінансове право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.4 Підприємницьке право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.5 Цивільне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.6 Цивільно-процесуальне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.7 Антимонопольне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.8 Право приватної власності
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.9 Винахідницьке та раціоналізаторське право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.10 Патентне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.11 Ліцензійне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.12 Авторське право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.13 Спадкове право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.14 Зобов'язувальне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.15 Сімейне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.16 Аграрне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.17 Екологічне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.18 Водохоронне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.19 Лісоохоронне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.20 Соціально-забезпечувальне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.21 Житлове право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.22 Трудове право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.23 Кримінально-процесуальне право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.23 Кримінально-виконавче право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.6.2.24 Виборче право
За аналогією з 1.1.6.2.1
 - 1.1.7 Вибірчі системи
Загальні питання

II. Теорія і методика архівознавства

- Відомості про призначення виборів до державних і представницьких (дорадчих) органів влади, вироблення, впровадження, внесення змін і доповнень до виборчих систем
- 1.1.7.1 Виборчі кампанії. Виборчі комісії
 - 1.1.7.2 Вибори глави держави
 - 1.1.7.3 Вибори до вищих органів державної влади
 - 1.1.7.4 Вибори до місцевих органів державної влади
 - 1.1.7.5 Вибори до органів місцевого самоврядування
 - 1.1.7.6 Права і обов'язки депутатів
 - Відомості про правовий статус депутатів, передвиборчі програми, накази виборців, звіти депутатів перед виборцями, відкликання депутатів
 - 1.1.7.7 Референдуми. Плебісцити
 - Систематизація за хронологією*
 - 1.2 Державна влада. Державне управління
 - 1.2.1 Система органів державної влади і управління
 - 1.2.1.0 Загальні питання
 - Відомості про створення, реорганізацію, переміщення, ліквідацію окремих органів державної влади і управління, зміни структури, функціонального призначення тощо
 - 1.2.1.1 Глава держави
 - 1.2.1.3 Законодавчі органи
 - 1.2.1.3.1 Вищі, центральні органи законодавчої влади
 - 1.2.1.3.2 Місцеві органи державної влади
 - 1.2.1.4 Виконавчі органи державної влади і управління
 - 1.2.1.4.1 Вищі, центральні органи виконавчої влади
 - 1.2.1.4.2 Місцеві органи державної влади і управління
 - 1.2.1.4.3 Органи місцевого самоврядування
 - 1.2.1.5 Органи земського самоврядування
 - 1.2.1.6 Органи станового самоуправління
 - 1.2.1.7 Органи державного і народного контролю
 - 1.2.2 Внутрішня політика
 - 1.2.2.1 Національна політика
 - Відомості про державне регулювання міжнародних відносин, забезпечення економічних, соціальних, культурних потреб національних меншин
 - 1.2.2.2 Соціальна політика
 - Відомості про державне регулювання і прийняття політичних рішень в галузі соціального розвитку
 - 1.2.2.3 Економічна політика
 - За аналогією з 1.2.2.2.
 - 1.2.2.4 Політика в галузі науково-технічного розвитку
 - За аналогією з 1.2.2.2
 - 1.2.2.5 Фінансова та кредитна політика
 - За аналогією з 1.2.2.2
 - 1.2.2.6 Політика в галузі науки, культури, освіти
 - За аналогією з 1.2.2.2
 - 1.2.2.7 Управління засобами інформації і комунікації
 - За аналогією з 1.2.2.2
 - 1.2.2.8 Оборонна політика і забезпечення безпеки держави
 - За аналогією з 1.2.2.2
 - 1.2.2.9 Державна політика в галузі охорони навколишнього середовища
 - За аналогією з 1.2.2.2
 - 1.2.3 Охорона державної безпеки.
 - Охорона державних кордонів
 - 1.2.3.0 Загальні питання
 - Відомості комплексного характеру про становлення і розвиток органів державної безпеки
 - 1.2.3.1 Органи державної безпеки (політична поліція, КДБ, СБУ тощо)
 - 1.2.3.2 Прикордонна служба
 - 1.2.3.3 Прикордонні зони
 - 1.2.3.4 Митна служба. Митниці
 - 1.2.4 Міжнародні зносини
 - 1.2.4.0 Загальні питання
 - Відомості комплексного характеру про стан і розвиток зовнішньої політики України
 - 1.2.4.1 Політичні зв'язки і співробітництво
 - Дипломатичні представництва (посольства, консульства, місії)
 - Дипломатичні привілеї та імунітети
 - 1.2.4.2 Міжнародні політичні організації
 - 1.2.4.2.1 Ліга Націй
 - Відомості про створення, статут, компетенцію, організаційний устрій, сесії (асамблеї), рішення і рекомендації, членство, діяльність робочих комітетів
 - 1.2.4.2.2 Організація Об'єднаних Націй
 - За аналогією з 1.2.4.2.1 в т. ч. діяльність Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН
 - 1.2.4.2.3 Європейський союз (ЄС)
 - За аналогією з 1.2.4.2.1
 - 1.2.4.3 Міжнародні правові організації
 - 1.2.4.3.1 Міжнародний суд ООН
 - За аналогією з 1.2.4.2.1
 - 1.2.4.3.2 Міжнародний суд з прав людини (ЄСПЛ)
 - За аналогією з 1.2.4.2.1
 - 1.2.4.3.3 Інтерпол
 - За аналогією з 1.2.4.2.1 в т. ч. діяльність Національного Центрального бюро Інтерполу України
 - 1.2.4.3.4 Міжнародні організації у справах біженців, імігрантів

II. Теорія і методика архівознавства

- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.3.5 Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)
- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.4. Економічні зв'язки та співробітництво
- 1.2.4.4.1 Економічні зв'язки
- Відомості про договори, угоди щодо економічного співробітництва, про делегації, візити, переговори, прес-конференції, конгреси, конференції тощо
- 1.2.4.4.2 Економічне співробітництво
- Відомості про будівництво підприємств, споруд, комплексів за рубежем; співробітництво в галузі кредитно-фінансових відносин, транспорту, зв'язку; надання технічної допомоги, обмін досвідом, спеціалістами; організація виставок, ярмарків, аукціонів тощо
- 1.2.4.4.3 Міжнародні організації з питань економічного співробітництва
- 1.2.4.4.3.1 Економічна і соціальна рада ООН
- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.4.3.2 Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)
- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.4.3.3 Міжнародний валютний фонд
- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.4.3.4 Міжнародне агентство з атомної енергетики (МАГАТЕ)
- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.4.3.5 Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України
- За аналогією з 1.2.4.2.1
- 1.2.4.4.3.6 Міжнародний Червоний Хрест
- 1.2.4.5 Культурні зв'язки та співробітництво
- 1.2.4.5.1 Наукове співробітництво
- Відомості про договори, угоди в галузі науки, обмін досвідом, обмін делегаціями і окремими спеціалістами; діяльність спільних наукових інститутів, комітетів, товариств і асоціацій; організацію виставок, конкурсів, олімпіад тощо
- 1.2.4.5.2 Культурне співробітництво
- За аналогією з 1.2.4.5.1
- 1.2.4.5.3 Міжнародні організації щодо культурного та наукового співробітництва
- 1.2.4.5.3.1 Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)
- 1.2.4.5.3.2 Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС)
- 1.2.4.5.3.3 Міжнародна рада архівістів (МПА)
- 1.2.4.5.4 Фестивалі
- 1.2.4.5.5 Гастролі (театрів, ансамблів, окремих артистів)
- 1.2.4.5.6 Міжнародні спортивні змагання (чемпіонати, олімпійські та параолімпійські ігри тощо)
- 1.2.4.5.7 Товариства дружби
- 1.2.4.5.8 Міжнародні премії в галузі науки, техніки, літератури та мистецтва
- 1.2.4.5.9 Міжнародний туризм
- 1.2.4.6 Міжнародний соціально-політичний рух
- 1.2.4.6.1 Міжнародний рух за мир.
- Всесвітня Рада Миру
- 1.2.4.6.2 Пацифістський рух
- Систематизація за алфавітом країн*
- 1.2.4.6.3 Міжнародний громадський рух
- Партії, організації; зв'язки та співробітництво споріднених партій і організацій
- 1.2.4.6.4 Міжнародний робітничий рух
- За аналогією з 1.2.4.6.3
- 1.2.4.6.5 Міжнародний селянський рух
- За аналогією з 1.2.4.6.3
- 1.2.4.6.6 Міжнародний профспілковий рух
- За аналогією з 1.2.4.6.3
- 1.2.4.6.7 Міжнародний кооперативний рух
- За аналогією з 1.2.4.6.3
- 1.2.4.6.8 Міжнародний молодіжний рух
- За аналогією з 1.2.4.6.3
- 1.2.4.6.9 Міжнародний дитячий рух
- 1.2.4.6.10 Міжнародний жіночий рух
- 1.2.4.6.11 Міжнародний рух на захист дітей
- 1.2.4.6.12 Національно-визвольний рух
- Систематизація за алфавітом країн*
- 1.2.4.6.13 Міжнародна солідарність
- Протести, маніфестації, інтернаціональні військові формування, гуманітарна допомога
- 1.2.4.6.14 Міжнародна організація допомоги жертвам революції (МОДР)
- 1.2.4.6.15 Громадські організації української діаспори за кордоном
- Всесвітні організації, організації в окремих країнах, молодіжні, жіночі, ветеранські (комбатантські) організації тощо. Уряд УНР в екзилі
- Систематизація за алфавітом*
- 1.2.5 Збройні сили**
- 1.2.5.0 Загальні питання
- Відомості комплексного характеру про становлення і розвиток збройних сил, їх формування і функціонування, набори, мобілізацію, демобілізацію, військові поселення
- 1.2.5.1 Воєнна політика. Воєнні доктрини
- 1.2.5.2 Воєнні блоки
- 1.2.5.3 Воєнна наука
- 1.2.5.4 Підготовка військових кадрів.
- Військові навчальні заклади
- 1.2.5.5 Органи управління збройними силами
- 1.2.5.6 Роди, види військ

II. Теорія і методика архівознавства

- 1.2.5.6.1 Сухопутні війська
 - 1.2.5.6.1.1 Піхота
 - 1.2.5.6.1.2 Бронетанкові та механізовані війська
 - 1.2.5.6.1.3 Ракетні війська
 - 1.2.5.6.1.4 Артилерія
 - 1.2.5.6.1.5 Кавалерія
 - 1.2.5.6.1.6 Прикордонні війська
 - 1.2.5.6.1.7 Спеціальні війська (інженерні, хімічні, радіотехнічні, зв'язку, дорожні, внутрішньої охорони).
Внутрішні війська — див. 1.3.1.2
- 1.2.5.6.2 Військово-повітряні сили
 - 1.2.5.6.2.1 Повітроплавання та авіація
 - 1.2.5.6.2.2 Винищувально-бомбардувальна авіація
 - 1.2.5.6.2.3 Розвідувальна авіація
 - 1.2.5.6.2.4 Військово-транспортна авіація
 - 1.2.5.6.2.5 Військово-санітарна авіація
 - 1.2.5.6.2.6 Авіація зв'язку
 - 1.2.5.6.2.7 Космічна авіація
 - 1.2.5.6.2.8 Повітрянодесантні війська
- 1.2.5.6.3 Військово-морський флот
 - 1.2.5.6.3.1 Надводний флот
 - 1.2.5.6.3.2 Підводний флот
 - 1.2.5.6.3.3 Річковий флот
 - 1.2.5.6.3.4 Допоміжні військово-морські сили (плавальні бази, гідрографічні, аварійно-рятувальні, транспортні)
 - 1.2.5.6.3.5 Берегова охорона
 - 1.2.5.6.3.6 Морська авіація
 - 1.2.5.6.3.7 Морська піхота
- 1.2.5.6.4 Військова розвідувальна служба
- 1.2.5.6.5 Іррегулярні війська. Ополчення
 - 1.2.5.6.5.1 Козацькі війська (реєстрове (городове) та січове козацтво, сердюцькі, компанійські полки, чорноморське козацтво, російські козацькі формування)
 - 1.2.5.6.5.2 Партизанські формування
 - 1.2.5.6.5.3 Національні частини
 - 1.2.5.6.5.4 Народне ополчення
- 1.2.5.6.6 Тилові спеціальні служби
 - 1.2.5.6.6.1 Іntenдантська служба
 - 1.2.5.6.6.2 Медична служба. Польові шпитали
 - 1.2.5.6.6.3 Служба військової геодезії, топографії, картографії
- 1.2.5.6.8 Будівельні батальйони
- 1.2.5.6.9 Саперні війська
- 1.2.5.7 Воєнні злочини та військові суди
 - 1.2.5.7.1 Верховний трибунал
 - 1.2.5.7.2 Воєнно-революційні трибунали
 - 1.2.5.7.3 Військові суди
 - 1.2.5.7.3.1 Дисциплінарні суди
 - 1.2.5.7.3.2 Офіцерські суди
 - 1.2.5.7.3.3 Військово-польові суди
- 1.2.6 Війни. Збройні конфлікти
 - 1.2.6.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про визвольні війни України за свою незалежність, участь у вітчизняних війнах та збройних конфліктах Російської імперії та інших держав, до складу яких входила Україна

- 1.2.6.1 Національно-визвольні війни (Хмельниччина 1648–1650-ті рр., бойові дії Армії УНР 1918–1920 рр. тощо)
- 1.2.6.2 Участь України у війнах Російської імперії та інших держав
Систематизація за хронологією
- 1.2.6.3 Боротьба українського народу проти іноземної інтервенції та фашистської Німеччини
 - 1.2.6.3.1 Евакуація
 - 1.2.6.3.2 Партизанський рух
 - 1.2.6.3.3 Підпільні організації
 - 1.2.6.3.4 ОУН-УПА
 - 1.2.6.3.5 Окупаційний режим
 - 1.2.6.3.6 Матеріальні збитки
 - 1.2.6.3.7 Людські витрати
- 1.2.6.4 Участь України у збройних Конфліктах в країнах Азії, Африки, Латинської Америки
Систематизація за хронологією
- 1.2.6.5 Воєнні конфлікти між державами соціалістичного табору
- 1.2.6.6 Участь України в миротворчих заходах під егідою ООН
Волонтери

1.3 Захист державного устрою.

Правоохоронні органи

1.3.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про організацію, реорганізацію правоохоронних органів, про створення громадських, станових органів судочинства тощо

1.3.1 Правоохоронні органи

- 1.3.1.1 Міністерство (наркомот) внутрішніх справ
Відомості про структуру, склад, компетенцію, організацію роботи, нагляд за діяльністю органів нижчого рівня

- 1.3.1.2 Внутрішні війська

За аналогією з 1.3.1.1

1.3.2 Судоустрій. Судочинство

Відомості про створення судів, структуру судових органів, їх компетенцію, організацію судочинства

1.3.2.1 Суди

Відомості про загальностанові, станові, спеціальні та інші судові установи, що функціонували на території України в різні історичні періоди

Систематизація за хронологією

- 1.3.2.2 Конституційний суд України

II. Теорія і методика архівознавства

- Відомості про обрання, структуру, склад, компетенцію, організацію, роботи, нагляд за роботою судів нижчого рівня
- 1.3.2.3 Верховний суд України
За аналогією з 1.3.2.2
- 1.3.2.4 Колегія Верховного суду
За аналогією з 1.3.2.2
- 1.3.2.5 Народні суди
За аналогією з 1.3.2.2
- 1.3.2.6 Товариські суди
За аналогією з 1.3.2.2
- 1.3.3 Прокуратура. Прокурорський нагляд**
- 1.3.3.1 Нагляд за дотриманням законів державними, громадськими організаціями
- 1.3.3.2 Притягнення до кримінальної відповідальності
- 1.3.3.3 Нагляд за розслідуванням карних та цивільних справ
- 1.3.3.4 Нагляд за законністю і обґрунтуванням вироків
- 1.3.3.5 Нагляд за законністю виконання вироків
- 1.3.4 Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (інститут омбудсмена)**
- 1.3.5 Слідчі органи, розшук**
Відомості комплексного характеру про становлення і розвиток розшукової справи, формування системи слідчих органів, їх структуру, підпорядкування, форми і методи роботи, взаємодію з іншими державними установами тощо
- 1.3.6 Адвокатура**
Відомості по статус адвокатів, органи управління (загальні збори, президія, колегії адвокатів); юридичні консультації
- 1.3.7 Нотаріат**
Відомості про компетенцію нотаріальних контор, нотаріусів, нотаріальних підрозділів в районах, містах, сільрадах
- 1.3.8 Арбітраж**
- 1.3.9 Третейські суди**
- 1.3.10 Експертна справа**
- 1.3.11 Охорона громадського порядку від суспільно-небезпечних дій (злочинів)**
- 1.3.11.0 Загальні питання
Відомості комплексного характеру про утворення, компетенцію, організацію роботи державних і громадських охоронних органів
- 1.3.11.1 Правопорушення і злочини
- 1.3.11.1.1 Злочини проти державної і приватної власності
- 1.3.11.1.2 Злочини проти життя, здоров'я, волі та гідності людини
- 1.3.11.1.3 Економічні злочини
- 1.3.11.1.4 Посадові злочини
- 1.3.11.1.5 Злочини проти громадського порядку і здоров'я населення
- 1.3.11.1.6 Екологічні злочини
- 1.3.11.1.7 Тероризм
- 1.3.11.2 Покарання за злочини
- 1.3.11.2.1 Смертна кара
- 1.3.11.2.2 Позбавлення волі (ув'язнення, виправно-трудові роботи, заслання)
- 1.3.11.2.3 Майнове покарання. Штрафи
- 1.3.11.2.4 Умовні заходи покарання
- 1.3.11.3 Місце і форми відбування покарання
- 1.3.11.3.1 В'язниці
- 1.3.11.3.2 Заслання, поселення
- 1.3.11.3.3 Каторга
- 1.3.11.3.4 Виправно-трудові колонії
- 1.3.11.3.5 Дитячі колонії
- 1.3.11.4 Помилування
- 1.3.11.5 Амністія
- 1.3.11.6 Реабілітація
- 1.3.12 Участь населення в охороні громадського порядку**
- 1.3.12.0 Загальні питання
Відомості про утворення, компетенцію, організацію роботи, реорганізацію, ліквідацію добровільних охоронних об'єднань
- 1.3.12.1 Добровільні народні дружини
- 1.3.12.2 Бригади сприяння міліції
- 1.3.12.3 Вуличні та будинкові комітети
- 1.3.12.4 Добровільні пожежні дружини
- 1.3.12.5 Волонтерні служби
- 1.3.13 Охорона громадського порядку та взаємовідносин між членами суспільства**
- 1.3.13.1 Дозвільна система
Відомості про нагляд за додержанням правил суспільної безпеки під час будівельних робіт, правил дорожнього руху, торгівлі і правил користування громадським транспортом
- 1.3.13.2 Адміністративний нагляд
- 1.3.13.3 Паспортна система
Відомості про паспортні столи, прописку, виписку населення, контроль за додержанням правил паспортної системи
- 1.3.13.4 Система цензури
- 1.3.13.5 Пожежна охорона
Правила пожежної охорони, пожежні заходи, організація роботи, структура
- 1.3.13.6 Охорона громадського порядку під час стихійних лих, епідемій
- 1.3.13.6.1 Служба цивільної оборони
- 1.3.13.6.2 Відомості про створення Міністерства надзвичайних ситуацій, рятувальних загонів
- 1.3.13.7 Охорона прав власності
- 1.3.13.8 Охорона зобов'язувального права
- 1.3.13.9 Охорона авторського права

II. Теорія і методика архівознавства

1.3.13.10 Охорона права на відкриття

1.3.13.11 Охорона спадкового права

1.3.13.12 Охорона прав іноземців
та осіб без громадянства

1.4 Суспільно-політичне життя.

Суспільно-політичні рухи

1.4.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про становлення і розвиток соціально-класових відносин, політичних систем, режимів, суспільно-політичних рухів, конфліктів

1.4.0.1 Політичні відносини

1.4.0.2 Політичні режими

1.4.0.3 Політична влада та соціально-класові відносини

1.4.1 Суспільно-політичні рухи

1.4.1.0 Загальні питання

Відомості про загальне політичне становище в державі, характеристики суспільно-політичних рухів, течій, політичних організацій

1.4.1.1 Народні рухи

1.4.1.1.1 Селянський рух

Відомості про форми антифеодального та антикріпосницького протесту /скарги, судові позови, відмови від виконання повинностей, руйнування феодальної власності, втечі, розправи з феодалами та їх урядовцями, збройний опір, селянські повстання / участь селян у загальнонародних виступах

1.4.1.1.2 Міщанський рух

Відомості про форми, хід, наслідки боротьби міщан проти феодалів, поспільства проти патріциату, цехів між собою, між цеховими та позацеховими ремісниками, за збереження прав та привілеїв, відкриті масові виступи, участь міщан у загальнонародних виступах

1.4.1.1.3 Козацький рух

Відомості про форми, хід, наслідки боротьби козаків за становлення та збереження своїх прав та привілеїв, антиурядові, антистаршинські, антифеодальні виступи, козацькі війни (гайдамаччину, Коліївщину тощо), участь козаків у загальнонародних виступах

1.4.1.1.4 Робітничий рух

Відомості про форми, хід, наслідки боротьби найманих робітників проти сваволі роботодавців, за поліпшення свого економічного становища (активні та пасивні протести), створення перших робітничих організацій, участь у загальнонародних рухах

1.4.1.1.5 Студентський рух

Відомості про зародження, становлення та діяльність студентських організацій, форми прояву протесту, хід та наслідки, участь у загальнонародних рухах

1.4.1.1.6 Рух в армії та на флоті

Відомості про форми, хід, наслідки виступів та заворушень, окремі організації, офіцерські гуртки, участь військових у загальнонародних виступах. Рух військовопоселенців

1.4.1.2 Елітні рухи

1.4.1.2.0 Загальні питання

Відомості про становлення, форми прояву, наслідки, окремі організації, їх діяльність, зв'язок з іншими суспільними рухами, участь у загальнонародних виступах

1.4.1.2.1 Масонство

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.2.2 Декабристський рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3 Ліберальні та народницькі рухи

1.4.1.3.0 Загальні питання

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.1 Просвітницький рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.2 Кирило-Мефодіївське братство

Дані про заснування, структуру, програмні менти, діяльність братства та її наслідки, зв'язок з іншими рухами

1.4.1.3.3 Громадівський рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.4 Українофільський рух. Хлопоманство

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.5 Московфільський рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.6 Народоцевський рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.7 Русинський рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.3.8 Народницький рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.4 Молодіжний рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.5 Жіночий рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.6 Дитячий рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.7 Ветеранський рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.8 Антивоєнний рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.1.9 Правозахисний рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

II. Теорія і методика архівознавства

1.4.1.10 Екологічний рух

За аналогією з 1.4.1.2.0

1.4.2 Релігійний рух

Відомості про форми, хід, наслідки боротьби проти релігійних утисків, насадження католицизму та унії, за рівноправність конфесій, реформаторські рухи, міжконфесійну боротьбу, діяльність церковних братств та інших організацій тощо

1.4.3 Національно-визвольний рух

Відомості про форми, хід, наслідки виступів проти національного гніту, національних утисків, проявів національної неприязні, за рівноправність націй та народностей, боротьбу за національну незалежність. Повстання. Діяльність окремих організацій Автономістський рух.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького — див.1.2.6

1.4.4 Політичний рух. Політичні партії

Відомості комплексного характеру про виникнення, форми, основні течії політичних рухів, партійно-політичну структуру суспільства тощо

1.4.4.1 Політичні партії, організації, спілки, об'єднання

Відомості про заснування партій, їх склад, структуру, програмні та статутні документи, форми діяльності, з'їзди, конференції, збори, масові заходи, керівні органи, партійні організації, членство, партійне господарство, зв'язок з громадськими, державними та іншими інституціями, міжпартійну боротьбу тощо

Систематизація за алфавітом

1.4.5 Революційний рух

Відомості комплексного характеру про причини, хід, наслідки, революційних виступів на території України, відгуки на революційні події в світі, участь українців у революційних подіях в інших країнах

1.4.5.1 Революція 1848–1849 рр. в Західноукраїнських землях

За аналогією з 1.4.5

1.4.5.2 Демократична революція 1905–1907 рр. в Росії

За аналогією з 1.4.5

1.4.5.3 Лютнева революція 1917 р. в Росії

За аналогією з 1.4.5

1.4.5.4 Жовтнева революція 1917 р. в Росії

За аналогією з 1.4.5

1.4.5.5 Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр.

За аналогією з 1.4.5

1.4.6 Профспілковий рух

1.4.6.0 Загальні питання

За аналогією з 1.4.4

1.4.6.1 Діяльність профспілкових організацій

1.4.6.2 Виробничо-масова діяльність

1.4.6.3 Виховна, культурно-освітня діяльність

1.4.6.4 Житлово-побутова діяльність

1.4.6.5 Фізкультурно-спортивна діяльність

1.4.7 Інші громадські організації та об'єднання

Відомості про створення, діяльність, програмні та статутні документи, структуру, керівні органи, первинні організації, масові заходи тощо

Дані про окремі організації систематизуються за алфавітом

1.4.8 Політична комунікація. Масова інформація

1.4.8.1 Форми і методи масової громадської політичної комунікації

Загальні питання

1.4.8.2 Громадська думка

1.4.8.2.0 Загальні питання

1.4.8.2.1 Соціологічні опитування

2. Економіка

2.0 Загальні питання

2.0.1 Природно-ресурсний потенціал України

Структура природно-ресурсного потенціалу

Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов

Балансові, промислові, геологічні та прогнози запаси сировини і палива

2.1 Суспільно-економічна структура

2.1.1 Аграрна економічна система

2.1.1.1 Натуральне господарство

2.1.1.1.1 Сільське господарство

2.1.1.1.2 Домашні промисли

2.1.1.1.3 Натуральний обмін

2.1.2 Індустріальна економічна система

2.1.2.1 Товарне виробництво

2.1.2.1.1 Промисловість

2.1.2.1.2 Сільське господарство

2.1.3 Постіндустріальна економічна система

2.1.3.1 Нематеріальне виробництво

2.1.3.1.1 Інтелектуальна праця

2.1.3.1.2 Інформація як товар

2.1.3.2 Матеріальне виробництво

2.1.3.2.1 Промисловість

2.1.3.2.2 Сільське господарство

2.2 Організаційна структура економіки

2.1.0 Загальні питання

2.2.1 Продуктивні сили та науково-технічний прогрес

2.2.1.1 Продуктивні сили

2.2.1.1.1 Засоби виробництва

2.2.1.1.1.1 Об'єкти праці

2.2.1.1.1.2 Засоби праці

II. Теорія і методика архівознавства

- 2.2.1.1.2 Трудові ресурси
- 2.2.1.1.2.1 Кількісні і якісні характеристики
- 2.2.1.1.3 Природні ресурси
- 2.2.1.2 Науково-технічний прогрес
- 2.2.1.2.1 Ручний спосіб виробництва
- 2.2.1.2.2 Перша промислова революція
- 2.2.1.2.3 Машинний спосіб виробництва
- 2.2.1.2.4 Науково-технічна революція
- 2.2.1.2.4.1 Комплексна механізація та автоматизація виробництва
- 2.2.1.2.4.2 Інтелектуальна праця як предмет власності
- 2.2.1.2.4.3 Інноваційні технології
- 2.2.2 Структура економіки за формами власності**
- 2.2.2.0 Загальні питання
- 2.2.2.0.1 Трансформація форм власності
- 2.2.2.1 Державний сектор, державні підприємства
- 2.2.2.1.1 Арсенали (майстерні, заводи по виготовленню зброї)
- 2.2.2.1.2 Підприємства гірничодобувної промисловості
- 2.2.2.1.3 Підприємства паливно-енергетичного комплексу
- 2.2.2.1.4 Підприємства авіакосмічної галузі
- 2.2.2.1.5 Суднобудівельні верфі
- 2.2.2.1.6 Капітальне будівництво
- 2.2.2.1.7 Підприємства охорони водних та лісових ресурсів
- 2.2.2.1.8 Шляхи та залізниці
- 2.2.2.1.9 Комунальні підприємства
- 2.2.2.1.10 Радгоспи, агропромислові підприємства
- 2.2.2.1.11 Засоби зв'язку і телекомунікацій
- 2.2.2.2 Приватний сектор, приватні підприємства
- 2.2.2.2.1 Мануфактури
- 2.2.2.2.2 Домашнє господарство
- 2.2.2.2.3 Індивідуальні кустарні промисли, підприємства
- 2.2.2.2.4 Індивідуальна трудова діяльність (надання послуг)
- 2.2.2.3 Кооперативний сектор, кооперативні підприємства
- 2.2.2.3.1 Кооперативи
- 2.2.2.3.2 Споживчі кооперативи
- 2.2.2.3.3 Сільгоспартілі, колгоспи
- 2.2.2.3.4 Акціонерні товариства
- 2.2.2.4 Неформальний сектор (тіньова економіка)
- 2.2.2.4.1 Кримінальна економіка
- 2.2.2.4.2 Фіктивна (подвійна) економіка
- 2.2.2.4.3 Неформальна економіка (особистісні відносини)
- 2.2.2.4.4 Нелегалізована економіка (нормативно нерестрована)
- 2.2.3 Організація та управління економікою**
- 2.2.3.1 Державне регулювання економіки
- 2.2.3.1.1 Адміністративно-правове регулювання

- Законодавча діяльність, державні замовлення (закупівлі), трансфертні платежі, державне планування, індикативне (рекомендаційне) планування, розроблення цільових програм, контроль за монополіями ринками і цінами
- 2.2.3.1.2 Економічне регулювання
- Державне регулювання економіки під час війн і стихійних лих
- Цільове фінансування, грошово-кредитна політика, податкова політика, бюджетна політика, інвестиційна політика
- 2.2.3.1.3 Антимонопольна політика. Державне регулювання конкуренції
- 2.2.4 Економіка та організація підприємства.**
- Форми підприємств. Підприємництво**
- 2.2.4.0 Загальні питання
- Підприємство як основна виробнича ланка, юридичний суб'єкт
- Організаційні форми підприємств (мануфактури, майстерні, заводи, фабрики, комбінати, трести, фірми тощо)
- 2.2.4.0 Загальні питання
- 2.2.4.1 Економічні форми підприємств
- Бюджетні, орендні, кооперативні
- 2.2.4.2 Типи підприємств
- Приватні (недержавні), кооперативні (колективні), державні, змішані
- 2.2.4.3 Управління підприємством
- 2.2.4.3.1 Організація виробництва
- 2.2.4.3.2 Витрати виробництва
- 2.2.4.3.3 Рентабельність підприємства
- 2.2.4.3.4 Собівартість продукції
- 2.2.4.3.5 Ціни, ціноутворення
- 2.2.4.3.6 Маркетинг
- 2.2.4.3.7 Аудит
- 2.2.4.4 Підприємництво
- 2.2.4.4.1
- Форми підприємництва — індивідуальне, колективне, державне
- 2.2.4.4.2 Організаційно-економічні форми підприємництва: повне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство
- 2.3 Відтворювальна структура економіки**
- 2.3.0 Загальні питання
- 2.3.1 Суспільне виробництво
- 2.3.1.1 Матеріальне виробництво
- 2.3.1.1.1 Виробництво засобів виробництва (гр. «А»)
- 2.3.1.1.2 Виробництво предметів споживання (гр. «Б»)
- 2.3.1.2 Нематеріальне виробництво (сфера послуг)
- 2.3.2 Капітал**
- 2.3.2.1 Постійний (основний) капітал
- 2.3.2.2 Оборотний капітал
- 2.3.3 Відтворення суспільного виробництва

II. Теорія і методика архівознавства

- 2.3.3.1 Просте відтворення
- 2.3.3.2 Розширене (екстенсивне, інтенсивне) відтворення
- 2.3.3.3 Регресивне відтворення (спад виробництва)
- 2.3.4 Валовий національний продукт (ВНП)
- 2.3.5 Валовий внутрішній продукт (ВВП)
- 2.3.6 Національний дохід (НД), розподіл НД
- 2.3.6.1 Нагромадження капіталу
- 2.3.6.1.1 Накопичення
- 2.3.6.1.2 Заощадження
- 2.3.6.1.3 Інвестиції
- 2.3.6.2 Споживання
- 2.3.6.2.1 Виробниче споживання
- 2.3.6.2.2 Невиробниче (в т. ч. особисте) споживання
- 2.3.7 Соціальна політика
- 2.3.7.1 Особистий дохід
- 2.3.7.1.1 Заробітна плата
- 2.3.7.1.2 Трансфертні платежі
- 2.3.7.2 Рівень життя (межа бідності)
- 2.4 *Територіальна структура економіки*
- 2.4.0 Загальні питання
- 2.4.1 Економічне районування
- 2.4.1.1 Розміщення продуктивних сил, територіальний поділ праці
- 2.4.1.2 Характеристика природо-ресурсного потенціалу економічних районів, їх сировинних, паливних, біологічних, земельних, водних, рекреаційних та ін. ресурсів
- 2.4.2 Економічні регіони
- 2.4.2.1 Донецький (Донецька, Луганська обл.)
- 2.4.2.2 Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська обл.)
- 2.4.2.3 Східний (Харківська, Полтавська, Сумська обл.)
- 2.4.2.4 Центральний (Київська, Черкаська обл., м. Київ)
- 2.4.2.5 Поліський (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська обл.)
- 2.4.2.6 Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.)
- 2.4.2.7 Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька обл.)
- 2.5.2.8 Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл., АР Крим, м. Севастополь)
- 2.4.3 Вільні економічні зони
- 2.4.4 Місцева економіка
- 2.5 *Народно-господарський комплекс України*
- 2.5.0 Загальні питання
- 2.5.1 Ресурсний потенціал економіки
- 2.5.2 Виробничий потенціал економіки
- 2.5.2.1 Кількісна і якісна характеристика основних виробничих фондів
- 2.5.2.2 Оборотні фонди
- 2.5.2.3 Фондомісткість галузей народного господарства
- 2.5.3 **Науково-технічний потенціал**
- 2.5.3.1 Наукові установи
- 2.5.3.1.1 НАНУ як центр фундаментальних досліджень
- 2.5.3.2 Матеріально-технічна база
- 2.5.3.3 Зв'язки науки з виробництвом
- 2.5.3.4 Інноваційна діяльність в умовах ринку
- 2.5.4 **Потенціал соціальної сфери**
- 2.5.4.1 Соціально-культурні галузі (освіта, культура, охорона здоров'я)
- 2.5.4.2 Матеріально-побутові галузі (торгівля і громадське харчування, житлово-комунальне господарство)
- 2.5.5 **Паливно-енергетичний комплекс**
- 2.5.5.1 Розміщення галузей паливної промисловості
- 2.5.5.2 Паливний баланс та його структура
- 2.5.5.3 Джерела надходження енергоносіїв
- 2.5.5.4 Галузі: вугільна промисловість, нафтова, газова, електроенергетика
- 2.5.5.5 Єдина енергетична система
- 2.5.5.6 Зв'язки з іншими країнами
- 2.5.6 **Металургійний комплекс**
- 2.5.6.1 Розміщення галузей
- 2.5.6.2 Джерела надходження сировини
- 2.5.6.3 Структура
- 2.5.6.4 Чорна металургія
див. також 2.6.2.4
- 2.5.6.5 Кольорова металургія
див. також 2.6.2.4
- 2.5.7 **Машинобудівний комплекс**
- 2.5.7.1 Структура
- 2.5.7.2 Розміщення основних галузей: верстатів і приладобудування
- 2.5.7.3 Важке машинобудування
- 2.5.7.4 Виробництво енергетичного устаткування
- 2.5.7.5 Електронна та електротехнічна промисловість
- 2.5.7.6 Транспортне, сільськогосподарське машинобудування і тракторобудування
- 2.5.7.6 Військово-промисловий комплекс
- 2.5.7.7 Конверсія військової промисловості
- 2.5.8 **Хіміко-лісотехнічний комплекс**
- 2.5.8.1 Структура комплексу
- 2.5.8.2 Хімічна промисловість
- 2.5.8.2.1 Економічна оцінка сировинної бази
- 2.5.8.2.2 Комплексне використання сировини
- 2.5.8.2.3 Хімічні комбінати, заводи
- 2.5.8.2.4 Спеціалізація та концентрація виробництва
- 2.5.8.2 Лісова та деревообробна промисловість
- 2.5.8.2.1 Галузева структура
- 2.5.8.2.2 Економічна оцінка лісових ресурсів
- 2.5.8.2.3 Основні форми організації виробництва
- 2.5.8.2.4 Обсяги виробництва та рівень забезпеченості країни продукцією галузі

II. Теорія і методика архівознавства

2.5.9 Будівельний комплекс

2.5.9.1 Структура комплексу

2.5.9.2 Вплив науково-технічного прогресу на розвиток і розміщення комплексу

2.5.9.3 Промисловість будматеріалів

2.5.9.3.1 Структура галузі

2.5.9.3.2 Розміщення сировинної бази

2.5.9.3.3 Обсяги виробництва

2.5.9.4 Капітальне будівництво

2.5.9.4.1 Кількісна та якісна характеристика

2.5.9.4.2 Підрядний та господарський способи ведення капітального будівництва

2.5.9.4.3 Проектно-кошторисна справа

2.5.10 Комплекс виробництва непродовольчих товарів народного споживання

2.5.10.1 Структура комплексу

2.5.10.2 Галузі легкої промисловості

2.5.10.3 Місцева промисловість

2.5.11 Агропромисловий комплекс

2.5.11.1 Галузева структура АПК

2.5.11.2 Форми організації виробництва

2.5.11.3 Спеціалізовані і інтегральні АПК

2.5.11.4 Виробнича та соціальна інфраструктури АПК

2.5.11.5 Аграрний сектор

2.5.11.5.1 Галузі сільського господарства

2.5.11.5.2 Сільськогосподарські зони

2.5.11.5.3 Спеціалізація і концентрація виробництва

2.5.11.6 Землеробство

2.5.11.6.1 Структура земельних угідь

2.5.11.6.2 Зернове господарство

2.5.11.6.3 Райони вирощування технічних культур та формування спеціалізованих АПК: бурякоцукрового, льонопромислового, олійнопереробного, тютюнопромислового та ін.

2.5.11.6.4 Райони вирощування картоплі, овочів, ягід, фруктів, винограду

2.5.11.6.5 Спеціалізовані АПК

2.5.11.7 Тваринництво

2.5.11.7.1 Розміщення галузей тваринництва

2.5.11.7.2 Галузева структура

2.5.11.7.3 Кормова база

2.5.11.7.4 Спеціалізовані АПК

2.5.11.8 Харчова промисловість як переробна ланка АПК

2.5.11.8.1 Галузева структура

2.5.11.8.2 Сучасне розміщення

2.5.11.8.3 Обсяги виробництва

2.5.11.8.4 Технічне переозброєння

2.5.11.8.5 Інтеграційні процеси

2.5.11.9 Рівень забезпеченості продовольством за рахунок власного виробництва

2.6 Галузева структура економіки

2.6.0 Загальні питання

Становлення і розвиток усіх галузей економіки, керування та контроль за діяльністю суб'єктів виробництва

2.6.1 Економіка промисловості

2.6.1.0 Загальні питання

2.6.1.0.1 Суспільний поділ праці

2.6.1.1 Спеціалізація

2.6.1.1.1 Поділ старих та формування нових галузей суспільного виробництва

2.6.1.1.2 Предметна, подетальна, технологічна спеціалізації

2.6.1.1.3 Вузька спеціалізація

2.6.1.2 Концентрація виробництва. Урбанізація

2.6.1.2.1 Зосередження засобів виробництва на великих підприємствах

2.6.1.2.2 Зосередження великих підприємств і населення у великих містах

2.6.1.3 Кооперування виробництва

2.6.1.3.1 Проста капіталістична кооперація (перші капіталістичні підприємства)

2.6.1.3.2 Кооперування галузеве, міжгалузеве, районне, міжрайонне

2.6.1.4 Промислові підприємства див. також 2.2.4

2.6.1.5 Промислова продукція

2.6.1.6 Економіка та організація промислових підприємств

За аналогією з 2.2.4

2.6.2 Галузі промисловості

2.6.2.0 Загальні питання

За аналогією з 2.6.0

2.6.2.1 Важка промисловість

2.6.2.1.0 Загальні питання

За аналогією з 2.6.0

2.6.2.2 Енергетика

2.6.2.2.1 Виробництво тепло- і електроенергії

2.6.2.2.2 Технологія виробництва, оснащення, продуктивність

2.6.2.2.3 Вітроенергетика

2.6.2.2.4 Гідроенергетика

2.6.2.2.5 Геліоенергетика

2.6.2.2.6 Ядерна енергетика

2.6.2.2.7 Лінії електропередач (ЛЕП)

2.6.2.2.8 Електро- і тепломережі

2.6.2.2.9 Автономні котельні

2.6.2.3 Паливна промисловість

2.6.2.3.1 Становлення і розвиток вугільної, сланцевої, нафтової, торф'яної, газової промисловості

2.6.2.3.2 Газопроводи

За аналогією з 2.6.2.2

2.6.2.4 Металургія

2.6.2.4.1 Чорна металургія

2.6.2.4.1.1 Добування і збагачення руди чорних металів і нерудної сировини

II. Теорія і методика архівознавства

- 2.6.2.4.1.2 Технологія виробництва, оснащення, продуктивність
- 2.6.2.4.1.3 Вторинна сировина
- 2.6.2.4.2 Кольорова металургія і радіоактивні метали
 - 2.6.2.4.2.1 Алюмінієва, мідна, свинцево-цинкова, нікель кобальтова, олов'яна промисловість
 - 2.6.2.4.2.2 Виробництво дорогоцінних металів
 - 2.6.2.4.2.3 Добування і оброблення алмазів
 - 2.6.2.4.2.4 Виробництво радіоактивних металів
 - 2.6.2.4.2.5 Виробництво напівпровідників, електродів
 - 2.6.2.4.2.6 Первинне оброблення кольорових металів
 - 2.6.2.4.2.7 Перероблення лому і відходів кольорових металів
 - 2.6.2.4.2.8 Порошкова металургія
- 2.6.2.5 Машинобудування, приладобудування, оброблення металів
 - 2.6.2.5.1 Важке і середнє машинобудування
 - 2.6.2.5.1.1 Металургійне машинобудування
 - 2.6.2.5.1.2 Виробництво механізмів і обладнання для металургії
 - 2.6.2.5.1.3 Турбінне, насосно-компресорне, котельне, дизельне, локомотивне, піднімально-транспортне машинобудування
 - 2.6.2.5.2 Промислове машинобудування
Обладнання для нафто- і газодобувної та перероблювальної промисловості, для добування руди і вугілля, хімічної, лісової, деревооброблювальної та целюлозно-паперової промисловості; обладнання для легкої, харчової, м'ясомолочної, рибної, комбікормової промисловості; обладнання для поліграфічної промисловості; техніко-канцелярське, фото-, фоно, кінообладнання; протипожежне обладнання, засоби техніки безпеки, обладнання культурно-побутового призначення; медичне і протезне обладнання, обладнання для потреб комунального господарства
 - 2.6.2.5.3 Оптична промисловість
Виробництво оптичних і оптико-механічних приладів і апаратури
 - 2.6.2.5.4 Приладобудування і засоби автоматизації
Виробництво приладів контролю, регулювання і автоматичного управління виробничими процесами, засобів обчислювальної техніки, засобів механізації і автоматизації праці інженерів і апарату управління, документування; виробництво приладів для фізичних досліджень, для медицини, фізіології і біології
 - 2.6.2.5.5 Електронна промисловість
Виробництво електровакуумних і напівпровідникових приладів, радіокомпонентів, спеціального технологічного і контрольно-випробувального приладдя
- 2.6.2.5.6 Верстатобудівна й інструментальна промисловість
Виробництво станків для різання металу, ковальсько-пресового обладнання, обладнання для оброблення дерева; абразивна, підшипникова, інструментальна промисловість
- 2.6.2.5.7 Електротехнічна промисловість
Виробництво електродвигунів, електродвигунів, високовольтної і низьковольтної апаратури, конденсаторів, електрозварювальної апаратури; електролампова, кабельна, електроізоляційна, акумуляторна промисловість
- 2.6.2.5.8 Радіопромисловість, виробництво засобів зв'язку
Виробництво радіоапаратури виробничого та культурно-побутового призначення
- 2.6.2.5.9 Транспортне машинобудування
- 2.6.2.5.10 Обозне будівництво(виготовлення екіпажів, карет, возів, саней, тракторних саней, ресор тощо)
- 2.6.2.5.11 Залізничне машинобудування
- 2.6.2.5.12 Суднобудівна промисловість
- 2.6.2.5.13 Авіаційна промисловість
Випуск літаків, виробництво авіаційних двигунів, планерів, дирижаблів, повітряних куль
- 2.6.2.5.14 Автомобільна промисловість
Виробництво автомашин усіх видів, автобусів, тягачів, тролейбусів, мотоциклів, велосипедів, мопедів, двигунів
- 2.6.2.5.15 Тракторне і сільськогосподарське машинобудування
Виробництво тракторів, землеробних машин і механізмів (в т. ч. плуги, борони тощо), машин для оброблення і догляду за посівами, збирання врожаю, перероблення кормів, механізмів для іригації та меліорації, інкубаторів тощо
- 2.6.2.5.16 Механізми для заготівлі лісу
- 2.6.2.5.17 Обладнання для торф'яної промисловості
- 2.6.2.5.18 Будівельно-шляхове машинобудування і обладнання для промисловості будівельних матеріалів. Механізми для земляних і свайних робіт, виготовлення бетону, добування і оброблення каменю, виготовлення цегли, для будівництва шляхів, тунелів і кесонних робіт
- 2.6.2.5.19 Виробництво побутових приладів і машин

- Виробництво холодильників, швейних і пральних машин, електротехніки і електроприладів
- 2.6.2.5.20 Виробництво санітарно-технічного обладнання і виробів
- 2.6.2.5.21 Виробництво металевих виробів і металоконструкцій
Скоб'яні вироби, кухонне начиння, будівельні металоконструкції, ручні металеві інструменти тощо
- 2.6.2.6 Хімічна та нафтохімічна промисловість
- 2.6.2.6.1 Гірничохімічна промисловість
Добування, збагачення, оброблення апатитоніфелінової і фосфорної руди, природних калійних солей і руд
- 2.6.2.6.2 Азотна промисловість
Виробництво синтетичного аміаку, азотної кислоти, азотних добрив
- 2.6.2.6.3 Виробництво мінеральних добрив, отрутохімікатів, гербіцидів, кислот, солей, хімічних реактивів, лаків, фарб, розчинників, емалі, синтетичних смол, пластичних мас, хімічного волокна, натурального і синтетичного каучуку, гумо-азбестотехнічних виробів, шин, засобів побутової хімії, штучного дорогоцінного каміння, вибухових та отруйних речовин, хіміко-фармацевтичних виробів, медикаментів і лікарських препаратів для ветеринарії
- 2.6.2.6.4 Гірничодобувна промисловість
Добування руди чорних, кольорових, рідкісних металів і нерудної сировини, нерудних будівельних матеріалів, солей, паливної сировини. Підривні і бурові роботи, транспортування, водовідливи, освітлення, вентиляція, наземні споруди, енергетичне господарство, маркшейдерська справа
- 2.6.2.7 Лісова, деревооброблювальна та целюлозно-паперова промисловість
- 2.6.2.7.1 Лісова промисловість
Добування живиці, лісозаготівлі, лісорозробки, лісосплав, вивезення лісу, розпилювання деревини
- 2.6.2.7.2 Деревооброблювальна промисловість
Виробництво пиломатеріалів, фанери, гнуто-клеєних деталей і шпону; будівельних конструкцій і деталей, стандартних і типових будинків, меблів, сірників, тари, деревного вугілля, поташу, дьогтю, каніфолі, сургучу, скипидару, смоли
- 2.6.2.7.3 Целюлозно-паперова промисловість
Виробництво целюлози, паперу, картону, кальки, фібри, картонної тари тощо
- 2.6.2.8 Промисловість будівельних матеріалів, деталей і конструкцій
- 2.6.2.8.1 Азбестоцементна промисловість
Добування азбестової руди, цементної сировини, виробництво азбесту, цементу і виробів із них
- 2.6.2.8.2 Виробництво кам'яних (нерудних) матеріалів
Добування, подрібнення, збагачення будівельного каменю, щебілки, гравію, піску, виробництво облицювальної плитки з граніту, мармуру, вапняку та ін.
- 2.6.2.8.3 Виробництво в'язких матеріалів
Добування вапняного і гіпсового каменю, виробництво вапна, гіпсу, сухої штукатурки, вапняної і доломітної муки, сиромолотного гіпсу
- 2.6.2.8.4 Виробництво будівельної цегли та її замінників
Виробництво обпаленої і силікатної цегли, керамічних черепиці, блоків і панелей, шлакобетонного каменю і блоків
- 2.6.2.8.5 Виробництво будівельної кераміки, облицювальної і оздоблювальної плитки (кахель)
- 2.6.2.8.6 Виробництво будматеріалів і виробів з полімерної сировини. Виробництво лінолеуму, мастики, плиток для підлоги і стін, пінополірольних виробів, неметалевих труб
- 2.6.2.8.7 Виробництво покрівельних матеріалів
- 2.6.2.8.8 Виробництво асфальтобітумних матеріалів
- 2.6.2.8.9 Виробництво пористих наповнювачів (керамзиту, перліту, аглопориту, пемзи, туфу тощо)
- 2.6.2.8.10 Виробництво пресованого очеретняка, соломіту тощо
- 2.6.2.9 Оборонна промисловість (крім виробництва вибухових речовин)
- 2.6.2.9.0 Загальні питання
За аналогією з 2.6.0
- 2.6.2.10 Легка промисловість
- 2.6.2.10.0 Загальні питання
За аналогією з 2.6.0
- 2.6.2.10.1 Текстильна промисловість
- 2.6.2.10.1.1 Первинне оброблення льону, вовни, ін. волокнистих речовин
- 2.6.2.10.1.2 Виробництво тканин із льону, вовни, шовку, штучного та синтетичного волокна, виробництво нетканих матеріалів
- 2.6.2.10.1.3 Трикотажна промисловість (в т. ч. виробництво вовняного прядива)
- 2.6.2.10.1.4 Текстильно-галантерейна промисловість (в т. ч. виробництво поясів, мережива, ниток, стрічок, парасольок, прапорів, вимпелів)

II. Теорія і методика архівознавства

- 2.6.2.10.1.5 Виробництво вати, фетру, войлоку, вірвовок, шпагату, труту, технічних тканин
- 2.6.2.10.2 Швейна промисловість
Пошиття, ремонт, реставрація швейних виробів
- 2.6.2.10.3 Шкіряно-взуттєва промисловість
- 2.6.2.10.3.1 Первинне оброблення шкіряної сировини
- 2.6.2.10.3.2 Виробництво натуральної і штучної шкіри, замінників шкіри, плівкових матеріалів
- 2.6.2.10.3.3 Виробництво взуття, шкіргалантерейних виробів
- 2.6.2.10.3.4 Шорно-сідельне виробництво
- 2.6.2.10.3.5 Щетинно-щіточне виробництво
- 2.6.2.10.4 Перо-пухова промисловість
- 2.6.2.10.4.1 Виробництво волосінних, перо-пухових виробів
- 2.6.2.10.5 Хутряна і овечо-шубна промисловість
- 2.6.2.10.5.1 Первинне оброблення сировини
- 2.6.2.10.5.2 Виробництво дрібних хутряних виробів
- 2.6.2.10.5.3 Овечо-шубне виробництво
- 2.6.2.10.5.4 Виробництво штучного хутра і виробів із нього
- 2.6.2.10.6 Скляна і порцеляно-фаянсова промисловість
- 2.6.2.10.6.1 Виробництво технічного і будівельного скла
- 2.6.2.10.6.2 Виробництво хіміко-лабораторного посуду
- 2.6.2.10.6.3 Виробництво електротехнічного і електровакуумного скла
- 2.6.2.10.6.4 Виробництво господарсько-побутових виробів зі скла
- 2.6.2.10.6.5 Виробництво будівельного і технічного фаянсу, порцеляни, напівпорцеляни і господарсько-побутових виробів із них
- 2.6.2.10.6.6 Виробництво господарсько-побутових гончарних виробів
- 2.6.2.10.7 Парфюмерно-косметична промисловість
- 2.6.2.11 Харчова, мікробіологічна і комбікормова промисловість
- 2.6.2.11.0. Загальні питання
За аналогією 2.6.0
- 2.6.2.11.1 Первинне оброблення харчової сировини
- 2.6.2.11.2 Цукрова і крохмале-патокова промисловість
- 2.6.2.11.3 Борошномельно-круп'яна, макаронна промисловість
- 2.6.2.11.4 Кондитерська промисловість
- 2.6.2.11.5 Хлібопекарська промисловість
- 2.6.2.11.6 Олійно-жирова промисловість
- 2.6.2.11.6.1 Виробництво олії, штучних жирів, свічок, оліфи, маргарину, мила
- 2.6.2.11.7 М'ясо-молочна промисловість
- 2.6.2.11.7.1 Виготовлення м'ясних продуктів
- 2.6.2.11.7.2 Виробництво масла, молочних продуктів
- 2.6.2.11.8 Рибна промисловість
- 2.6.2.11.8.1 Добування і перероблення риби та морських продуктів
- 2.6.2.11.9 Плодоовочева промисловість
- 2.6.2.11.9.1 Виробництво харчових концентратів та плодоовочевих консервів
- 2.6.2.11.10 Спиртова промисловість
- 2.6.2.11.11 Лікєро-горілчана промисловість
- 2.6.2.11.12 Виноробство
- 2.6.2.11.13 Виробництво пива і безалкогольних напоїв
- 2.6.2.11.14 Тютюнова промисловість
- 2.6.2.11.15 Чайна промисловість (в т. ч. виробництво кави, цикорію, какао)
- 2.6.2.11.16 Виробництво вітамінів
- 2.6.2.11.17 Мікробіологічна промисловість
- 2.6.2.11.17.1 Виробництво кормових дріжджів, білкових речовин, амінокислот, ферментних препаратів, кормових антибіотиків, бактеріальних добрив, мікробіологічних засобів захисту рослин і тварин, розчинників з харчової сировини
- 2.6.2.11.18 Комбікормова промисловість
- 2.6.2.11.19 Соляна промисловість
- 2.6.2.11.20 Кулінарія
- 2.6.2.12 Поліграфічна промисловість та виробництво культтоварів
- 2.6.2.12.1 Поліграфічне виробництво
- 2.6.2.12.2 Кінокопіювальне виробництво
- 2.6.2.12.3 Виробництво грамваликів
- 2.6.2.12.4 Виробництво музичних інструментів і музичного обладнання, в т. ч. камертонів, метрономів тощо
- 2.6.2.12.5 Виробництво креслярського та канцелярського приладдя
- 2.6.2.12.6 Виробництво іграшок
- 2.6.2.12.7 Виробництво спортивних товарів і спортивного інвентаря
- 2.6.2.13 Ювелірна промисловість
- 2.6.2.13.1 Виробництво художніх виробів
- 2.6.2.14 Кустарна промисловість
- 2.6.2.14.1 Промисли. Ремесло
- 2.6.3 Економіка сільського господарства**
- 2.6.3.0 Загальні питання
Організація, розвиток, управління, контроль та облік усіх галузей сільського господарства
- 2.6.3.1 Аграрна політика держави
- 2.6.3.2 Аграрні реформи
- 2.6.3.3 Земельні фонди

- 2.6.3.3.1 Орні землі
- 2.6.3.3.2 Луки
- 2.6.3.3.3 Лісові масиви
- 2.6.3.3.4 Пасовища
- 2.6.3.3.5 Пустощі, чагарники
- 2.6.3.4 Землекористування
- 2.6.3.4.1 Державне (казенне) землекористування державних підприємств, господарств, поселень
- 2.6.3.4.2 Удільне землекористування
- 2.6.3.4.3 Землекористування юридичних осіб. Міське, посадське, монастирське, церковне, військове, державних підприємств і установ землекористування
- 2.6.3.4.4 Громадське землекористування Землекористування громад, компаній, колоній, селянських общин, громадських організацій (профспілки, спортивні товариства тощо), колгоспів, міжколгоспних і кооперативних організацій
- 2.6.3.4.5 Приватне землекористування
- 2.6.3.5. Земельний устрій
- 2.6.3.5.1 Міжгосподарський устрій
- 2.6.3.5.1.1 Землевпорядкування у межах адміністративно-територіальних одиниць
- 2.6.3.5.1.2 Карти розподілу земель між господарствами
- 2.6.3.5.1.3 Відведення земель
- 2.6.3.5.1.4 Освоєння перелогових земель
- 2.6.3.5.2 Землеустрій господарства Організація сільськогосподарських угідь і сівозмін в окремих господарствах, маєтках, колгоспах, радгоспах, кооперативних спілках, фермерських господарствах
- 2.6.3.5.3 Землевпорядкування Діяльність землемірів, землевпорядних комісій, експедицій, партій тощо
- 2.6.3.6 Економіка і організація сільськогосподарського підприємства
- 2.6.3.6.0 Загальні питання Організація, розвиток сільськогосподарських підприємств, установ і організацій
- 2.6.3.6.1 Панщинно-фільваркова система господарювання
- 2.6.3.6.2 Державна система господарювання
- 2.6.3.6.2.1 Радгоспи
- 2.6.3.6.2.2 Трести, управління радгоспами
- 2.6.3.6.2.3 Машинно-тракторні (МТС) і ремонтно-тракторні (РТС) станції
- 2.6.3.6.2.4 Спеціалізовані машинні станції
- 2.6.3.6.3 Колективні господарства
- 2.6.3.6.3.1 Сільськогосподарська комуна Статут, членство, організаційна структура, реорганізація і ліквідація, підсобні підприємства, фонди накопичення і споживання, надходження і розподіл доходів
- 2.6.3.6.3.2 Товариства спільного обробітку землі (ТОЗ) За аналогією з 2.6.3.6.3.1
- 2.6.3.6.3.3 Колгоспи (сільськогосподарські артіль) За аналогією з 2.6.3.6.3.1
- 2.6.3.6.3.4 Спеціалізовані товариства За аналогією з 2.6.3.6.3.1
- 2.6.3.6.3.5 Колективні пайові підприємства (КСП) За аналогією з 2.6.3.6.3.1
- 2.6.3.6.4 Одноосібні господарства
- 2.6.3.6.5 Фермерські господарства
- 2.6.3.7 Галузі сільського господарства
- 2.6.3.7.0 Загальні питання За аналогією з 2.6.0
- 2.6.3.7.1 Землеробство
- 2.6.3.7.1.1 Системи землеробства. Парова, паро-просапна, зрошувальна, травопільна системи
- 2.6.3.7.1.2 Оброблення ґрунту Напівпарове, методом Т. Мальцева, передпосівне оброблення; первинне оброблення перелогових земель
- 2.6.3.7.1.3 Удобрення полів Мінеральні, органо-мінеральні, рідкі, місцеві, торф'яні, бактеріальні, мікродобрива; вапнування і гіпсування ґрунту
- 2.6.3.7.1.4 Насіння, насінництво Вирощування, збирання, якість, зберігання; насінневі фонди; виведення нових сортів
- 2.6.3.7.1.5 Посіви і насадження Строки сівби, способи, норми засіву
- 2.6.3.7.1.6 Догляд за посівами і насадженнями Боронування, культивування, пропонування, прорідження, поливання, підживлення, захист від заморозків
- 2.6.3.7.1.7 Вирощування культур в закритому ґрунті
- 2.6.3.7.1.8 Боротьба зі шкідниками, бур'янами, захворюваннями рослин
- 2.6.3.7.1.9 Боротьба із стихійними лихами (суховій, затоплення, градобій, вимерзання, ерозія ґрунтів тощо)
- 2.6.3.7.1.10 Збирання і зберігання урожаю (строки, способи збирання, боротьба із втратами, зберігання)
- 2.6.3.7.1.11 Сівозміни (польові, кормові, овочеві, спеціалізовані, протиерозійні)
- 2.6.3.7.2 Агрономічне обслуговування
- 2.6.3.7.3 Рослиництво
- 2.6.3.7.2.1 Рільництво Вирощування зернових і зернобобових культур, кукурудзи, кормових, олійних, лікарських, технічних культур
- 2.6.3.7.2.2 Луківництво

II. Теорія і методика архівознавства

- 2.6.3.7.2.3 Садівництво. Ягідництво
 - Плодові культури, ягідні культури; плодородсадники, сади
- 2.6.3.7.2.4 Городництво
- 2.6.3.7.2.5 Виноградарство
- 2.6.3.7.2.6 Квітникарство
- 2.6.3.7.2.7 Грибівництво
- 2.6.3.7.3 Тваринництво
 - 2.6.3.7.3.1 Кормова база
 - Виробництво і заготівля кормів, організація пасовищ
 - 2.6.3.7.3.2 Племінна справа
 - Виведення нових і вдосконалення порід тварин, реалізація і завезення худоби, штучне запліднення
 - 2.6.3.7.3.3 Зоотехнічне обслуговування
 - 2.6.3.7.3.4 Ветеринарна справа
 - Ветеринарно-санітарний нагляд, боротьба із захворюваннями тварин, епізоотії, карантин, дезинфекційна справа
 - 2.6.3.7.4 Галузі тваринництва
 - 2.6.3.7.4.1 Велика рогата худоба
 - Породи, утримання, відгодівля і випас; відтворення стада, продуктивність
 - 2.6.3.7.4.2 Свинарство
 - За аналогією з 2.6.3.7.4.1
 - 2.6.3.7.4.3 Вівчарство
 - За аналогією з 2.6.3.7.4.2
 - 2.6.3.7.4.4 Птахівництво
 - Породи, утримання і відгодівля; відтворення, інкубація, продуктивність
 - 2.6.3.7.4.5 Конярство. Використання коней
 - За аналогією з 2.6.3.7.4.1
 - 2.6.3.7.4.6 Собаківництво
 - За аналогією з 2.6.3.7.4.1
 - 2.6.3.7.4.7 Кролівництво
 - За аналогією з 2.6.3.7.4.1
 - 2.6.3.7.4.8 Бджільництво
 - Облаштування пасік, утримання і зимівля бджіл; відтворення, продуктивність
 - 2.6.3.7.4.9 Шовківництво
 - Види і породи шовкопряда, тутівництво, гренаж, оброблення коконів
 - 2.6.3.8 Спеціальні галузі тваринництва
 - 2.6.3.8.1 Звірівництво і мисливство. Мисливські господарства
 - 2.6.3.8.2 Мисливська кооперація
 - 2.6.3.8.2.1 Охорона промислових звірів і птахів, способи і техніка полювання
 - 2.6.3.8.2.2 Звірівництво
 - За аналогією з 2.6.3.8.2.1
 - 2.6.3.8.2.3 Звіробійний промисел
 - 2.6.3.8.2.4 Хутряний промисел
 - 2.6.3.8.2.5 Мисливські господарства
 - 2.6.3.8.2 Рибництво і риболовство
 - 2.6.3.8.2.1 Охорона рибних запасів, правила і техніка вилову риби
 - 2.6.3.8.2.2 Рибництво
 - За аналогією з 2.6.3.8.2.1
 - 2.6.3.8.2.3 Морські рибні промисли
 - 2.6.3.8.2.4 Річкове, озерне, ставкове рибальство
 - 2.6.3.8.2.5 Риболовецькі господарства
 - 2.6.3.8.2.6 Риболовецький флот і його експлуатація
 - 2.6.3.9 Лісове господарство
 - 2.6.3.9.0 Загальні питання
 - За аналогією з 2.6.0
 - 2.6.3.9.1 Економіка і організація підприємств лісового господарства
 - За аналогією з 2.6.3.6.0
 - 2.6.3.9.2 Лісовпорядкування
 - 2.6.3.9.2.1 Організація лісових володінь
 - 2.6.3.9.2.2 Ліси державного значення
 - Заказники, заповідники
 - 2.6.3.9.2.3 Обстеження лісового фонду
 - Наземне, аеровізуальне, аеро- фото- відео обстеження
 - 2.6.3.9.2.4 Підвищення продуктивності лісових масивів
 - 2.6.3.9.2.5 Відчуження лісу
 - 2.6.3.9.2.6 Відтворення і збільшення лісового фонду
 - 2.6.3.9.2.7 Догляд за лісом
 - 2.6.3.9.2.8 Лісозахист
 - 2.6.3.9.2.9 Агролісомеліорація
 - 2.6.3.9.3 Лісокористування
 - 2.6.3.9.3.1 Лісокористування за розрядами власників
 - 2.6.3.9.3.2 Лісосічні фонди
 - 2.6.3.9.3.3 Лісосировинні бази
 - 2.6.3.9.3.4 Відпуск лісу
 - 2.6.3.9.3.5 Побічне використання лісу
 - 2.6.3.10 Водне господарство
 - 2.6.3.10.0 Загальні питання
 - За аналогією з 2.6.0
 - 2.6.3.10.1 Економіка і організація підприємств водного господарства
 - За аналогією з 2.6.3.6.0
 - 2.6.3.10.1.1 Водоочисні споруди, водоканали, водні запасники
 - 2.6.3.10.2 Меліорація
 - 2.6.3.10.2.1 Зрошування, обводнення земель (іригація). Експлуатація зрошувальних систем, каналів, водосховищ
 - 2.6.3.10.2.2 Осушення земель
 - За аналогією з 2.6.3.10.2.1
 - 2.6.3.10.2.3 Водопостачання, водокористування
 - 2.6.3.10.2.4 Регулювання режиму річок і інших водоймищ
 - 2.6.3.10.2.5 Обвалування. Укріплення берегів. Боротьба зі зсувами

II. Теорія і методика архівознавства

2.6.4 Економіка торгівлі

2.6.4.0 Загальні питання

Відомості загального характеру про становлення і розвиток торгівлі, законодавство в галузі торгівлі, проведення з'їздів торгових підприємств, організація ярмарків, контроль і керівництво торговими підприємствами

2.6.4.1 Економіка та організація торгових підприємств

За аналогією з 2.2.4

2.6.4.1.1 Організація торгівлі. Реклама. Маркетинг

2.6.4.1.2 Торговельний прибуток

2.6.4.1.3 Ціни та ціноутворення

2.6.4.1.4 Товарообіг

2.6.4.2 Внутрішня торгівля

2.6.4.2.1 Державна торгівля

2.6.4.2.1.1 Оптовий товарообіг (продовольчі, промислові товари)

2.6.4.2.1.2 Роздрібний товарообіг (продовольчі, промислові товари)

2.6.4.2.1.3 Спеціалізована торгівля (аптеки, книжкові магазини)

2.6.4.2.2 Кооперативна торгівля

За аналогією з 2.6.4.2.1

2.6.4.2.3 Приватна торгівля

За аналогією з 2.6.4.2.1

2.6.4.3 Зовнішня торгівля

За аналогією з 2.6.4.2

2.6.4.3.1 Торговельна політика і торговельні стосунки з іншими державами

2.6.4.3.2 Міжнародні торгові організації і союзи

2.6.4.3.3 Експорт і реекспорт

2.6.4.3.4 Імпорт

2.6.4.3.5 Митні тарифи і податки

2.6.4.3.6 Кон'юнктура товарних ринків

2.6.4.3.7 Розрахунки та ціни

2.6.5 Економіка матеріально-технічного постачання, збуту і заготівлі

2.6.5.0 Загальні питання

Відомості про становлення, розвиток, організацію і контроль за постачанням, збутом і заготівлями

2.6.5.1 Постачання

Бази, склади, контори матеріально-технічного постачання, спеціалізовані бази і магазини, бази державних матеріальних резервів

2.6.5.2 Збут

Бази, склади, контори, магазини-салони, що виконують функції збуту продукції

2.6.5.3 Заготівлі

Централізована заготівля сільгосппродуктів, хутра, промислових товарів, вто-

ринної сировини, харчових відходів тощо

2.6.6 Економіка комунального господарства та побутового обслуговування

2.6.6.0 Загальні питання

Відомості загального характеру про становлення, розвиток комунального (міського) господарства і побутового обслуговування

2.6.6.1 Організація підприємства комунального господарства

За аналогією з 2.2.4

2.6.6.2 Житлове господарство

2.6.6.1.1 Відомості про забудову міст, сіл, населених пунктів

2.6.6.1.2 Стан, розвиток та організація будівельних робіт. Будівельні організації

2.6.6.3 Благоустрій міст, населених пунктів

2.6.6.3.1 Водопостачання

2.6.6.3.2 Опалення

2.6.6.3.3 Каналізація (в т. ч. протизсувні споруди, укріплення берегів, гідромеліорація)

2.6.6.3.4 Енергозабезпечення

2.6.6.3.5 Озеленення

2.6.6.3.6 Утримання і очищення вулиць і територій міст і населених пунктів

2.6.6.3.7 Мостіння і брукування вулиць та тротуарів

2.6.6.3.8 Оформлення вулиць

2.6.6.4 Фонд житлової площі

2.6.6.4.0 Відомості про наявність і характер житлової площі

2.6.6.4.1 Благоустрій житлових приміщень

За аналогією з 2.6.6.3

2.6.6.4.2 Експлуатація житлових площ.

Утримання, розподіл, ремонт, оренда, обмін, бронювання тощо

2.6.6.4.3 Норми житлової площі, оплата

2.6.6.4.4 Приватизація житла

2.6.6.5 Адміністративні споруди (фонд нежитлової площі)

За аналогією з 2.6.6.4

2.6.6.6 Приватні будівлі

2.6.6.7 Землекористування, землеустрій у межах міста, населеного пункту.

Відведення землі під будівництво, прокладання і реконструкція вулиць, майданів тощо

2.6.6.8 Побутове обслуговування населення

2.6.6.8.1 Лазні, перукарні, пральні, хімчистки, майстерні, комбінати побутового обслуговування тощо

2.6.6.8.2 Постоялі двори, готелі, кемпінги

2.6.6.8.3 Ритуальні послуги, кладовища

2.6.6.8.4 Фотоательє

2.6.6.8.5 Довідкові контори, контори посильних, бюро довідок, адресно-довідкова служба

II. Теорія і методика архівознавства

- 2.6.6.8.6 Заклади громадського харчування (харчевні, шинки, трактири, кафе, їдальні, ресторани тощо)
- 2.6.6.8.7 Благодійне харчування
- 2.6.7 Економіка зв'язку
- 2.6.7.0 Загальні питання
 - Відомості про організацію і розвиток служби зв'язку. Обладнання підприємств і ліній зв'язку
- 2.6.7.1 Економіка і організація підприємства зв'язку
 - За аналогією з 2.2.4
- 2.6.7.2 Поштовий зв'язок
 - Види поштових послуг, земська пошта. Поштові тарифи
- 2.6.7.3 Телеграфний зв'язок
 - За аналогією з 2.6.7.2
- 2.6.7.3.1 Оптичний і звуковий телеграф
- 2.6.7.4 Телефонний зв'язок
 - За аналогією з 2.6.7.2
- 2.6.7.5 Радіозв'язок
 - За аналогією з 2.6.7.2
- 2.6.7.6 Телезв'язок
 - За аналогією з 2.6.7.2
- 2.6.7.7 Спецзв'язок, фельдзв'язок
- 2.6.7.8 Електронний зв'язок
- 2.6.7.9 Мобільний, стільниковий, пейджинговий зв'язки
- 2.6.7.10 Експлуатаційні підприємства зв'язку
 - Поштами, телеграфи, міжміські телефонні станції, телевізійні і радіоцентри, станції технічного радіоконтролю тощо
- 2.6.8 Економіка транспорту
- 2.6.8.0 Загальні питання
 - Відомості комплексного характеру про стан і розвиток транспорту, шляхів сполучення, транспортного господарства, організаційні питання щодо роботи усієї транспортної системи
- 2.6.8.1 Економіка і організація транспортного підприємства
 - За аналогією з 2.2.4
- 2.6.8.2 Залізничний транспорт
- 2.6.8.2.1 Проектування, будівництво і експлуатація залізниць. Перші українські залізниці
- 2.6.8.2.2 Шляхи і шляхове господарство (земляне полотно, поверхневі будівлі, мости, тунелі, дистанції шляхів)
- 2.6.8.2.3 Станційні вузли, вокзали, станційне господарство
- 2.6.8.2.4 Служба тяги (парова, теплова, електрична)
- 2.6.8.2.5 Вагонне господарство (рухомий склад)
- 2.6.8.2.6 Рух поїздів (маршрути, графіки, правила руху, випадки аварій і катастроф)
- 2.6.8.3 Водний транспорт
- 2.6.8.3.1 Річковий транспорт
- 2.6.8.3.1.1 Водні шляхи (річки, канали)
- 2.6.8.3.1.2 Набережні споруди, греблі, мости
- 2.6.8.3.1.3 Порти і портове господарство
- 2.6.8.3.1.4 Річковий флот
- 2.6.8.3.1.5 Маршрути, правила руху, графіки руху суден
- 2.6.8.3.1.6 Аварії
- 2.6.8.3.1.7 Рятувальна служба
- 2.6.8.3.2 Морський транспорт
 - За аналогією з 2.6.8.3.1
- 2.6.8.4 Автомобільний транспорт
- 2.6.8.4.1 Проектування, будівництво, експлуатація шляхів
- 2.6.8.4.2 Шляхи (відстань, стан проїзної частини, схема шляхів)
- 2.6.8.4.3 Шляхові споруди (в т. ч. мости, шлагбауми)
- 2.6.8.4.4 Автотранспортні підприємства (автобази, автоколони, автопарки, СТО, бензоколонки, автостанції)
- 2.6.8.4.5 Рух автотранспорту (правила руху, маршрути, графіки, ДТП)
- 2.6.8.5 Повітряний транспорт
- 2.6.8.5.1 Повітряні магістралі (лоції, описання і схеми повітряних ліній, бортові карти, матеріали заборонених зон)
- 2.6.8.5.2 Аеропорти
- 2.6.8.5.3 Аеродроми, гідродроми, авіаносці
- 2.6.8.5.4 Літаки, гелікоптери, літальні апарати
- 2.6.8.5.5 Маршрути, правила руху, графіки руху літальних засобів
- 2.6.8.5.6 Авіація спеціального призначення
- 2.6.8.5.7 Авіакатастрофи
- 2.6.8.6 Магістральний, трубопровідний транспорт
 - Проектування, будівництво, експлуатація трубопроводів, підземних сховищ, перекачувальних агрегатів; автоматизація і телемеханізація, захист трубопроводів від корозії. Розслідування аварій тощо
- 2.6.8.7 Гужовий, в'ючний транспорт
- 2.6.8.7.1 Караванні та чумацькі шляхи
 - За аналогією з 2.6.8.4.2
- 2.6.8.7.2 Шляхові споруди
- 2.6.8.7.3 Поштові станції (ями), етапи
- 2.6.8.7.4 Ямська служба
- 2.6.8.8 Міський транспорт
 - Візники, конка, трамвай, річковий трамвай, фунікулер, тролейбус, автобус, таксі
- 2.6.9 Економіка природокористування. Охорона навколишнього середовища
- 2.6.9.0 Загальні питання

II. Теорія і методика архівознавства

- Відомості про рівень забруднення водою-мищ, повітря, ґрунтів, будівництво очисних споруд, контроль стану екології навколишнього середовища
- 2.6.9.1 Природні ресурси, культура їх використання
- 2.6.9.2 Охорона природних ресурсів
- 2.6.9.2.1 Правовий захист
- 2.6.9.2.2 Участь громадських організацій в природоохоронних акціях
- 2.6.10 Економіка науки**
- 2.6.10.0 Загальні питання
- 2.6.10.1 Матеріально-технічне забезпечення науки
- 2.6.10.1.1 Наукове приладобудування
- 2.6.10.1.2 Методика та техніка дослідницької роботи
- 2.6.10.2 Фінансування науки
- 2.6.10.2.1 Бюджетне фінансування
- 2.6.10.2.2 Позабюджетне фінансування (госпрозрахунок)
- 2.6.10.2.3 Економічне стимулювання
- 2.6.10.3 Економічний ефект нових досліджень
- 2.6.11 Економіка освіти**
- 2.6.11.0 Загальні питання
- Відомості про проектування, будівництво та експлуатацію будівель освітніх закладів, фінансування освіти тощо
- 2.6.11.1 Матеріально-технічне забезпечення освітніх закладів
- 2.6.11.2 Державні навчальні заклади усіх рівнів, їх фінансування (бюджетне, позабюджетне, цільове). Стипендії
- 2.6.11.3 Приватні навчальні заклади усіх рівнів
- 2.6.12 Економіка установ і закладів культури**
- 2.6.12.0 Загальні питання
- Відомості про проектування, будівництво та ремонт будівель закладів культури, фінансову політику в галузі культури, тощо
- 2.6.12.1 Матеріально-технічне оснащення закладів культури (музеїв, бібліотек, театрів, кінотеатрів, студій та ін.)
- 2.6.12.2 Фінансування (бюджетне, позабюджетне)
- 2.6.12.3 Рентабельність закладів культури
- 2.6.13 Економіка охорони здоров'я**
- 2.6.13.0 Загальні питання
- Відомості про проектування, будівництво та ремонт приміщень лікувальних закладів, фінансову політику держави в галузі охорони здоров'я тощо
- 2.6.13.1 Матеріально-технічне оснащення лікарень, диспансерів, станцій швидкої і невідкладної допомоги, консультацій, поліклінік
- 2.6.13.2 Гуманітарна допомога
- 2.6.13.3 Фінансування лікувальних закладів
- (бюджетне, за рахунок підприємств, медичного страхування громадян тощо)
- 2.6.13.4 Благодійництво
- 2.6.14 Економіка спорту**
- 2.6.14.0 Загальні питання
- Відомості про проектування, будівництво і експлуатацію спортивних споруд, фінансову політику держави в галузі фізкультури та спорту тощо
- 2.6.14.1 Матеріально-технічне оснащення спортивних споруд
- 2.6.14.2 Бюджетне фінансування спорту
- 2.6.14.3 Приватизація спортивних споруд
- 2.6.14.4 Приватні спортивні зали
- 2.6.15 Рекреаційна економіка**
- 2.6.15.0 Загальні питання
- Відомості про рекреаційні зони України, їхні природні особливості, лікувальні ресурси
- 2.6.15.1 Будівництво санаторно-курортних закладів
- 2.6.15.2 Матеріально-технічне оснащення рекреаційних закладів
- 2.6.15.3 Гуманітарна допомога
- 2.6.15.4 Фінансування (бюджетне, позабюджетне)
- 2.6.16 Воєнна економіка**
- 2.6.16.0 Загальні питання
- 2.6.17 Економіка інформаційного обслуговування**
- 2.6.17.0 Загальні питання
- 2.6.17.1 Матеріально-технічне оснащення засобів інформації (преса, радіо, телебачення, електронні інформаційні центри, служби науково-технічної інформації)
- 2.6.17.2 Фінансування (бюджетне, позабюджетне)
- 2.6.17.3 Госпрозрахунок
- 2.6.18 Економіка праці**
- 2.6.18.0 Загальні питання
- Відомості комплексного характеру про наявність, облік, склад трудових ресурсів, потребу в кадрах, кадрову політику держави
- 2.6.18.1 Ринок праці. Трудові ресурси
- 2.6.18.1.1 Відомості про вільний найм робочої сили; вербування, приписні селяни і посесійні робітники
- 2.6.18.1.2 Зайнятість населення
- 2.6.18.1.3 Безробіття
- 2.6.18.1.4 Біржі праці
- 2.6.18.1.5 Державна служба зайнятості населення
- 2.6.18.1.6 Міграція робочої сили (внутрішня і міжнародна)
- 2.6.18.1.7 Регулювання трудових ресурсів
- 2.6.18.1.8 Розподіл спеціалістів
- 2.6.18.1.9 Організація і продуктивність праці. Трудова дисципліна
- 2.6.18.1.10 Технічне нормування праці (норми

II. Теорія і методика архівознавства

- виробітку, розцінки, тарифна система)
- 2.6.18.1.11 Оплата праці
- 2.6.18.1.12 Охорона праці
- 2.6.18.1.13 Робочий час і час відпочинку
- 2.6.18.1.14 Трудова повинність і трудова мобілізація
- 2.6.18.1.15 Трудові конфлікти
- 2.6.18.2 Демографічні характеристики ринку праці
- 2.6.18.2.1 Праця жінок
- 2.6.18.2.2 Праця дітей, молоді
- 2.6.18.2.3 Праця літніх людей
- 2.6.18.2.4 Праця національних меншин
- 2.6.19 Соціальне забезпечення. Доброчинність**
- 2.6.19.0 Загальні питання
 - Відомості загального характеру про організацію соціального забезпечення, соціального захисту малозабезпечених, інвалідів, одиноких громадян
- 2.6.19.1 Державне соціальне забезпечення
 - Відомості про вільний найм робочої сили; вербування, приписні селяни і посесійні робітники
- 2.6.18.1.1 Надання допомоги, пільг
- 2.6.19.1.2 Пенсії (за категоріями)
- 2.6.19.1.3 Компенсації
- 2.6.19.1.4 Соціальне забезпечення за рахунок громадських і кооперативних організацій
- 2.6.19.1.5 Інтернати, будинки інвалідів, людей похилого віку
- 2.6.19.2 Доброчинність
- 2.6.19.2.1 Відомості про діяльність добровільних товариств, комітетів; опікунства
- 2.6.19.2.2 Збирання коштів для надання допомоги різним верствам населення
- 2.6.19.2.3 Пожертви земських і міських самоуправлінь
- 2.6.19.2.4 Діяльність богаділень, будинків догляду за інвалідами
- 2.6.19.2.5 Надання допомоги житлом, продуктами, одягом
- 2.6.19.2.6 Гуманітарна допомога
- 2.6.19.2.7 Приватні пожертви
- 2.6.20 Фінанси. Фінансування**
- 2.6.20.0 Загальні питання
 - Відомості комплексного характеру про наявність, облік, склад трудових ресурсів, потребу в кадрах, кадрову політику держави
- 2.6.18.1 Ринок праці. Трудові ресурси
- 2.6.18.1.1 Відомості про організацію і реорганізацію фінансових органів і установ фінансової системи, фінансову політику держави, правові основи фінансування
- 2.6.20.1 Органи і установи фінансової системи
- 2.6.20.2 Фінансові реформи. Організація процесу фінансування
- 2.6.20.3 Національний (державний) бюджет
 - Відомості про розроблення, узгодження, затвердження бюджету, про контингент бюджетних організацій, про виконання бюджету
- 2.6.20.4 Національний дохід
 - Відомості про обсяг, приріст, розподіл і перерозподіл національного доходу
- 2.6.20.5 Надходження до бюджету
- 2.6.20.5.1 Доходи від державних, колгоспно-кооперативних і громадських підприємств і організацій, державного майна
- 2.6.20.5.2 Доходи від приватних підприємств і майна
- 2.6.20.5.3 Податки і стягнення з населення і підприємств
- 2.6.20.5.4 Державні позики
- 2.6.20.5.5 Державні лотереї
- 2.6.20.6 Витрати державного бюджету
- 2.6.20.6.1 Фінансування народного господарства
- 2.6.20.6.2 Фінансування соціально-культурних заходів
- 2.6.20.6.3 Утримання органів державної влади і управління, суду і прокуратури
- 2.6.20.6.4 Витрати на оборону країни
- 2.6.20.6.5 Фінансування міжнародних економічних і культурних зв'язків
- 2.6.20.6.6 Резервний фонд
- 2.6.20.6.7 Дотації
- 2.6.20.6.8 Виплати державних позик, виграшів
- 2.6.20.7 Місцеві бюджети
 - За аналогією з 2.6.20.3
- 2.6.21 Кредитна система**
- 2.6.21.0 Загальні питання
 - Відомості про види кредиту (комерційний, банківський), принципи кредитування, норми, строки кредитів. Кредитна політика
- 2.6.21.1 Кредитні операції державних банків
- 2.6.21.2 Комерційні кредитні установи (акціонерні комерційні банки, спілки взаємного кредиту)
- 2.6.21.3 Іпотечний кредит
- 2.6.21.4 Ощадні каси
- 2.6.21.5 Страхові компанії
- 2.6.21.6 Пенсійні фонди
- 2.6.21.7 Інвестиційні та холдингові компанії
- 2.6.22 Грошовий обіг**
- 2.6.22.1 Організація грошового обігу
- 2.6.22.1.1 Введення в обіг монет, банківських і казначейських білетів, їх описання
- 2.6.22.1.2 Карбування монет, нагородних знаків, орденів і медалей
- 2.6.22.1.3 Регулювання грошового обігу
- 2.6.22.1.4 Грошові реформи
- 2.6.22.2 Державні цінності

II. Теорія і методика архівознавства

- Облік, придбання, витрачання цінних паперів, дорогоцінних металів і каменів, музейних експонатів, що містять дорогоцінні метали і камені
- 2.6.22.3 Міжнародні розрахунки і фінансування в іноземній валюті
- 2.6.22.3.1 Валютне законодавство
- 2.6.22.2 Валютні операції
- 2.6.22.3 Курс валют іноземних держав
- 2.6.23 Світова економіка**
- 2.6.23.0 Загальні питання
- Відомості про стан і розвиток світової економіки в цілому, економіки окремих континентів та країн світу, еволюцію суспільного способу виробництва, уклади економіки, продуктивні сили, науково-технічний прогрес тощо
- 2.6.23.1 Глобалізація економіки
- 2.6.23.1.1 Зовнішньоекономічні зносини між окремими країнами
- 2.6.23.1.2 Діяльність міжнародних економічних організацій та об'єднань
- 2.6.23.2 Міжнародна торгівля
- 2.6.23.2.1 Кон'юнктура світових товарних ринків
- 2.6.23.3 Міжнародне підприємництво. Діяльність транснаціональних корпорацій
- 2.6.23.4 Міжнародний поділ праці
- 2.6.23.5 Міжнародні науково-технічні зв'язки
- 2.6.23.6 Міжнародна промислова політика
- 2.6.23.7 Міжнародна сільськогосподарська політика
- 2.6.23.8 Міжнародна транспортна політика
- 2.6.23.9 Міжнародна торговельна політика
- 2.6.23.10 Міжнародна екологічна політика
- 2.6.23.11 Міжнародний рух капіталів
- 2.6.23.11.1 Ввіз та вивіз капіталу
- 2.6.23.12 Міжнародна фінансова політика
- 2.6.23.12.1 Міжнародні фінанси
- 2.6.23.12.2 Міжнародні валютні відносини
- 2.6.23.12.3 Платіжний баланс. Валютний курс
- 2.6.23.12.4 Міжнародний ринок капіталу
- 2.6.23.12.5 Міжнародні позики та кредит
- 2.6.23.13 Міжнародні продуктивні сили і науково-технічний прогрес

3. Культура

Загальні питання

3.1 Освіта

3.1.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про становлення і розвиток освіти, реформи в галузі освіти, підпорядкування, керування і контроль органів і установ освіти, педагогічні кадри, педагогічні з'їзди

3.1.1 Дошкільна і сімейна освіта, виховання

3.1.1.0 Загальні питання

За аналогією з 3.1.0

3.1.1.1 Будинки дитини, будинки немовляти, сирітські будинки

3.1.1.2 Дитячі ясла

3.1.1.3 Дитячі садки

3.1.1.4 Дитячі майданчики

3.1.1.5 Спеціалізовані дитячі заклади

3.1.1.6 Виховання та освіта дітей в сім'ї

3.1.1.7 Безпритульність і бездоглядність дітей

3.1.1.7.1 Створення комісій у справах

неповнолітніх, соціальних інспекцій тощо

3.1.1.7.2 Установи для безпритульних і

бездоглядних дітей, (дитячі будинки,

притулки, трудові колонії, трудові

комуни, інтернати, приймально-

розподільні пункти)

3.1.1.8 Опіка, патронаж, усиновлення

3.1.2 Шкільна освіта та виховання

3.1.2.0 Загальні питання

За аналогією з 3.1.0

3.1.2.1 Початкова освіта

Організація і діяльність народних училищ, земських, церковно-приходських, фабрично-заводських, недільних, конфесійних шкіл, училищ при сирітських і виховних будинках, товариствах розповсюдження народної освіти, приватних шкіл і пансіонів; утримання, інспектування цих закладів; організація навчально-методичної і виховної роботи

3.1.2.2 Середня освіта

Організація і діяльність середніх навчальних закладів цивільного, військового і духовного відомств, станові навчальні заклади, утримання недержавних шкіл

3.1.2.2.1 Загальноосвітні школи (школи, інтернати, трудові політехнічні, спеціалізовані, школи-комуни, школи робітничої і сільської молоді, вечірні загальноосвітні, спеціальні школи, національні школи, гімназії, ліцеї тощо)

За аналогією з 3.1.2.1

3.1.2.3 Позашкільна освіта. Самоосвіта

3.1.2.3.0 Загальні питання

За аналогією з 3.1.0

3.1.2.3.1 Ліквідація неписьменності

3.1.2.3.2 Домашня освіта

3.1.2.3.3 Дистанційне навчання

3.1.2.3.4 Самоосвіта

3.1.2.4 Позашкільне виховання

3.1.2.4.0 Загальні питання

За аналогією з 3.1.0

3.1.2.4.1 Будинки дитячо-юнацької творчості, палаци піонерів, дитячі сектори (гуртки) при робітничих і сільських клубах, спеціалізованих установах, товариствах

II. Теорія і методика архівознавства

3.1.2.4.2 Дитячі парки, містечка, ігрові центри та майданчики

3.1.2.4.3 Станції юних техніків, юних натуралістів

3.1.2.4.4 Центри дитячого туризму

3.1.2.4.5 Дитячо-юнацькі табори праці та відпочинку

3.1.2.4.6 Спортивні школи, дитячі стадіони

3.1.2.4.7 Дитячі залізничні, лісництва

3.1.2.4.8 Дитячі художні школи, музичні школи, академії мистецтв

3.1.2.4.9 Малі академії наук

3.1.2.4.10 Дитячі театри

3.1.2.4.11 Дитячі та шкільні бібліотеки

3.1.3 Професійна освіта

3.1.3.0 Загальні питання

За аналогією з 3.1.0

3.1.3.1 Початкова і неповна середня професійна освіта

Ремісничі школи, школи для нижчих військових чинів, промислові і нижчі технічні училища, навчальні майстерні, школи фабрично-заводського учнівства, професійно-технічні, ремісничі училища, училища механізації сільського господарства, курси

3.1.3.2 Середня професійна освіта

Середні спеціальні заклади: промислово-технічні, комерційні, морехідні, артилерійські, інженерні, піхотні, кавалерійські, саперні, фельдшерські, акушерські, театральні училища, художні школи, педагогічні, музичні, культосвітні училища, індустріальні, транспортні, сільськогосподарські юридичні, художньо-промислові технікуми, учительські семінарії, єпархіяльні училища, духовні семінарії, вищі навчальні заклади першого та другого рівня акредитації тощо

3.1.3.3 Індивідуальна професійна підготовка

Навчання у майстра, підмайстри, виробниче навчання, наставництво

3.1.4 Вища освіта

3.1.4.0 Загальні питання

За аналогією з 3.1.0

3.1.4.1 Підготовка до вступу у вищі навчальні заклади

Робфаки, підготовчі курси, факультети довузівської підготовки тощо

3.1.4.2 Підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах

Ліцеї, колегіуми, інститути, університети, духовні академії, навчальні цивільні академії, вищі жіночі курси, консерваторії. Військові академії — див. рубрику 1.2.5

3.1.4.3 Підготовка спеціалістів із вищою освітою для наукової роботи

Бакалаврат, магістратура, аспірантура, докторантура

3.1.4.4 Підвищення та удосконалення кваліфікації спеціалістів із вищою та середньою освітою

Інститути підвищення кваліфікації, удосконалення і перепідготовки спеціалістів, курси підвищення кваліфікації. Майстер-класи

3.2 Наука

3.2.0

Загальні питання

Відомості комплексного характеру про становлення, стан і розвиток науки, керівництво, контроль і координацію діяльності науково-дослідних установ, про правову основу організації науки

3.2.1 Організаційна структура науки

3.2.1.1 Академії наук

Статутні документи, організаційна структура, підпорядкування, основна діяльність, фінансування

3.2.1.2 Галузеві академії наук

За аналогією з 3.2.1.1

3.2.1.3 Академічні наукові установи, наукові центри

За аналогією з 3.2.1.1

3.2.1.4 Галузеві науково-дослідні інститути, наукові центри

За аналогією з 3.2.1.1

3.2.1.5 Наукові товариства

За аналогією з 3.2.1.1

3.2.1.6 Вищі навчальні заклади

Науково-дослідницька робота викладачів та студентів, наукові видання, наукові товариства, конференції тощо
Навчальна робота вузів див.3.1.4.2

3.2.2 Науково-інформаційна діяльність

3.2.2.1 Інформаційні органи

Інститути, центри, бюро науково-технічної інформації, служби науково-технічної інформації підприємств, установ, організацій. Форми та методи роботи інформаційних органів

3.2.2.2 Бібліотеки

Відомості про інформаційно-бібліографічну та науково-дослідницьку діяльність бібліотек, науково-довідковий апарат, наукові видання, конференції тощо. Основна діяльність бібліотек — див.3.7.10

3.2.2.3 Архіви

За аналогією з 3.2.2.2 в т. ч. відомості про наукове використання документів.

II. Теорія і методика архівознавства

- Основна діяльність архівів — див.3.7.12
- 3.2.2.4 Музеї
Відомості про фондові збірки музеїв в т. ч. документальні колекції їх наукову обробку, науково-довідковий апарат, наукові видання, конференції тощо.
Основна діяльність музеїв — див.3.7.11
- 3.2.2.5 Патентні служби та патентна інформація
Видавництва, видання наукової літератури — див.3.4.3.2
- 3.2.3 Наукові кадри
- 3.2.3.0 Загальні питання
Відомості комплексного характеру про наявність, облік, склад і потребу в кадрах, про кадрову політику в галузі науки
- 3.2.3.1 Організаційна структура наукових кадрів
- 3.2.3.1.1 Професійна структура
- 3.2.3.1.2 Посадова та кваліфікаційна структура
- 3.2.3.1.2.1 Науково-керівний персонал
- 3.2.3.1.2.2 Спеціалісти-дослідники
- 3.2.3.1.2.3 Науково-допоміжний персонал
- 3.2.3.1.3 Демографічна структура
- 3.2.3.1.3.1 Жінки-вчені
- 3.2.3.1.3.2 Молоді вчені
- 3.2.3.1.3.3 Відтворення наукових кадрів
- 3.2.3.2 Оцінка діяльності наукових кадрів
- 3.2.3.2.1 Атестація
- 3.2.3.2.2 Присудження наукових ступенів і присвоєння наукових звань. Вищі атестаційні комісії
- 3.2.3.2.3 Присудження наукових премій
- 3.2.3.2.4 Нагородження вищими державними нагородами
- 3.2.3.3 Міграція наукових кадрів. Внесок учених-українців в розвиток науки інших держав. Вчені-іноземці в українській науці
- 3.2.4 Галузева структура науки
- 3.2.4.0 Загальні питання
Відомості комплексного характеру про наукову діяльність відповідних наукових установ, окремих учених та їхні наукові розробки
- 3.2.4.1 Філософські науки
- 3.2.4.1.1 Філософія
- 3.2.4.1.2 Історія філософії
- 3.2.4.1.3 Логіка
- 3.2.4.1.4 Етика
- 3.2.4.1.5 Естетика
- 3.2.4.1.6 Філософія релігії
- 3.2.4.1.7 Філософія історії
- 3.2.4.2 Математичні науки
- 3.2.4.2.1 Математика (арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія)
- 3.2.4.2.2 Вища математика
- 3.2.4.2.2.1 Теорія чисел
- 3.2.4.2.2.2 Математичний аналіз
- 3.2.4.2.2.3 Аналітична геометрія
- 3.2.4.2.2.4 Диференціальна геометрія
- 3.2.4.2.2.5 Вища геометрія
- 3.2.4.2.2.6 Топологія
- 3.2.4.2.2.7 Теорія ймовірності
- 3.2.4.2.2.8 Математична статистика
- 3.2.4.2.2.9 Математична фізика
- 3.2.4.2.3 Математична логіка
- 3.2.4.2.4 Прикладна математика
- 3.2.4.2.5 Кібернетика
- 3.2.4.3 Природничі і технічні науки
- 3.2.4.3.1 Астрономія
- 3.2.4.3.1.1 Астрометрія
- 3.2.4.3.1.2 Радіоастрономія
- 3.2.4.3.1.3 Космогонія, космологія
- 3.2.4.3.1.4 Сонячна система
- 3.2.4.3.1.5 Планетні системи
- 3.2.4.3.1.6 Зорі, туманності і міжзоряне середовище
- 3.2.4.3.1.7 Час і календар
- 3.2.4.3.1.8 Астрофізика
- 3.2.4.3.1.9 Галактична і позагалактична астрономія
- 3.2.4.3.1.10 Позаатмосферна астрономія
- 3.2.4.3.2 Фізика
- 3.2.4.3.2.1 Загальна фізика. Будова матерії. Збереження і перетворення енергії
- 3.2.4.3.2.2 Теоретична фізика і фізика елементарних часток
- 3.2.4.3.2.3 Ядерна фізика. Фізика плазми. Атомна і молекулярна фізика
- 3.2.4.3.2.4 Теоретична механіка
- 3.2.4.3.2.5 Виміри фізичних величин. Метрологія
- 3.2.4.3.2.6 Фізика газів, рідин, полімерів, твердих тіл
- 3.2.4.3.2.7 Радіофізика
- 3.2.4.3.2.8 Акустика. Звук
- 3.2.4.3.2.9 Оптика
- 3.2.4.3.2.10 Експериментальна фізика
- 3.2.4.3.2.11 Термодинаміка
- 3.2.4.3.2.12 Електрика і магнетизм
- 3.2.4.3.3 Технічна фізика і прикладна механіка
- 3.2.5.3.3.1 Технічна механіка, теорія механізмів і машин
- 3.2.4.3.3.2 Теорія пружності. Опір матеріалів
- 3.2.4.3.3.3 Машинознавство і машинобудування
- 3.2.4.3.3.4 Креслення
- 3.2.4.3.3.5 Енергетика
- 3.2.4.3.3.6 Гідротехніка, гідроенергетика
- 3.2.4.3.3.7 Електроакустика
- 3.2.4.3.3.8 Світлотехніка
- 3.2.4.3.3.9 Теплотехніка
- 3.2.4.3.3.10 Електротехніка
- 3.2.4.3.3.11 Радіотехніка

II. Теорія і методика архівознавства

- 3.2.4.3.3.12 Електроніка, радіоелектроніка
- 3.2.4.3.3.13 Інформатика, обчислювальна техніка
- 3.2.4.3.3.14 Автоматика і телемеханіка
- 3.2.4.3.3.15 Бездротовий зв'язок
- 3.2.4.3.3.16 Транспорт
- 3.2.4.3.3.17 Будівництво
- 3.2.4.3.3.18 Комунальне господарство
- 3.2.4.3.3.19 Торгівля
- 3.2.4.3.4 Хімічна фізика
- 3.2.4.3.5 Хімія
 - 3.2.4.3.5.1 Загальні теорії хімії
 - 3.2.4.3.5.2 Фізична хімія
 - 3.2.4.3.5.3 Неорганічна хімія
 - 3.2.4.3.5.4 Органічна хімія
 - 3.2.4.3.5.5 Аналітична хімія
 - 3.2.4.3.5.6 Колоїдна хімія
- 3.2.4.3.4.7 Якісний і кількісний аналіз
- 3.2.4.3.5.8 Прикладна і технічна хімія
- 3.2.4.3.5.9 Хіміко-технологічні науки і металургія
- 3.2.4.3.6 Геологія
 - 3.2.4.3.6.1 Загальна геологія
 - 3.2.4.3.6.2 Геоморфологія
 - 3.2.4.3.6.3 Мінералогія
 - 3.2.4.3.6.4 Динамічна геологія
 - 3.2.4.3.6.5 Тектоніка
 - 3.2.4.3.6.6 Гідрогеологія
 - 3.2.4.3.6.7 Корисні копалини
- 3.2.4.3.5.8 Гірничі справи
- 3.2.4.3.5.9 Фізика земної кулі і земної кори
- 3.2.4.3.5.10 Гідрологія
- 3.2.4.3.6 Фізична географія
 - 3.2.4.3.6.1 Геодезія
 - 3.2.4.3.6.2 Картографія
- 3.2.4.3.7 Метеорологія. Фізика атмосфери
- 3.2.4.4 Біологія
 - 3.2.4.4.1 Загальна біологія
 - 3.2.4.4.2 Походження життя. Цитологія
 - 3.2.4.4.3 Розвиток органічного світу
 - 3.2.4.4.4 Палеонтологія
 - 3.2.4.4.5 Гідробіологія
 - 3.2.4.4.6 Екологія
 - 3.2.4.4.7 Фенологія (сезонні явища в природі)
 - 3.2.4.4.8 Загальна фізіологія
 - 3.2.4.4.9 Мікробіологія
 - 3.2.4.4.10 Молекулярна біологія
 - 3.2.4.4.11 Біотехнології
 - 3.2.4.4.12 Ботаніка
 - 3.2.4.4.12.1 Загальна ботаніка
 - 3.2.4.4.12.2 Екологія. Геоботаніка
 - 3.2.4.4.12.3 Систематика рослин
 - 3.2.4.4.12.4 Генетика рослин
 - 3.2.4.4.12.5 Цитологія рослин
 - 3.2.4.4.12.6 Фізіологія рослин
 - 3.2.4.4.13 Зоологія
 - 3.2.4.4.13.1 Загальна зоологія
 - 3.2.4.4.13.2 Екологія тварин
 - 3.2.4.4.13.3 Цитологія тварин
 - 3.2.4.4.13.4 Систематика тварин
 - 3.2.4.4.13.5 Генетика тварин
 - 3.2.4.4.13.6 Фізіологія тварин
 - 3.2.4.4.14 Сільськогосподарські науки
 - 3.2.4.4.14.1 Агрономія
 - 3.2.4.4.14.2 Агробіологія (генетика, селекція рослин і тварин тощо)
 - 3.2.4.4.14.3 Агрохімія
 - 3.2.4.4.14.4 Ґрунтознавство
 - 3.2.4.4.14.5 Лісознавство
 - 3.2.4.4.14.6 Тваринництво
 - 3.2.4.4.14.7 Ветеринарія
 - 3.2.4.4.14.8 Меліорація та іригація
 - 3.2.4.4.15 Антропологія
 - 3.2.4.4.16 Анатомія і фізіологія людини
 - 3.2.4.4.17 Медичні науки
 - 3.2.4.4.17.1 Патологія, діагностика, терапія
 - 3.2.4.4.17.2 Рентгенологія і радіологія
 - 3.2.4.4.17.3 Фізіотерапія
 - 3.2.4.4.17.4 Фармакологія
 - 3.2.4.4.17.5 Гомеопатія
 - 3.2.4.4.17.6 Геронтологія
 - 3.2.4.4.17.7 Хірургія
 - 3.2.4.4.17.8 Урологія
 - 3.2.4.4.17.9 Онкологія
 - 3.2.4.4.17.10 Стоматологія
 - 3.2.4.4.17.11 Оториноларінгологія
 - 3.2.4.4.17.12 Офтальмологія
 - 3.2.4.4.17.13 Фтизіологія
 - 3.2.4.4.17.14 Венерологія, дерматологія
 - 3.2.4.4.17.15 Невропатологія і психіатрія
 - 3.2.4.4.17.16 Наркологія
 - 3.2.4.4.17.17 Гінекологія, акушерство
 - 3.2.4.4.17.18 Педіатрія
 - 3.2.4.4.17.19 Епідеміологія
 - 3.2.4.4.17.20 Судова медицина
 - 3.2.4.4.17.21 Народна медицина
- 3.2.4.5 Суспільні науки
 - 3.2.4.5.1 Історія
 - 3.2.4.5.1.1 Всесвітня історія
 - 3.2.4.5.1.2 Історія України
 - 3.2.4.5.1.3 Історія СРСР
 - 3.2.4.5.2 Історіографія
 - 3.2.4.5.3 Джерелознавство
 - 3.2.4.5.4 Документознавство
 - 3.2.4.5.5 Архівознавство
 - 3.2.4.5.6 Археографія
 - 3.2.4.5.7 Музеезнавство
 - 3.2.4.5.8 Спеціальні історичні дисципліни
 - 3.2.4.5.9 Археологія
 - 3.2.4.5.10 Етнографія
 - 3.2.4.5.11 Економічна географія
 - 3.2.4.5.12 Соціально-економічна статистика
 - 3.2.4.5.13 Економічна теорія, політична економія
 - 3.2.4.5.14 Юридичні науки

II. Теорія і методика архівознавства

- 3.2.4.5.14.1 Держава і право
- 3.2.4.5.14.2 Право і законодавство. Кодекси законів
- 3.2.4.5.14.3 Галузі права
- 3.2.4.5.14.4 Юридична практика
- 3.2.4.5.15 Воєнні науки
- 3.2.4.5.16 Мистецтвознавство
- 3.2.4.5.17 Літературознавство
- 3.2.4.5.18 Мовознавство
- 3.2.4.5.19 Педагогічні науки
- 3.2.4.5.20 Психологія
- 3.2.4.6 Богословські науки
- 3.2.5 Міжнародне співробітництво в науці**
- 3.2.5.1 Правові засади наукового співробітництва
- 3.2.5.2 Міжнародні наукові центри та організації
- 3.2.5.3 Наукові центри та організації ЮНЕСКО
- 3.2.5.4 Міжнародне співробітництво в окремих галузях знань з окремими науковими центрами
- 3.3 Література**
- 3.3.0 Загальні питання**
Відомості комплексного характеру про стан і розвиток літератури, літературні течії та напрямки, організацію творчої роботи, творчих диспутів, конкурсів, декад, виставок, днів поезії тощо, виникнення та діяльність творчих спілок, літературних об'єднань; про наявність авторських оригіналів літературних творів
- 3.3.1 Художня література**
- 3.3.1.1 Епічні твори (поєми, балади, байки, епопеї, романи, повісті, оповідання тощо)
- 3.3.1.2 Драматичні твори (драми, трагедії, комедії, водевілі, кіносценарії, п'єси для радіо та телебачення)
- 3.3.1.4 Поезія (вірші, тексти пісень)
- 3.3.2 Фольклор**
Казки, легенди, билини, думи, народні пісні тощо
- 3.3.3 Літописання**
- 3.3.4 Публіцистична література**
Памфлети, нариси, фейлетони, сатира і гумор тощо
- 3.3.5 Мемуарна та епістолярна література**
- 3.3.6 Політична та правова література**
- 3.3.7 Наукова та науково-популярна література**
- 3.3.8 Виробнича література**
- 3.3.9 Навчальна література**
- 3.3.10 Довідкова література**
- 3.3.11 Релігійні тексти**
Літургійні та молитовні тексти, «Святе письмо», агіографія, оповіді про святі чудеса, святі місця та культові споруди, історія церкви, теологічні твори
- 3.3.12 Інформаційна література**

3.4 Видавнича справа

3.4.0 Загальні питання

Започаткування друкарства в Україні, розвиток друкарської справи створення та діяльність друкарень, видавництв, становлення друкованих видань, види друкованої продукції

3.4.1 Періодичні видання

3.4.1.1 Газети

3.4.1.2 Журнали

3.4.1.3 Бюлетені

3.4.1.4 Таблоїди

3.4.1.5 Стіннівки

3.4.2 Продовжувані видання

Праці, наукові записки, студії, вісті, збірники, доповіді, щорічники, альма-нахи тощо

3.4.3 Неперіодичні видання

3.4.3.1 Офіційні видання

3.4.3.2 Наукові видання

3.4.3.3 Нормативні видання

3.4.3.4 Виробничо-практичні видання

3.4.3.5 Навчальні видання

3.4.3.6 Довідкові видання

3.4.3.7 Літературно-художні видання

3.4.3.8 Нетекстові видання

3.4.3.9 Нотні видання

3.4.3.10 Картографічні видання

3.4.3.11 Образотворчі видання

3.4.3.12 Рекламні видання

3.4.3.13 Стародруковані видання

3.4.4 Видавництва

3.4.4.0 Загальні питання

За аналогією з 3.4.0

3.4.4.1 Державні видавництва

3.4.4.2 Партійні видавництва

3.4.4.4 Кооперативні видавництва

3.4.4.5 Видавництва наукових організацій і товариств

3.4.4.6 Приватні видавництва, видавці

3.4.4.7 Українські видавництва за кордоном, видавці

3.4.4.8 Видавництва релігійної літератури

3.4.5 Друкарні

3.4.5.1 Державні друкарні

3.4.5.2 Приватні друкарні

3.4.5.3 Кооперативні друкарні

3.4.5.4 Нелегальні друкарні

3.4.5.5 Монастирські, братські, магнатські друкарні

3.5 Засоби масової інформації

3.5.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про становлення, роль, завдання, стан і перспективи розвитку ЗМІ, діяльність ор-

II. Теорія і методика архівознавства

ганів управління, творчих спілок, журналістів

3.5.1 Інформаційні агентства

Заснування, функції, структура і діяльність центральних, зарубіжних та місцевих бюро інформаційних агентств

3.5.2 Електронні мас-медіа

3.5.2.1 Радіомовлення

3.5.2.1.1 Передачі для слухачів в межах держави

3.5.2.1.2 Політичні та публіцистичні передачі

3.5.2.1.3 Виробничі передачі

3.5.2.1.4 Науково-пізнавальні передачі

3.5.2.1.5 Навчальні передачі

3.5.2.1.6 Музичні та розважальні передачі

3.5.2.1.7 Літературно-драматичні передачі

3.5.2.1.8 Спортивні передачі

3.5.2.1.9 Передачі для дітей та юнацтва

3.5.2.1.10 Передачі для зарубіжних слухачів

3.5.2.1.11 Зарубіжні передачі для слухачів

України

3.5.2.1.12 Студії радіопередач, регіональні студії

3.5.2.2 Телебачення

За аналогією з 3.5.2.1 в т. ч. документальні та художні фільми, телеканали

3.5.2.3 Звукозапис

Розвиток звукозапису в країні, застосування різних видів звукозапису (механічний, фотографічний, магнітний) в різних галузях науки, техніки, в радіомовленні, кіно, наукових дослідженнях; форми організації і управління звукозаписом. Студії звукозапису

3.5.2.4 Відеозапис

За аналогією з 3.5.2.3

3.5.2.4.1 Студії відеозапису

3.5.2.5 Кінематограф

Роль, завдання, перспективи розвитку кінематографа як засобу масової інформації

3.5.2.6 Інтернет-видання

Газети, інформаційні сторінки, сайти інформаційних агенцій, радіостудій тощо

3.6 Мистецтво

3.6.0 Загальні питання

Стан і розвиток мистецтва, основні напрямки, течії, стилі, мистецькі школи, товариства аматорів мистецтва, організація консультацій, дискусій, проведення фестивалів, конкурсів, декад, виставок, професійні об'єднання митців (цехи, гуртки, товариства). Творчі спілки тощо

3.6.0.1 Пам'ятки історії та культури (за видами)

Виявлення, охорона, реставрація, популяризація

3.6.0.2 Придбання та зберігання творів мистецтва
Закупівля, відбір на експорт, оцінювання, дозвіл і заборона експорту і імпорту; комплектування музеїв, виставок, галерей творами образотворчого мистецтва

3.6.1 Види мистецтва

3.6.1.0 Загальні питання

За аналогією з 3.6.0

3.6.1.1 Архітектура

Проектні матеріали (розроблення, розгляд і затвердження архітектурно-будівничих креслень), охорона, руйнація, реставрація, відтворення пам'яток архітектури; архітектурні стилі; видатні архітектори

3.6.1.1.1 Містобудування

Планування і забудова міст; проекти, архітектурні плани, архітектурно-будівельні креслення (розроблення, розгляд, затвердження)

3.6.1.1.2 Архітектура житлових і громадських будівель

3.6.1.1.3 Промислова архітектура

3.6.1.1.4 Сільськогосподарська архітектура

3.6.1.1.5 Садово-паркова і ландшафтна архітектура (парки, сквери, бульвари, газони, квітники)

3.6.1.1.6 Архітектура малих форм (кіоски, павільйони, фонтани тощо)

3.6.1.1.7 Архітектура культових споруд

3.6.1.2 Графіка

3.6.1.2.1 Малюнок, гравюра (мідьорит, дереворит, лінорит, офорт тощо), карикатура, акварель, пастель тощо

3.6.1.2.2 Плакат

3.6.1.2.3 Книжкова графіка

3.6.1.2.4 Прикладна графіка

3.6.1.3 Живопис

3.6.1.3.1 Жанри живопису

Історичний, батальний, побутовий, портретний, пейзажний, міфологічний, культовий, анімалістичний тощо

3.6.1.3.2 Види живопису за призначенням

Монументальний, станковий, декоративний, панорама, діорама

3.6.1.3.3 Види живопису за матеріалом і технікою виконання (фреска, темпера, олійний живопис, мозаїка, вітраж тощо)

3.6.1.4 Скульптура

3.6.1.4.1 Жанри скульптури

Історична, батальна, побутова, портретна, культова, міфологічна, анімаційна тощо

Ескізи, описи варіантів скульптурних ансамблів, обговорення проектів, виготовлення авторських примірників, встановлення скульптур і скульптурних ансамблів

II. Теорія і методика архівознавства

- 3.6.1.4.2 Види скульптури за призначенням
Монументальна, монументально-декоративна, станкова, ритуальна тощо
За аналогією з 3.6.1.4.1
- 3.6.1.4.3 Види скульптури за матеріалом і технікою виконання
З металу, каменю, дерева, глини, гіпсу тощо
За аналогією з 3.6.1.4.1
- 3.6.1.4.4 Види скульптури за формою
Кругла скульптура, барельєф тощо
За аналогією з 3.6.1.4.1
- 3.6.1.5 Комп'ютерне мистецтво
 - 3.6.1.5.1 Комп'ютерна графіка
 - 3.6.1.5.2 Комп'ютерне художнє оформлення
 - 3.6.1.5.3 Комп'ютерна реставрація
- 3.6.1.6 Художня фотографія
 - 3.6.1.6.1 Жанри фотографії
(фотопортрет, фотопейзаж, фотонатюр-морт)
 - 3.6.1.6.2 Види фотографії
(фоторепортаж, художній фотомонтаж)
 - 3.6.1.6.3 Фотовиставки
- 3.6.1.7 Декоративно-прикладне мистецтво
 - 3.6.1.7.1 Види декоративно-вжиткового мистецтва
(вишивка, гаптування, художнє ткання, килимарство, художня кераміка, різблення, лозоплетіння, витинання, писанкарство, декоративний розпис, лубки, найвне малярство, художня обробка металу тощо)
 - 3.6.1.7.2 Орнамент
 - 3.6.1.7.3 Художні вироби
 - 3.6.1.7.4 Народні промисли
 - 3.6.1.7.5 Дизайн
 - 3.6.1.7.6 Інтер'єр
 - 3.6.1.7.7 Промислове мистецтво
(художнє конструювання транспортних засобів, знарядь і засобів виробництва, побутової техніки, оформлення упаковки)
 - 3.6.1.8 Естрадне мистецтво
Конферанс, інтермедія, художнє читання, драматичні сцени, куплети, концерти співаків
 - 3.6.1.9 Кіномистецтво та відеомистецтво
 - 3.6.1.9.1 «Німе» кіно
 - 3.6.1.9.2 Хронікально-документальне кіно
 - 3.6.1.9.3 Наукове, науково-популярне кіно
 - 3.6.1.9.4 Дитяче художнє кіно
 - 3.6.1.9.5 Анімаційне кіно
 - 3.6.1.9.6 Художнє кіно
 - 3.6.1.9.7 Мультиплікація
 - 3.6.1.9.8 Відеомистецтво
 - 3.6.1.10 Музичне мистецтво
 - 3.6.1.10.1 Вокальна музика
Рукописи музичних творів, партитур, клавирів, оркестрових партій, партій голосів, автографи нотних рукописів; творча робота над музичними творами (систематизація за видами, жанрами, формами творів), виконавська майстерність
 - 3.6.1.10.2 Інструментальна музика
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.10.3 Вокально-симфонічна музика
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.10.4 Сценічна музика (до спектаклів і кінофільмів)
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.10.5 Духовна музика
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.10.6 Інші види музики
Гімни, сигнальна музика, військова, легка, танцювальна, розважальна тощо
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.10.7 Музика для дітей
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.10.8 Народна музика. Кобзарське мистецтво
За аналогією з 3.6.1.10.1
 - 3.6.1.11 Театр
 - 3.6.1.11.1 Драматичний театр
Відомості про виникнення, становлення, розвиток театрального мистецтва, створення перших театральних труп, мандрівні, придворні, кріпосні та ін. театри; репертуар, програми, афіші; підготовка, випуск і проведення спектаклів (режисерсько-постановочна робота, виконавча майстерність, літературна постановка, режисерські, суфлерські екземпляри п'єс, тексти з помітками акторів); гастролі театрів; творчі спілки театральних діячів
 - 3.6.1.11.2 Музичний театр
Опера, балет, оперета, музична комедія, водевіль, камерний спів тощо
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.3 Ляльковий театр. Тіньовий театр
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.4 Театр пантоміми
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.5 Театр для дітей
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.6 Цирк
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.7 Аматорський театр
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.8 Хореографія
Народні танці, балетні, сценічні танці
За аналогією з 3.6.1.11.1
 - 3.6.1.11.9 Концертні зали. Філармонії

II. Теорія і методика архівознавства

За аналогією з 3.6.1.11.1

3.7 Науково- та культурно-просвітницька робота

3.7.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про становлення, розвиток культурно-просвітницької роботи товариств, установ, про мережу культурно-просвітницьких установ, про перевірку роботи, залучення до неї громадськості, організацію і проведення оглядів-конкурсів, методику проведення культурно-просвітницької роботи тощо

3.7.1 Науково-просвітницькі товариства

«Просвіта», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, «Знання» та ін.

3.7.2 Університети, школи культури, масові навчально-пізнавальні центри, товариства самоосвіти

3.7.3 Лекторії, лекційні бюро, лекторські групи

3.7.4 Планетарії

3.7.5 Екскурсійна робота

Організація туристичних подорожей по Україні, поїздки вихідного дня, сільський зелений туризм; діяльність туристичних та екскурсійних бюро, туристичних фірм, агенцій

3.7.6 Популяризація та користування книгами

3.7.7 Бібліотеки

3.7.7.0 Загальні питання

Відомості про становлення, стан, розвиток бібліотечної системи, книжкові фонди, основні напрямки діяльності, читачський контингент тощо

Наукова діяльність бібліотек — див. 3.2.2.2

3.7.7.1 Публічні і центральні бібліотеки

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.7.2 Наукові та спеціальні бібліотеки

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.7.3 Технічні та галузеві бібліотеки

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.7.4 Масові бібліотеки

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.7.5 Дитячі та шкільні бібліотеки

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.7.6 Бібліотеки громадських організацій

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.7.7 Бібліотеки для сліпих

За аналогією з 3.7.7.0

3.7.8 Читальні

Книгоноші, пересувні бібліотеки, товариства шанувальників книги

3.7.9 Виставки

3.7.9.1 Експонати. Експозиції

3.7.9.2 Дипломанти

3.7.9.3 Павільйони

3.7.9.4 Учасники

3.7.9.5 Екскурсії і відвідувачі

3.7.10 Музеї

3.7.10.0 Загальні питання

Відомості про становлення, стан, розвиток музейної системи, музейні фонди, музейне обладнання, музейну безпеку, фондову, експозиційно-виставкову, екскурсійну роботу, категорії відвідувачів тощо

Наукова робота музеїв — див. 3.2.2.4

3.7.10.1 Національні, державні, комунальні музеї

3.7.10.1.1 Музеї історичного профілю

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.1.2 Художні музеї

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.1.3 Меморіальні музеї

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.1.4 Природничі музеї

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.1.5 Комплексні музеї (краєзнавчі, музей-

заповідники музеї під відкритим небом)

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.2 Народні музеї

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.3 Галузеві (відомчі) музеї

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.4 Музеї спеціального призначення

(навчальні, виробничі, сільські, шкільні та ін.)

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.10.5 Приватні музеї

За аналогією з 3.7.10.0

3.7.11 Колекціонування

3.7.11.0 Загальні питання

Тематика і напрями збиральницької діяльності, міграція колекцій

3.7.11.1 Колекції наукових товариств, установ

3.7.11.2 Приватні колекції. Колекціонери

3.7.11.3 Виставки колекцій

3.7.12 Архіви

3.7.12.0 Загальні питання

Відомості про становлення, стан, розвиток, державне регулювання архівної системи, архівні фонди, документальні фонди ін. установ, створення НАФ тощо

Наукова робота архівів — див. 3.2.2.3

3.7.12.1 Державні архіви

3.7.12.2 Галузеві архіви

3.7.12.3 Приватні, особисті архіви

3.7.13 Клубні заклади

3.7.13.0 Загальні питання

За аналогією з 3.7.0 в т. ч. відомості про анкети народних будинків і клубів

II. Теорія і методика архівознавства

- 3.7.13.1 Клуби, народні будинки
- 3.7.13.2 Будинки селянина, колгоспника
- 3.7.13.3 Будинки і палаци культури
- 3.7.13.4 Будинки народної творчості
- 3.7.13.5 Будинки науково-технічної пропаганди
- 3.7.13.6 Будинки освіти
- 3.7.13.7 Пересувні клуби
- 3.7.13.8 Організація екскурсій
- 3.7.13.9 Гуртки
- 3.7.13.10 Концерти, тематичні вечори, театральні видовищні дійства
- 3.7.13.11 Художня самодіяльність
Аматорський театр — див. 3.6.1.11.7
- 3.7.14 Кінотеатри, кінопересувки
- 3.7.14.1 Репертуари
- 3.7.14.2 Зустрічі акторів з глядачами
- 3.7.15 Сади, парки культури та відпочинку, дендро-та гідропарки
Загальні відомості про створення, розвитку, роботу парків. анкети садів і парків
- 3.7.16 Зоопарки
Загальні відомості про виникнення, стан, розвиток, основні напрямки роботи
- 3.8 Охорона здоров'я
- 3.8.0 Загальні питання
- 3.8.1 Санітарний попереджувальний та поточний нагляд
- 3.8.1.1 Санітарія та гігієна закладів та підприємств
Санітарний нагляд за будівництвом, облаштуванням промислових підприємств, за дотриманням санітарних правил та гігієнічних норм умов праці; санітарно-профілактична робота і контроль за професіями
- 3.8.1.2 Харчова санітарія та гігієна
Санітарний нагляд на підприємствах харчових продуктів, в закладах громадського харчування, торгівлі харчовими продуктами; санітарно-профілактична робота з працівниками харчової промисловості, громадського харчування і торгівлі харчовими продуктами
- 3.8.1.3 Шкільна санітарія і гігієна
За аналогією з 3.8.1.1
- 3.8.1.4 Дошкільна і позашкільна санітарія і гігієна
Санітарія і гігієна в установах дошкільного і позашкільного виховання дітей, в початкових, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах
- 3.8.1.5 Гігієна та санітарія планування, забудови і благоустрою населених пунктів
Санітарне обстеження населених пунктів і окремих об'єктів і розроблення оздоровчих заходів, визначення доціль-

- ності розміщення на території або поблизу один від одного промислових, житлових і громадських будівель, зелених насаджень і інших будівель
- 3.8.1.6 Санітарна охорона атмосферного повітря
Висновки до проектів будівництва газоочисних споруд; контроль за виконанням санітарних заходів щодо попередження, ліквідації забруднення атмосферного повітря шкідливими промисловими викидами і господарсько-побутовими відходами
- 3.8.1.7 Санітарія і гігієна житлових і громадських будівель
Санітарний нагляд за житловими і громадськими будівлями, гігієнічні вимоги до будівельних матеріалів, теплозахисту, звукоізоляції і орієнтації будівель, до повітря, мікроклімату приміщень, їх освітлення
- 3.8.1.8 Гігієна водопостачання і санітарна охорона водоймищ
За аналогією з 3.8.1.6
- 3.8.1.9 Санітарна охорона ґрунтів і очищення населених пунктів
За аналогією з 3.8.1.6
- 3.8.1.10 Особиста гігієна та санітарія побуту
Вироблення гігієнічних правил і норм поведінки людей на виробництві і в побуті, санітарний нагляд за їх дотриманням; заходи щодо особистої гігієни та профілактики
- 3.8.1.11 Боротьба з шумом
Встановлення санітарних норм шуму на виробництві і в побуті; санітарний нагляд за додержанням цих норм; профілактичні заходи щодо зменшення шуму
- 3.8.1.12 Радіаційна гігієна
Розроблення санітарних нормативів та ін. заходів, що забезпечують радіаційну безпеку населення і осіб, які працюють з радіоактивними речовинами; санітарний нагляд за їх дотриманням
- 3.8.1.13 Військова гігієна
Розроблення санітарно-гігієнічних нормативів щодо боротьби з негативною дією факторів зовнішнього середовища на здоров'я військовослужбовців; санітарний нагляд за їх дотриманням; санітарно-профілактична робота серед військовиків збройних сил
- 3.8.2 Лікувально-профілактична допомога населенню
- 3.8.2.0 Загальні питання
Становлення, стан і розвиток лікувально-профілактичної допомоги, мережа

II. Теорія і методика архівознавства

лікувально-профілактичних установ, контроль за їхньою роботою; винайдення, випробування і впровадження нових лікувальних засобів і методів лікування

3.8.2.1 Медичне обслуговування населення

Оздоровчі пункти, медичні санітарні частини; консультації; лікарні, клініки, шпиталі; лазарети, пологові будинки; поліклініки, амбулаторії; швидка та невідкладна допомога, пункти, переливання крові, диспансери

3.8.2.1.1 Надання лікувальної допомоги і

здійснення необхідних профілактичних заходів, в т. ч. лікувальної фізкультури; історії захворювань, аркуші лікувальних призначень, контрольні карти, книги запису і протоколи патолого-анатомічних розтинів; обмін досвідом лікарської практики

3.8.2.2 Лікування масових і поширених

захворювань

(туберкульоз, серцево-судинні, онкологічні захворювання)

За аналогією з 3.8.2.1

3.8.2.3 Лікування професійних захворювань

За аналогією з 3.8.2.1

3.8.3 Санітарно-просвітницька робота

3.8.3.0 Загальні питання

Становлення, стан і розвиток санітарно-просвітницької роботи, мережа санітарно-просвітницьких установ, контроль за їхньою роботою

3.8.3.1 Епідемії. Боротьба з епідеміями

Попередження і боротьба з особливо небезпечними інфекційними захворюваннями, в т. ч. робота експедицій і загонів в боротьбі з пандеміями; проведення досліджень щодо попередження особливо небезпечних захворювань; виконання заходів щодо ліквідації спалахів інфекційних захворювань

Карантин

Ізоляція і госпіталізація інфекційних хворих; запровадження карантину на підприємствах і в установах, серед окремих груп населення

3.8.3.1.1 Дезінфекційна справа

Дезінфекція, дезинсекція, дератизація

Проведення дезінфекційних заходів, зоологічних винищувальних та ін. санітарно-профілактичних заходів з метою знищення комах, гризунів та ін., які розносять інфекційні захворювання

3.8.3.1.2 Профілактичні і превентивні щеплення

(в т. ч. робота пастерівських пунктів)

Плани проведення щеплень і хід їх виконання

3.8.4 Санітарно-курортне лікування

3.8.4.0 Загальні питання

За аналогією з 3.8.3.0

3.8.4.1 Курорти

Профіль курортів. Діяльність та використання курортів, організаційна діяльність

3.8.4.2 Санаторії

За аналогією з 3.8.4.1

3.8.4.3 Будинки відпочинку

За аналогією з 3.8.4.1

3.8.4.4 Грязелікувальні, кліматолікувальні станції

За аналогією з 3.8.4.1

3.8.5 Медикаментозна допомога. Аптечна справа

3.8.5.1 Загальні питання

Медикаментозне обслуговування населення (аптеки, аптечні установи)

Становлення, розвиток, стан аптечної системи. Відпуск, зберігання, транспортування медикаментів, перев'язувальних матеріалів, спецінструментарію; правила зберігання, обліку і відпуску отруйних, наркотичних засобів і бланків на наркотичні речовини; організація аптечного контролю за якістю ліків

3.8.5.2 Протезування

Організаційна діяльність протезно-ортопедичних госпіталів і протезних майстерень; лікарський контроль за якістю протезів; обслуговування хворих та інвалідів війни, диспансеризація хворих

3.8.6 Народна (нетрадиційна) медицина

3.9 Фізкультура і спорт

3.9.0 Загальні питання

Відомості комплексного характеру про стан і розвиток фізкультури і спорту, про організаційну діяльність керівних органів фізкультури і спорту; контроль роботи низових організацій; організація і проведення спортивних заходів з усіх видів спорту і фізкультурних свят, парадів

3.9.1 Фізкультурно-масова та оздоровлювальна робота

Організація роботи ДСТ, спортивних клубів, фізкультурних колективів здоров'я, спортивних шкіл; організація оглядів-конкурсів спортивних колективів, оздоровлювально-масової роботи (виробнича гімнастика, групи здоров'я, табори тощо)

3.9.2 Окремі види спорту

II. Теорія і методика архівознавства

Відомості про становлення стан розвитку. Спортивні команди, тренування, спортивні змагання, видатні спортсмени та тренери, участь у міжнародних змаганнях та олімпійських іграх

- 3.9.2.1 Автомобільний спорт
- 3.9.2.2 Альпінізм, спортивний туризм (туристичні бази, альпіністські табори тощо)
- 3.9.2.3 Бокс
- 3.9.2.4 Боротьба (вільна, класична, самбо, дзюдо, у-шу, джиу-джитсу)
- 3.9.2.5 Важка атлетика (гирия, штанга)
- 3.9.2.6 Велосипедний спорт (гонка по треку і шосе, крос)
- 3.9.2.7 Водний спорт (плавання, стрибки, фігурне плавання, підводне, плавання, гребля, буєрний спорт, водомоорний спорт, водний моделізм тощо)
- 3.9.2.8 Гімнастика (спортивна, художня, акробатика)
- 3.9.2.9 Кінний спорт (біги, скачки, джигітування, вольтижування)
- 3.9.2.10 Ковзанярський спорт (швидкісний біг, фігурне ковзання)
- 3.9.2.11 Легка атлетика (біг, кроси, стрибки, кидання молота, штовхання ядра, диск, ходьба, багатоборство)
- 3.9.2.12 Лижний спорт (швидкісний біг, гірськолижний спорт, стрибки з трампліна, біатлон)
- 3.9.2.13 Мотоциклетний спорт (гонки по треку і шосе, крос)
- 3.9.2.14 Повітряний спорт (парашутизм, планеризм, авіамоделізм)
- 3.9.2.15 Санний спорт, бобслей
- 3.9.2.16 Спортивне полювання
- 3.9.2.17 Спортивне риболовля
- 3.9.2.18 Стрільба (пістолет, гвинтівка, лук)
- 3.9.2.19 Фехтування, рукопашний бій (шпаги, рапіри, шаблі, штиковий бій, з короткою зброєю)
- 3.9.2.20 Змішані спортивні багатоборства
- 3.9.2.20.1 Сучасне п'ятиборство (пентатлон)
- 3.9.2.20.2 Двоборство
- 3.9.2.20.3 Десятиборство
- 3.9.2.20.4 Морське сучасне багатоборство
- 3.9.2.20.5 Повітряне сучасне багатоборство
- 3.9.2.21 Спортивні ігри
- 3.9.2.21.1 Бадмінтон
- 3.9.2.21.2 Баскетбол
- 3.9.2.21.3 Бейсбол
- 3.9.2.21.4 Водне поло
- 3.9.2.21.5 Волейбол
- 3.9.2.21.6 Гандбол
- 3.9.2.21.7 Гольф
- 3.9.2.21.8 Крокет

- 3.9.2.21.9 Настільний теніс
- 3.9.2.21.10 Пушбол
- 3.9.2.21.11 Регбі
- 3.9.2.21.12 Теніс
- 3.9.2.21.13 Футбол
- 3.9.2.21.14 Хокей
- 3.9.2.21.15 Шахи, шашки
- 3.9.2.22 Національні види спорту

3.10 Побут

3.10.0 Загальні питання

Суспільний і домашній побут різних станів і верств населення, відомості про житлові умови, надання допомоги населенню, підвищення культурного рівня; постачання, комунальне обслуговування; становище жінки в суспільстві і сім'ї, боротьба з пережитками минулого в побуті тощо

3.10.1 Суспільний побут

Відомості про події, заходи, що характеризують суспільно-побутову сторону життя населення; гуляння, карнавали, ігри, фестивалі, організація святкових церемоній; народні свята, народні звичаї; календарні та інші обряди, релігійні свята; облаштування торгових майданів, дворів, місць для сходок, зборів, процедури оповіщення людей

3.10.2 Домашній побут

Національні особливості домашнього побуту, сімейний устрій, сімейні відносини; родинні звичаї і обряди (при народженні, одруженні, похованні тощо)

3.11 Релігія

3.11.0 Загальні відомості

Ранні дохристиянські вірування; утвердження християнської церкви, церковні реформи, міжконфесійне протистояння; перехід з однієї віри в іншу; будівництво, реконструкція культових споруд; економічний стан церков, монастирів; служителі культу, чернецтво, духовно-лицарські та чернечі ордени

3.11.1 Держава і церква. Атеїзм

3.11.1.1 Політика держави стосовно релігії і церкви

3.11.1.2 Відокремлення церкви від держави

3.11.1.3 Відокремлення школи від церкви

3.11.1.4 Зв'язок державних органів з релігійними установами

3.11.1.5 Атеїстична пропаганда

3.11.2 Релігійно-адміністративні одиниці

3.11.3 Релігійно-церковні установи, організації, об'єднання

3.11.4 Ставлення церкви та філософсько-теологічних шкіл до ідеологічних течій,

II. Теорія і методика архівознавства

суспільно-політичних рухів, національних, расових проблем

3.11.5 Організаційно-практична діяльність церков. З'їзди, конференції, собори

3.11.6 Релігійне виховання (духовні (церковні) школи, недільні школи)

3.11.7 Релігія та мистецтво

3.11.8 Релігійні напрямки, течії

3.11.8.1 Християнство

3.11.8.1.1 Православ'я

3.11.8.1.2 Католицизм

3.11.8.1.3 Протестантизм, уніатство

3.11.8.1.4 Інші християнські вірування

3.11.8.2 Іслам

3.11.8.3 Іудаїзм

3.11.8.4 Індуїзм

3.11.8.5 Буддизм

3.11.8.6 Конфуціанство

3.11.8.7 Інші релігії та вірування

3.11.9 Сучасні окультні та містичні течії

3.11.10 Сектантство. Язичництво. Шаманство

3.11.11 Місіонерство

Наталія Христова

ГРОШОВА ОЦІНКА ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Кінець XX ст. ознаменувався розвитком процесів демократизації суспільства, нових інформаційних технологій, розширенням сфер міжнародних зв'язків на світовому та регіональному рівнях. Ці явища сприяли сформуванню нових підходів до реалізації технологій збирання, опрацювання й використання архівної інформації, розширенню доступу до документів Національного архівного фонду України (НАФ), зумовили лібералізацію правил користування ними. Розширення сфери платних послуг¹, що надають архівні установи нашої країни в сучасних умовах, стимулювали появу нових напрямів використання інформації, зокрема з комерційною метою, і пов'язані, перш за все, з необхідністю визначення вартості документів НАФ.

Правове підґрунтя для здійснення грошової оцінки було закладено в частині третій ст. 10 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», де зазначено, що «документи Національного архівного фонду підлягають грошовій оцінці як культурні цінності і водночас об'єкти рухомого майна»². Але варто наголосити на тому, що грошова оцінка в законі не є самоціллю, оскільки головне її завдання полягає не тільки у визначенні вартості документа, але й у створенні такої системи оцінювання, яка була б в змозі ефективно захищати законні інтереси держави, юридичних і фізичних осіб — власників документів НАФ, а також сприяти забезпеченню збереженості документів.

Активний пошук шляхів вирішення цієї проблеми зумовив звернення до інтелектуального набуtku попередніх поколінь істориків, архівістів щодо розв'язання аналогічних за-

вдань, та об'єктивного аналізу того досвіду, який існує сьогодні Україні та за її межами.

Вивчення світової практики оцінювання архівних документів, як предметів колекціонування, засвідчило, що вона базується виключно на шкалі аукціонних цін найвідоміших аукціонних фірм, наприклад, Сотбі або Крісті, і не регулюється нормами і методиками.

В колишньому СРСР, а згодом на пострадянському просторі, через відсутність легального ринку архівних документів, визначення їх ціни ґрунтувалося на практичному досвіді експертів, носило несистемний, і часто — довільний характер, і здійснювалося у разі придбання документів у державну власність³.

Отже, попереднє ознайомлення зі станом розроблення проблеми переконливо доводило, що її слід розглядати комплексно та запропонувати якісно нові концептуальні підходи до грошової оцінки документів. Закономірно, що саме комплексний підхід став методичним підґрунтям «Методики грошової оцінки документів Національного архівного фонду», розробленої Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства. Методика передбачає оцінювання власне інформації документа, та документа загалом, з урахуванням цінності матеріального носія, витрат на його створення, опрацювання, зберігання тощо.

Використання норм Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» та інших нормативно-правових актів, дозволило визначити особливості оцінювання документів не тільки як пам'яток культури і джерел історичної інформації, а з урахуванням їх специфіки як рухомого майна.

II. Теорія і методика архівознавства

Комплексний підхід дозволив також спрогнозувати необхідність проведення грошової оцінки документів НАФ у таких випадках:

- вилучення документів з НАФ;
- здійснення цивільно-правових угод, пов'язаних з передаванням права власності або права користування, а також договорів про зберігання документів НАФ, що не належать державі чи територіальним громадам;
- здійснення угод, пов'язаних з передаванням права тимчасового користування документами НАФ, що належать державі чи територіальним громадам, у випадках, установлених законодавством;
- визначення розміру збитків, яких зазнав власник документів НАФ або уповноважена ним особа унаслідок їх неналежного зберігання, що призвело до пошкодження, псування, нестачі, підроблення, розкрадання, незаконного вивезення або незаконної передачі іншій особі, а також знищення;
- проведення обов'язкового страхування унікальних документів НАФ, а також страхування інших документів НАФ у разі їх депонованого зберігання, видавання для реставрації, експонування чи іншого користування поза архівними установами, перевезення на нове місце зберігання, зокрема, за межі України та в інших випадках, передбачених законодавством.

Методикою передбачається проведення грошової оцінки експертно-перевірними комісіями державних архівних установ, державних наукових установ, фондово-закупівельними комісіями музеїв та експертно-оціночними комісіями бібліотек, до складу яких включаються досвідчені архівісти, представники наукової і творчої громадськості, інші фахівці залежно від профілю архівної установи⁴, а також суб'єктами оціночної діяльності — суб'єктами господарювання, які отримали сертифікат відповідного напряму та спеціалізації, як того вимагає законодавство про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність. Але незалежну грошову оцінку документів як рухомого майна (нематеріальних активів) у разі укладання договору застави, визначення розміру збитків або їх відшкодування власнику документів під час розв'язання спорів, пов'язаних з майновими правами, мають здійснювати виключно суб'єкти оціночної діяльності.

Синтез архівознавчих та інформаційних підходів дозволив чітко визначити в Методиці основні критерії цінності документів, що вже сформульовані в сучасній архівістиці⁵, і мо-

жуть використовуватися під час проведення грошової оцінки. До основних в Методиці віднесено такі критерії:

інформаційна цінність (значущість інформаційних характеристик документа для суспільства, держави, особи);

цінність для споживачів (характеристики ознак, що визначають інтерес до документа покупця);

цінність, зумовлена збереженістю документа (характеристики складових і якісних ознак матеріальної основи документа).

Кожен із зазначених критеріїв складається з низки часткових, які деталізують зміст основного критерію.

Критерії інформаційної цінності:

— номінал документа — вид документа, який відображає його правовий статус, загальний характер закладеної інформації;

— автор/адресат — установа (особа), причетна до створення, оформлення, обігу, інших видів функціонування документної інформації, її значення в житті суспільства;

— зміст документа — значущість відображених подій у житті суспільства, особи або групи осіб, час подій, рівень складності документа, наявність письмових позначок;

— новизна інформації — ступінь поширення (оприлюднення) документної інформації;

Критерії споживчої цінності:

— оригінальність — оригінал, фальсифікат часу створення оригіналу, сучасна підробка;

— масштаб значущості документа — належність до світової, міжнародної, національної, міжрегіональної, міжгалузевої, регіональної, галузевої, місцевої, особистої культурної спадщини;

— хронологічна належність документа — час створення документа, його значущість у певні періоди історії суспільства;

— зовнішні особливості документа — наявність або відсутність матеріалів і реквізитів, від яких залежить його цінність;

— рівень попиту на подібні документи.

Критерії цінності, зумовлені збереженістю документа:

— збереженість носія — стан паперу, пергамену, плівки, скла або іншого носія, можливість усунення наявних пошкоджень;

— збереженість тексту — чіткий, з частковими/значними пошкодженнями, можлива реставрація, неможливе повне відновлення тексту;

— режим зберігання — відсутність чи необхідність додаткових витрат на спеціальне обладнання для забезпечення оптимальних умов зберігання документа;

— ступінь ризику — відсутність чи наявність дій, вчинення яких може спричинити пошкодження документа.

Зазначені критерії дають практично повну характеристику документа, але у разі потреби можна вводити додаткові критерії, пов'язані з його змістом, споживчою цінністю, станом носія інформації тощо.

Основний акцент у Методикі було зроблено на організації роботи з грошового оцінювання, строках його проведення та оформленні результатів роботи, що пояснюється специфікою жанру Методики як нормативного акта, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України. Втім, слід визнати, що Методика не дає роз'яснень щодо застосування критеріїв або здійснення страхового оцінювання. Це зумовлює розроблення у подальшому відповідних офіційних документів. Зокрема, вже підготовлено Примірну шкалу оцінок документів за критеріями, де кожному з них відповідає певна кількість балів, Примірну шкалу цін документів за рангами, що стануть надійним інструментом для експертів при проведенні грошової оцінки, а також визначено процедуру оцінювання, яка включає такі основні процеси:

у разі проведення грошової оцінки комісіями:

1) Оформлення документів для здійснення грошової оцінки, що передбачає:

а) видання наказу відповідною державною архівною установою, державною науковою установою, музеєм, бібліотекою про проведення грошової оцінки документів НАФ;

б) подання заяви власника документів або особи, у якій документи перебувають на законних підставах, про проведення оцінки відповідною державною архівною установою, державною науковою установою, музеєм, бібліотекою.

2) Передавання документів, що підлягають грошовій оцінці, на підставі акта приймання-передавання документів, складеному представниками відповідної державної архівної установи, державної наукової установи, музею, бібліотеки з одного боку, та замовником оцінки, з другого.

3) Наукове атрибутування, ознайомлення з інформацією Інтернет, інших джерел інформації.

4) Проведення попередньої експертної оцінки документів кожним членом комісії.

При попередній експертній оцінці документа кожен експерт за Примірною шкалою оцінок документів за критеріями визначає кількість

балів конкретного документа за кожним критерієм і визначає ранг документа шляхом підсумовування балів у Таблиці визначення рангу документа.

Відповідно до встановленого рангу за Примірною шкалою цін документів за рангами експерт робить висновок щодо вартості документа.

Рішення щодо вартості документа НАФ приймається більшістю голосів членів комісії, присутніх на засіданні. У разі рівного розподілу голосів рішення, за яке віддав свій голос голова ЕПК, є ухвальним.

6) Затвердження протокольним рішенням ЕПК узгодженого рангу та вартості документів НАФ.

7) Складання ЕПК акта грошової оцінки.

Акт грошової оцінки є документом, що містить інформацію про власника документів або уповноважену ним особу, мету оцінки, висновки про вартість документів НАФ. Заповнені таблиці визначення рангу документів НАФ та висновки експертів — членів ЕПК про вартість документа, що оцінюється, додаються до акта грошової оцінки.

У разі проведення незалежної грошової оцінки документів НАФ суб'єктами оціночної діяльності — суб'єкти господарювання, використовуються усі бази оцінки, що відповідають ринковій вартості та неринковим видам вартості. База оцінки обирається відповідно до мети, з якою проводиться оцінка документів, їх особливостей та нормативно-правових вимог Фонду державного майна України.

Незалежні експерти можуть використовувати критерії, запропоновані Методикою. З метою правильного віднесення об'єкта оцінки до певної групи номіналів документів, встановлення автора/адресата документа, визначення ступеню поширення (оприлюднення) інформації про документ, ступеню його оригінальності, масштабу значущості, хронологічної належності тощо до оцінки можуть залучатися відповідні спеціалісти та установи, уповноважені проводити такі експертизи.

Незалежна грошова оцінка документів НАФ проводиться, переважно, із застосуванням порівняльного та дохідного методичних підходів. Застосування методів витратного підходу не рекомендується, у зв'язку з незначним впливом у більшості випадків матеріальних витрат, пов'язаних зі створенням документа (носія інформації та інформації, яку він містить), на його вартість.

Під час застосування методів порівняльного підходу опрацьовується інформація щодо

II. Теорія і методика архівознавства

цін продажу та пропозицій вітчизняного та світового ринків на подібні за видами та хронологічною приналежністю документів. У разі застосування методів дохідного підходу для визначення доходу від користування документами опрацьовується інформація щодо плати за користування подібними документами та аналізуються зобов'язання угод, укладених користувачем з власником документів або уповноваженою ним юридичною чи фізичною особою. Інформацією для визначення валового доходу є плата за надане право користування подібними документами.

Отже, можна говорити про те, що на законодавчому рівні пропонується «Методика грошової оцінки документів Національного архівного фонду» заклала підґрунтя проведення цієї роботи. Але перед архівістами постає завдання подальшого удосконалення цієї Методики, пристосування її для практичної реалізації основних положень, розроблення низки посібників. Методично, організаційно, технологічно грошове оцінювання документів має координуватися Державним комітетом архівів України та Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися державними архівними установами» // ОВУ. — 1998. — № 19. — С. 29. — ст. 684;

Лариса Драгомірова

ОПТИМАЛЬНА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ: МЕТОДОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ І ТЕХНОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ (науково-практичний коментар до третього розділу Основних правил роботи державних архівів України)

Основні правила роботи державних архівів України (надалі — *Правила*) є першою спробою концентрованого і системного викладення основних правових, методологічних і методичних положень, що регламентують діяльність архівів і у своїй загальній частині поширюються на діяльність інших архівних установ¹. Ці положення ґрунтуються на подеколи ревізійністських і новаторських позиціях щодо традиційно усталених в теорії і практиці архівної справи уявлень і понять, переосмисленні та певному коригуванні професійної терміносистеми, переорієнтації та уточненні окремих норм чинних підзаконних

Порядок надання державними архівними установами допомоги юридичним і фізичним особам, які є власниками документів Національного архівного фонду, у поліпшенні умов зберігання, реставрації, консервації, створенні страхового фонду і фонду користування документами // Вісник Державного комітету архівів України. — 2002. — Вип. 2(10). — С. 126–128.

² Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Вісник Державного комітету архівів України. — 2002. — Вип. 1(9). — С. 5–25.

³ Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII–XX вв., рукописных книг, актов и других материалов эпохи феодализма / ГАУ при Совете Министров СССР. — М., 1971. — 76 с.; Методические рекомендации по денежной оценке актов документов эпохи феодализма и капитализма, рукописных и старопечатных книг, документов личного происхождения XVIII–XX веков, приобретаемых в собственность государства / ГАУ при Совете Министров СССР. — М., 1983. — 88 с.

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду» // Вісник Державного комітету архівів України. — 2002. — Вип. 4(12). — С. 37.

⁵ Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД. — К., 1999. — 18 с.

актів. Оскільки Правила за жанром — узагальнюючий кумулятивний нормативний документ, положення якого є лише резюмуючими «вершечками» науково-теоретичної думки, викладеними для їх практичного застосування, оскільки усі «корінці» цієї думки залишаються «за кадром»; оскільки значна частина «вершечків» базується на виключно авторських «корінцях» і наші Правила лише обмежено можуть розглядатися як авторська чи редакційна компіляція, то і впровадження цих Правил має передбачати розкриття усього «закадрового» теоретичного і правового контексту. Без такого супроводу, його аналізу

і сприйняття спеціалістами архівів практична реалізація норм Правил буде значно ускладнена, а в окремих аспектах навіть унеможливлена. *Кардинально нова роль архівів в життєдіяльності суспільства і передусім в управлінні якісно новою категорією — Національним архівним фондом — неухильно вимагає і формування якісно нового типу архівіста-професіонала, особливо в архівах центрального і регіонального рівня.* Вже замало бути просто практиком, із звуженим світоглядом техніка-виконавця або вузько орієнтованого спеціаліста, ізоляційно замкненого на «специфіку» своєї роботи — динаміка самого життя, мета, завдання і потреби галузі вимагатимуть іншого, і вимагатимуть у зростаючій прогресії. Тож зверхне ставлення до «теорії», нерозуміння її впливу на перебіг практичних процесів і зворотного зв'язку є неприпустимим. *Підвищення рівня професійної теоретико-методичної підготовки має бути першою сходинкою на шляху впровадження основного нормативно-методичного документа.*

Щодо третього розділу Правил, «оголення підводної частини айсберга» значно ускладнюється тим, що проблемні питання організації документів практично залишилися поза колом функціональних обов'язків профільних відділів Держкомархіву та поза увагою української архівознавчої громадськості в цілому. Фактично лише науковці УНДІАСД вивчали ці питання в рамках роботи над Правилами та посібником «Робота з документами особового походження в державних архівах України», зокрема, досліджувались специфічні особливості різних класифікаційних груп та специфіка практичної роботи з ними в архівах, можливості вироблення єдиних принципів організації для усіх класів документів, а також інтегрування методики обліку і описування нефондово організованих документів у традиційно усталені фондові системи. З цією метою було організовано науково-методичний семінар «Організація роботи з кінофотофонодокументами та відеофонограмами в загальних державних архівах» (лютий 2000 р.), ґрунтовно вивчався досвід роботи ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, російських державних архівів федерального рівня та об'єднання «Мосгорархів»², аналізувалися науковий доробок колег з Всеросійського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства, а також напрацювання американських та європейських архівістів. В результаті проведеної роботи уведено норми щодо роботи з аудіовізуальними та електронними документами до 3, 4, 6, 8 розділів Правил, уточ-

нено і доповнено окремі норми 7-го розділу, на основі аналізу і розвитку положень праці Н.І. Леонтьєвої³ вироблено концептуальні засади єдиної методики організації, обліку і описування документів особового походження в межах полівидових фондів⁴. Набутий досвід використано також в процесі розроблення проектів нового термінологічного стандарту та стандарту архівного описування⁵. Водночас глибоке концентрування професійної уваги і зусиль виключно на написанні текстів нормативно-методичних документів призвели до самосування від висвітлення цих проблем на сторінках галузевих періодичних видань, виступів на наукових форумах тощо, — і подальшого утворення певної лакуни в оприлюдненні «корінців» теоретико-прикладного аналізу і синтезу на цьому напрямку розвитку архівної справи. Скажімо, у хрестоматії для студентів⁶ вміщено текст однієї з проміжних редакцій розділу Правил, а відповідний розділ підручника⁷ практично викладено за текстом цієї редакції. Отже, постає нагальна потреба в забарвленні «білої плями», обґрунтуванні та роз'ясненні норм Правил передусім для широкого архівного загалу. Як автор розділу, я спробую, не удаючись до історіографічних екскурсів та уникаючи надмірного теоретизування, викласти власне бачення і обґрунтувати власну позицію у необхідно-мінімальному теоретичному зрізі та у проекції на практичні потреби галузі.

Організація документів НАФ як процес: його сутнісне розуміння і наукова основа

Визначення поняття. Маю констатувати, що дотепер не було чітко узгодженого єдиного розуміння цього поняття: чинний термінологічний стандарт⁸ його взагалі не розглядає; у словнику «Архівістика»⁹ вміщено загальний термін «організація документів архіву», під яким розуміється змістовно невизначений «технологічний цикл», що складається з «процесів класифікації, обліку, науково-технічного опрацювання та розміщення архівних документів». Як бачимо, визначення поняття підміняється переліком дотичних до нього видів архівних робіт — відповідно і у середовищі архівістів (а втім, і науковців) набуло поширення стійке отождоження організації документів з тими або іншими архівними роботами (найчастіше з класифікацією як такою та з організацією розміщення документів у сховищах) чи й навіть окремими напрямками діяльності архівів. То що ж саме ми розуміємо під поняттями «організація документів НАФ» та «організація документів архіву»?

II. Теорія і методика архівознавства

У Правилах «організація документів НАФ» визначається як «комплекс ... заходів, спрямованих на визначення структури НАФ, формування ієрархічно пов'язаних документальних комплексів з метою збереження їх цілісності та підвищення систем інтелектуального доступу до них». Похідним від такого трактування має бути і визначення поняття «організація документів архіву», тобто організація усього документального масиву, що зберігається в будь-якій архівній установі, незалежно від того, належать ці документи до НАФ чи ні. Наведене у Правилах визначення є дещо новаторським і ґрунтується передусім на новому баченні:

— *організації архівних документів як комплексного інтелектуально-технологічного циклу, практичним результатом якого є формування багатощаблевої ієрархії взаємопов'язаних груп документів задля збереження інформаційної цілісності цих груп із врахуванням вимог забезпечення фізичної збереженості належних до них документів;*

— *організації документів НАФ як комплексного багаторівневого процесу структурування загальнонаціональної джерельної документальної бази.*

Отже, це — «повний цикл будівництва багатопверхових документальних споруд», що здійснюється у певному системному порядку. Але яким має бути цей системний порядок? На яких засадах і з якою метою він здійснюється? Архівне зберігання взагалі здійснюється з метою збереження утримуваних документів, під яким ми розуміємо не тільки їх фізичне збереження, але й збереження їх інформаційної цілісності. Фізичне збереження передбачає фізичну (фізико-хімічну) збереженість кожної одиниці зберігання, тобто збереженість матеріальної основи носія(ів) інформації — дискретного (відокремленого) матеріального об'єкта або відокремленої сукупності таких об'єктів — та збереженість знаків окремої документної інформації, зафіксованих на цьому носії(цях носіях). Збереженість інформаційної цілісності документів розуміється значно ширше.

Збереження інформаційної цілісності архівних документальних комплексів. Отже, необхідними передумовами ефективного засвоєння архівістами норм Правил щодо організації документів та їх практичного застосування є чітке уявлення про те, *що ж саме розуміється під «інформаційною цілісністю документальних комплексів», чому постає необхідність її збереження і яким чином це*

може і має бути забезпечено. Таке уявлення передусім має ґрунтуватися на чіткому розумінні поняття «архівний документ», «документ НАФ» як об'єкта архівної справи та як історичного джерела (джерела будь-якої ретроспективної інформації).

Закон України «Про інформацію»¹⁰ дає таке визначення документа в інформаційних відносинах: «передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці та іншому носії». Трактування терміну «документ» у межах архівознавчої науки в пострадянському періоді зазнало значної трансформації: від визначення «матеріальний об'єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у заведеному порядку і має відповідно до чинного законодавства юридичну силу»¹¹, до визначень: «зафіксована на матеріальному носії інформація з реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати»¹², «запис інформації на матеріальному носії, основна функція якого — збереження і передавання інформації у просторі і часі»¹³, «інформація»¹⁴, зафіксована на матеріальному носії, основною функцією якого є її збереження та передавання»¹⁵.

Отже, *документ як такий — це, власне, певна інформація*, що: 1) розглядається як неподільна інформаційна одиниця, яку за певними ознаками можна ідентифікувати; 2) потребує обов'язкової фіксації на тому чи іншому носії — матеріальному об'єкті, що спеціально виробляється саме з метою збереження інформації (порівняймо: графіті на паркані чи на стіні ліфтової кабіни та аркуш паперу з певним цілісним текстом чи фрагментом цілісного тексту); 3) за своїм функціональним **призначенням** може бути розрахований на одноосібного, певного колективного чи масового користувача — *саме у тій матеріальній формі, в якій її зафіксовано*¹⁶, а отже, може бути не тільки оригіналом або копією, призначеним для внутрішнього чи обмеженого службового користування, а й тиражованим виданням у традиційній книжковій формі, у формі фотокомплекту, аудіокасети тощо.

Отже, можемо резюмувати: під загальним поняттям *архівний документ* розуміється *документ*, що: 1) від утворення був об'єктом діловодства і/або був складовою певного документального фонду¹⁷, тобто такий, що не є тиражованим виданням, призначеним для масового користування; 2) що став **об'єктом**

архівної справи, тобто втратив функціональну практичну цінність, припинивши виконувати функцію, задля якої був створений¹⁸, але, з огляду на свою цінність для суспільства і/або свого власника (володільця), підлягає *архівному зберіганню*.

Таким чином, оскільки архівний документ є передусім *інформаційною одиницею* (пошираємо осторонь суперечки про межі такої одиниці), записаною на матеріальному носії, і як така одиниця входив до певної органічно утвореної інформаційної системи, що має свого утворювача, яка, в свою чергу, входить до комплексу взаємопов'язаних інформаційних систем, створюваних у суспільстві в цілому, то зміст цієї інформаційної одиниці (документа) має декілька рівнів: 1) інформація окремого документа, безвідносно до інформації інших документів — безпосередня інформація; 2) інформація окремого документа як складового елемента інформаційної (документальної) системи, утвореної в одному середовищі, одним утворювачем, — опосередкована інформація, що доповнює, підтверджує або спростовує інформацію, що міститься в інших документах цієї системи; 3) інформація окремого документа генетичної системи як складової комплексу взаємопов'язаних систем, — опосередкована прихована інформація, що розширює межі цілісної інформаційної картини розвитку певного регіону, галузі, напрямку життєдіяльності суспільства тощо.

Відповідно, під збереженням інформаційної цілісності архівних документальних комплексів розуміється збереження цілісності кожного документа як окремої інформаційної одиниці, збереження усіх додаткових інформаційних характеристик, що несе такий документ як елемент своєї генетичної інформаційної системи, збереження усіх міждокументних зв'язків і кожної такої системи, і взаємопов'язаних сукупностей таких систем.

Збереження інформаційної цілісності НАФ. Закон визначає НАФ як сукупність архівних документів (отже, інформаційних одиниць), що відображають історію матеріального і духовного життя Українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації, а відтак, це — складова вітчизняної і світової культурної спадщини і водночас — складова інформаційних ресурсів суспільства¹⁹. Отже, головною метою створення НАФ є *збереження колективної пам'яті нації* — суми достовірних і цілісних знань (ретроспективної інформації)

про розвиток суспільства, а головним функціональним завданням — *забезпечення повноцінного доступу до цієї колективної пам'яті*. З цієї точки зору маємо визнати, що Національний архівний фонд створюється насамперед як глобальна документальна загальнонаціональна джерельна база і функціонує як інформаційна метасистема. Ефективність функціонування НАФ визначається рівнем репрезентативності його складових та якістю систем інтелектуального доступу до них, що, в свою чергу, залежать від успішного вирішення обумовлених ними завдань: 1) *виявлення цінних документів в обсязі, необхідному і достатньому для відтворення реальної дійсності на кожному зрізі історичного розвитку нації, суспільства і держави*; 2) *забезпечення їх інформаційно-фізичної цілісності*.

Виявлення цінних документів із внесенням до НАФ забезпечується комплексом організаційних заходів, практичних методик і технологічних операцій, віднесених до сфери формування НАФ. Центральними ланками цього процесу є теорія пріоритетних рядів джерел формування та науково обґрунтована експертиза цінності.

Фізичне збереження виявлених цінних документів гарантується комплексною системою заходів, віднесених до сфери забезпечення збереженості НАФ. Збереженість інформаційної цілісності документів в першу чергу забезпечується їх організацією на усіх структурних рівнях НАФ.

У чому полягає специфіка збереження інформаційної цілісності НАФ і наскільки актуальним є це завдання? Документ НАФ — це такий *архівний документ*, що, з огляду на свою культурну (духовну) цінність для української нації підлягає постійному²⁰ архівному зберіганню. Я свідомо не зачіпаю питань власності і контролю, про це мова йтиме пізніше. Кожний документ з моменту внесення до НАФ розглядається як потенційне історичне джерело; з моменту завершення експертизи цінності та науково-технічного опрацювання з одночасним введенням повної вторинної архівної інформації до сфери безперешкодного доступу²¹ кожний такий документ стає *реальним історичним джерелом*, — незалежно від того, скількома користувачами і в якому контексті була чи буде використана його інформація. Я абсолютно переконана в тому, що, з огляду на посилення культурологічного аспекту експертизи цінності документів, розроблення і впровадження механізму багаторівневого багатоаспектно-

II. Теорія і методика архівознавства

го архівного описування та розгортання цілеспрямованого процесу створення комп'ютеризованого довідкового апарату на локальному та загальносистемному рівнях в рамках загальної інформатизації архівної справи, ми маємо усі підстави для такого висновку²². Отже, *документ Національного архівного фонду — це документована (записана, зафіксована на носіїві) інформаційна одиниця ретроспективного характеру, що є культурною цінністю, оскільки містить частку загальнонаціональної колективної пам'яті, і, за умови створення повноцінного доступу до неї, стає складовою загальнонаціональної документальної джерельної бази*. Оцей висновок є надзвичайно важливим для вироблення концептуального погляду на НАФ і його документи як на якісно нову категорію.

Адаптуючи загальне поняття збереження інформаційної цілісності документальних систем до НАФ як до загальнонаціональної документальної джерельної бази, ми дійдемо висновку: *під збереженістю інформаційної цілісності Національного архівного фонду розуміється збереженість інформаційної цілісності його документальних груп як комплексних історичних джерел*. Це значить, що першочерговим стає завдання збереженості інформаційної цілісності органічно утворюваних документальних комплексів, що відображають історію і діяльність, масштаб, функції, коло інтересів, світоглядну позицію тощо соціально-структурних одиниць (фізичних та юридичних осіб) та масштаб їхнього впливу, дієві чинники та позитивні і деструктивні наслідки такого впливу в межах регіону, галузі, напрямку діяльності суспільства чи в межах усього національного розвитку в цілому. Без збереження такої цілісності достовірна ретроспекція минулого неможлива.

Забезпечення інтелектуального доступу. До нашої професійної терміносистеми уже увійшло запозичене у перекладі словосполучення «інтелектуальний доступ». Для забезпечення інтелектуального доступу недостатньо укласти довідковий апарат до документів. Цей апарат має бути настільки якісним, щоб надати можливість кожній особі споживати і застосовувати «повнотекстову» вторинну документну інформацію. Це те, до чого ми маємо прагнути, бо це те, задля чого власне і створюється Національний архівний фонд. Інформаційна цілісність відтворюється на етапі науково-технічного опрацювання в процесі організації документів однієї генетичної або органічно утвореної іншим шляхом доку-

ментальної системи та їх багатоаспектного і багаторівневого описування — на рівні фонду в цілому та окремих його частин — структурних груп. В каталогах отримана в результаті такого описування вторинна інформація розноситься (і дублюється) за своїми іменними, географічними, тематичними, питальними та іншими ознаками. В путівниках ця інформація подається з більшим або меншим ступенем згортання. Цей принцип — *одноразове створення вторинної інформації без повторного звернення до документів* — закладено у 8-му розділі Правил як основний принцип створення довідкового апарату архіву. Отже, маємо провести деяку ревізію наших поглядів на архівний опис. Це не інвентарна книга, це не просто перелік заголовків одиниць зберігання і призначений він не тільки для розкриття складу і змісту цих одиниць. Це наш *базовий архівний довідник*, призначений для *розкриття усіх інформаційних характеристик системно організованих документів* архівного фонду або його окремої частини у їх взаємозв'язку, і тим самим — для відтворення (через порядок систематизації), збереження (через наповнення описової статті) та закріплення через (шифрування) інформаційної цілісності²³.

Якщо ж в процесі організації документів відбудеться розірвання документальної цілісності, це призведе до втрати усієї опосередкованої інформації документів, — вона «зколапсується», документи уже на рівні фонду (не кажучи вже про віднесення таких документів до нефондових систем) будуть описуватися відокремлено. Оскільки архівіст не матиме змоги бачити усі зв'язки, то і створена ним вторинна інформація буде урізаною, і, зрештою, цю звужену інформацію отримає й користувач: і в процесі роботи з ДА архіву, і в процесі безпосереднього, «фізичного» ознайомлення з документами, вже вирваними з свого природного середовища і організованими на інших засадах. Неправильна організація документів веде до втрати міждокументної інформації, зниження евристичних якостей ДА, звуження інтелектуального доступу навіть за наявності необмеженого фізичного доступу до документів та повного комплексу довідників до них. Ніяка, навіть найдосконаліша, система каталогів не відновить втраченого зв'язку між документами: не можна відновити того, чого вже не бачиш і не можеш побачити. Отже, *на усіх верхніх рівнях організації документів* (система архівів, окремий архів, окремий організаційний комплекс, його частини) *головним має бути принцип збе-*

реження інформаційної цілісності, а на нижчому рівні організації — безперечно, враховується природа носія.

Таким чином, *науковою основою організації документів НАФ* є принцип збереження інформаційно-фізичної цілісності, що ґрунтується на змістовному наповненні понять «архівний документ» та «документ НАФ».

Розміщення одиниць зберігання, що входять до своїх організаційно утворених за ознакою інформаційного зв'язку сукупностей (фондів) у сховищах — це автономний процес в напрямку забезпечення збереженості фізичної цілісності документів. Фізичний пошук документів забезпечується правильним веденням топографічних покажчиків, а от якість інтелектуального доступу до документів прямо залежить від їх правильної організації, а також від рівня оснащення архіву та рівня кваліфікації архівістів.

Місце і роль організації документів НАФ в архівних процесах: системний погляд. Термін «організація документів НАФ» є одним з ключових понять архівістики і позначає такий процес, що, на нашу думку, разом з формуванням НАФ, забезпеченням збереженості документів НАФ та доступу до архівної інформації, може бути віднесено до основних — функціонально-визначальних — напрямків архівної галузі, нерозривно пов'язаних між собою у своїх висхідних точках і цілеспрямованні. У прикладних аспектах методології і методики на рівнях (етапах) практичної реалізації ці процеси змістовно з'єднуються з тими чи іншими функціонально-операційними напрямками²⁴ діяльності архівних установ²⁵ і результативно втілюються через здійснення комплексів архівно-технологічних робіт. Така похідність, перетікання, взаємопроникнення, часткове зрощення усіх процесів в архівній справі з одночасним збереженням єдності загальних ідентифікаційних характеристик (мета, принципи, критерії, змістовне наповнення тощо) кожного з них, а також їх органічна спорідненість (об'єкти, мета, механізми реалізації) з основними процесами в інформаційній сфері суспільства та культурному ареалі українського етносу є тим фундаментом, на якому ґрунтуються засадничі положення сучасної архівної науки та формується якісно новий, системний підхід до визначення головних завдань, окреслення проблемних питань архівної галузі та перспективних шляхів їх вирішення.

Наочним і найяскравішим прикладом такої взаємодії архівних процесів є процес ор-

ганізації документів, тому термінологічні межі цього поняття не можна підмінити визначеннями понять «формування НАФ», «класифікація документів», «фондування документів», «науково-технічне впорядкування документів», «структурування документів», «систематизація документів», «облік документів», «організація розміщення документів у сховищах».

Формування НАФ спрямовано передусім на визначення цінності тих чи інших архівних документів як потенційних чи реальних складових загальнонаціональної джерельної бази та офіційне долучення їх до цієї бази чи вилучення з неї; організація документів має на меті формування внутрішніх документальних комплексів цієї бази, тобто групування усіх залучених до неї документів за певними принципами²⁶. Класифікація документів — це суто інтелектуальний процес, що слугує інструментом для вироблення методології і практичного здійснення організації документів на усіх рівнях НАФ²⁷. Фондування розглядається як сукупність методичних рішень і технологічних операцій, практичним результатом якого є організація документів за фондовою системою на рівні окремого архіву. Науково-технічне опрацювання (впорядкування) — процес інтелектуально-технічний, невід'ємною складовою якого є організація документів виключно на рівні фонду (нефондового комплексу) в цілому або на рівні опису. Під структуруванням та систематизацією документів певного комплексу (фондового чи нефондового) маємо розуміти організацію документів на внутрішніх рівнях цього комплексу. Організація розміщення документів у сховищах передбачає відокремлене компакте розміщення документів з однорідними носіями інформації з дотриманням порядку їх системного (організаційного) групування, закріпленням в архівних описах і забезпеченням наданням постійних архівних шифрів.

Повертаючись до витоків всього нашого ланцюжка, маємо констатувати: *від правильної організації документів Національного архівного фонду залежить успішність виконання головної мети його створення і головного завдання його функціонування*. Це комплексний процес, спрямований на «проекування і наповнення» структури НАФ через вирішення питань в правовому полі, вироблення відповідних науково-теоретичних положень, методичне забезпечення щодо їх практичного застосування, матеріально-технічне і кадрове забезпечення архівів та

II. Теорія і методика архівознавства

безпосередню інтелектуальну і фізичну працю архівістів.

Документальна пам'ятка і документ Національного архівного фонду. Побіжно хочу зупинитися ще на одному проблемному термінологічному питанні, від нормативного вирішення якого певною мірою залежить і збереження інформаційно-фізичної цілісності НАФ. З кінця 1970-х років²⁸ до нашої терміносистеми увійшло поняття «документальна пам'ятка» як сукупне позначення документів різного номіналу, функціонального призначення, з різними способами утворення (акти органів державної влади, рукописи, кінодокументи, фонозаписи фольклорного характеру тощо), що мають історико-культурну цінність. Отже, поняття «документальна пам'ятка» та похідні від нього («рукописна пам'ятка» тощо) використовувались як термінологічне позначення дискретного матеріального об'єкта із зафіксованою на ньому цінною (пам'ятною, що підлягає збереженню) інформацією. Якщо ми тепер порівняємо змістовне наповнення понять «документальна пам'ятка» та «документ Національного архівного фонду», дійдемо єдино можливого висновку: мова йде про одне й те саме, лишень по-різному назване. Трансформація уявлень про документ взагалі і про архівний та цінний (особливо цінний, унікальний) документ вимагає і подальшої синхронізації усієї спорідненої термінологічної бази та відповідного правового унормування.

Таким чином, слід визнати, що вислів «документальна пам'ятка» і всі похідні від нього з понятійної точки зору та в рамках загального правового поля на сьогодні мають єдиний термінологічний відповідник — «документ НАФ», отже, як термін мають бути визнані морально застарілими і не рекомендованими для будь-якого нормативного застосування²⁹. А це значить, що де б ця «документальна пам'ятка» не зберігалася (в архіві, музеї, бібліотеці тощо) і кому б не належала, вона не змінить своєї суті і не перестане бути документом НАФ, який підлягає узяттю на державний облік і державній реєстрації, інформаційно-фізична цілісність якого має бути гарантовано збережена і повноцінний доступ — і у першу чергу інтелектуальний — до якого має бути гарантовано забезпечений за нормами і правилами архівного законодавства, оскільки загальнонаціональна пам'ять є культурним надбанням народу України та водночас інформаційною метасистемою і саме на архіві і архівну галузь народом і державою

покладено обов'язок збереження цієї пам'яті цілісною і неушкодженою, оскільки право власності на цю пам'ять належить передусім народу України і саме архівам делеговано контрольні функції щодо захисту цього права та об'єкта цього права³⁰.

Основні класи і основний принцип організації документів НАФ

Методологічним інструментом науково обґрунтованої організації документів НАФ є застосування такого їх класифікаційного розподілу, що максимально дозволяє зберегти їх інформаційно-фізичну цілісність. Це, в свою чергу, передбачає наявність у архівістів необхідно-достатньої суми знань про:

- основні види архівних класифікацій, основні класи документів за схемами цих класифікацій;

- основні види природно утворених документних систем, сталість і багатоаспектність міждокументних зв'язків, закономірності та характер відображення дійсності у цих системах;

- характер впливу різних систем організації документів в архівах на збереження цінності документних груп та ефективність використання їх інформації як комплексних історичних джерел.

Означені блоки питань залишилися «за кадром» нормативного тексту і потребують додаткового стисло роз'яснення у своїх ключових точках.

Класифікація документів. Основні види архівних класифікацій. Термін «класифікація» означає розподіл предметів, явищ, понять по класах і підкласах (відділах, розрядах тощо) за якимись загальними для них ознаками. Залежно від ознак розподілу розрізняють два основні види класифікацій: природні і штучні. Природні класифікації беруть за основу розподілу сталі ознаки, що розкривають сутність предметів, явищ і понять і не можуть бути змінені, та пояснюють їх як результат природного розвитку і природного взаємозв'язку. У штучних класифікаціях в основу розподілу покладають несталі або умовно виділені ознаки, що розкривають певний аспект предметів, явищ і понять і можуть бути змінені. В основу розподілу природних архівних класифікацій покладають історичні та логічні зв'язки між документами як результат їх природного формування. Основними принципами таких класифікацій є: принцип походження (середовище побутування), принцип первісного призначення, принцип непорушності природно сформованих ком-

плексів. Основними ознаками розподілу виступають ознаки, що не можуть бути змінені: ознаки походження, призначення, змісту та структури. В основу розподілу штучних архівних класифікацій покладають умовно виділені ознаки, які не є сталими і можуть змінюватись: форма власності, терміни зберігання, категорії за ступенем цінності та умовами доступу, характеристики матеріального носія.

Будь-яка природна або штучна класифікація, що розглядається як найбільш ефективна для досягнення головної мети конкретної дії (сфери практичної діяльності) або теоретичного дослідження, виступає типологічною, а ознака або сукупність ознак, покладені в основну її розподілу, набувають відповідно статусу типологічних — для окресленої сфери (галузі) наукової або практичної діяльності.

Найвищим рівнем розподілу, вищим родовим поняттям будь-якої класифікації є «клас», що для типологічних класифікацій співвідноситься з поняттям «тип». Усі нижчі ієрархічні рівні об'єднують певні видові групи предметів, явищ і понять. Отже, і для архівних класифікацій найвищим рівнем розподілу, вищим родовим поняттям має бути клас (тип), але в архівній термінології термін «клас» не є усталеним, на практиці спостерігається перехрещення термінологічних меж понять «клас», «тип», «вид»; часто поняття «вид» застосовується для позначення будь-якого рівня розподілу. На мою думку, все ж варто було б нормативно увести в Правила поняття «клас» (тип) для тих груп документів, що виокремлюються за найважливішими для організації документів ознаками, однак, з огляду на те, що понятійно-термінологічний апарат класифікаційного блоку не входить до нормативного тексту Правил, редакторами було визнано за недоцільне вводити новий термін, що потребує контекстового наповнення. Тут я оперую поняттям «клас» і упевнена, що практика архівної справи сама підведе нас до необхідності унормування його вживання.

У Правилах в цілому окреслено ті ознаки класифікаційного розподілу, що суттєво впливають на організацію документів та інші види робіт з ними. Разом з тим детальнішого розгляду потребують класифікації документів, що є ключовими для обґрунтування їх відокремленого зберігання на міжархівному та внутріархівному рівнях, визначення методики їх обліку та описування. В основу кла-

сифікаційного розподілу у цих схемах покладаються ознаки: види носіїв та їх матеріальної основи; спосіб закріплення (техніки виконання), спосіб зчитування, форма передавання (викладення), форма запису, форма організації інформації; походження, галузево-функціональна належність і первісне функціональне призначення документів. Такі класифікації тісно пов'язані між собою, спостерігається перехрещення і взаємопроникнення класифікаційних груп та деяка неокресленість їх термінологічно-понятійного визначення.

За ознакою виду матеріальної основи та форми носія документи поділяють на такі основні класи: *традиційні* (з паперовою основою, а також із застарілими носіями: пергаментом, берестом, глиною, воском тощо³¹); *аудіовізуальні та електронні* — з магнітними (стрічковими і дисковими з робочим магнітним шаром), металевими і пластиковими дисковими, плівковими (стрічковими і форматними пласкими) носіями, на оптичних дисках тощо.

За способом створення (запису, фіксації «інформаційного документа» на «фізичному» у процесі створення оригіналу) або *відтворення*³² (фіксації «інформаційного документа» на «фізичному» у процесі створення копії) документи поділяються на традиційні — рукописні, у тому числі рукописи,³³ друковані (машинописи та створені засобами типографського друку); *аудіовізуальні* — створені засобами кінематографічної, фотографічної, голографічної та мікрографічної техніки, відеозапису, різними системами фонозапису; *електронні* — створені засобами обчислювальної техніки. Для творів образотворчого мистецтва ця ознака співвідноситься із технікою виконання.

За способом зчитування (відтворення) інформації, тобто представлення її у формі, яку може сприймати людина, виділяють три основні класи документів: *традиційні* (зчитуються без допомоги будь-яких технічних засобів), *аудіовізуальні* — (зчитуються за допомогою відповідної апаратури), *електронні* — (зчитуються засобами ЕОТ).

За формою викладення (передавання) інформації, тобто за ознакою застосованої для передавання інформації мовної системи, виділяють два основні класи архівних документів: *текстові і нетекстові*. До текстових належать традиційні, аудіовізуальні та електронні документи із записом вербальної (тобто переданої через слово) інформації у вигляді «лінійного» книжкового чи усного тексту; до

II. Теорія і методика архівознавства

нетекстових зазвичай — графічні паперові, аудіовізуальні та електронні документи, інформація яких повністю або частково передається засобами штучної мови (цифр, ліній, нотних знаків), зорового або звукового образу тощо. *За формою писемності*, тобто формою запису інформації у групі текстових виділяють письмові документи, в яких інформація записується засобами традиційно усталеної форми писемності — за допомогою графічної системи знаків, умовно співвіднесених із звуками³⁴ або звуками, звукосполученнями і поняттями³⁵ живої природної мови. Терміном «*технотронні документи*» позначають нетекстові документи, створені повністю або частково засобами штучної мови технічно обумовлених форм писемності: аудіовізуальні та електронні документи, а також науково-технічну та економічну документацію. *Зображувальні і звукові документи*, що містять словесну інформацію, належать до текстових, що містять *образотворчу* інформацію (зорову, музичну, природно-шумову, що відтворює точний, збільшений, зменшений, формалізований, типізований через образне моделювання тощо образ реальної чи уявної дійсності) — до нетекстових. Як бачимо, термін «образотворчий документ» несе додаткове смислове навантаження, термін «зображувальний» є широким і загальним. Між тим, в редакції нового термінологічного стандарту саме термін «зображувальний» пропонується замість «образотворчий». У Правилах ці питання залишено осторонь, але проблематика терміноутворення цим не знімається.

За формою організації та характером викладення і призначення інформації (змісту) документи поділяють на номінально-жанрові види і різновиди, наприклад: накази (з основної діяльності, з особового складу), паспорти (особи, об'єкта, виробу тощо), рукописи (літературні — романи, повісті; нотні — партитури, клавіри, партії).

За ознакою належності до сфери приватного життя та усіх інших сфер життєдіяльності людського суспільства документи розмежовують на два основні класи: документи особового походження та документи офіційного походження.

За функціональною ознакою, тобто належністю до певних галузей, сфер і форм життєдіяльності суспільства, документи поділяють на такі основні класи і види із внутрішнім функціональним поділом: базові (наукова, навчальна, економічна тощо), інфраструктурні (управлінська, інформаційна

тощо), дисциплінарні (технічні, гуманітарні тощо); цільового виробничого зовнішнього (творча, науково-технічна, економічна, масово-комунікативна тощо) та внутрішнього (історії хвороб, приватизаційні справи тощо) призначення, документи на особовий склад тощо.

Основні класи архівних документів. Класифікаційні групи, виокремлені за різними класифікаційними ознаками, можуть перехресуватися, документ з однієї групи може переходити до іншої. До класу традиційних документів можуть бути віднесені документи, що за способом створення належать до електронних (роздруковані на папері документи, у тому числі факсимільні цифрові копії оригіналів) або аудіовізуальних (фотодокумент з паперовою основою). Цифрова копія оригінала документа з паперовим носієм відповідно може існувати у різних об'єктивних матеріальних формах. Усі аудіовізуальні документи можуть бути відтворені у цифровій або аналоговій формі засобами електронно-обчислювальної техніки. Документи, за способом утворення та зчитування інформації віднесені до класу аудіовізуальних, конвертовані у цифрову форму, переходять до класу електронних.

Практично усі класи архівних документів мають певні специфічні відмінності у технологіях тих чи інших робіт з ними, передусім це стосується їх описування. Основні ж класи документів НАФ, що мають істотні специфічні відмінності у методиках їх організації, описування та забезпечення збереженості, ми виокремлюємо за такими ознаками: за походженням — документи офіційного і особового походження; за способом зчитування інформації — традиційні, аудіовізуальні та електронні документи; за функціональним призначенням — науково-технічні документи.

Документи офіційного походження та документи особового походження. Власне кажучи, усі без винятку документи у будь-якому суспільстві створюються саме Людиною або власноручно, або за допомогою технічних пристроїв і обладнання, або засобами ЕОТ за програмами, складеними людиною. Але ж людина, окрема біологічна істота, одночасно є індивідуальною особистістю та соціальним індивідуумом, тож і документи, створювані нею у її різних «іпостасях», по-різному відображають реальну дійсність, несуть різне інформаційне навантаження і за характером функціонального призначення можуть вико-

ристовуватися або як інструмент прямого, або як інструмент опосередкованого впливу на організацію і перебіг суспільних процесів. Отже, виникає надзвичайно гостра потреба *термінологічного розмежування документів, створених Людиною в рамках її суспільного і в рамках її приватного життя*. Документи другої групи вже мають свою усталену назву, для документів першої групи об'єднуючої назви як такої власне не існувало. Нами була визнана прийнятною назва «офіційного походження» від латинського *officialis* [посадовий], сучасне загальносемантичне наповнення якого охоплює також поняття «діловий», «формальний», «регламентований», «регульований».

Документи офіційного походження створюються людиною як соціально-суспільною одиницею у складі будь-яких діючих у суспільстві державних чи недержавних структур — певних *колективів і груп людей*, об'єднаних спільним завданням, метою, програмою тощо. Такі документи є об'єктом права власності (володіння) свого колективного утворювача, уособлюють його інтереси, документують його діяльність або розглядаються як призначений для задоволення тих чи інших потреб держави та суспільства продукт цієї діяльності.

Документи особового походження створюються людиною як *приватною особою*, індивідуальною особистістю, духовною сутністю. Такі документи є приватною власністю свого одноосібного утворювача, уособлюють його власні інтереси, почуття, думки та поривання і у першу чергу призначені для задоволення його власних потреб.

Документи як офіційного, так і особового походження можуть включати до свого складу усі класи документів, визначені за схемами інших архівних класифікацій. Слід розрізняти поняття «документи офіційного або особового походження» як *клас документів* та «архівні фонди офіційного або особового походження» як *документальні комплекси*, що можуть включати до свого складу документи обох класів: і офіційного, і особового походження. Слід також пам'ятати, що не є тотожними поняття «документ офіційного походження» і «офіційний документ» та «документ особового походження» і «особовий документ». *Офіційним документом*, як на мене, все ж таки слід визнавати документ, що має юридичну силу, тобто такий, що має правову дієвість у розгляді та вирішенні правових питань чи здійсненні учасниками правовідносин (названих у документі) певних дій за певних

обставин. Не кожний документ офіційного походження можна віднести до офіційних³⁶. *Особові документи як класифікаційна група* належать до класу документів офіційного походження, оскільки створюються юридичними особами з метою офіційної реєстрації (фіксування) або підтвердження того чи іншого юридичного факту, що стосується фізичної особи (паспорти, свідоцтва, посвідчення, дипломи тощо). Такі документи, як правило, інкорпуються до архівних документальних фондів особового походження і вже як *складова* цих комплексів набувають ознак документів особового походження. І вже зовсім помилковим буде вживання слова «*особистий*» для позначення фонду чи документа особового походження або для позначення особового документа. Це слово має вживатися у значенні «приватний», «власний». Між тим часто-густо архівісти плутають усі ці терміни, у цьому можна впевнитися, переглянувши наші путівники, буклети тощо, не кажучи вже про архівні описи.

До *традиційних* належать текстові і нетекстові документи різних форм власності, різного походження і функціонального призначення — з паперовими та іншими матеріальними носіями (пергамент, берест, скло, камінь, дерево, тканина, метал, глина, фольга), інформація з яких зчитується людиною у повному обсязі зором без допомоги технічних пристроїв.

Під поняттям «*аудіовізуальні документи*» як сукупною назвою класу³⁷ ми розуміємо такі документи, що, незалежно від походження і функціонального призначення, містять зображувальну і/або звукову інформацію (вербальну, образну чи комплексну), *відтворення якої потребує застосування відповідної апаратури*³⁸. Основними видами аудіовізуальних документів є кінодокументи, відеодокументи, фотодокументи, фонодокументи, що, у свою чергу, поділяються на види і різновиди за формальними і номінально-жанровими ознаками.

До *електронних документів* з усього масиву документів, створених засобами ЕОТ, за ознакою способу зчитування інформації логічно буде віднести тільки ті, що призначені для сприйняття людиною за допомогою відповідних програмних і апаратних засобів, тобто машиночитані документи. Машиночитана інформація може бути зафіксована на машинному носії у вигляді самостійного документа (ДМН) або бути частиною автоматизованої бази даних.

II. Теорія і методика архівознавства

До науково-технічної у широкому розумінні відносять проектну, конструкторську, технологічну, науково-дослідну документацію офіційного або особового походження, що може стосуватися будь-якої галузі і сфери життєдіяльності суспільства (науки, техніки, літератури, мистецтва, культури, права, соціального захисту, фізичної культури і спорту, архівної справи тощо). Комплекс науково-технічних документів, як правило, створюється за об'єктною (чи територіальною) або тематичною ознакою і може містити традиційні, аудіовізуальні та електронні документи, тобто об'єднувати документи з різними матеріальними носіями та з різним способом зчитування інформації.

Первісний фонд як інформаційна система та комплексне історичне джерело. Документальні фонди³⁹, утворювані у діяльності окремих юридичних і фізичних осіб, є своєрідними інформаційними мікросистемами, що утворюються природним шляхом.

Частина одного документального фонду, що визнана цінною для суспільства і/або для свого утворювача і зберігається або зберігалася у свого утворювача організаційно цілісним комплексом, складає архівний документальний фонд⁴⁰. З метою полегшення сприйняття подальшого тексту я дозволю собі для позначення таких документальних комплексів увести умовну назву «*первісний фонд*». Передусім звернімо увагу на вже акцентоване в Правилах положення про те, що первісні фонди та архівні фонди НАФ не є тотожними поняттями: перші формуються і внутрішньо організовуються (структуруються) безпосередньо їх утворювачами, другі — організаційно виокремлюються у складі НАФ в архівах на базі первісних фондів. Слід також пам'ятати, що не можна ототожнювати поняття «*автор документа*», «*утворювач первісного фонду*», «*власник документів*», хоча утворювач первісного фонду завжди є автором досить великої, якщо не переважної, частини його документів, а також його першим власником — для документів особового та великого відсотка документів офіційного недержавного походження⁴¹.

Поняття «*первісного фонду*» є ключовим для наукового обґрунтування організації належних до нього документів, експертизи їх цінності та описування.

Видовий склад усіх первісних фондів офіційного походження та усіх первісних фондів особового походження, узятих для розгляду як дві окремі інформаційні метаскуп-

ності, має свої загальні специфічні особливості щодо форми передавання, організації, запису документної інформації та її варіантності, атрибутивності, ступеня завершеності, характеру основного змісту й додаткового інформаційного навантаження, а також щодо комплектності науково-технічних, аудіовізуальних і електронних документів, наявності та складу супровідної документації до них.

Разом з тим один первісний фонд, незалежно від його походження, може містити документи усіх основних класифікаційних груп. Документи офіційного походження (управлінська документація, документи, що створюються як цільова виробнича продукція, особові документи), інкорпоровані до первісного фонду особи, стають його невід'ємною частиною і практично ототожнюються з документами особового походження. Факт відчуження одним автором або утворювачем фонду від себе певного документа, що мігрує до іншого первісного фонду і втягується в його орбіту, та факт притягнення і долучення конкретним утворювачем до свого первісного фонду документів, створених або зібраних іншими особами, несе додаткове контекстове інформаційне навантаження (масштаб, функції, об'єкти і суб'єкти інтересів, характер взаємовідносин, фактори впливу тощо). Отже, як бачимо, таке взаємопроникнення і взаємозрощення документів різних класів в одному первісному фонді є цілком логічним і послідовним явищем.

Як історичні джерела ці інформаційні метаскупності мають різні закономірності відображення історичної дійсності: первісні фонди офіційного походження розкривають погляд на факти, явища і процеси згори, ззовні; особового походження — знизу, зсередини. Жоден з названих комплексів, взятий самотійно, не може абсолютно об'єктивно, тобто незалежно від оцінки свідомістю своїх утворювачів — окремої людини чи колективу, — відображати реальну дійсність: *завжди матиме місце елемент суб'єктивності, свідомого чи підсвідомого відходу від дійсності, обумовленого інтересами держави, соціальних класів і груп, інтересами і потребами конкретної юридичної особи-фондоутворювача, її керівників, власників, управителів і працівників або особистими інтересами, етнічною, соціальною, професійною належністю, рівнем духовного та інтелектуального розвитку фізичної особи-фондоутворювача*. Відсоток свідомого відходу від дійсності буде більшим у фондах офіційного походження; відсоток підсвідомого відходу — у фондах особового походження. *Реконструкція*

будь-яких історичних процесів, подій, фактів на підставі дослідження комплексів тільки офіційного або тільки особового походження неминуче сформує спотворене уявлення картини реальної дійсності. Досліджувані разом, обидва види документальних груп надають можливість порівняльного аналізу усіх версій і відтворення реальної картини подій, процесів і явищ⁴². Отже, первісні фонди офіційного та особового походження є рівнозначно-повноцінними та нерозривно пов'язаними історичними джерелами, що доповнюють і збагачують одне одного.

Водночас кожний первісний фонд є цілісною сукупністю окремих документальних комплексів, які ми умовно назвемо *елементами* первісного фонду. Юридична особа є загальним колективним утворювачем свого первісного фонду в цілому, кожний елемент такого фонду додатково має ще й свого колективного утворювача — відділ, структурну групу установи, внутрішні зв'язки яких можуть мати тимчасовий або нестійкий характер, більш або менш відтінене зовнішнє спрямування, що визначає і характер зв'язків між елементами фонду. Так, організаційно-розпорядчий, плановий, обліково-бухгалтерський, звітний комплекси тощо характеризуються сталими взаємозв'язками та сильним тяжінням до центру своєї системи — фондоутворювача, отже, не можуть досліджуватися ізольовано одне від одного. Ті ж елементи, що виступають як документований результат діяльності установи — інженерно-технічні звіти про вишукування, технологічні, конструкторські документи, архітектурні проекти, продукція теле- і радіомовлення тощо — характеризуються порівняно слабким тяжінням до свого фондоутворювача та опосередкованими зв'язками як з комплексами першої групи, так і поміж собою; можуть мати більш міцний або безпосередній зв'язок з елементами первісних фондів інших утворювачів, а отже, можуть досліджуватися самостійно, в певній ізоляції від інших елементів свого первісного фонду. Саме це і є головним аргументом на користь їх організаційного відокремлення в архівах від своїх первісних фондів та нефондової їх організації.

Характерною рисою для усіх без винятку фондів особового походження є сильне тяжіння елементів до свого центру — фондоутворювача — та міцні сталі внутріелементні зв'язки.

Отже, кожний взаємопов'язаний елемент первісного фонду є окремою, але невід'ємною

часткою усього фонду, бо відображає лише певний аспект життєдіяльності та мінливого стану свого утворювача, певну грань сприйняття і відображення ним навколишньої дійсності лише на той чи інший плинний момент його функціонального (життєвого) циклу. Дослідження окремого документального комплексу первісного фонду або його окремого документа ізольовано від інших документів цього фонду призведе до розірвання внутріфондових зв'язків і часткової або повної втрати опосередкованої цінної інформації, яка не може бути виявлена в окремому фрагменті, вирваному із свого системного контексту, або набуває спотвореного, зміщеного в акцентах характеру.

Принцип непорушності первісного фонду. Це основний принцип організації документів на усіх структурних рівнях НАФ. У Правилах його викладено в широкому загальному формулюванні: «утворених в одному природному середовищі і об'єднаних зв'язком походження» (п. 3.1.3.). Така редакція була обрана не випадково, а саме з метою — дистанціювати традиційний у радянському архівознавстві «принцип недробимості фонда» від архівного фонду, створеного в архіві як організаційна одиниця НАФ, і змістити акценти у бік первісного фонду. Під принципом непорушності фонду має розумітись *непорушність тієї частини первісного фонду, що є цінною не тільки для свого власника (володільця), а й становить цінність для суспільства і на цій підставі підлягає внесенню до НАФ*. Дотримання принципу непорушності на етапі здійснення експертизи цінності первісного фонду означає дотримання принципу комплексності у такому зрізі, щоб запобігти розірванню інформаційної цілісності його цінної серцевини.

Хочу акцентувати один важливий момент: у Правилах ми випускаємо поняття «документаційний фонд» і у визначенні архівного фонду НАФ йдемо тільки від поняття «документальний фонд», склад якого формується з документів в широкому розумінні, а не тільки з документації свого утворювача. Відповідно, первісним фондом є група документів, утворених як цілісна сукупність юридичною чи фізичною особою, тобто створених нею безпосередньо і/або зібраних нею з певною метою. Ця сукупність безпосередньо або опосередковано відображає «життєвий цикл» та коло інтересів свого утворювача і має багатоаспектні міждокументні зв'язки. Це, нарівні з іншими чинниками, дає нам підстави нарішті

II. Теорія і методика архівознавства

«усиновити» архівну колекцію як специфічний різновид архівного фонду. Отже, *принцип непорушності первісного фонду поширюється і на архівну колекцію, створену юридичною чи фізичною особою.*

Вперше в наших Правилах *унормовується організаційний розподіл документів за формальними ознаками носія інформації чи за функціонально-об'єктною або функціонально-територіальною ознаками.* Зараз вже просто некоректно повторювати положення про обов'язковість розмежування документів з спеціальними носіями від документів з паперовими носіями на всіх рівнях організації НАФ. Це може бути регламентовано лише для певних груп таких документів. А відтак, на сьогоднішній день набуває гостроти питання фондування аудіовізуальних та електронних документів на основі єдиних методичних вимог для усіх класів документів НАФ. Те ж стосується і науково-технічних документів. Повна відсутність методичного супроводу та практичного досвіду фондування таких документів та в архівах України надзвичайно ускладнює вирішення цього завдання. Зараз в Правилах ми обмежуємося лише простою констатацією: необхідність організації за фондовою системою усіх класів документів, за винятком тих з них, що створюються як *продукт цільової виробничої діяльності.*

Я особисто не відкидаю можливість і необхідність нефондової організації для окремих груп документів, не пов'язаних зв'язком походження. Але наукові засади такого підходу ще мають бути детально розроблені (обґрунтовані).

Далі я хочу роз'яснити механізм дії основного принципу організації документів на кожному структурному рівні НАФ та зупинитись лише на тих практичних моментах, що викликали найбільше запитань на місцях.

Основні принципи організації документів НАФ на міжархівному рівні

На цьому рівні дотримання принципу *непорушності первісного фонду означає неможливість його розподілу між державними бібліотеками, музеями, архівними відділами (підрозділами) державних наукових закладів та архівами на підставі будь-яких формальних (спосіб створення, спосіб зчитування тощо) та інших ознак або на підставі адміністративно-силових рішень.* Первісні фонди (домовимося, що надалі йтиметься про їх цінні частини) розподіляються між архівами тільки у неподрібненому стані. Аудіовізуальні, електронні та науково-технічні документи всіх класів, *окрім тих, що створюються*

юридичними особами як продукт цільової виробничої діяльності, від своїх фондів не відокремлюються, а відтак, постає головна загроза інформаційній цілісності — відсутність в архіві спеціально обладнаних для зберігання таких документів сховищ. Ця проблема вже зараз стає актуальною і з часом буде загострюватись. Отже, має враховуватись із закладенням відповідних коштів у планах і програмах розвитку архівної справи та інших дотичних цільових програмах.

Принцип непорушності первісного фонду вступає у певне протистояння з правом власності на документи НАФ. Зусилля архівістів мають бути спрямовані на запобігання розпорошенню первісних фондів та концентрацію їх у одного власника (володаря), навіть у тих випадках, коли таким власником або уповноваженою особою не буде виступати той архів, який представляє архівіст.

Право власності також обмежує дію принципів розподілу документів за ознаками категорії цінності, функціональної та територіальної належності, оскільки право власника на вибір місця постійного зберігання документів є незаперечним у всіх випадках їх добровільного відчуження (дарування, продаж-купівля, заповідання тощо). Цілий блок невиспаних законодавчо питань стосується взаємовідносин державних і комунальних архівів⁴³ в частині визначення місця постійного зберігання відповідно до відносин власності. Я можу тільки викласти свою точку зору на найбільш болючі з них.

Кому належать документи, що не мають власника або власник яких невідомий? За нормами загального майнового та спадкового права безгосподарне майно (що не має власника або власник якого невідомий) належить громаді, на території якої воно перебуває. Вочевидь, ця норма має поширюватися і на документи НАФ, що кваліфікуються Законом як рухоме майно. У разі ліквідації юридичної особи, що належала до приватного сектору, право власності на документи у принципі має зберігатися за колишнім власником (його спадкоємцями) цієї юридичної особи. Документи НАФ по смерті фізичної особи-власника за відсутності законних спадкоємців переходять у власність громади, членом якої був померлий (за місцем його реєстрації). У разі ліквідації юридичної особи, що належала до державного або комунального сектору, форма і право власності на утворені нею документи НАФ не можуть бути змінені. В архівному законодавстві ці питання не врегульовані (по-

требує уточнення також норма ст.8, част.5 Закону про НАФ та архівні установи).

Чи може громада дарувати або продавати державі належні їй документи? Чи може держава дарувати або продавати громаді належні їй документи? Відповідно до ст. 10, част.1 Закону про НАФ та архівні установи документи НАФ, що належать державі, громаді, не можуть бути об'єктом будь-яких угод, пов'язаних з передаванням права власності. Вочевидь, що ця норма потребує конкретизації в площині: державна-комунальна власність. Архівне законодавство має бути приведено у відповідність із нормами права, що регулюють майнові питання між державою і громадами. Усі проблемні питання відчуження документів НАФ як власності громади на користь держави у правовому просторі залишаються неясними.

Чи може громада, якщо вона не є громадою міста обласного (республіканського) значення, відмовитися від передання документів до державного архіву? Чи може така громада передати документи до державного архіву із збереженням за собою права власності (безстроковий депозит)? У принципі будь-яка громада, як і приватний власник (юридична чи фізична особа), зберігає за собою право самостійно визначати місце постійного зберігання належних їй документів. У тому числі передавати їх на депоноване зберігання. Виходячи з буквального прочитання відповідних норм Закону, громада може передавати належні їй документи на зберігання до державного архіву тільки на засадах безстрокового депозиту.

Чи має право така громада передавати до державного архіву та у власність держави документи, подаровані (продані) громаді приватним власником за умови дотримання нею обумовленого власником місця постійного зберігання? У разі придбання документів, що перебували у приватній власності, громада має неухильно дотримуватися усіх умов, висунутих колишнім власником. За відсутності обумовлення в угоді (договорі) місця їх зберігання такі документи можуть передаватися до державного архіву на загальних засадах, тобто безстрокового депозиту.

Нерозробленість механізму передавання права власності між громадою і державою, нечіткість правової основи такої дії значно ускладнює розроблення Типової (чи Примірної) угоди між державним і комунальним архівом з окреслених питань.

Побіжно звертаю також увагу архівістів на введення терміну «комплекс загальнонаціонального значення» замість морально застарілого «комплекс загальнодержавного значення».

Основні принципи організації документів

НАФ на внутріархівному рівні

На цьому рівні організації дотримання принципу *непорушності первісного фонду означає неможливість його розподілу між фондами або нефондовими комплексами на підставі будь-яких формальних* (спосіб утворення, спосіб зчитування інформації тощо) чи інших ознак (час, умови і місце створення тощо) *або на підставі адміністративно-силових рішень*. Поширена практика напівфондової системи організації аудіовізуальних документів — описування по додатках до архівних описів (фондова організація) та їх валовий облік за формальними видами окремо від їх первісних фондів (нефондова організація) — може розглядатись виключно як перехідна, тимчасова система їх організації, що має бути замінена повноцінною фондовою системою.

Право власності на документи вступає у протиріччя з принципом непорушності первісного фонду. На цій підставі документи навіть одного первісного фонду, що перебувають одночасно і на постійному, і на депонованому зберіганні в одному архіві і належать різним власникам, завжди *організуються окремо із збереженням порядку їх фондування власником*. Отже, якщо в архівному підрозділі (архівному приватному зібранні) це було два фонди, то і в архіві-депозитарії їх буде два; якщо документи складали один фонд, то і в архіві це теж буде один фонд. Було висловлено зауваження, що словосполучення «архів-депозитарій» може розумітись неоднозначно, якщо брати до уваги архіві, що функціонально здійснюють таке зберігання. Що ж, зауваження слухне: я сама завжди прагну чіткого висловлення своєї думки і критикую за це інших. Поки що замінімо двозначний вислів на «архів-утримувач», а під час роботи над другою версією подумаємо ще.

Як автор, вважаю, що найістотнішими новаціями щодо організації документів на внутріархівному рівні є дещо модифікована **теорія фондування**.

Ми уніфікуємо як основні класифікаційні і організаційно-облікові одиниці архіву будь-які цілісні сукупності⁴⁴, утворені в одному середовищі побутування однією (юридичною чи фізичною) чи декількома особами на підставі певного природного зв'язку між документами.

II. Теорія і методика архівознавства

Новий класифікаційний ряд архівних фондів, що є досить важливим для практичної організації документів в архіві за фондовою системою з метою розмежування двох основних сукупностей комплексних історичних джерел — офіційного і особового походження — з їх внутрішнім ідентичним поділом: 1) фонди, що документують діяльність (життя і діяльність) одного фондоутворювача — *фонди окремих осіб* (юридичних або фізичних); 2) фонди, що документують діяльність (життя і діяльність) двох або декількох фондоутворювачів (або юридичних, або фізичних осіб), споріднених певним зв'язком — *об'єднані архівні фонди*; 3) фонди, що опосередковано відображають коло інтересів і уподобань своїх утворювачів (однієї, двох або більше юридичних чи фізичних осіб) — *архівні колекції*; 4) фонди, утворені архівом як тематична сукупність — *архівні зібрання*. Це важливо і для ведення облікових документів (у тому числі централізованого державного обліку) за ознакою належності до двох основних класів архівних документів.

Підфонд. Уводиться нове термінологічне позначення для тих фондів, які об'єднуються в нову цілісність. До тепер існувало двозначне розуміння поняття «фонд» — і як самостійної організаційної одиниці, і як частини такої одиниці. У будь-якій професійній терміносистемі таке явище є неприпустимим. Потреба термінологічної ідентифікації цієї структурної групи виникає і у зв'язку з вимогою зазначення назв рівнів описання в описових статтях довідників. Оскільки оця частина (що раніше була фондом) є відносно автономною, але ієрархічно входить до вищого цілого як складова, то для її позначення доцільно використати латинський префікс *sub* [під]⁴⁵.

Архівна колекція як така, є, власне, різновидом архівного фонду. Це сукупність документів, що має свого утворювача. Ця сукупність сформована своїм утворювачем за ознакою певного логічного зв'язку між документами, і опосередковано відображає коло його інтересів. Отже, це цілісна сукупність документів, об'єднаних за ознакою логічного зв'язку між документами, що має історичний зв'язок з своїм утворювачем. Колекції утворюються на підставі зв'язку між документами, об'єднані архівні фонди утворюються на підставі зв'язку між фондоутворювачами.

Визначення особового фонду. 1) Застарілим є положення, що особовий фонд складається виключно з документів, *накопичених фондоутворювачем*. На практиці спостерігається

інше: до складу такого фонду входять і документи про фондоутворювача, створені як за його життя, так і після його смерті (будь-який опис значної кількості документів у будь-якому архіві містить розділи «Матеріали про фондоутворювача», «Матеріали родичів фондоутворювача»). Визначення особового фонду у цій частині вже було змінено у Рекомендаціях ЦГАЛІ СРСР⁴⁶, і знайшло своє відображення і в наших Правилах. 2) Знято застарілий штамп про те, що архівним фондом особового походження є *окремий фонд особи, родини, роду*. Архівні фонди особового походження, як і фонди офіційного походження, теж мають свої різновиди, і треба їх назвати. А родинні і родові фонди є різновидами об'єднаних архівних фондів особового походження. Вони можуть створюватися (формуватися) як безпосередньо в складі приватного архівного зібрання, так і в архіві за ознакою генетичного зв'язку між фондоутворювачами. 3) *Не є архівними колекціями фонди, що складаються з декількох (іноді — значної кількості) невеликих за обсягами або неповних первісних фондів (чи їх частин)*. Це окремий різновид об'єданого архівного фонду особового походження. Це вже було усталено і в практиці ЦДАЛІМ СРСР напередодні розпаду СРСР. У нас їх з подачі ЦДАМЛІМ (що було зроблено дуже давно) продовжують називати архівними колекціями⁴⁷.

Але, як виявилось, найважливішим тут для архівів постало навіть не питання фондування взагалі, а **проблема індексації фондів за ознакою «історичні періоди, час і місце створення»**. Ще в процесі роботи над Правилами саме ця норма викликала найбільше зауважень, незадоволення, навіть деякого роздратування. Неводноразово питання розглядалося на різних нарадах, але ніякого колегіального рішення так і не було прийнято. Отож я взяла на себе сміливість одноосібного розв'язання питання з тим, щоб практика роботи сама розставила все на свої місця. Поясню хід своєї думки.

Індексом «Р»⁴⁸ позначалися номери фондів «ГАФ СРСР советского периода»⁴⁹. Цей період за офіційно прийнятою класифікацією архівних документів ототожнювався з «епохою соціалізму». Відповідно, усі документи, що були створені раніше, належали до періоду, що називався «досовєтским периодом» і ототожнювався з «епохами феодалізму і капіталізму»⁵⁰. Власне, ні про яку наукову класифікацію за історичною періодизацією не було й мови. Важливо було лише відмежувати документи, утворені на терені СРСР, від

усіх інших у складі ДАФ СРСР. Практично всі архіви України (за винятком ЦДАМЛМ та ще деяких) здійснили такий поділ на внутрі-архівному рівні, і цей поділ незворотній. Всі архіви мають два списки фондів: «дорадянського періоду» без індексу в номерах фондів та «радянського періоду» з індексом «Р» у номерах фондів. Це тисячі, сотні тисяч, мільйони документів! Зняти зовсім цю індексацію ми уже не можемо, і тепер, який би шлях вирішення проблеми не було б обрано, ми *мусимо у Правилах вказати і змістовно наповнити ознаку класифікаційного розподілу*, тобто у будь-якому випадку зараз треба: 1) назвати ознаку, за якою здійснюється загальний класифікаційний поділ — підґрунтя організації документів; 2) дати загальні назви комплексам документів, що вже виокремлюються або можуть виокремлюватися за цією ознакою; 3) охарактеризувати типовий видовий склад фондоутворювачів кожної групи.

Я акцентую: *можуть виокремлюватися*. Ось ще один наочний негативний приклад ототожнення процесів архівної справи внаслідок нерозуміння їх сутності. Класифікація — це просто розподіл, який може застосовуватися на певному етапі організації документів і у певному аспекті. Ми просто мусимо назвати ознаку розподілу, але це ще не значить, що відокремлена організація документів неодмінно має здійснюватися за всіма класифікаційними групами. Але слід мати на увазі, що на міжархівному рівні ми теж використовуємо цю ознаку розподілу — у нас є історичні архіви, створюється архів діаспори. До речі, хочу зазначити, що індексація документальних комплексів за цією ознакою не є чимось незнайомим для європейських архівів. Я особисто схильна думати, що виокремлення документів «радянського періоду» з точки зору майбутнього матиме свій сенс: документи, утворені в фактично колоніальній Україні в умовах проведення гігантського соціального експерименту. Не виключено, що в майбутньому історичні архіви приймуть на зберігання документи «радянського періоду», або будуть створені окремі історичні архіви для їх зберігання.

Постала проблема: як назвати ознаку? Оскільки ДАФ СРСР не включав до свого складу документи, створені за межами СРСР (у всякому разі це не афішувалося), то й класифікаційному поділу такі документи не підлягали. У складі НАФ ми тепер маємо такі документи, і повинні це враховувати. Класифікаційний поділ ДАФ СРСР здійснювався

за ознакою належності документів до історичного періоду з певною соціально-економічною формацією і чіткими просторовими координатами: одна група — документи, утворені в хронологічних межах цього чітко окресленого періоду, інша — всі документи, утворені до цього періоду на цьому ж просторі, що певним чином співвідносилось з епохами феодалізму і капіталізму. Ознаку розподілу можна було назвати «належність до історичних періодів». Для документів НАФ так назвати ознаку розподілу не можна: час утворення документів може бути однаковим, але соціально-економічний устрій на територіях, що були місцем утворення, — різний. Таким чином, назва ознаки розподілу для документів НАФ є морально застарілою. Думаю, що поки що найкращим варіантом буде назва «історичні умови, час і місце створення», тим більше, що така назва вже пройшла «офіційну апробацію» у методичних посібниках. Тут назва цієї ознаки лише трохи змінена.

Дати розподіл на якісь групи ми були зобов'язані: у будь-якому випадку мусимо закрити період з індексом «Р» з обох боків, отже, мусимо дати роз'яснення щодо видового складу груп, що відмежовують його з часового та просторового боку. Як назвати ці групи? Перша — «до нього». Безперечно, якщо підходити з точки зору наукової періодизації, тут має бути виділено декілька груп. Але ж зараз йдеться не про наукову періодизацію, а про загальну умовну назву, поймавання всіх документальних комплексів, створених на терені України до встановлення радянської влади. Ці комплекси вже відмежовано організаційно, назва «дорадянський» була встановлена, її можна і треба залишити. Якщо виникне в майбутньому потреба організаційного розмежування усього «дорадянського» комплексу, тоді і будуть введені відповідні конкретні, науково обґрунтовані назви груп документів з відповідними індексами у номерах фондів. А поки що назва «дорадянський» є прийнятною і відповідає меті: відмежувати від «радянських» усі інші документи суто українського походження з початкової їхньої часової координати. Назва «радянського періоду» є цілком прийнятною і з точки зору наукової періодизації, як на мене. Наступна група — «після радянського». Можна сказати «порадянський», «пострадянський», але, зважаючи на загальнопоширену назву періоду нової української історії, доцільніше буде вжити назву «періоду незалежної України». У майбутньому, з плином часу, назва, звичайно,

II. Теорія і методика архівознавства

може бути змінена, а при потребі — уведена індексація пострадянських етапів.

Комплекси, що включають документи діаспори та документи іноземного походження, ми називаємо виключно для ідентифікації, для відмежування від усіх документів, створених в Україні в усі часи й періоди. Водночас це надає можливість в подальшому їхнього організаційного виокремлення шляхом індексації чи в якийсь інший спосіб.

Що робити далі? Як діяти на практиці? Ми можемо тепер піти двома шляхами:

Варіант 1. Ми обмежуємося зараз організаційним виокремленням тільки документів «радянського періоду» через індексацію номерів їх фондів — для архівів, що зберігають документи усіх груп, виокремлених за цією ознакою, і тим самим надаємо можливість введення майбутньої повної індексації документальних комплексів за цією ж ознакою класифікаційного розподілу, але вже на основі наукової періодизації нашої історії. Усі нові надходження будемо фондувати за списком фондів №2, але вже без будь-якого індексу у номері фонду.

Варіант 2. Ми вводимо повну індексацію номерів фондів як інструмент організаційного відокремлення документальних комплексів усіх загальних історичних періодів: а) «дорадянського», «радянського», «пострадянського» на теренах України; б) діаспори, іноземного неукраїнського походження — незалежно від часу створення.

Чи є потреба зараз нормативно підтверджувати необхідність індексування комплексу документів, отриманих з-за кордону або створених в незалежній Україні? І нормативно закріплювати необхідність ведення ще декількох списків фондів? Адже чомусь архівісти, обговорюючи Правила, зосередили свою увагу виключно на «періоді незалежності», забуваючи, що індексація документів цього періоду за логікою життя спричинить індексацію усіх комплексів. То що будемо робити? Приймаємо варіант Правил? Чи індексуємо усі групи і будемо їх реєструвати в окремих списках фондів?

Як на мене, то свій варіант я запропонувала — *це варіант № 1*, а вас закликаю тепер подумати: є саме зараз потреба в індексуванні таких загальних груп? Якщо є, і більшість архівів визнають це доцільним, безумовно, це буде враховано. І, думаю, автори другого видання Правил повернуться до цього питання.

Зупинюсь ще на одному моменті. Норма Правил передбачає віднесення до «дорадян-

ського періоду» документів, утворених німецькою окупаційною владою та установами, що діяли під її орудою. Це явно не документи «Союза советских социалистических...», отже, логічно віднести їх саме до цього періоду як документи, утворені іншою державою на включених до її складу (хоч і тимчасово) українських територіях. У Правилах 84 року конкретно це питання не вирішено, але, виходячи з того, що ознакою належності до «радянського періоду» визнавалася належність документів до певної соціально-економічної формації і державного устрою, якщо взяти до уваги концептуальний підхід — індексом «Р» мали позначатися лише ті фонди, які були створені *під егідою радянської влади*, в період її існування⁵¹ — можна зробити такий висновок. Якщо в результаті такого підходу деякі фонди доведеться зараз «переадресувати», знімаючи з них індекс «Р», то це не буде катастрофою: відсоток таких фондів не дуже великий.

Межі архівного фонду. По-перше, уточнено термін. На практиці архівісти повсякчас плутають це поняття з крайніми датами документів. А між тим це *період формування первісного фонду його утворювачем*. Для юридичної особи цей період охоплює дати її існування, для фізичної умовно визначається датами її життя. Якщо для архівної колекції період може бути визначено з більшою точністю, то саме ці дати і зазначаються, якщо це утруднено, період обмежується датами існування (життя) утворювача. *Як елемент описання, цей період — період кумуляції, накопичення документів, може застосовуватись на будь-якому рівні описання, в тому числі і на рівні справи.* Думаю, що визначення меж фондів подано у розділі чітко і загалом не потребує переказу. Лише деякі моменти потребують прояснення.

Як визначаються межі документальних комплексів, що належать громаді? Ось ці норми, як показало обговорення, безумовно потребують чіткішого викладення у Правилах. Ми регламентуємо, що документи органів місцевого самоврядування, створених на підставі законодавства України, складають нові фонди, бо ця громада як юридична постане начебто тільки-но народилася. Надалі, якщо це громада міста, селища, села, то у разі будь-яких територіальних змін, що не зачіпають саме існування цих населених пунктів, громада як така залишається, і її документи продовжують раніше утворені фонди. Розмежовуються документи місцевих органів дер-

жавної влади, що діяли до і після зміни державного устрою. Безумовно, це різні юридичні особи, вони ж «різні діти різних батьків». І тут не треба плутати орган державної влади і орган місцевого самоврядування. Окрім того, *на цілком правовій основі всі документи ДАФ УРСР, незалежно від походження (утворювача та місця утворення), належали державі, і «денаціоналізації», наскільки мені відомо, не було. Отже, і право власності громади може виникати тільки з певного часу нашої нової історії.*

Основні принципи організації документів

НАФ на внутрікомплексному рівні

Під організацією документів на внутріфондових рівнях розуміється процес структурування та систематизації документів певного комплексу (фондового чи нефондового). Структурними одиницями фонду є група справ або група документів (окрема справа), об'єднаних на своєму структурному рівні за ознаками спільності походження, змісту, використання тощо. Процес утворення структурних груп фонду називається структуруванням документів фонду. Структурні групи розміщуються всередині фонду у певному організаційному порядку. Розміщення структурних груп, об'єднання їх в єдине ціле в порядку ієрархічної послідовності, називається систематизацією документів фонду.

На внутріфондових рівнях принцип неперушності первісного фонду означає *вимогу максимального збереження інформаційної цілісності як самого первісного фонду, так і його окремих документальних комплексів, пов'язаних історичним та логічно-тематичним зв'язком, тобто комплексного і цілісного їх наукового описування в межах одного опису і за єдиною схемою систематизації.*

Для фондових систем це означає такий організаційний поділ, що максимально зберігає діловодні (меморіальний порядок) та інші інформаційні зв'язки між документами, а також історичні зв'язки документів з утворювачем, і лише на *нижньому рівні* здійснюється з урахуванням вимог забезпечення фізичної (фізико-хімічної) цінності. Для нефондових систем формальні ознаки розподілу стають визначальними вже на вищих організаційних рівнях, для фондових систем з частковим застосуванням штучних класифікацій — на вищих і /або середніх структурних рівнях фонду. Отже, архівний опис повністю або частково втрачає свої функції як базового архівного довідника і делегує їх системі каталогів. Така втрата стратегічних позицій опису

для фондових систем з точки зору збереження інформаційної цілісності документів є загрозливим явищем.

Для моновидових фондів⁵² методичне вирішення цього питання не є проблематичним, а якість організаційного групування цілком залежить від кваліфікації архівіста.

Для полівидових (полікласових)⁵³ фондів нові підходи до організації документів вимагають вироблення нової методики. Практика свідчить, що побудова опису за змістом і структурою інформаційних одиниць з різними носіями є цілком можливою — за умови правильної організації документів і дублюючого винесення та наступного групування усіх необхідних формальних характеристик (вид, форма, властивості і параметри основи носія тощо) у відповідні каталоги. Ця можливість надається введенням єдиних облікових одиниць для документів опису та єдиної форми описового аркуша з єдиними зонами і полями описання, де тільки підполя для кожного класу і виду документів є різними. Отже, нова методика має базуватися на *уведенні документа в число основних облікових одиниць, застосуванні єдиної форми описового аркуша і єдиної методики описування.* Це вимагає чіткого розуміння архівістами понять «архівний документ», «справа», «одиниця обліку», «одиниця описування», «одиниця зберігання» як організаційних, класифікаційних та облікових одиниць.

Архівний документ як організаційна, класифікаційна і облікова одиниця. Що ж таке архівний документ як організаційна, класифікаційна та облікова одиниця? Для правильної організації документів та проведення основних внутріархівних робіт з ними подвійна природа документа вимагає деякого умовного розмежування цілісного поняття «документ» на дві його складові, для позначення яких уведемо умовні назви: «*фізичний документ*» та «*інформаційний документ*».

Під «фізичним документом» будемо розуміти будь-який носій інформації⁵⁴, узятий як самостійний предмет, безвідносно до цілісності зафіксованої на ньому інформації, її характеру, форми викладення тощо. «Фізичний документ» як самостійна цінність практично не досліджується, він має значення тільки як носій свого «інформаційного документа», як підтвердження його автентичності⁵⁵. Якщо ж цілісний документ має лише матеріальну цінність (цінність носія), але його інформація ніякої цінності не становить, то такий документ підлягає зберіганню вже про-

II. Теорія і методика архівознавства

сто як музейний предмет, показовий матеріальний продукт розвитку певної епохи («матеріальна пам'ятка») і має розглядатися виключно як об'єкт музейної справи⁵⁶.

Під «інформаційним документом» будемо розуміти певну закінчену інформацію, створену одним (одноосібним або колективним) автором та об'єднану назвою, темою, ідеєю, задумом, змістом, логічним зв'язком та внутрішньою структурою — оту найменшу неподільну інформаційну одиницю, про яку йшлося вище, але узятую окремо, безвідносно до носія, тобто таку, що начебто існує умовно не задокументованою. «Інформаційний документ» є незмінною частиною документа, вивчається, аналізується і досліджується користувачами завжди. Якщо його задокументувати, тобто представити в матеріальній формі, то ця форма може бути: 1) одним «фізичним документом»; 2) частиною одного «фізичного документа», яку не можна відокремити і потримати в руках; 3) декількома — двома і більше — «фізичними документами». Відповідно, і один «фізичний документ» може вміщувати цілісний «інформаційний документ», частину одного «інформаційного документа» або декілька «інформаційних документів», представлених в матеріальній формі. Оця матеріальна форма може бути змінена: «інформаційний документ» може бути відокремлений від свого первісного фізичного носія і перенесений на інший аналоговий носій або конвертований в іншу матеріальну форму із повним збереженням інформаційного змісту для усіх класів документів та ряду зовнішніх ознак для традиційних документів: розміру, загального вигляду первісного носія та розміщення інформації на ньому.

Завдання архівістів полягає у максимально можливому збереженні у часі: 1) унікальних та особливо цінних (раритетних історичних, мистецьких тощо) документів НАФ у їх первісній матеріальній формі, де особливу цінність являє оригінал як такий; 2) «інформаційних документів» усіх інших документів НАФ у будь-якій матеріальній формі. Отже, подвійна природа документа, «інформаційний документ» як пріоритетна складова та необхідність збереження її цілісності, потреба у збереженні носія задля збереження інформації, зростаючі процеси міграції «інформаційних документів» на інші носії вимагають окремого обліку обох складових документа: 1) матеріалізованого «інформаційного документа», що має розглядатися як найменша організаційна (структурна) одиниця НАФ, віднесена до певної класифікаційної групи документів; 2) «фізичного документа» ви-

ключно як носія «інформаційного», що сам по собі не є структурною одиницею НАФ і не може бути об'єктом архівного класифікаційного розподілу.

Таким чином, під поняттям «документ» як організаційно-обліковою одиницею слід розуміти один «інформаційний документ», представлений в об'єктивній матеріальній формі, тобто сукупність цілісної закінченої інформації, створеної одним (одноосібним або колективним) автором та об'єднаної назвою, темою, ідеєю, задумом, змістом, логічним зв'язком, і матеріального носія (відокремленого об'єкта, частини відокремленого об'єкта, сукупності відокремлених об'єктів), на якому цю цілісну інформацію зафіксовано. Кількість носіїв інформації є показником кількості аркушів, дисків, дискет, касет тощо. Цей показник може співпадати з кількістю одиниць зберігання. Я хочу наголосити: архівістам слід пам'ятати, що документ — це інформаційна одиниця з фізичним носієм, але! — повне співпадіння цієї одиниці з її носієм в одному відокремленому об'єкті не є обов'язковим, тому не можна ототожнювати документ як такий з відокремленим матеріальним об'єктом із записом певної інформації.

Якщо на одному аркуші розміщено два малюнки, два вірші, і кожен з них є закінченою самостійною інформацією, то це буде два документи з одним носієм. Один варіант рукопису одного твору, фотокадри однієї панорамної зйомки, один відеофільм, один відео- або фонозапис однієї події (твору) тощо завжди мають розглядатися як один документ, незалежно від кількості носіїв, на яких їх зафіксовано.

Розуміння подвійної природи документа, значущості його складових та характеру їх співвіднесення є ключовим для вироблення єдиної методики організації, описування, обліку документів та впровадження єдиної системи одиниць їх виміру.

Упевнена, що більша частина читацької аудиторії вже звернула увагу на те, що замість поняття «класифікаційно-облікова (класифікаційна і облікова)» я вживаю поняття «організаційно-облікова». У свою чергу і я хочу запитати свого читача: а що таке класифікаційна одиниця як така? чи може окремий конкретний документ, конкретний фонд бути класифікаційною одиницею? що ми обліковуємо в архівних установах — конкретні документи і їх групи чи умовно усереднені за якоюсь ознакою? Будь-яка класифікація виокремлює певні групи предметів, явищ і понять, узятих як певна абстракція,

щось усереднене, типове відносно реально існуючих. Тож, говорячи «документ», «архівний документ», «унікальний документ», «архівний фонд» тощо, ми матимемо на увазі *будь-який* документ, *будь-який* архівний документ, *будь-який* унікальний документ, *будь-який* архівний фонд, тобто мова йтиме про певну класифікаційну одиницю (категоріальну групу) чи про належність до цієї одиниці. Класифікаційні одиниці як такі в архівах ми не обліковуємо, натомість ми обліковуємо конкретні документи та конкретні комплекси документів — конкретні організаційні одиниці, сформовані за ознакою належності до певних класифікаційних груп. Отже, запам'ятаймо: *документ, фонд, справа /»одиниця обліку»*⁵⁷ — це архівознавча категорія, як що йдеться про класифікаційну одиницю, і це організаційна одиниця, що підлягає обліку, якщо йдеться про конкретні документи чи групу документів.

Справа /«одиниця обліку» і одиниця зберігання як організаційна, класифікаційна, облікова одиниця і одиниця описування. Традиційно усталені визначення термінів «справа», «одиниця обліку», «одиниця зберігання» на сьогодні вже є незадовільними: нове розуміння документа як інформаційної одиниці, представленої в матеріальній формі, потребує їх докорінного перегляду. По суті, укорінені у свідомості архівістів визначення термінів «справа» і «одиниця зберігання» є тотожними, їх можна легко поміняти місцями, і від того їх розуміння не зміниться. Те, що для класу традиційних документів склад справи і одиниці зберігання співпадає, ще не дає підстав для ототожнення цих понять. Немає і цілісного розуміння поняття «одиниця обліку», яке б стосувалося усіх документів з спеціальними носіями, а не певного їх класу чи виду. Окрім того, маємо визнати, що ця одиниця термінологічно не визначена, оскільки вона не має своєї ідентифікаційної назви, переданої одним словом або словосполученням: термін «одиниця обліку» позначає, власне, категорію виміру документів, і має вживатися для сукупного позначення усіх одиниць, в яких здійснюється вимір кількості документів в процесі їх обліку. В аспекті термінологічно-понятійного визначення одиницею обліку не може бути одиниця обліку, одиницею об'єму не може бути одиниця об'єму тощо. Якщо аудіовізуальні та електронні документи обліковуються одночасно у двох одиницях обліку, кожна з них повинна бути ідентифікована окремим терміном. При-

чина такого термінологічного різнобою та невизначеності полягає перш за все у відсутності протягом довгого часу чіткого і єдиного розуміння поняття «документ» як об'єкта справочинства і архівної справи та ототожненні його із дискретним матеріальним об'єктом — відокремленим носієм.

На нижньому рівні організації усіх документів власне має бути виділено лише дві організаційні структурні групи:

— документ, що має самостійне значення, або неподільна змістовно/тематично сукупність документів як *інформаційна цілісність*. Ця група може бути поділена на дві чи декілька груп виключно за вимогами забезпечення фізичної збереженості: за ознакою матеріальної природи носія і/або відповідності нормативному обсягу (кількості) носіїв.

— один або декілька *однорідних носіїв інформації, що зберігаються в окремому пакуванні* (папці, конверті, тубусі тощо).

Якщо ми уважно вчитасямося у традиційні визначення понять «справа», «одиниця обліку», «файл», ми побачимо, що за своєю суттю вони тотожні, оскільки усі вони оперують саме документом або сукупністю документів як інформаційною одиницею або сукупністю споріднених інформаційних одиниць, що мають самостійне значення як певна інформаційна цілісність, інформаційна мінісистема. Як категоріальна група у структурі НАФ ці одиниці розглядаються як класифікаційні одиниці. Як реальні документи чи групи документів вони є організаційними одиницями, що одночасно завжди виступають як одиниці описування і підлягають обов'язковому обліку, тобто водночас є і одиницями обліку. Склад цих груп за умови завершеного і якісного їх науково-технічного опрацювання з укладанням відповідного довідкового апарату буде незмінним; відповідно, незмінними будуть і їх архівні шифри, даючи змогу зберігати інформаційну цілісність цих одиниць при переносі інформації на інші носії. Останній фактор набуває особливої ваги з огляду на наближення такої перспективи для всіх класів документів, у тому числі масивів управлінської документації з паперовими носіями. Ми маємо прогнозувати ці процеси і розуміти, що *надалі саме шифр справи/одиниці обліку і шифр документа*⁵⁸ *будуть поступово ставати головним пошуковим засобом, а шифр одиниці зберігання — допоміжним* (навіть без зазначення його в описі, а тільки в топографічних покажчиках сховищ поряд з шифрами справ/одиниць обліку). Одиниця зберігання як матеріальний предмет(и) ніколи

II. Теорія і методика архівознавства

не виступає об'єктом окремого описування: усі характеристики носія зазначаються лише як елементи описання в описових статтях інформаційних груп.

Отже, цілком логічно було б *нормативно увести термін «справа» для всіх класів документів як позначення інформаційної сукупності*. Розуміючи, наскільки «революційним» буде такий крок, ми не ризикнули заходити аж так далеко і обмежилися таким словесним викладенням норми, яке б дало змогу архівістові наочно упевнитися в тотожності понять першої групи і розмежувати ці дві групи у їх понятійних визначеннях. З цієї ж метою — поступової переорієнтації мислення архівіста — редактори *умовно* поширили термін «справа» на всі класи документів на усі ті випадки, коли мова йде про документи як інформаційні одиниці, у тому числі їх облік як таких; водночас застерігши, що термін «одиниця зберігання» *вживається у Правилах тільки тоді, коли йдеться про матеріальні об'єкти — носії документної інформації* (забезпечення збереженості, видавання в читальний зал, облік тощо).

І справа/ «одиниця обліку», і документ⁵⁹, і одиниця зберігання як організаційні групи підлягають обліку, тобто водночас є і одиницями обліку. Як бачимо, ми стикнулися з проблемою «термінологічної двомовності». Безумовно, що така накладка має бути ліквідована, не можна одним професійним терміном позначати два різні поняття. А поки що *проблема термінологічного розведення вирішена редакторами через введення тавтологічної пари: «одиниця обліку» у розумінні справи для аудіовізуальних і електронних документів та «облікова одиниця» для усіх класів документів як позначення категорії виміру, в якій здійснюється облік документів*. Цілком можливо, що ця тавтологія буде зберігатися до того часу, поки не вирішиться проблема термінологічної ідентифікації, про яку йшлося вище. Користуючись нагодою, прошу усіх архівістів замислитися над цими питаннями разом з автором і прийняти участь у виробленні спільного рішення.

Безумовно, проблема організації, описування і обліку документів полівидових фондів надзвичайно складна, її вирішення потребує і ґрунтовного наукового аналізу, і матеріальних коштів, і професійно підготовлених фахівців. Але все ж певний поступ у цьому

напрямку вже є — напрацьовано апробаційний варіант для фондів особового походження⁶⁰; розроблено правила архівного описування, що ґрунтуються на єдності усіх елементів описання для всіх класів документів.

¹ Поняття «архів» вживається як умовно узагальнююче у тому ж значенні що і у Правилах (див. передмову, с. 11). Під поняттям «інші архівні установи», залежно від контексту, будуть розумітися архівні підрозділи державних наукових установ, державних і комунальних музеїв, бібліотек, а також усіх інших юридичних осіб будь-якої форми власності.

² Насамперед Російського державного архіву науково-технічної документації (РГАНТД) та Центрального московського архіву документів на спеціальних носіях.

³ Методические рекомендации по экспертизе и описанию личных фондов специалистов в области науки и техники (космонавтика) // РГАНТД. — М., 1997.

⁴ Ця методика викладена у посібнику по роботі з документами особового походження, редагування другої версії якого зараз завершується.

⁵ Обидва документи на затвердженні в Держспоживстандарті.

⁶ Хрестоматія з архівознавства // Держкомархів України, УНДІАСД. — К., 2003.

⁷ Архівознавство: Підручник / За заг. редакцією Калакури Я., Матяш І.; Держкомархів України, УНДІАСД. 2-е вид. — К., 2002.

⁸ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: ДСТУ 2732-94 / Держстандарт України. — К., 1994.

⁹ Архівістика: Термінологічний словник / Авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова, Н. І. Гончарова та ін. — К., 1998.

¹⁰ Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 48. — ст. 650

¹¹ Чинний термінологічний стандарт, див. прим. 8

¹² Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения: ГОСТ Р 51141-98. — М.: Госстандарт России, 1998.

¹³ Словник «Архівістика», див. прим. 9.

¹⁴ Що відповідає характеристикам певного жанру чи номіналу.

¹⁵ Проект нового термінологічного стандарту, див. прим. 5.

¹⁶ Видається важливим акцентувати цей момент: не слід плутати, скажімо, оригінальний документ, що містить текст Конституції, з документом, що містить цей же текст, опублікований для будь-якого споживача. У такій площині заслуговує на увагу пропонування С. Г. Кулешовим поділ на «опубліковані» і «неопубліковані» документи (С. Г. Кулешов. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. — К., 2000). Втім, це питання складне, виходить за межі мого коментарю і потребує окремого розгляду

¹⁷ Сполучник «або» стосується документаційних фондів особового походження, процес утворення яких не може нормативно регламентуватися; під «документаційним фондом» будемо розуміти сукупність «неопублікованих документів» одного утворювача, що документують його діяльність.

¹⁸ Мені можуть закинути, що для багатьох «творчих» документів особового та офіційного (масової комунікації, науково-технічного характеру) походження період вичерпання строку дії функціонального (первісного) призначення практично не може бути визначено. До певної міри таке зауваження можна визнати слухним, і це питання, безумовно, потребує окремого розгляду, а я лише приверну увагу потенційних опонентів до таких факторів: 1) творчі документи як певна практична і духовна (культурна) цінність створюються для сучасників; зберігаючи духовну (культурну) цінність для майбутніх поколінь, переходять у категорію архівних; 2) функціональне призначення «мастер-копії» (верстка, коректи тощо) і функціональне призначення власне інформаційної одиниці (змісту) не є тотожними поняттями; не забуваймо, що документ — інформація на носіїві.

¹⁹ Закон про НАФ та архівні установи, ст. 1, ч. 4., ст. 4, ч. 1.

²⁰ Тобто довічному, але що може бути довічним у нашому світі? Як на мене, менш претензійним і більш обережним було б щось на кшталт «максимально тривалому у часі».

²¹ Слід розрізняти поняття безперешкодного доступу до самих документів як таких та до їхнього описання як архівної інформації про них. Описові статті усіх документів, незалежно від таємного чи конфіденційного характеру їх змісту, має бути внесено до архівних довідників з відповідним рівнем закриття (згортання) інформації.

²² З цієї точки зору будь-яка дискусія про те, за яких умов описаний архівний документ набуває статусу історичного джерела, втрачає всякий сенс.

²³ З одночасним забезпеченням і фізичної цілісності через облікову функцію.

²⁴ Я маю на увазі експертизу цінності, комплектування, облік, описування, створення довідкового апарату, інформаційне обслуговування тощо, оскільки розглядаю ці напрямки передусім як теоретико-методичний і прикладний інструмент реалізації зазначених основних процесів.

²⁵ Як центрів зберігання, науково-дослідних центрів, суб'єктів інформаційних відносин, державних органів з контрольними функціями.

²⁶ Втім, важливо розуміти, що обидва ці процеси реалізуються насамперед через архівно-інтелектуальні та архівно-технологічні цикли, віднесені до напрямків експертизи цінності та обліку.

²⁷ Таке трактування дещо розходиться з Правилами (п. 3.1.2), у рубриці «Класифікація документів» я зупиняюсь на цьому детальніше.

²⁸ Закони СРСР та УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1976. — № 44. — ст. 628.; Відомості Верховної Ради України. — 1978. — № 30. — ст. 426.

²⁹ Це питання вже порушувалось раніше: див. Новохатський К. Документ Національного архівного фонду — документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять // АУ. — 1999. — № 1-6. — С. 26-34.

³⁰ Я тільки акцентую проблему, що вимагає окремого результативного обговорення.

³¹ За винятком тих документів, зчитування інформації яких потребує застосування технічних приладів або засобів, наприклад: воскові валики.

³² Я не розглядаю види копій у їх порівнянні з оригіналами документів (факсиміле, списки тощо).

³³ Слід розрізняти рукописи як спосіб написання документа (рукою) та рукописи як вид документа за формою організації інформації — повість, стаття, нотатки тощо.

³⁴ У фонографічному (буквеному) письмі.

³⁵ У ідеографічному (ієрогліфному) письмі.

³⁶ В процесі роботи над новим термінологічним стандартом колегами на чолі з п. Кулешовим це питання активно обговорювалося, але поки що воно залишається відкритим.

³⁷ Усталено під цим поняттям архівісти розуміють виключно ті документи, що містять і зорову, і звукову інформацію — відеодокументи, звукові кінодокументи. Між тим у світовій практиці термін використовується і для позначення усього класу таких документів.

³⁸ Я послуговуюсь терміносистемою ГОСТ 7.09.-95 «СИБИД. Аудиовізуальные документы. Термины и определения». Цей стандарт є одночасно державним стандартом Російської Федерації та міжнародним стандартом країн СНД.

³⁹ Правила, п. 3.3.1.2.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Для документів державного походження утворювач є їх першим володарем, тобто розглядається як суб'єкт права володіння.

⁴² Найяскравішим прикладом є достовірність історичної реконструкції за «Повістю временних лет».

⁴³ Тут і далі — умовно: архівна установа, створена громадою, у тому числі і архівний відділ міської ради.

⁴⁴ Тобто ми не акцентовано не обмежуємо їх поняттям «документаційний фонд».

⁴⁵ Хоча в архівах інших країн побутує поняття «підфонд» як відносно автономної частини документаційного фонду, що проектується і на похідний від нього архівний фонд. Така тенденція щодо окремих фондів юридичних осіб у нашому справочинстві і архівній справі не набула розвитку, але введення нами зараз цього поняття — як відносно автономної структурної частини взаємопов'язаної сукупності — в цілому буде відповідати тому змісту, що вкладається в нього зарубіжними колегами.

⁴⁶ Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения (литература и искусство). — М., 1990.

⁴⁷ У посібнику «Робота з документами особового походження в архівах України» усі ці аспекти розкриваються з великим ступенем деталізації.

II. Теорія і методика архівознавства

⁴⁸ Основные правила работы государственных архивов СССР. — М., 1984. — п. 3.8.

⁴⁹ Хоча, без сумніву, на момент уведення він означав «революція» з початковою хронологічною датою 1917, пізніше було визнано — з моменту встановлення радянської влади (там само, п. 1.1.3).

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, п.п. 1.1.3., 1.1.5., 1.2.19., 1.2.23.

⁵² Фонд, що складається з документів одного основного класу (за ознакою способу зчитування інформації). Усталено — фонд документів з паперовими носіями (клас традиційних документів).

⁵³ Фонд, до складу якого, разом з традиційними документами, входять також аудіовізуальні і/або електронні.

⁵⁴ Тобто відокремлений об'єкт (частку макро- або мікроматерії), призначений для зберігання і передавання інформації, що містить певний інформаційний запис.

⁵⁵ Я не беру до уваги фізико-хімічні та інші дослідження носіїв у площині визначення тривалості

періоду дії їх функціонального призначення, тобто як довго може зберігатися неушкодженою їх основа і, відповідно, зафіксована на них інформація.

⁵⁶ Це твердження є справедливим і для інформаційно нецінних документів з рідкісними носіями (чи такими, що збереглися в обмеженій кількості) — їх треба розглядати, скажімо, як експонати музею історії розвитку документаційної сфери/архівної справи. Розуміючи, що така точка зору напевно викличе неадекватне реагування, застерігаю, що це моя особиста думка, яку не можна вважати офіційно (нормативно) регламентованою.

⁵⁷ Аудіовізуальних та електронних документів.

⁵⁸ Це стосується документів особового походження з паперовими носіями (у первісній формі) та усіх документів з спеціальними носіями.

⁵⁹ Те саме.

⁶⁰ Текстове предметне викладення виходить за межі коментарю, але я нагадую, що ця методика розглядається і застосовується у посібнику, робота над яким завершується.

Світлана Сельченкова

ЕКСПЕРТИЗА ЦІННОСТІ УПРАВЛІНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ НЕДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Правові засади експертизи цінності документів містить сучасне архівне законодавство¹, що регулює процеси формування Національного архівного фонду (НАФ) України. У ньому, зокрема, визначено порядок внесення до НАФ документів, що утворюються в діяльності підприємств, установ та організацій (далі — організацій) усіх форм власності, а також принципи і критерії визначення цінності документів.

Експертиза цінності документів і комплектування архівів мають вирішити завдання забезпечення суспільства ретроспективною інформацією, створення репрезентативної джерельної бази, що відбиває всі аспекти його життя. Від часу створення технології експертизи цінності її мета полягала у визначенні міри необхідності й достатності інформації, що підлягає відбору для постійного зберігання. Кардинальні зміни у політичному житті України за останнє десятиліття зумовили виникнення ряду чинників, що впливають на методику проведення експертизи цінності управлінських документів. До них відносяться зміни в системі управління (нові організації, нові завдання і функції організацій, зміна вертикальних і горизонтальних зв'язків управління, відмова від жорсткої централізації, нова структура організацій); нова економіка (різні форми власності, багато-профільність діяльності); зміни в документу-

ванні діяльності суспільства (нові види документів, різна повнота документування функцій організацій, актуалізація певних комплексів документів, зміна ролі й значення окремих видів документів в організації управлінських процесів); зміна потреби суспільства в ретроспективній інформації (зняття ідеологічних заборон з тематики досліджень, соціально-політична нейтральність щодо оцінки фактів).

Особливу увагу на сучасному етапі слід приділяти експертизі цінності документів недержавних організацій. Необхідно виходити з того, що документи недержавних організацій, збережені державними архівами, ні в чому не поступаються іншим і є важливими джерелами для характеристики сучасної епохи. Архівне законодавство сприяє встановленню більш широким контактів архівних установ із недержавними організаціями.

На сьогодні постає завдання розкрити правову базу внесення документів недержавних організацій до НАФ, критерії визначення цінності документів, охарактеризувати документування діяльності недержавних організацій і чинники, які впливають на повноту документування ними управлінської інформації; визначити види документів та форми їх приймання на постійне зберігання; розкрити основні організаційні етапи і методику відбору документів до державних архівів.

Створювана в даний момент і в майбутньому документація, із погляду її відбору на постійне зберігання, вимагає вирішення низки проблем, спрямованих на визначення: 1) джерел формування НАФ; 2) джерел комплектування державних архівів; 3) складу документів, що підлягають постійному зберіганню.

Визначення джерел формування НАФ та робота з джерелами комплектування державних архівів сьогодні особливо актуальні, оскільки йдеться не про «удосконалення» складу джерел комплектування, а формування їх на нових засадах.

Основні правила роботи державних архівів України передбачають складання державними архівами трьох списків:

- юридичних та фізичних осіб — джерел формування НАФ;
- джерел комплектування архіву документами НАФ;
- юридичних осіб, в діяльності яких не створюються документи НАФ².

Однак, на нашу думку, для того, щоб скласти ці списки, насамперед, необхідно визначити коло юридичних осіб* для проведення експертизи цінності їх документів, тобто створити попередні списки (картотеки, бази даних) власників потенційних документів НАФ. До того ж більшість архівних установ на підставі рекомендацій Держкомархіву України³ вже складають такі списки.

Оскільки відповідно до архівного законодавства експертиза цінності документів проводиться за ініціативою власника документів або за ініціативою державної архівної установи за згодою власника, то у списки варто вносити юридичних осіб, у діяльності яких, на думку архівістів, можуть створюватися документи НАФ, а також юридичних осіб, які подали заявки на проведення експертизи цінності їх документів. Експертиза цінності документаційних фондів недержавних організацій повинна бути спрямована на виявлення джерел формування НАФ і на визначення видового складу документів, що підлягають внесенню до нього. Критеріями віднесення недержавних організацій до джерел формування НАФ є: функціонально-цільове призначення (вид діяльності), масштаб діяльності, вид (організаційно-правова форма), повнота відображення інформації про діяльність організації у фонді інших організацій. Комплексне застосування цих кри-

теріїв з урахуванням принципів об'єктивності, історизму, всебічності та комплексності дозволяє виробити рекомендації щодо віднесення до джерел формування НАФ організацій і підприємств будь-якої сфери діяльності (галузі). Ці джерела мають вирізнятися серед інших: унікальністю діяльності, новизною виробленої продукції, товарів, послуг, конкурентноздатністю, стабільністю існування, роботою в екстремальних умовах, впровадженням наукових і технічних розробок, участю в загальнозначущих, актуальних програмах і проєктах, багатими трудовими та громадськими традиціями, важливою роллю в розвитку певної сфери діяльності, профільною спеціалізацією (найбільш типовою для регіону), широтою сфери діяльності, тобто, обсягом і різноманітністю виробництва, товарів, послуг (діяльності), обсягом статутного фонду (капіталу), складом (кількістю) засновників і учасників, міжрегіональною діяльністю, кількістю працівників.

Найчисленнішою групою недержавних організацій є комерційні: акціонерні товариства, компанії, холдинги, комерційні банки, виробничі кооперативи, спільні підприємства, малі підприємства та інші. До громадських організацій (об'єднань громадян) належать: асоціації, товариства, партії, рухи, спілки, фонди тощо.

Значну увагу слід приділити визначенню видового складу управлінської документації зазначених організацій, цінна частина якої може бути прийнята за угодою на державне зберігання або відповідно до чинного архівного законодавства повинна бути збережена організацією-власником. Вивчення документування діяльності недержавних організацій проводиться на підставі аналізу: номенклатур справ, інструкцій з діловодства, безпосередньо документів із використанням Переліку типових документів⁴, відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням строків зберігання документів, методичних рекомендацій Держкомархіву України.

Склад документації, що утворюється в діяльності недержавних організацій, включає практично всі відомі документознавцям та архівістам управлінські та специфічні (ті, що відповідають профілю господарської діяльності)* комплекси документів. Управлінські документи можуть бути поділені на типові та індивідуальні. Управлінські типові документи створюються при документуванні загальних

для

* Експертиза цінності документів фізичних осіб нами не розглядається.

* В цій статті не розглядаються.

II. Теорія і методика архівознавства

всіх організацій функцій управління. Індивідуальні — при документуванні функцій, властивих тільки деяким організаціям, або типових функцій, але видами документів, властивих тільки окремим організаціям. Типовими групами управлінських функцій недержавних організацій комерційного характеру є:

- організаційно-розпорядча діяльність (керівництво; організація управління; контроль, регулювання діяльності підвідомчих організацій; правове забезпечення управління; документаційне забезпечення управління та організація зберігання документів);

- планування (економічне прогнозування, поточне планування, ціноутворення);

- фінансування (кредитування, інвестування);

- облік — звітність (бухгалтерський облік і звітність, звітно-статистичний облік);

- економічне співробітництво (організація економічних зв'язків, оперативно-комерційна діяльність);

- інформаційне обслуговування, маркетинг (вивчення кон'юнктури ринку, розповсюдження інформації, реклама);

- трудові відносини (працевлаштування — ринок праці; організація праці; технічне нормування, тарифікація, оплата праці; охорона праці);

- кадрове забезпечення (робота з персоналом — прийом, переміщення, звільнення; проведення атестації й встановлення кваліфікації; нагородження; підвищення кваліфікації працівників);

- постачання, збут (матеріально-технічне забезпечення, організація зберігання матеріально-майнових цінностей);

- адміністративно-господарське обслуговування (експлуатація службових будівель; транспортне обслуговування; внутрішній зв'язок; охорона організацій; дотримання правил внутрішнього розпорядку діяльності організацій);

- соціально-побутові питання (страхування, пенсії, матеріальна допомога; житлово-побутові питання; дозвілля; благодійна діяльність);

- діяльність громадських організацій (організація діяльності).

Найбільшу частину складають документи, що безпосередньо забезпечують процес управління (порівняно з документами з трудових і соціально-побутових питань). Виділяються нові напрямки діяльності (функції): робота з цінними паперами, реєстрація і перереєстрація організацій (в організації управління); маркетинг (в інформаційному обслуговуванні й про-

гнозуванні); доброчинність (у соціально-побутових питаннях); режим роботи (як сполучення захисту інформації і документаційного обслуговування управління) і внутрішньої охорони організацій (в адміністративно-господарському обслуговуванні).

У процесі діяльності недержавних організацій утворюються типові класи управлінської документації (організаційно-розпорядча, планова, обліково-звітна, інформаційно-аналітична). Видовий склад їх документів порівняно невеликий. Звуження їхнього кола спостерігається за рахунок, як правило, планових і звітних документів, у ряді випадків відсутні узагальнюючі, а іноді й організаційно-розпорядчі документи. Це веде до перерозподілу інформації документів за визначеними функціями, а отже, зміни ролі й значення окремих документів.

Стисло розглянемо характеристики класів документів недержавних організацій. У складі організаційно-розпорядчих документів зросли кількість і значення протоколів, положень, статутів, правил, договорів, листування з основних питань діяльності; зберегли своє значення накази, розпорядження, акти перевірок. Серед планової документації особливе значення зараз мають прогнози, концепції, бізнес-плани, в яких аналізуються стан ринку, стратегія й тактика роботи з усіх напрямків — від виробничих до соціальних. В обліково-звітній документації, як і раніше, особливе місце посідають річні статистичні звіти з усіх основних видів діяльності, бухгалтерські звіти і баланси. Аналітичні довідки, доповіді, огляди складають основу інформаційно-аналітичної документації.

Основними критеріями експертизи цінності документів недержавних організацій є: значення інформації, що міститься в документі; повторюваність інформації документа в інших документах; вид документа; оригінальність документа; авторство документа; функціонально-цільове призначення організації-фондоутворювача, функція, що документується; фізичний стан документа; повнота комплексу документів.

За результатами експертизи виявляються організації, в діяльності яких створюються документи НАФ. Однак надходження цих документів на державне зберігання цілком залежить від взаємної домовленості власників документів НАФ і архівних установ.

У разі згоди власників документів НАФ передавати їх до державних архівів, визначається форма приймання документів — у по-

вному комплексі або вибіркоче приймання. Зазначені вище критерії дозволяють визначити документи недержавних організацій, що містять унікальну і типову (повторювану) інформацію, а потім провести повний відбір на зберігання перших і, як правило, вибіркочив інших, залежно від значення автора документа й функції управління, що документується. Особлива роль організації передбачає повний відбір її документів до державних архівів, а ступінь повноти створюваного комплексу документів — можливість розширення або звуження складу документів, що будуть прийняті на зберігання. Зокрема, під час вибіркового прийняття здійснюється приймання всіх цінних документів від усіх організацій певного виду або приймання документів від частини таких організацій, або приймання частини цінних документів від усіх організацій певного виду. Є об'єктивні і суб'єктивні причини застосування вибіркового приймання для недержавних організацій. Об'єктивні причини полягають у масовості, однорідності організацій і створюваних ними комплексів документів. Недержавні організації є утворювачами масових комплексів документів, наприклад, постачальницького профілю, але й окремих видів масових документів, що дозволяє застосовувати до них вибіркоче приймання. Таке приймання можна застосовувати для господарських договорів, статистичних звітів. Повидовому вибіркового прийняттю підлягають, насамперед, протоколи вищих органів управління організації, протоколи виконавчих органів, нормативні документи, розроблені організацією, бізнес-плани, звіти. Застосування вибіркового приймання може бути зумовлено також суб'єктивними причинами, наприклад, небажанням організації передати свої документи чи їхню частину (як правило особливо цінну) у державні архіви, посилаючись на «комерційну таємницю», а також у випадку, коли документи не збереглися в повному комплексі.

Для недержавних організацій характерна недостатня повнота документування їх діяльності. Це зумовлено низьким рівнем організації діловодства, усним вирішенням низки питань, створенням управлінських документів виключно в електронній формі і втратою з часом їх інформації, а також віднесенням багатьох видів документів до носіїв «комерційної таємниці» (прогнози розвитку, стратегії і тактики дій за основними питаннями управління та діяльності, «ноу-хау», документи про фінансовий стан). Усе це має врахо-

вуватись під час відбору документів до державних архівів.

До числа документів, що надходять на зберігання у державні архіви, як правило, відносять розпорядчі, протокольні, нормативні документи, а також частину організаційних, інформаційно-довідкових, планових, обліково-звітних документів. Разом з тим, певні види менш цінних документів (з числа організаційних, інформаційно-аналітичних, первинних планових і обліково-звітних) можуть бути також прийняті до державних архівів у разі «закриття» з причин дотримання «комерційної таємниці» інших основних видів документів чи, як виняток, від окремих недержавних організацій з метою збереження для історії нових за змістом документів перших років незалежності та структурної перебудови економіки України.

Варто розглянути питання і про приймання дублетних документів недержавних організацій. Ідеться про документи, які можуть надходити до декількох фондів органів державної влади. Інформація про діяльність недержавних комерційних організацій може повторюватись в документах, що зберігаються в держадміністраціях, податкових, фінансових, статистичних, митних, антимонопольних органах, фондах держмайна, центрах зайнятості, органах реєстрації тощо); у недержавних фондах (відділеннях Пенсійного фонду України, фонді соціального страхування); в інших організаціях і підприємствах (організаціях-партнерах). Ступінь повторюваності інформації, як правило, незначна, що зумовлено господарською самостійністю цих організацій. Можна рекомендувати приймання дублетних документів у всіх фондах із наступною експертизою в державному архіві чи приймання тільки в одному фонді, як правило, у податкових органах. Кожний архів приймає рішення самостійно, в залежності від конкретної ситуації.

Документи, що містять цінну інформацію про діяльність недержавних організацій в органах державної влади, повинні прийматися на постійне зберігання в складі останніх (у повному обсязі чи вибірково). До їхнього числа відносяться: установчі, обліково-звітні документи, документи стосовно приватизації, акціонування, банкрутства, про планування і розвиток організацій, про право власності на землю, майно, заняття підприємницькою діяльністю.

Найскладнішою є експертиза цінності документів сучасних громадських організацій,

II. Теорія і методика архівознавства

оскільки документи, що створюються в їх діяльності, часто не датовані, не підписані, оформлені без використання бланків, авторство багатьох із них не відоме. Діловодство в громадських організаціях організовано на низькому рівні, документи не сформовано у справи, містять чимало друкованої продукції — листівок, звернень тощо. Якщо застосовувати традиційні підходи, то багато таких документів начебто не підлягають внесенню до НАФ і прийманню до державних архівів. Водночас, можливо, настав час змінити таку позицію і, наприклад, приймати документи, оформлені будь-яким способом (навіть чернетки — у разі відсутності оригіналу, без необхідних реквізитів), тобто із значним відступом від традиційних принципів і критеріїв експертизи. Головний критерій — зміст документа, з включенням до системи оцінок таких ознак: походження, вид, авторство, час створення. Працюючи з громадськими організаціями, рекомендовано шляхом бесід із представниками партій, рухів, спілок намагатися відновити й зберегти цілісність інформаційних комплексів.

Сьогодні потрібен більш гнучкий підхід до експертизи цінності документів недержавних організацій, їх відбору з врахуванням унікальності і масовості інформації, її походження і засобів створення. Методична основа експертизи цінності на даний час являє собою систему положень, які враховують право власності на документи. Це зумовлює не тільки особливості організації роботи з власниками документів НАФ, але й змінює методику проведення експертизи цінності їх документів, а в кінцевому підсумку й склад документів, що надходять на постійне збері-

гання. Головне завдання документознавців і архівістів — виявити, зібрати, узагальнити й залучити до наукового обігу унікальні свідчення сучасної історії, зберегти їх для майбутнього.

¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 2. — Ст. 43; Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1739 // Офіц. вісн. України. — 2002. — № 47. — Ст. 2127.

² Основні правила роботи державних архівів України. — К., 2004. — С. 74.

³ Методичні рекомендації щодо порядку подання документів юридичних осіб і громадян на експертизу цінності та організації її проведення з метою віднесення документів до Національного архівного фонду України. — К., 1999. — 19 с.

⁴ Про затвердження Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Головархіву України від 20 липня 1998 р. № 41 // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 38. — Ст. 1764; Про зміни до Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Держкомархіву України від 20.10.2001 № 82 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 45. — Ст. 2034; Про доповнення до Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Держкомархіву України від 26.11.2001 № 93 // Офіц. вісн. України. — 2001. — № 50. — Ст. 2247.

Ірина Матяш

АРХІВ У ТЕХНОГЕННОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЗАГРОЗИ І ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Феноменальність значення архівів, гуманістична місія яких полягає у збереженні цілісності й поповненні документальної пам'яті людства, забезпеченні тим самим зв'язку поколінь і націй, у цивілізованому суспільстві вочевидь не потребує аргументів. Водночас імманентно притаманне людині прагнення до самопізнання, з'ясування свого місця в просторово-часовому континуумі детермінує необхідність поглиблення розуміння архіву як невід'ємної частини безперервних

глобальних цивілізаційних процесів. Останні не лише супроводжуються накопиченням інформації, а й продукують загрози архівній спадщині, спектр яких у техногенному суспільстві значно розширюється.

Загрози можна умовно поділити на такі групи: екологічні (стан природи), техногенні (розвиток науки і техніки), світоглядно-етичні (рівень самосвідомості нації і окремої людини), соціально-політичні (суспільна і політична стабільність/нестабільність в державі), еко-

Інна Старовойтенко

ЛИСТИ Л. ЖЕБУНЬОВА ДО Є. ЧИКАЛЕНКА (1907–1914 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЩОДЕННОЇ ГАЗЕТИ «РАДА»

Розширення джерельної бази історичних досліджень, яке спостерігається в Україні впродовж останнього десятиліття, дає можливість всебічно і об'єктивно висвітлити маловідомі історичні сюжети, факти та постаті. До джерел, які адекватно відображають громадські позиції відомих свого часу, але згодом незаслужено забутих діячів, їхнє ставлення до свого оточення та історичних подій, інтерпретацію ними цих подій під впливом свіжих вражень, безпосередню участь у громадському житті, належить їхня епістолярна спадщина. Листування на поч. XX ст. у житті й громадській діяльності свідомих українців відіграло важливу комунікативну місію. Воно служило формою самовираження кореспондентів, способом висловлення власних поглядів на конкретні справи та події, пропозицій щодо вирішення проблем громадського значення та їх розлогого публіцистичного аналізу, засобом обміну думками, планами, враженнями, а тому частіше за все листи мали громадський характер і тому є важливим джерелом у дослідженні історичних сюжетів українського минулого.

Інтенсивне листування протягом всього життя вів відомий громадсько-політичний діяч, фундатор української преси, видавець українських щоденних газет, спочатку «Громадської думки» (1906), а потім «Ради» (1906–1914), Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929). Нам вдалося виявити кількісно велику кореспонденцію до нього відомого у свій час громадського й культурно-просвітнього діяча, популяризатора української книжки й «Ради», публіциста Леоніда Миколайовича Жебуньова (1851–1919). Цей український патріот поклав на вітер служіння національному відродженню України поч. XX ст. частину свого життя, коштів та невтомної праці, бо був глибоко ідейною особистістю, і тим самим його ім'я заслугує на повернення до кола визначних постатей українського національного руху кінця XIX — поч. XX ст.

Листування Є. Чикаленка вже частково залучено до наукового обігу: опубліковано його листи до окремих адресатів, проведено

історіографічний огляд опублікованої епістолярної спадщини Є. Чикаленка¹, проте листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка, які є інформативно цінним історичним джерелом, майже не висвітлені в науковій літературі. Окремі епізоди і сторінки з цих листів за 1917–1918 рр. були використані Н. Миронець у біографічній розвідці про Л. Жебуньова². Власне, це єдина публікація, в якій листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка вказаного періоду вперше використано як джерело. Тому можна стверджувати, що історіографія поставленої у даній статті проблеми дослідження практично відсутня. У контексті ж висвітлення ролі Л. Жебуньова та Є. Чикаленка в українському національному русі та потребі всебічного відтворення історії видання української щоденної газети «Рада», безпосередньої участі у цій справі обох громадських діячів, залучення до наукового обігу виявлених джерел є безперечно актуальним.

Про Л. Жебуньова, як про громадського діяча й українського патріота, залишили доброзичливі згадки його сучасники і близькі приятелі С. Русова³ та Є. Чикаленко⁴ у своїх мемуарах, даючи характеристики його вдачі, особистим якостям та громадянській позиції. С. Русова відтворила еволюцію цього російського народника-романтика у свідомого українського патріота, виокремила основні біографічні віхи його життя. Є. Чикаленко згадував про ту роль, яку відіграв Л. Жебуньов у становленні української преси, констатував його жертовність, безмежну відданість цій важливій справі українського руху. Є. Чикаленко писав, що зустрівся зі своїм майбутнім приятелем ще в Одесі на вечорах у директора реальної гімназії Є. Соколовського, учнем якої був Євген Харлампійович, але ближче познайомився з Л. Жебуньовим у 1903 р. у Полтаві, на відкритті пам'ятника І. Котляревському, і підтримував з ним стосунки до початку 1919 р. У «Спогадах» Є. Чикаленко зазначав, що подія у Полтаві відіграла вирішальне значення у житті Л. Жебуньова, бо він повернувся з ювілею Котляревського «гарячим свідомим українцем, всеціло відданим відродженню української нації»⁵. Тому в основі тривалого приятельства

III. Джерелознавчі галузі знань

цих двох відомих діячів лежала спільна патріотична громадянська позиція, заповітне бажання національно-культурного відродження України та її кращого майбутнього.

Авторові цієї статті вдалося виявити загалом 91 поштове відправлення (далі — п. в.) Л. Жебуньова до Є. Чикаленка. Вони зберігаються у двох фондах Інституту рукопису НБУВ: 70 одиниць у ф. I (№№ 35444–35513) та 21 одиниця у ф. 44 (№№ 435–455) у вигляді автографів, мають добрий стан збереженості, хронологічно охоплюють 12 років — з початку 1907 р. до початку 1919 р. Судячи з регулярності п. в., можна стверджувати, що найінтенсивніше листування припало на 1907 р. (17 п. в.), 1909 р. (14 п. в.), 1911 р. (9 п. в.) та 1918 р. (12 п. в.). За 1908, 1910 та 1916 рр. виявлено по 5 п. в., за 1912 — 4 п. в., 1913 та 1919 рр. по 1 п. в., 1914 — 2 п. в. та 1917 р. — 6 п. в. Напевно, в ці роки кореспонденти листувалися менш інтенсивно, бо згадки про листування Є. Чикаленка з цим кореспондентом в інших джерелах не зустрічалися. На жаль, донині залишається невідомою доля кореспонденції Є. Чикаленка до Л. Жебуньова. Припускаємо, що вона не збереглася, бо в Інституті рукопису, в особовому фонді Л. Жебуньова виявлено лише два неповних листи до нього Є. Чикаленка. Знаючи епістолярний стиль Євгена Харлампійовича, можна припустити, що його листи до Л. Жебуньова були такими ж інформативними і цінними, як і листи його кореспондента, а тому їхні пошуки продовжуються.

У даній статті поставлено завдання здійснити у виявленому комплексі інформативно багатих листів Л. Жебуньова до Є. Чикаленка за 1907–1914 рр. джерелознавчий аналіз домінуючої теми у кореспонденції цього періоду — газетно-видавничої, яка широко і різносюжетно репрезентована у зазначених джерелах. Вона включала роздуми, поради, критику, зауваження, побажання, вболівання кореспондента за успіх українського щоденника «Рада»; відображала й конкретні справи Л. Жебуньова з розповсюдження газети, яке він проводив у всіх місцях свого перебування і часто не шкодував для цього власних сил та коштів. У виявлених епістолярних джерелах відобразилася неповторна інформація про ставлення кореспондента до проблем газети «Рада» і пошуки ним шляхів їх вирішення.

Слід зазначити, що зміст листів Л. Жебуньова має проблемно-хронологічний характер. У них, крім газетної теми, відобразилися й

інші важливі, часто унікальні сюжети, серед яких:

1) біографічні, що стосувалися життя й діяльності кореспондента і котрі, в умовах відсутності інших джерел, відіграють важливу роль у відтворенні його життєпису. Л. Жебуньов писав про місця свого перебування, часто захоплювався тим, що стосувалося України, емоційно описував враження від її природи; писав про свої заняття громадськими справами, задуми і плани;

2) кореспондент подавав цінні відомості про останні роки свого життя у Полтаві у 1917–1918 рр. У листах відобразилося як його особисте ставлення, так і мешканців Гадяча, Полтави до ряду історичних подій, політичних сил, які перебували у той час при владі. Відбилися в листах і глибокі рефлексії Л. Жебуньова: він аналізував причини невдач, давав оцінку окремим політикам, бажав, щоб Є. Чикаленко став учасником доле-носних подій. Але ці сюжети у даній статті аналізуватися не будуть, їм буде присвячено спеціальну розвідку.

Перед викладенням основної теми даного дослідження зробимо ще кілька загальних застережень, які допоможуть зрозуміти мотиви, зміст аналізованих сюжетів й відвертий епістолярний стиль кореспондента. Є. Чикаленко був чи не одним з найближчих приятелів Л. Жебуньова, бо часто в листах Леонід Миколайович відверто ділився з ним своїми думками, викликаними певними подіями або враженнями. Він зізнався у таких випадках: «Нема у мене кому іншому сказати цього, як тільки Вам, то Ви не сердьтесь за те»⁶, або писав: «Так тяжко на серці, що може хоч розмовою з Вами трохи зсуну з себе отого тягара»⁷. У роки самотності, тяжких моральних та фізичних переживань (1917–1918 рр.) Л. Жебуньов називав листи Є. Чикаленка до нього дуже дорогими йому, і наголошував: «Вони для мене — як цілюща вода»⁸, або: «Кожний Ваш лист — справжня епоха в моєму сумному житті»⁹.

Епістолярному стилеві Л. Жебуньова притаманна розлогість у викладі інформації (окремі листи мають обсяг від 4 до 16 сторінок), емоційність, наполегливість, переконливість, прямолінійність, публіцистичність, відвертість. Він зізнавався, що висловлювався у листах так, як думав, «не добираючи ні форми, ні складу». Коли якась справа громадського значення хвилювала Жебуньова, він писав Чикаленкові листи майже щоденно, не чекаю-

чи відповіді на попередні і пояснюючи це тим, що «не можу вдержатись, коли діло торкається тієї справи, про яку болить моє серце. Хоч і обридну Вам [...] од того легше на серці стане»¹⁰.

Зазначимо, що український рух за національне відродження на кожному своєму етапі мав певну мету. Після подій 1905 р. перед ним постало завдання добитися дозволу на видання щоденної української газети, яка мала виконати у той період у відродженні чи не основну місію — призвичаїти українців до своєї мови, яку більшість тогочасної інтелігенції вважала «анахронізмом», бо вона знаходилася у стані глибокого занепаду, будучи майже 30 років вилученою з друку та навчальних закладів, офіційно забороненою Емським указом 1876 р. Нова генерація національно свідомих українців поставила собі за мету — пробудити рідним словом пригнічену заборонами національну свідомість, відродити любов українців до своєї мінувшини, культури, літератури, прищепити людям національну самоповагу, нагадати про свої історично-культурні права, яких вони були позбавлені тривалий час.

Це історичне завдання взявся виконати осередок національно свідомих діячів, які проявили ініціативу й бажання вирвати з глибокого підпілля заборон українське друковане слово, і через нього сформувати нове покоління свідомих українців. До цього осередку ентузіастів належали і Л. Жебуньов та його адресат Є. Чикаленко. Вони ініціювали багато громадських справ початку ХХ ст, і, зокрема, видання щоденної української газети, яке наповнило по-новому зміст життя видавця Є. Чикаленка та популяризатора часопису Л. Жебуньова. Тема, пов'язана з обговоренням та вирішенням видавничо-редакційних проблем газети «Рада», стала домінуючою у виявлених листах Л. Жебуньова. У період виходу газети вона займала у його кореспонденції приблизно 90% інформації. За нею можна прослідкувати успіхи та невдачі «Ради», особисте ставлення до них кореспондента, його кроки щодо вирішення невідкладних проблем, які спричинювали ситуацію: «бути чи не бути» газеті.

Л. Жебуньов постійно переконував розчарованого невдачами видавця в історичності їхньої газетно-видавничої справи, часто вдавався до глибоких роздумів над причинами недостатньої популярності українського щоденника, пояснював їх низькою суспільною

активністю, інертністю переважної частини українців, їхньою загальною байдужістю до українських справ та низьким рівнем національної свідомості. Він радив Є. Чикаленкові у періоди відчаю від невдач із виданням газети прислухатися до його порад, які, за зізнанням Л. Жебуньова, були «писані кров'ю» його серця¹¹.

Кореспондент переконував свого адресата конкретними фактами, іноді статистичними даними, тому з листів можна почерпнути відомості про кількісний склад учасників українського руху перед 1905 р., приблизні дані про кількість свідомих українців на момент започаткування української газети, про зниження попиту на книги та газети на Полтавщині у 1909 р., про зростання передплати на «Раду» в окремі роки. Тобто, кореспондент у листах, як правило, свої думки, враження, пропозиції супроводжував фактично обґрунтованою інформацією. Ці факти Л. Жебуньов збирав в процесі живого спілкування з мешканцями багатьох міст, у тому числі й передплатниками «Ради», бо йому доводилося багато подорожувати у громадських і особистих справах, лікуватися у санаторіях. Він використовував цей час для збирання соціологічних відомостей про поширення українського руху, прояви інтересу до української книжки та газети і цю інформацію, втішну або невтішну, передавав видавцеві.

Можна припускати, що Л. Жебуньов мав найтісніший зв'язок із читачами «Ради» і формулював свої зауваження і думки їхніми вустами та враженнями. Його інформація мала широку географію, оскільки збиралася по багатьох містах України та Росії. Він передавав враження від газети читачів з Кубані, Полтави, Харкова, вказував, які публікації та технічні дефекти газети викликали нарікання і незадоволення, застерігав дописувачів газети від нетактовності, гострих і скандальних тем, радив притупити полемічне перо у період пресії проти преси.

Л. Жебуньов став гарячим прихильником «Ради» з перших тижнів її виходу у світ: він взявся поширювати газету, допомагав видавцям матеріально, шукав для видання джерела фінансування, підтримував Є. Чикаленка-видавця морально, давав редакції багато цінних практичних порад, публікував у ній свої дописи. Кореспондент був глибоко переконаний у тому, що газету потрібно всіляко популяризувати і зібрати якомога більше передплатників. На його думку, цей захід вирішив би

III. Джерелознавчі галузі знань

багато видавничих проблем, і став би запорукою довгого життя видання, а тому він використовував для цієї справи різні засоби і заходи. Шукав знайомств із впливовими людьми, наприклад, домовився у 1907 р. з інспектором народних шкіл у Катеринодарі В. В. Скиданом, щоб той розіслав разом зі своїм циркуляром по 700 училищах оповістки про «Раду» та українські книжки. Л. Жебуньов запропонував редакції разом з оповістками надіслати кубанцям для ознайомлення і відповідну кількість примірників одного числа «Ради» з матеріалом про Кубанщину¹². Радив звернутися через знайомих і до інспекторів інших округ, щоб вони розсилали оповістки про «Раду» разом зі своїми циркулярами, і вважав цю справою важливішою і результативнішою, ніж працю агентів щодо поширення газети. Такий спосіб популяризації газети був важливим і тому, що підтверджував дозвіл адміністрації на передплату «Ради», а це був ефективний захід в умовах адміністративних заборон, часто й переслідувань передплатників української газети.

Л. Жебуньов також радив залучати у поширювачі газети конкретних і відповідальних людей з комерційними здібностями, подавав персональні рекомендації потенційним співробітникам, радив поширення газети поставити на комерційну основу.

Листи свідчать, як глибоко кореспондент вболівав за кожний успіх або невдачу газетної справи. Ще на початку 1907 р. він одним з перших звернув увагу на відсутність у «Раді» оригінальних публікацій з національного питання як на один з її найсерйозніших недоліків. Жебуньов наголошував, що читач не знаходив у змісті газети, її темах чогось оригінального, а лише брав ту інформацію, яка зустрічалася у російських газетах. Він зауважував, що «Рада» розглядала всяке питання тільки з боку загальноросійського поступу, тому й визнавалася читачами не за українську, а за звичайну загальноросійську прогресивну газету, яка друкувалася лише українською мовою. Кореспондент радив негайно виправити цей недолік і виправдати «Раді» свою назву і призначення, тобто віддати перевагу висвітленню національного питання.

Леонід Миколайович радив скоротити персональний склад співробітників газети і залишити лише тих, котрі професійно володіли пером публіциста, пропонував конкретних дописувачів та кореспондентів з певних регіонів України, які були здатними писати змістовні,

оригінальні статті, бо на тому етапі змістовне наповнення газети відіграло чи не найважливіше значення. Газета повинна була добитися високого рейтингу популярності передусім цікавими дописами.

Одним із серйозних дефектів «Ради» Л. Жебуньов вважав і її правопис. Неодноразово він повідомляв, що читачі глузували з нього, часто приводив конкретні приклади із вживанням кумедних слів та словосполучень. На початку 1907 р. він зауважив недоліки нової редакції часопису, повідомляв, що читачі нарікали на те, що на читання «Ради» треба було тратити багато часу, і передбачав падіння передплати внаслідок подібних настроїв. Тому він радив полегшити мову, уникати галицьких діалектизмів, повернутися до правопису газети періоду редагування її Ф. Матушевським.

Неодноразово кореспондент звертав увагу на зовнішній вигляд видання, його «показну сторону». Зауважував такі дефекти газети: неякісний папір, на якому вона друкувалася, поганий шрифт, недостатня кількість рядків на аркушах, невідредагованість статей, надрукованих матеріалів з інших газет, друкарські помилки, які іноді спотворювали зміст публікацій. Популяризуючи видання, він радив звернути пильну увагу на ці недоліки, бо вони відігравала не останню роль у її поширенні і викликали постійні нарікання читачів.

Л. Жебуньов критично зауважував, що зовні «Рада» виглядала гірше за найбідніші газети і вважав, що на економії матеріалу видавці втрачали тисячі карбованців. Тому пропонував негайно покращити її зовнішній вигляд, постійно нагадував і про необхідність подачі редакцією свого матеріалу, а не перекладного з інших видань. Іноді на листі він ставив помітку: «Відомості Вам одному», і давав розлогий аналіз змістові газети і дописам конкретних авторів. Вказував на не завжди своєчасну доставку газети по Україні, висловлював незадоволеність змістом окремих рубрик.

Кореспондент схвалював окремі публікації. Наприклад, статтю В. Піснячевського «Про наше життя» за 1908 р., він ставив за приклад іншим публіцистам і наголошував: вона так вплинула на читачів, що вони погодилися організувати українську бібліотеку в санаторії Олександра III в Ялті. Оцінюючи статтю В. Піснячевського, Л. Жебуньов писав: «От так слід писати, щоб розвинути український рух, а не скіглити та лаяти, як це звичайно роблять Ваші кулешики і думають, що в тім

самозневажанні себе є громадянська доблесть... Це ганебне відношення до справи, а не доблесть!»¹³. Також він відзначав публікації А. Ніковського, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Шелухина. Критикував окремих співробітників, зокрема, М. Вороного, М. Павловського.

Спілкуючись з читачами «Ради» та їх національно освідомлюючи, кореспондент відкривав молоді таланти. В одному з листів повідомляв, що одного юнака так швидко і успішно освідомив, що він не лише почав говорити українською мовою, а й писати вірші. Він переслав Є. Чикаленкові «зшиток його творів» і просив надрукувати їх у «Раді» під прізвиськом Олекси Москаленка для морального заохочення цього «свіжовипеченого українця».

Як свідчать листи, Л. Жебуньов був категорично проти зміни соціального напрямку газети, перетворення її на газету для інтелігенції, як це передбачалося 1907 р. Він прогнозував зменшення числа передплатників «Ради», її загибель внаслідок заходу і відверто писав: «Відокремлення газети для послуг тільки інтелігенції [...] значно зменшить число читачів і передплатників, це — пагубна думка і діло для української газети, яка не може ні в якому разі держатися передплатою тільки інтелігенції і мусить умерти, як помер «Украинский Вѣстник»¹⁴. Л. Жебуньов вважав, що поділ матеріалу в газеті за соціальним принципом, для інтелігенції та народу став би непрактичним й недемократичним і пояснював свою позицію так: «Сила українського руху набирається з дрібної (нижчої) інтелігенції і народу, а не високоосвіченої і преса повинна служити для всіх кругів читачів і помалу підтягувати їх до вищого світогляду. Коли ж вона (преса) тільки що народившись, хоче відокремити, чи поділити читачів на різні стани, то се значить поновити велику історичну помилку російської літератури...»¹⁵. На думку Л. Жебуньова, газета мала стати масовим виданням і національно освідомити якомога більше українців, а не певний їх гурток, чи соціальний прошарок, і він вважав такий захід невиправданим і таким, для якого не варто було прикладати стільки зусиль.

Л. Жебуньов був і проти того, щоб у періоди фінансових труднощів підвищувати передплатну ціну на «Раду», передбачаючи, що від цього видавці не виграють, а лише втрачатимуть читачів і не покращать свого фінансового становища. Зважаючи на матеріальний

рівень основного читача газети, він розцінював підвищення ціни на «Раду» як «свого рода зникання преси, кінець її, тільки замаскований»¹⁶. Коли Леонід Миколайович дізнався про можливе підвищення передплатної ціни на газету у 1907 р., то писав у редакцію: «Ця звістка... прямо зарізала мене, бо Ви зарізали газету, цілком зарізали, бо звузите круг читачів до кількох сот»¹⁷. Кореспондент передбачав, що кількість передплатників від цього заходу скоротиться до 500 чоловік. А тому називав рішення про підвищення передплатної ціни «навмисно вигаданим способом закрити газету», а його авторів — мрійниками, які відірвалися від життя і жили кабінетними ілюзіями. Відомо, що видавці відмовилися від цього рішення, можливо, під впливом наполегливості Л. Жебуньова.

Як свідчать листи, кореспондент збирав соціологічні відомості про інтереси читачської аудиторії «Ради»: цікавився, яким матеріалам віддавали перевагу ті чи інші прошарки читачів. Він інформував Є. Чикаленка влітку 1909 р., що інтелігенція і волосні писарі читали у «Раді» лише те, що стосувалося українських справ, сільські вчителі і писарі — всю газету, селяни — окремі рубрики. Видно, що Л. Жебуньов отримував листи від читачів «Ради» і радів цим листам, незважаючи на їх критичний зміст щодо газети, бо вони свідчили, за його словами, про те, що «український дух» не вмер, таїться він у глибині серця і потребує собі задоволення»¹⁸.

Кореспондент, крім критики і порад, також вдавався у листах до аналізу причин низької популярності газети. На його думку, ставлення до «Ради» читачів адекватно відображало картину, що склалася в українському русі, який був малочисельним за своїм кількісним складом. Сподівання видавців на 10–20 тисяч передплатників Л. Жебуньов називав «ідилією», розцінював, як «наслідок психозу, нечуваного і невиданого 1905 р.», який означав, що ідеалісти повірили в те, що українці ледь не всі позбулися національної байдужості і їм рідною стала справа національного відродження. Він радив реалістично оцінити дійсний стан прав, зважити на те, «що українці ще не вміють читати по українські, [...] що вони взагалі знають тільки елементарну побутову мову, а про літературну в масі і не чули... маса навіть не чула і не розуміла слова «Україна», вона — темна, а інтелігенція перевернулася на кацапів та поляків»¹⁹. Але разом з тим Л. Жебуньов

III. Джерелознавчі галузі знань

відзначав, що люди, незважаючи на таку ситуацію, з самого початку «інстинктивно» потяглися до газети з рідним словом, давали на неї останні кошти, проте згодом розчарувалися її правописом, незрозумілою мовою і перестали її передплачувати.

Кореспондент з прикрістю писав: «Проклята фонетика! Як я ненавиджу її, і скільки спорився про те, що вживання її, поки нема укр[аїнської] школи, — велика перепона для ширення нашої літератури, вигадана доктриньорами, які сидять по літературним кабінетам і думають, що життя повинно слухатись їхнього приказу і підлягати йому»²⁰. Леонід Миколайович робив висновок, що перед українською газетою дійсність поставила дуже відповідальне завдання: не лише пропагувати ідеї національного відродження, а й навчити читачів газети української мови, виховати свого читача та прихильника. Він писав: «Наша преса принуждена не тільки розносити думки, нахилять людей до національного відродження, а ще й виховати їх в такому напрямі, навіть вчить їх грамоти»²¹. Л. Жебуньов зазначав, що це явище не випадкове, а закономірне в історії всіх поневолених народів, і передбачав, що ця «справа трудна, довга, потребує терпіння і спокою, але зовсім не безнадійна...»²².

Отже, у періоди сумнівів та розчарувань видавця від невдач з газетою, Л. Жебуньов підтримував його морально, переконуючи своїми власними спостереженнями та зібраними фактами. Він змальовував Є. Чикаленкові становище демократичної преси взагалі, загальне збайдужіння до неї та видавничу нерентабельність більшості періодичних видань. Просив видавця реалістично без відчаю, роздратування оцінити загальний стан справ і продовжувати видання газети, яке він називав історичним. Наведемо один із переконливих аргументів Л. Жебуньова, викладений ним у листі, датованому 9 вересня 1909 р. Він запевняв адресата: «Нація єсть, живісінька, тільки невідомо, і коли випала нам щаслива, і несподівана ще три роки назад, змога нагадувати їй про її саму і потреби її, то необхідно, треба, надзвичайно важно користуватися цією змогою, бо інакше ми вмерли, а не нація. Література — єдиний наш спосіб протистояти обмосковленню народу і коли цей спосіб покинуть, то це буде хоч усе таки не смерть нації, а... роззявляння рота, якого не простять нам наші потомки, тай куди ми самі подінемося од великого сорому і горечі в серці нашому, до чого, або до кого пристанемо?!»²³.

Листи свідчать, що кореспондент був вразливою, надзвичайно емоційною і прямолінійною особистістю, а тому у відповідь на песимістичні листи видавця повідомляв, що вони викликали у нього такий стан, «що хоч в'яжи колодку до шиї, та — в воду!»²⁴. Він зізнавався, що коли отримував від Євгена Харлампійовича подібного листа, то болісно переживав його зміст, сумував з-за можливості закриття газети. Кілька днів після таких звісток жив у роздумах, нікого не хотів бачити, нікуди не ходив, а аналізував ситуацію, і, врешті, приходив до висновку, що справа не була безнадійною. Натхненний цими думками, Л. Жебуньов сідав за такого листа, яким хотів переконати свого адресата у помилковості його висновків і влити у його душу свою надію.

Л. Жебуньов неодноразово пояснював пригнічений настрій свого адресата його природним скептицизмом, відчаєм Євгена Харлампійовича, який означав, за словами кореспондента, що він помічав «тільки усе чорне та сумне, а білого та радісного» не помічав. Але постійно запевняв Є. Чикаленка, що стан газети не був безнадійним. У одному з листів передавав враження від «Ради» двох професійних російських журналістів, котрі відзначили у газеті оригінальність і самобутність, які, за їхніми словами, проявлялися у подачі нею матеріалів про національне відродження на демократичному ґрунті, котрі були актуальними у всьому слов'янському світі. Цю тему недостатньо висвітлювали російські політичні газети, і через те втрачали свою популярність. Л. Жебуньов переконував Є. Чикаленка, що «впертістю і стойкістю» все можна подолати, бо був певний у тому, що газета непомітно виконувала покладену на неї історичну місію — приривчала українців до українського слова і національно їх пробуджувала від байдужості та інертності, виховувала молоде покоління українців. Він передбачав, що при відповідних обставинах, це, закладене у несприятливих умовах, «вибухне широко і буйно, бо як не як, а з маяка (себ то з преси та журналістики) впали гісکورки в душу і розум людей, які пориваються до кращого життя»²⁵.

Свою відвертість, прямолінійність, неприхованість думок кореспондент пояснював лише бажанням врятувати справу, не дати їй загинути, тому іноді зауважував, що не знає, чи роздратував кого, чи обурих проти себе, але пояснював: «Не можу втерпіть, щоб не втрутитись, коли на мій погляд, щось шкодить громадській справі [...] я, поки не висловлю їх

[свої погляди і відомості — І. С.], почуваю себе наче хворим психічно»²⁶. Кореспондент називав свої листи «порадливими». Зізнавався, що витрачав на них «силу часу, думок і нервів», і коли його поради ігнорували, він розцінював свої намагання як даремну і марну трату сил, часу та емоцій. Л. Жебуньов зізнавався, що у нього не було «личного самолюб'я, коли річ торкається укр[аїнської] справи»²⁷ і пояснював: «Ви не знаєте, як гірко, болісно відчувається всяка, навіть дрібна, недотепність з укр[аїнського] руху. Я хворію од тих недотепностей, серйозно хворію душею і серцем...»²⁸.

Уважно читаючи газету, аналізуючи її зміст, Л. Жебуньов неодноразово підказував актуальні теми публікацій. Наприклад, радив подати матеріали про лекції М. Сумцова у Харкові, які відомий вчений читав студентам, що збиралися легалізувати свою студентську громаду, котра організувалася там у складі 200 чоловік. Просив присилати голові цієї громади числа «Ради» із статтями С. Єфремова «Питання часу», які викликали великий інтерес у читацької аудиторії Харкова.

Листи свідчать, що Л. Жебуньов підтримував «Раду» не лише її поширенням, а й власними коштами. Так, він давав на 1908 р. 500 крб., які заощадив зі свого власного бюджету і зізнавався, що «боявся навіть торкатись до неї [суми — І. С.], хоча було дуже треба грошей на інші потреби, позичив для тих потреб, а 500 крб. зберіг...»²⁹. Є. Чикаленко відзначив жертвність Л. Жебуньова для українських справ і в своєму «Щоденнику», підкреслюючи, що іноді вона його глибоко вражала³⁰. Л. Жебуньов шукав й інші джерела фінансування, радив у періоди фінансової скрути та невизначеності звертатися до заможних людей. Зокрема, у 1909 р. написати розлогого, докладного, спільного листа до ще одного видавця «Ради», В. Симиренка, «бо... не можна лягати в домовину, не виправдавши усіх способів до життя, не можна заспокоюватись на тим, що «нація подла», бо ця втіха є втіха, по виразу Шевченка «колод гнилих», а не людей, в душі котрих жевріє охота до життя духовного. Коли нема такої охоти, то краще й фізично померти, та воно, певне, і дійде до того, коли спробуєте жити на світі без «Ради»³¹. Радив Є. Чикаленкові, подолавши «ніяковість», добиватись відповіді від В. Симиренка, написавши йому листа «із найсильнішими аргументами».

Л. Жебуньов пропонував писати листи й до інших заможних українців (до сина Ф. Вовка, В. та С. Шеметів, Ю. Тищенко-Сірого, М. Аркаса, П. Пелехіна) і заохотити їх до поширення передплати. Запропонував видавцеві поїхати у Катеринослав на з'їзд «земців всего юга России» та виставку у пошуках бажаючих допомогти фінансами. Також шукав кредиторів, які б погоджувалися дати видавцеві кредит під мінімальні відсотки. Ще у 1907 р. порадив редакції писати звернення до читачів, так звані «приводні листи», у яких змальовувати складний фінансовий стан видання і прохати допомогти, і вважав, що «не один раз треба це писати, [...] якомога швидше і жалібніше склавши листа»³².

Кореспондент ставився до «Ради» як до чогось живого і надзвичайно важливого у його житті, писав, що мав сильні «моральні муки» від її невдач, називав її проблеми своєю «психічною хворобою», від якої не міг «одсахнутись і заспокоїтись!»³³. Так, у 1909 р. зізнавався: «Ви не можете уявити собі, як я стражду через неї [газету — І. С.], і не знаю як перенесу її смерть...»³⁴. Писав, що не спав кілька ночей у роздумах, як допомогти «Раді» матеріально, де знайти джерела її фінансування. З цією метою він їздив на Харківщину, але його спроба виявилася невдалою, і кореспондент глибоко її переживав. Проте зізнавався, що дуже швидко відходив від невдач, «бо віра в конечність мети, чи ідеалу в мене? не порушна»³⁵.

З листів стає відомо, що саме Л. Жебуньов запропонував Є. Чикаленкові для популяризації газети дати додатком до «Ради» на 1909 р. «Історію України-Русі» М. Аркаса, але перед цим радив повідомити, що у продажу книги немає, і вона висилатиметься лише передплатникам. Він рекомендував обов'язково давати додатком до газети й інші українські книжки, склавши їх список і запропонувавши передплатникам для вибору.

Вже в 1909 р. Л. Жебуньов передавав свої втішні спостереження від зростання популярності української газети, поширення звісток про українців та їхнє питання, яке стало не лише злободенним, але й викликало суперечки та дискусії. Він передбачав, що згодом про українську справу дізнається Європа. У 1912 р. подавав звістки про те, що європейська преса стала інформувати своїх читачів про українські події: знайомила читачів з українським народом німецька, англійська і віденська преса, подаючи правдиві сюжети і

III. Джерелознавчі галузі знань

живаючи терміни «Україна» «український», подавала звістки з «Ради». Л. Жебуньов розцінював це як часткове досягнення поставленої мети.

Відданість Л. Жебуньова «Раді» була безмежною. В 1909 р. він писав: «Думка про «Раду» не дає мені спати, їсти, вільно дихати ... жити на світі не дає...»³⁶. Його глибоко бентежили чутки про падіння передплати, він зізнався, що вони погіршувала його самопочуття і заважали лікуванню у періоди загострення хвороби. 1911 р. він зізнався: «Упадок передплатників не дає мені спати. Отже, я певний в тому, що коли б «Рада» була така цікава все півріччя, як стала літом, то не було б такого великого упадка»³⁷. Тобто кореспондент натякав на кращі результати під час тимчасового редагування «Ради» влітку 1911 р. А. Ніковським. Видно, що Л. Жебуньов був невдоволений редактором «Ради» М. Павловським і вважав його однією з причин неспіху газети. Він листувався з читачами «Ради», писав, що отримував від них масу листів з різними зауваженнями, але головні з них — це натяки на брак матеріалу, який, за його переконаннями, знаходився у шухлядах редакторського стола і не випускався у світ. Повідомляв, що багато дописувачів розірвали своє співробітництво з газетою через те, що їхні дописи вчасно не публікувалися, або публікувалися невідредагованими, тому і радив видавцеві знайти редактора-професіонала.

Часто в своїх листах Л. Жебуньов разом з аналізом приділяв увагу статистиці. Так, наприкінці літа 1909 р. він розділяв обнадійливу звістку видавця про збільшення числа передплатників «Ради» на 250 читачів. Називав цю цифру великим успіхом українського руху і робив висновок про те, що «майбутнє «Ради» забезпечене духовно», однак вважав, що треба пережити період «упадку», «загальної байдужості», які панували у масовій суспільній психології того часу.

Відчувається, що кореспондент почував себе морально некомфортно, коли задумані плани не давали конкретних результатів. Так, він писав Є. Чикаленкові, що літо 1911 р. провів безрезультатно, бо нікого не схилив до українства, крім однієї пані. І, навпаки, радісно повідомляв, коли йому вдавалося у місцях свого перебування привернути когось до української мови або залучити кількох передплатників для «Ради».

Л. Жебуньов був категорично проти закриття «Ради», загроза якого час від часу виникала, із зрозумілих і сформульованих ним

причин. З метою скорочення видатків він радив перетворити газету на тижневик, або двотижневик, змінити її формат та зовнішній вигляд, пропонував скооперувати видавничі витрати з газетою «Село» і запевняв видавця, що смерть газети неприпустима, «бо це буде такий удар, така пора[з]ка укр[аїнського] руху, що як подумаєш про те, уявиш наслідки його, так аж в грудях холодне... Не дай Бог такого лиха!»³⁸. Кореспондент прогнозував, що з припиненням газети ця справа відсунеться на 20–30 років, бо не вірив намірам окремих сучасників відродити українську газету «Рідна справа/Думські вісті», як друкований орган української парламентської фракції в II Державній Думі, розцінював їх як «хвастощі легкодумців»³⁹.

В одному з розлогих листів кореспондент інформував адресата про свій піднесений внутрішній стан, викликаний перебуванням на лоні природи Полтавщини, захоплення її краєвидами, яких він не зустрічав, за його словами, більше ніде в місцях свого перебування. Цей стан спонукав Л. Жебуньова до відвертого висловлення Є. Чикаленкові своїх національних почуттів та громадянської позиції. Він зізнався, що національні почуття утвердилися в ньому вже у зрілому віці і він шкодував, що попереднє життя змарнував, не працюючи на рідній його серцю ниві. Патріотизм, у його розумінні, це ? служіння справі національного відродження України всіма своїми силами і засобами.

На основі проведеного джерелознавчого аналізу листів Л. Жебуньова до Є. Чикаленка періоду 1907–1914 рр. приходимо до наступних висновків. Виявлені епістолярні матеріали є цінним джерелом для відтворення видавничої діяльності Є. Чикаленка й багатьох сторінок історії українського щоденника «Рада». За інформацією цих листів можна встановити важливі історичні факти, успіхи, невдачі та проблеми газети, відтворити ставлення до них самого кореспондента, яке не відобразилося так яскраво і повно в жодному іншому джерелі, і яке базувалося на його глибокій ідейності та відданості українській справі. Листи свідчать, що Л. Жебуньов займав у той період активну громадську позицію, а тому й став одним з найближчих прихильників і популяризаторів «Ради», мав найтісніший зв'язок з її читачами і всебічно сприяв існуванню газети. Про його самовідданість і жертвовність по відношенню до «Ради» свідчить не лише виявлена його власна кореспонденція, а й інші джерела, зокрема, спогади

його сучасників. У своїх листах Л. Жебуньов не лише подавав важливі факти, а й супроводжував інформацію глибоким аналізом. Апелюючи до виважених спостережень і висновків, кореспондент чітко сформулював завдання, які тогочасна доба поставила перед українською газетою, і ними переконував свого адресата у історичності й важливості її існування, морально підтримував Є. Чикаленка у періоди його сумнівів та труднощів.

З листів стає відомо, що проблеми «Ради» стали частиною життя Л. Жебуньова, а листи — способом їх обговорення. Газетна справа розглядалася і аналізувалася ним у контексті українського руху за національне відродження. Він вірив, що відродження Укаріни мало здійснитись і ця мрія його, виснаженого хворобою, тримала на світі і давала йому насагу жити і діяти далі. Л. Жебуньов зізнавався в одному з листів: «Воно [відродження — І. С.] мусить справдитись, не може не справдитись. Це — безперечно. Коли ж так, то й той народ, ради добра котрому я терпів муку ще з хлоп'ячих літ — мусить поступитись наперед, мусить з скотини переробитись в людину, та ще в яку чудову людину, коли розвинуться в йому ті риси, які затемнені тепер брудом і смрадом... Не побачу я того дивного з'явища, не діждусь тієї радощі, але ж ... од думки про неї — моє серце грає і я — повний жаги до життя, до роботи про наближення тієї пори. Оце саме й освітлює моє життя, робить його яскравим, порівнюючи до попереднього»⁴⁰. Цими почуттями він пояснював своє трепетне ставлення до газети «Ради», яку вважав «ма-яком» українського руху.

¹ Старовойтенко І. Оpubлікована епістолярна спадщина Євгена Чикаленка: Історіографічний огляд // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 6. — С. 250–262.

² Миронець Н. Український патріот, росіянин Леонід Жебуньов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наук. праць та спогадів. — К., 2001. — Чис. 6 (7) у 2 ч. — Част. 1. — С. 284–293.

³ Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. Споми-ни. — Прага, 1934.

⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — Львів: «Червона калина», 1931. — 496 с.

⁵ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — Львів, 1925. — Ч. II. — С. 131.

⁶ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 19 червня 1909 р. — Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. І, № 35474.

⁷ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 10 лютого [1911 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35487.

⁸ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 9 жовтня [1918 р.]. — ІР НБУВ, ф. 44, № 35449.

⁹ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 19 жовтня 1918 р. — ІР НБУВ, ф. 44, № 35450.

¹⁰ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 24 грудня [1908 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35465.

¹¹ Лист Л. Жебуньова Є. Чикаленкові від 11 травня 1907 р. — ІР НБУВ, ф. І, № 35446.

¹² Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 13 вересня [1907 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35451.

¹³ Лист Л. Жебуньова Є. Чикаленкові від 24 грудня [1908 р.] — ІР НБУВ, ф. І, № 35466.

¹⁴ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 3 січня [1907 р.] — ІР НБУВ, ф. І, № 35445. «Український Вестник» — тижневик російською мовою, яку видавала українська фракція в І Державній Думі, щоб інформувати громадськість про свою роботу в Думі.

¹⁵ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка [1907 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35461.

¹⁶ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 10 липня [1907 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35463.

¹⁷ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка. Б/д. — ІР НБУВ, ф. І, № 35454.

¹⁸ Лист Л. Жебуньова Є. Чикаленкові від 9 вересня 1907 р. — ІР НБУВ, ф. І, № 35449.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 10 липня [1907 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35463.

²⁶ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка [1907 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35461.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 6 грудня [1907 р.]. ІР НБУВ, ф. І, № 35460.

³⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907?1917). — С. 33.

³¹ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 6 грудня [1907 р.]. ІР НБУВ, ф. І, № 35460.

³² Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 3 вересня 1907 р. — ІР НБУВ, ф. І, № 35447.

³³ Лист Л. Жебуньова Є. Чикаленкові від 30 червня 1909 р. — ІР НБУВ, ф. І, № 35476.

³⁴ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 30 серпня [1909 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35480.

³⁵ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 10 лютого [1911 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35487.

³⁶ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 9 червня [1909 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35473.

³⁷ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 3 серпня [1911 р.]. ? ІР НБУВ, ф. І, № 35495.

³⁸ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 30 червня [1909 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35476.

³⁹ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 3 вересня 1907 р. — ІР НБУВ, ф. І, № 35447.

⁴⁰ Лист Л. Жебуньова до Є. Чикаленка від 19 червня [1909 р.]. — ІР НБУВ, ф. І, № 35474.

Алла Киридон

ДОКУМЕНТИ «ОКРЕМОЇ ПАПКИ» ЦК КП(б)У ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ

Зростання питомої ваги досліджень, присвячених проблемам державно-церковних відносин, викликає необхідність залучення до наукового обігу різноманітних комплексних джерел.

На особливу увагу заслуговує період 1920–1930-х рр., коли відбувалися вкрай неоднозначні, часто суперечливі процеси у взаєминах більшовицької влади і церкви. При цьому вважаємо за важливе, по-перше, розмежувати названий період на два десятиріччя (з огляду неоднозначності типологічних характеристик 1920-х і 1930-х рр.), по-друге, підкреслити визначальний характер саме 1920-х рр., оскільки в це десятиріччя відбувалося утвердження нової влади з відповідним конституюванням форм і методів політичної діяльності, які дозволяли відносну релігійну свободу. Проте вже тоді домінуючим стає згортання всілякої альтернативи режиму, придушення будь-яких опозиційних проявів, силове запровадження жорсткої легітимної диктатури більшовизму. Саме протягом 1920-х рр., як наголошує С. Кульчицький, нервовим вузлом могутньої силових структури стала Комуністична партія¹. Наслідком монополії партії на владу стало те, що принципи питання державної релігійної політики вирішувалися саме партійними органами. 1930-ті рр. були вже часом удосконалення відпрацьованого більшовиками в 1920-ті рр. механізму контролю над церквою.

Специфічну категорію в архівних фондах компартійної піраміди становлять документи нині розсекреченого спецхову під грифом «Окрема папка»². Вперше до характеристики цього історичного джерела звернувся Р. Пиріг³, подавши загальну інформацію про формування фонду й зазначивши, що належність документів до цієї теки означала найвищий ступінь секретності, їх призначення лише для надзвичайно вузького кола керівництва, тривалу закритість. Починаючи з 1920-х рр., документи «Окремої папки» перебували на особливому режимі зберігання, про них не було навіть згадки в інструкціях з діловодства. Не входили вони й до переліку справ, які здавалися на зберігання до архівів. Недоступність «Окремої папки», як підкреслює дослідник, була абсолютною⁴.

Р. Пиріг виокремив суттєві риси цієї групи документів, які, як правило, виконувалися в одному примірнику, нерідко в рукописній формі, готувалися безпосередньо секретарями ЦК. Питання формулювалися з «глухими» заголовками: «Про УКП», «Про колишніх меншовиків» і т. п. Рішення ухвалювалися здебільшого лаконічні, конкретні⁵. У публікації Р. Пирога дається стисла тематична характеристика основних питань, які розглядалися Політбюро ЦК КП(б)У.

Мета пропонованої статті полягає в загальному огляді основних питань однієї із складних проблем політики радянської влади щодо церкви протягом 1920–1930-х рр., здійсненого на підставі аналізу роботи Політбюро ЦК КП(б)У, відображеної в документах «Окремої папки».

Вважаємо за доцільне задля точності передачі смислового і стилістичного навантаження інформації наводити цитати переважно мовою оригіналу, оскільки використання мовленнєво-писемних технологій є показовим способом трансляції і відтворення характеру влади в суспільстві. В документальних сигніфікаціях було реалізовано одну з претензій режиму на тотальний контроль у суспільстві. Крім того, важливо осмислити використання цитованих документів і з огляду на політику українізації, ставлення до якої з боку вищих кіл партійно-державного керівництва було доволі показовим.

Перші рішення Політбюро, які започаткували «Окрему папку» справою № 1, датуються останніми місяцями 1923 р. На той час припадає й поява документів стосовно державно-церковних взаємин. Зміст останніх свідчить про розроблення розгорнутої програми дій влади щодо церкви. Так, на засіданні 23 листопада 1923 р. ухвалено:

«а) Подтвердить прежний курс на всемерное содействие «Живой церкви» (одна з течій обновленства, опозиційна щодо православного патріарха Тихона — А. К.).

б) Принять меры к недопущению усиления тихоновщины (прихильники патріарха Російської Православної Церкви Тихона (В. І. Белавіна — А. К.).

в) Провести работу по отколу «левых» элементов среди тихоновцев.

г) Поставить перед комиссией (Антирелігійною — А. К.) задачу восстановления группы «Братства церкви живой».

д) Комиссии поставить задачу ликвидации трений между прогрессивными церковными группировками и создания из них блока для борьбы с тихоновцами и автокефалистами.

е) Одобрить переименование В.Ц.У. в Украинский Синод.

ж) Воссоздать губернские комиссии по руководству церковной работой.

и) Утвердить смету в 850 червонцев (для Антирелігійної комісії — А. К.), реализовав ее через финкомитеты.

к) Предложить органам ГПУ усилить работу по своей линии.

л) Дать директиву об усилении преследований монархистов, пытающихся вести свою работу через церковь (особенно в погрангуберниях).

м) Всемерно воздержаться от обратной передачи церквей от Живой церкви тихоновцам. Передача должна производиться только по постановлению Центральной Церковной комиссии.

н) Поручить секретариату пересмотреть состав центральной комиссии, а также работников, непосредственно выполняющих ее задания, и представить на утверждение Оргбюро»⁶.

Як неважко помітити, програма передбачала активне втручання владних структур у церковні справи, попри декларовані принципи відокремлення церкви від держави.

Найцікавішим за формою, змістом і обсягом є документ від 25 лютого 1926 р.⁷. Йдеться про протокол засідання Політбюро і додатки до нього: пропозиції комісії «по церковним делам» з характеристикою релігійних угруповань. На відміну від «загальних» директив попередніх років рішення органів влади 1926 р. виглядають значно рішучішими і категоричнішими. В них говориться про ширше коло релігійних об'єднань, що можна пояснити налагодженістю обліку і контролю, а також посиленням централізованого апарату влади.

Схвалюючи загальну програмну лінію роботи Антирелігійної комісії, Політбюро ухвалило: «... 2. Считать необходимым дальнейшее усиление работы по охвату осведомительным аппаратом тех группировок, которые до сих пор им в достаточной степени не были охвачены (автокефалисты, католики, лютеране, меннониты).

3. Одобрить намеченные Комиссией репрессии по отношению руководителей (Потиенко, Ярещенко и Шараевский) автокефальной церкви, осветивши в печати их контрреволю-

ционную работу. Поручить комиссии вести дальнейшую работу по разложению автокефалистов.

4. В отношении католиков продолжить курс на уничтожение существующей зависимости католической церкви на Украине от польского правительства, используя для этой цели советски настроенные части польского населения, как равно — униатов, немцев-католиков, чехов, литовцев и т. д.

5. Считать необходимой более тщательную регистрацию и систематизацию всех случаев вмешательства существующих церковных группировок в политику, в частности, во время происходящей выборной кампании.

6. Признать возможным открытие в Киеве церковно-обновленческого учебного заведения, по примеру Московской Академии, при условии содержания на собственные средства, с числом слушателей не больше 50 человек, под строгим контролем ГПУ.

7. Размер средств, которые должны быть отпущены ГПУ на работу среди духовенства, поручить установить особой комиссии в составе т.т. Чубаря, Затонского и Попова»⁸.

У характеристиці релігійних угруповань партійні керівники головну увагу приділяли «тихонівщині», обновленству, автокефалистам-липківцям та сектантству, яке поділялося на «раціоналістичне» і «містичне» (так у документах — А. К.). В довідці наводяться дані про чисельність причтів станом на 1925 рік: тихонівців — до 6000, обновленців — до 2900, липківців-автокефалістів — до 1500⁹. Виокремлюються лояльні до влади групи, серед яких фігурують обновленці (3500 причтів), Собор єпископів (до 1500), ВПЦР-ДХЦ (до 300); а також антирадянські: тихонівці (до 3900), липківці (до 1200)¹⁰.

Особливий інтерес викликає характеристика кожного з релігійних об'єднань. Так, констатується розкол і виокремлення Собору єпископської церкви серед прихильників патріарха РПЦ Тихона. Мають місце змалювання методів впливу тихонівців на маси, характеризуються лідери цього угруповання, їх реакція на основні заходи партії і уряду тощо¹¹. Не залишено поза увагою монашество, з діяльністю якого в основному пов'язувалося поширення різноманітних «чудес»¹².

У документі зроблено спробу визначити сильні і слабкі сторони обновленства¹³, простежується ставлення до УАПЦ: «автокефалия как религиозная группировка по существу своему является больше политической, чем религиозной»¹⁴. На відміну від аналізу попе-

III. Джерелознавчі галузі знань

редніх релігійних деномінацій, при характеристиці УАПЦ взагалі більше уваги приділено саме політичним уподобанням її лідерів, соціальному складу членів, зв'язкам з закордонними організаціями. Наголошується на дієвості заходів ДПУ щодо нереєстрації Статуту УАПЦ, створенню опозиції до ВПЦР на чолі з В. Липківським, діяльності ДХЦ¹⁵.

Значно менше уваги приділено сектантству в Україні, хоча й говориться про його помітне кількісне зростання, щодо якого наведено такі дані¹⁶:

угруповання	общин	членів
євангельські християни	417	29462
баптисти	392	27226
меноніти	48	38237
молокани	34	3629
адвентисти	70	2553
новий Ізраїль	65	3479
подгоровці	6	194
хлисти	5	141
скопці	6	154
інші	29	759

Поряд з констатацією лояльного ставлення до радянської влади з боку «раціоналістичних» угруповань (баптисти, євангельські християни та ін.), в документі наголошується на антирадянській характеристиці «містичних» сектантів («корнієвці», «подгоровці», «інокентієвці» та ін.)¹⁷.

Виходячи з детальної характеристики релігійних угруповань, Політбюро затверджує тактичну лінію позиції партії стосовно кожного з них (звісно, критерієм виступає лояльність до режиму):

«1. Обновленцы, Собор Епископов, Діяльно-Христова Церква. Всемерное укрепление путем возможной поддержки, вплоть до материальной, в целях использования их для борьбы с тихоновщиной и липковщиной и направления их общей церковной политики в сторону, выгодную сов-власти.

2. По отношению тихоновщины в целом продолжать политику административного воздействия вплоть до админвысылки наиболее активных из них, при наличии достаточно компрометирующего материала.

Одновременно с сим необходимо также разлагать тихоновщину изнутри, путем организации в ее среде различных группировок в целях взаимной борьбы между собой.

3. Липковщина. Продолжать административное воздействие на Всеукраинскую Православную церковную раду, не регистрируя статут и отказывая в разрешении соборов до тех пор, пока органами ГПУ не будет закончена подготовительная работа в целях захвата руководства автокефалистами через их ВПЦР, в наши руки.

Ни в какие переговоры с ВПЦР или с ее отдельными членами не входит.

В отношении всех лиц из актива липковцев усилить наблюдение по выявлению их антисоветских действий. Наиболее видным из них не разрешать разъезды по Украине. Арх. Яреценко, еп. Шараевского и пред. ВПЦР Потенко необходимо подвергнуть админвысылке за пределы УССР.

4. В отношении сектантства необходимо углубить работу по изучению его социального состава и роста. Стремиться путем классового расслоения добиться от рационалистического сектантства, через их руководящий орган, вынесения постановлений о безоговорочном выполнении государственных повинностей, в частности службы с оружием в руках в Красной армии.

В отношении мистического сектантства усилить репрессии за уклонение от регистрации. За антисоветскую агитацию религиозного характера предавать строгому суду, заботясь в каждом случае о должной его постановке, дабы не получить отрицательных результатов. С представителями наиболее злостных мистических сект необходимо бороться путем админвысылки¹⁸.

Таким чином, можна простежити певну еволюцію в ставленні партійно-державних структур до релігійних угруповань в напрямі посилення контролю та застосування репресивних заходів. Слід зазначити, що обговорення питань діяльності органів ДПУ УСРР щодо релігійних об'єднань відбувалося в умовах повної секретності, про що свідчать справи 1, 2, 6, 9, 16, 34 та інші. Зокрема, в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. «Про роботу ДПУ УСРР» зазначається: «Поручить ГПУ обратить внимание на изучение деятельности Церковных Рад (кто ими руководит; какое влияние рады имеют в деревне, в особенности на работу в деревне в летний период; их работа среди молодежи и т. п.)»¹⁹.

III. Джерелознавчі галузі знань

У постанові Політбюро від 4 травня 1928 р. за доповіддю шефа ДПУ В. Балицького перед управлінням ставилася вимога «усилить работу по борьбе с активно-выступающими антисоветскими элементами на селе (бывшие помещики, бывшие полицейские, попы, кулаки), применяя к ним меры репрессии»²⁰. Про посилення нагляду ДПУ над контрреволюційними елементами та застосування репресій проти них йшлося і в рішенні закритого засідання Політбюро від 3 лютого 1928 р.²¹. Тут же визнавалося за необхідне виділити кошти на активізацію цієї роботи ДПУ²².

Особливий інтерес привертає кошторис витрат ДПУ на роботу серед релігійних угруповань. Так, на перше півріччя 1928 р. виділялося 50 тисяч карбованців²³. Кошторис мав чотири розділи: «I. Содержание секретных сотрудников по религиозным и сектантским группировкам. II. Содержание осведомления в руководящих органах религиозных и сектантских группировок. III. Разъезды, командировки с/с (секретні співробітники — А. К.) всех группировок. IV. § 1 Содержание секретных сотрудников по инославному и лютеранскому духовенству. § 2 Разъезды и командировки по инославному и лютеранскому духовенству. § 3 Непредвиденные расходы»²⁴.

Цей документ дає можливість, з одного боку, ознайомитися з певним механізмом і найпомітнішими його пружинами в структурній діяльності владних кіл, а, з іншого, слугує своєрідним джерелом для визначення векторності наступу на релігійні об'єднання. Визначаючи роботу «по обслуживанию» релігійних угруповань однією з важливих ланок діяльності Надзвичайної Комісії (НК), Політбюро водночас наголошувало: «Вербовка попов особенной трудности не представляет, но использование их возможно только при условии выплаты денежной компенсации»²⁵. Як бачимо, правила «гри» були брудними з обох боків, хоча кожна з них мала власні мотиви.

Пояснювальні записки до кошторису визначали основні напрями подальших дій. Скажімо, щодо прихильників Синодальної церкви та послідовників патріарха Тихона органи ДПУ визнавали за необхідне утримувати в їх середовищі секретних співробітників, використовуючи перших задля «разложения тихоновщины»²⁶. Обґрунтовуючи кошторис щодо УАПЦ, члени Політбюро констатували: «Несмотря на то, что автокефалисты после Покровского собора получили легальное существование и являются лояльной группировкой, мы не должны упускать их деятельности

из под своего внимания. Это объясняется тем, что автокефальная церковь по своему составу остается той же националистической группировкой, какой она была и до Покровского собора»²⁷.

Робота серед єврейського духовенства тоді лише налагоджувалася і зосередилася головним чином навколо вивчення керівного складу і пошуку відповідних (за чекістськими мірками) співробітників²⁸.

Особливо складним завданням було залучення до секретної співпраці членів «містичних сект» з-за їхньої фанатичності, як відзначалося в протоколі засідання Політбюро²⁹.

Загальний кошторис на утримання секретних співробітників у релігійних угрупованнях розписано таким чином:

«1. По синодальному движению — 82 ч., 4920 р.

2. По тихоновскому движению по 2 с/с на округ, 41 округ, по 10 р. каждому на 6 мес. — 82 ч., 4920 р.

3. По автокефальному движению по 3 с/с на каждый округ, 22 округа, по 15 р. каждому на 6 мес. — 66 ч., 5940 р.

4. По собору епископов по 2 с/с на округ — 18 округов, по 15 р. каждому с/с на 6 мес. — 36 ч., 3240 р.

5. По еврейскому духовенству по 2 с/с на округ — 38 округов, по 10 р. каждому с/с на 6 мес. — 76 ч., 4560 р.

6. По сектантам по 1 с/с на округ — 41 округ по 10 р. на каждого с/с на 6 мес. — 41 ч., 2460 р.

Итого: 383 ч., 26040 р.»³⁰.

Отже, як наголошує дослідник В.Ченцов, документація органів держбезпеки щодо інформативності справді унікальна³¹. Хоча слід пам'ятати, що ці та інші дані взяті переважно від агентів-інформаторів, які не завжди були сумлінними.

Документам «Окремої папки», які мають відношення до державно-церковних взаємин, притаманні такі особливості:

1. Всеохоплюваність відомостей. Жодне явище релігійно-церковного життя не залишилося поза увагою спецорганів.

2. Адресна спрямованість інформації. Відомості передавалися передусім партійним органам.

3. Конспіративність інформації. Найцінніші відомості призначалися лише обмеженому колу керівників і мали грифи «таємно», «цілком таємно».

4. Переважно політичний характер інформації. Основна увага в ній приділялася наст-

III. Джерелознавчі галузі знань

роям людей, їхнім симпатіям щодо різноманітних конфесій, реакції на державну політику, оцінці ставлення влади до релігії та церкви зокрема.

5. Заангажованість інформації. Факти і події оцінювалися винятково з точки зору відповідного органу.

6. Соціально-класовий характер інформації. Керівники підрозділів НК ДПУ були, як правило, комуністами. Тому оцінки і висновки мали відповідне політичне забарвлення.

7. Націленість на практичне застосування інформації. Відомості завжди викладалися в усіх подробицях для того, щоб негайно вжити відповідних заходів³².

Документальний комплекс джерел «Окремої папки» дає можливість при визначенні пріоритетних напрямів у ставленні держави до церкви говорити про пріоритетність в цій політиці антирелігійної пропаганди.

За хронологією перший виявлений нами документ, який висвітлює порушену проблему, датується 14 листопада 1924 р. В. Балицькому запропонували опублікувати в пресі лист каяття польського ксьондза Федуківича, звинуваченого в шпигунській діяльності³³. 28 листопада того ж року Політбюро ухвалило дозвіл на видання церковного обновленського журналу³⁴. Водночас, 12 вересня було відхилено клопотання про видання церковної газети «За віру»³⁵. Якоїсь мотивації цих рішень в документах не знаходимо, проте вони загалом свідчать про посилену увагу партійного керівництва (адже протоколи зберігалися в «Окремій папці») до питань пропаганди, зокрема, антицерковного спрямування.

Протоколом засідання Секретаріату ЦК КП(б)У від 23 квітня 1928 р. зафіксовано слухання питання «Релігійний рух і антирелігійна пропаганда», проте лаконічна ухвала, на жаль, не дає можливості відстежити зміст прийнятих рішень³⁶.

Наголосимо, що в 1920-х рр. мало місце бодай обговорення пропозицій щодо надання дозволу на друкування церковних видань. У наступному ж десятиріччі ситуація змінюється. Не спостерігається жодного випадку, коли б порушувалося питання створення релігійних газет. Посилюючи тенденційні ілюзії відмирання релігії і церкви, Політбюро підтримує видання «соціалістично спрямованих», антирелігійних видань³⁷.

Важливого значення більшовики надавали кадровому забезпеченню атеїстичної пропаганди, підтвердженням чому є документи «Окремої папки». Так, 1928 р. народний комі-

сар внутрішніх справ УСРР В. Балицький в доповідній записці до ЦК більшовицької партії, констатує значне пожвавлення діяльності релігійних організацій всіх течій, підкреслює пріоритетність постановки антирелігійної роботи і відповідного її забезпечення кадрами³⁸.

Особливе занепокоєння викликала робота адміністративних органів на місцях, які слабо справлялися з контролем і регулюванням релігійних рухів. У документі В. Балицький зазначає: «Вивчення Наркомвнусправом цієї галузі роботи адмінорганів на місцях і одночасне виявлення методів, за якими вона проводиться, виявило багато великих недоліків і неприпустимих під час ляпсусів, наприклад, одверте вороже ставлення до представників тихоновської течії й таке ж одверте сприятливе ставлення до лояльних групувань, або одверта підтримка не тільки легальних орієнтацій, але й попів і часто густо підтримка навіть таких попів, що себе дискредитували в очах віруючої людності й т. ін.»³⁹.

Серед найбільших недоліків у антирелігійній роботі Політбюро вказувало: «поперше, що Завідателі (так у тексті — А. К.) Окрадініввідділів не звертають досить великої уваги цій галузі відповідної роботи, яку вона вимагає. По-друге, що цією роботою майже по всіх Окрадініввідділах (за винятком 5–6 округ) керують політично некваліфіковані робітники, що не відповідають своєму призначенню і не здатні проводити витриману політичну лінію... В деяких округах цією роботою керують позапартійні»⁴⁰. Як наслідок, така політика викликала обурення з боку населення, особливо селянства. Тож посилення кадрового забезпечення антирелігійної пропагандистської роботи на місцях було одним з нагальних завдань партійного керівництва України.

Низка документів «Окремої папки» містить інформацію про взаємини держави з менонітами, католиками, лютеранами та ін.⁴¹. Вплив на колонії цих конфесій переслідував подвійну мету: збір якомога ширшої інформації про них і спрямування їх діяльності в потрібне властям, помірковане русло. Матеріали архіву свідчать про антагонізм між двома великими групами німецьких колоністів: лютеранами і католиками з одного боку (всього близько 300 тис. чол.) і менонітами (близько 100 тис. чол.)⁴². При цьому органи ДПУ націлювалися на боротьбу з «релігійними впливами лютеранської і католицької церкви», в тому числі й шляхом ство-

рення лютеранського обновленства з метою розколу⁴³. Менонітів же відзначали як найсильнішу секту в УСРР⁴⁴.

Значна увага, як свідчать матеріали «Окремої папки», приділялася роботі ДПУ серед римо-католицького духовенства⁴⁵. Як магістральна мета тут визначалося «идеологическое разоблачение католической массы путем выявления инстинктивного недовольства среди масс польских колоний, организация этой массы под нашим закулисным руководством, дабы отвлечь и оторвать ее от костела и его влияния»⁴⁶. Більшовицьке керівництво України навіть пропонувало механізм сіяння розбрату в польсько-католицькому середовищі, наводило приклади звернень «опрацьованих» відповідними органами ксьондзів про припинення антирадянської агітації. Політбюро робило резюме: «Все это создало соответствующую встряску в костелах и в их жизни, которая приняла особенно благожелательные для нас формы с постановкой целого ряда судебных процессов против многих ксендзов, где последние уличались в своей антисоветской деятельности»⁴⁷.

Органи ДПУ мали завербованих працівників у радах костелів: «Костельные Советы, играющие значительную роль в жизни костела, во многих местах насыщены «нашими людьми» и подвергнуты всецело нашему вниманию...»⁴⁸.

Перспективні дії формулювалися більшовиками доволі рішуче: «...захватить под наше влияние как можно больше костелов и приходов, подвергнуть их нашей обработке и закрепить их за собой, дабы совершенно не только идеологически, но и фактически оторвать от влияния польправительства, от наличия национально-шовинистических идей и стремлений и создать независимый епископат вполне лояльный к Советской власти. ... Отрыв польской массы, а особенно крестьянства и рабочих от костела и его влияния»⁴⁹. Як належить, під реалізацію цих завдань підводився відповідний кошторис витрат⁵⁰.

Значний за обсягом масив джерел стосується Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Його вміщено в 1, 2, 7, 36 справах⁵¹. Перший документ датовано 30 жовтня 1925 р., коли Політбюро ухвалило: «Считать возможным регистрацию устава автокефальной церкви, при условии выявления ее лояльности по отношению к советской власти, путем объявления декларации и полного отмежевания от эмигрантов»⁵².

У лютому 1926 р. Політбюро намічає конкретні заходи впливу на УАПЦ, про що йшло-

ся вище⁵³. Детальний аналіз стану справ в УАПЦ і програма дій щодо української автокефалії на чолі з В. Липківським подана в записці «Религиозные группировки на Украине (по состоянию на январь 1926 г.)»⁵⁴, де цій церкві приділено чи не найбільшу увагу. Схоже, що на часі стала «проработка» питання щодо ставлення до неї. 13 грудня 1926 р. Секретаріат ЦК обговорює питання про реєстрацію статуту УАПЦ, даючи на це згоду⁵⁵.

Документи 1929–1930 рр. стосуються автокефальної церкви у зв'язку зі справою «Спільки визволення України»⁵⁶. Саме тоді зусилля спецслужб були спрямовані на знищення УАПЦ, чого й було досягнуто завдяки рішення собору УАПЦ про «самоліквідацію»⁵⁷.

Викликають інтерес також матеріали, які стосуються Києво-Печерської лаври⁵⁸. На засіданні Політбюро 22 лютого 1929 р. слухалося питання «Про церкви і печери Лаври». Було прийнято ухвалу виселити з території останньої духовну академію, проте пропозицію про закриття лаври відхилили⁵⁹. Але вже 8 березня 1929 р. долю лаври було вирішено: «Принять предложение антирелигиозной комиссии ЦК: а) Закрытие пещер и главного собора Киево-Печерской Лавры признать несвоевременным; б) Остальные церкви закрыть»⁶⁰.

У червні 1933 р. Секретаріат ЦК обговорив лист заступника наркома освіти УСРР Дудника «Про перевод фонду ценностей з Всеукраїнського музейного городка (кол. Лавра) на схоронення до Держбанку». Йшлося про таємний фонд коштовностей (золоті і срібні вироби, діаманти, перли), який зберігався з давніх часів у лаврі. Він оцінювався в мільйони золотих карбованців. Оскільки фонд містився на тодішній окраїні Києва і охорону його було організовано незадовільно, до того ж на території Лаври мешкало чимало «декласованого і прямо злочинного елемента», Народний комісаріат освіти вніс пропозицію передати названий фонд до Державного банку⁶¹. Звичайно, така акція в умовах тоталітарної влади потребувала санкції секретаріату керівної партії. Останній ухвалив здійснити вилучення цінностей (фактично — грабунок лаври) протягом 10 днів⁶².

Справа мала продовження. На засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У 21 грудня 1933 р. слухалося питання «Об использовании ценностей бывшей Киево-Печерской лавры». Один із пунктів ухвали констатував необхідність створити комісію, яка б упродовж двох місяців

III. Джерелознавчі галузі знань

вилучила всі цінні фонди, які ще залишалися поза Київською конторою Держбанку⁶³.

До «Окремої папки» потрапили документи комісії Політбюро з політичних справ, які дають можливість одержати опосередковану інформацію про державно-церковні стосунки⁶⁴. Зокрема, йдеться про справи громадян, звинувачених у політичних злочинах, де нерідко фігурують дані, які свідчать про релігійний підтекст у мотивації їхніх вчинків.

Таким чином, залучення архівних документів «Окремої папки» до наукового обігу уможливить дослідження державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. у радянській Україні. Безперечно, ці матеріали слід вивчати в поєднанні з іншими, що дозволить всебічно розглядати ту чи іншу проблему.

Принагідно відзначимо, що маємо підстави сформулювати характерні тенденції взаємин держави і церкви зазначеного періоду, як вони відображені в документах «Окремої папки» Політбюро ЦК КП(б)У:

1. Переважна більшість джерел припадає на 1923–1928 рр. Протягом 1930-х рр. розглядаються лише окремі аспекти взаємин держави і церкви. Вочевидь визначальну роль відіграла постанова ВЦВК і РНК РСФРР 1929 р. «Про релігійні об'єднання», яка фактично стала настановою на нищення останніх. Отже, відпадала потреба в обговоренні однозначного завдання, що могло лише зайвий раз акцентувати увагу на з'ясованій проблемі. Масштабні завдання соціалістичного будівництва не передбачали в майбутньому місця для релігії і церкви.

2. Загальний стратегічний курс партії більшовиків на знищення будь-якої релігії залишався незмінним, зазнаючи варіативності лише з тактичних міркувань (йдеться про пріоритети в питанні про тактичну «співпрацю» з одними проти інших), причому це стосується практично всіх груп чи конфесій.

3. Усілякі прояви політичної опозиції (у тому числі ексцеси релігійного характеру) нищилися за допомогою потужного партійно-державного апарату, головну роль в якому відігравало ДПУ. Документи цього органу мають унікальну інформативність, адресно спрямовані, націлюють на практичні дії.

4. Інтерпретації дійсності, прикладом чого можуть слугувати й державно-церковні відносини, більшовицьке керівництво надавало важливого значення, тому формулювання фактів, подій, визначення соціальних характеристик у протоколах Політбюро чи Секретаріату ЦК більшовиків України відобража-

ють офіційну історіографічну версію тодішньої доби.

¹ Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади // УІЖ. — 1994. — № 6. — С. 4.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16.

³ Пиріг Р. Я. Документи «Окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. — К., 1999. — С. 331–343.

⁴ Там само. — С. 331.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 12.

⁷ Там само, спр. 2, арк. 76–77; арк. 79–113.

⁸ Там само, арк. 77.

⁹ Там само, арк. 79.

¹⁰ Там само, арк. 83.

¹¹ Там само, арк. 80, 83–91.

¹² Там само, арк. 91–93.

¹³ Там само, арк. 93–95.

¹⁴ Там само, арк. 97.

¹⁵ Там само, арк. 81, 96–110.

¹⁶ Там само, арк. 110.

¹⁷ Там само, арк. 111.

¹⁸ Там само, арк. 112–113.

¹⁹ Там само, спр. 1, арк. 179.

²⁰ Там само, спр. 6, арк. 51.

²¹ Там само, арк. 176.

²² Там само, арк. 176 зв.

²³ Там само, спр. 34, арк. 92–93, 94–95, 96–96 зв.

²⁴ Там само, арк. 92–93.

²⁵ Там само, арк. 94.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само, арк. 94 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, арк. 92.

³¹ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К., 1999. — С. 22–23.

³² Там само. — С. 23–24.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 138.

³⁴ Там само, арк. 144–144 зв.

³⁵ Там само, арк. 114 зв.

³⁶ Там само, спр. 34, арк. 59.

³⁷ Там само, спр. 38, арк. 48, 51, 54.

³⁸ Там само, спр. 34, арк. 102–103.

³⁹ Там само, арк. 102 зв.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, спр. 2, арк. 117–123, 124–133; спр. 11, арк. 294–295; спр. 12, арк. 278–278 зв., 314, 343, 346; спр. 34, арк. 92–92 зв., 96–96 зв.

⁴² Там само, арк. 117.

⁴³ Там само, арк. 121.

⁴⁴ Там само, арк. 122.

⁴⁵ Там само, арк. 124–133.

III. Джерелознавчі галузі знань

- ⁴⁶ Там само, арк. 125.
⁴⁷ Там само, арк. 127.
⁴⁸ Там само, арк. 129.
⁴⁹ Там само, арк. 130.
⁵⁰ Там само, спр. 34, арк. 92 зв., 93, 96-96 зв.
⁵¹ Там само, спр. 1, арк. 277; спр. 2, арк. 77, 96-108; спр. 36, арк. 48; спр. 7, арк. 61, 63-65, 120-123, 127 зв.
⁵² Там само, спр. 1, арк. 277.
⁵³ Там само, спр. 2, арк. 77.
⁵⁴ Там само, арк. 96-108.
⁵⁵ Там само, спр. 36, арк. 48.
⁵⁶ Там само, спр. 7, арк. 61, 63, 120-123.
⁵⁷ Там само, арк. 127 зв.
⁵⁸ Там само, спр. 6, арк. 253; спр. 38, арк. 101, 102, 159.
⁵⁹ Там само, спр. 6, арк. 256.
⁶⁰ Там само, арк. 253.
⁶¹ Там само, спр. 38, арк. 102.
⁶² Там само, арк. 101.
⁶³ Там само, арк. 159.
⁶⁴ Там само, спр. 5, арк. 184-184 зв., 224, 355, 399, 429-430; спр. 6, арк. 331-331 зв.

Файна Винокурова

АРХІВНА КОЛЕКЦІЯ «ФІЛЬТРАЦІЙНІ, АРХІВНО-СЛІДЧІ І СПОСТЕРЕЖНІ СПРАВИ, ТРОФЕЙНІ ДОКУМЕНТИ, ПЕРЕДАНІ З ВІДОМЧОГО АРХІВУ ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ СБУ» ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Вивчення історії геноциду євреїв під час нацистської окупації передбачає залучення широкої джерельної бази.

Архівна колекція «Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, що надійшли з відомчого архіву обласного управління СБУ» (ф. Р-6023) створена в листопаді 1993 р. Приймання-передавання документів здійснювалося на підставі Указу Президії Верховної Ради України від 09.09.1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України в державні архіви України» та відповідного розпорядження представника Президента України по Вінницькій області від 27.04.1993 р. № 184.

Приймання документів проводилося по 1999 р. включно за описами, складеними в обласному управлінні СБУ. Опис 1, за яким здійснювалося приймання документів із відомчого архіву облуправління СБУ, складається з 5 розділів і нараховує 47276 справ; опис 2 — 4255 справ; опис 3 — документи військовополонених — 267 справ. В грудні 1995 р. до держархіву області надійшло 23013 архівно-слідчих справ на осіб, репресованих радянською владою в 1918–1954 рр., та справи на пособників нацистів, датовані 1944–1947 рр. Дана категорія справ представлена в опису 4.

Згодом до обласного управління СБУ було повернуто 724 судові кримінальні справи та 10 справ про ставку Гітлера «Вєрвольф».

Нині в держархіві області зберігається 51531 фільтраційна справа, 267 обліково-

фільтраційних справ на колишніх радянських військовополонених та трофейні картки військовополонених. Цей документальний масив вводиться до наукового обігу, використовується при виконанні запитів громадян соціально-правового характеру і містить цінний маловивчений матеріал про долю вінничан в роки Другої світової війни.

Фільтраційні справи різняться за повнотою інформації і за складом документів. За складом документів фільтраційна справа є тематичною групою, комплексом документів, що становить ніби особову справу людини, депортованої з Німеччини: протоколи допитів, опитувальні листи, анкети, листування з приводу отримання інформації про життя та діяльність депортованого. Фільтраційні справи містять як документи радянських установ (органів НКВС, «Смершу», фільтраційних таборів), так і союзних військ (посвідчення, довідки тощо), німецькі документи (аусвайси, робітничі картки, різного роду довідки).

Дослідження масиву фільтраційних справ засвідчує, що серед вивезених на примусові роботи до Німеччини були і євреї — підлітки, юнаки і дівчата, які за допомогою підроблених документів, під іншими — російськими або українськими — прізвищами врятувалися від акцій знищення єврейського населення і потрапили на територію Рейху.

За станом на 01.08.2003 р. виявлено 38 фільтраційних справ євреїв, вивезених до Німеччини і повернутих до Вінницької об-

III. Джерелознавчі галузі знань

ласті. Доля людей складалася по-різному, однак усі вони змогли втекти від страт і продовжували жити під іншими прізвищами. Типовою є фільтраційна справа Ісаака Айза, 1928 р. народження, з м. Могилева-Подільського, який був вивезений до Німеччини за підробленими документами на ім'я Баранова Василя Степановича. Відповіді на запитання (з протоколів допиту, опитувальних листів) свідчать, що І. Айз розділив долю багатьох молодих працездатних євреїв, чоловіків і жінок, які перебували в гетто і таборах праці Трансністрії. Нацисти використовували для важких робіт у німецькій зоні окупації в'язнів гетто й таборів примусової праці з румунської зони окупації, зокрема на будівництві шляху Вінниця-Умань, що був ділянкою IV Берлінської автостради. На території вздовж траси були створені єврейські робочі табори в Вороновиці, Немирові, Чукові, Райгороді, Краснополці, Христинівці, Оситній, Талалаївці, Івангороді. В одному з таких таборів — Талалаївському — утримувався підліток І. Айз, колишній в'язень Могилів-Подільського гетто, відправлений в червні 1942 р. в Печерський табір-гетто, а звідти нібито «позичений» для шляхових робіт у німецьку зону окупації.

При відправленні до трудових таборів в'язням заявляли, що після закінчення шляхових робіт вони будуть повернуті в гетто й табори Трансністрії. Насправді ж після закінчення робіт в'язнів-євреїв розстрілювали команди будівельної організації «Тодт», СС за участі української поліції. Шанс вижити отримували лише ті, хто наважувався на втечу. Серед утікачів був і І. Айз. Здійснивши втечу з Талалаївського табору праці, він дістався до ст. Христинівка, де певний час працював. Звідси з групою місцевої молоді був під прізвищем Баранов вивезений на примусові роботи до Німеччини.

Блок німецьких документів фільтраційної справи І. Айза — аусвайси, довідки, робітничі картки, як і згадана вище анкета, свідчать, що він перебував в таборі Дахау, потім був переведений до трудового табору м. Мюнхена, де його викликали до поліції на предмет одержання посвідчення особи. До травня 1945 р. працював у власника підприємства «Автоваш», про що свідчать робітничі картки. 1 травня 1945 р. звільнений американськими військами, в червні — переданий радянським військам на територію Австрії — в м. Мельк, у демаркаційну зону. Протоколи допитів І. Айза слідчим і оперуповноваженим НКВС засвідчили, що він відмовився по-

вертатися на батьківщину і залишився в американській зоні¹.

Слід зауважити, що деяка інформація фільтраційних справ інколи дублюється відкладеними у фондах обліковому та райміськвиконкомів у річних розділах описів за 1944–1945 рр. списками «остарбайтерів», які були вивезені до Німеччини².

Наступна категорія архівних джерел — обліково-фільтраційні справи на колишніх радянських військовополонених і трофейні картки на них же. Вивчено групу подібних документів у складі 267 справ.

Основним корпусом документів, які містяться в справах цього роду, є протоколи допитів, що проводилися слідчими НКВС та оперуповноваженими «Смершу».

Аналіз складу і змісту документів обліково-фільтраційної справи дозволяє простежити долю військовополонених євреїв, які на запитання слідства мали описувати обставини їхнього полонення, перебування у таборах для полонених та подальшу долю. Так, у справі № 20520 Лівшиця Давида Наумовича, 1921 р. народження, уродженця с. Ров Жмеринського району Вінницької обл., колишнього лейтенанта Червоної Армії, полоненого 30 березня 1942 р. в районі Вязьми, докладно показані умови утримання в таборах військовополонених м. Вязьми, с. Торбеево Смоленської області, Ковно. Від червня 1943 р. Лівшиць — в'язень таборів на території Німеччини та Польщі — м. Ланцдорф, Заган, звідки в березні 1944 р. здійснив втечу. Був упійманий, відправлений до штрафного гестапівського табору в Познані, а від вересня 1944 р. — в Маутхаузен³.

Документи свідчать, що визволення з німецького полону для колишніх військовополонених-євреїв, як і для більшості радянських військовополонених, зовсім не означало свободи. Їх відразу ж переміщували в радянські табори, де звинувачували в шпигунстві і навіть у співробітництві з гітлерівцями, піддавали допитам, тортурам, приниженню, засуджували до тривалого ув'язнення. Це підтверджують протоколи проведених у спецтаборі для колишніх радянських військовополонених у м. Старобельську допитів колишнього військовополоненого Самуїла Тульмана, уродженця містечка Вапнярка Вінницької області⁴.

Нечисленні, але значущі за змістом інформації документи обліково-фільтраційних справ на військовополонених свідчать, при фільтрації в таборах військовополонених нацисти розстрілювали комуністів, політпраців-

ників і євреїв, найчастіше там же, перед колоною полонених. Залишилися живими ті, проходження котрих не було виявлене.

Інший, не менш важливий комплекс архівних документів, який нараховує на сьогодні 26183 справи, становлять архівно-слідчі справи на громадян, притягнутих до кримінальної відповідальності за пособництво нацистам. Вони складені по «гарячих слідах» і мають високий ступінь достовірності.

Ці справи містять важливу інформацію, що розширює і доповнює масив офіційних радянських джерел та німецьких документів про геноцид євреїв, Голокост на території Вінницької області в роки нацистської окупації. За цими документами можна виявити осіб — пособників нацистів, винних у винищенні єврейського населення, та конкретні обставини переселення євреїв у гетто, пограбування їхнього майна, етапування їх до місця збору, а потім до місця проведення акцій знищення, участі колаборантів у розстрілах.

Так, у справі на Івана Мороза, 1913 р. народження, який був під час окупації начальником Староміської поліції м. Вінниці, містяться загальні відомості про колаборанта, дані біографічного і соціального характеру. Найінформативнішою групою документів є протоколи допитів звинуваченого, свідків і очевидців скоєного І. Морозом, який всіляко знущався з євреїв, грабував, бив старих, жінок, дітей, заарештовував євреїв, після чого їх знищували⁵. Особисто вінбрав участь у акціях знищення 5000 євреїв 16 квітня 1942 р.⁶.

Новим маловивченим джерелом є архівно-слідчі справи на колаборантів з середовища єврейського населення — місцевого і депортованого на територію Трансністрії з Північної Буковини, Бессарабії та повіту Дорохой (Румунія). Як правило, це були особи, призначені румунськими окупаційними властями виконувати обов'язки начальників (шефів, президентів) єврейських общин, гетто, робітничих таборів. Деякі з фігурантів справ працювали в єврейській поліції, що функціонувала в найбільших гетто й таборах — Могилева-Подільського, Шаргорода, Жмеринки, Бершаді, Копайгорода та ін. У даному випадку можемо говорити про румунську зону окупації, де гетто й табори примусової праці були більш довговічними й існували до звільнення території Вінницької області від окупантів, тобто, до кінця березня 1944 р. Ця група архівних джерел складається з двох частин: на документи щодо дійсних пособників

нацистів, що скоїли злочини проти євреїв, які утримувалися в гетто і робітничих таборах, та на документи, що стосуються єврейських керівників (общин, гетто), які своєю діяльністю сприяли виживанню, покращанню соціального життя в гетто Трансністрії, проте підозрювалися радянською владою в пособництві румунській окупаційній владі. В описуваній архівній колекції відклалися справи на дійсних колаборантів, колишніх поліцейських єврейської поліції Могилів-Подільської єврейської общини Якова Киянівського, Натана Каца, Якова Шухмайстера [ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2490, 5241, 5203].

Про режим утримання в'язнів у гетто Могилева-Подільського, знущання, пограбування євреїв, висилання до таборів свідчать також традиційні для архівно-слідчих справ документи — протоколи допитів, звинувальні висновки, які можна віднести до групи найбільш інформативних щодо теми нашого дослідження документів.

Румунська окупаційна влада залучала до управління в гетто і єврейських робітничих таборах депортованих або, як їх умовно називали, «румунських» євреїв. Це, в основному, були найосвіченіші люди, які знали німецьку та румунську мови й тому могли легше контактувати з представниками влади. На відміну від німецької зони окупації, де євреї підлягали тотальному знищенню, життя у більшості гетто й колоній румунської зони окупації було більш організованим і соціально орієнтованим. Особливо це стало помітно від другої половини 1942 р. (після поразки гітлерівців під Москвою і Сталінградом та створення антигітлерівської коаліції, коли румунський уряд зрозумів, що події відтепер розгортаються не на користь Німеччини). Крім того, депортовані румунські євреї зберегли риси общинної організації життя, почували себе більш упевнено, будучи заможнішими, ніж місцеві євреї. Архівним джерелом, що підтверджує сказане вище, є архівно-слідча справа на колишнього голову Шаргородської єврейської общини, одночасно начальника гетто, буковинського єврея д-ра Меїра Тайха, заарештованого 22.04.1944 р. районними органами держбезпеки за звинуваченням у пособництві румунським окупантам⁷. Однак лист мешканців та допити свідків урятували йому життя, оскільки довели, що діяльність М. Тайха була спрямована на порятунок євреїв, на захист тих, хто перебів з німецької зони окупації. Він не дозволив вислати до Печерського табору смерті євреїв Шаргорода,

III. Джерелознавчі галузі знань

Джурина та Мурафи, підтримував підпільну діяльність у гетто та допомагав партизанському загону ім. Щорса⁸. М. Тайх опікувався життям у гетто, його санітарним станом, створив дитячий будинок для єврейських сиріт тощо. Існують документальні підтвердження створення дитбудинків у Бершаді, Брацлаві, Могилеві-Подільському, Мурафі, Соколівці, Тиврові.

У справі міститься постанова про припинення слідства і звільнення Тайха в жовтні 1944 р. Тайх повернувся на батьківщину, звідки був депортованим (м. Сучава)⁹.

Важливою складовою архівної колекції ф. Р-6023 є трофейні німецькі документи.

Серед них особливо виділяються ті, що містять унікальну інформацію про жорстокий окупаційний режим в німецькій зоні окупації Вінницької області, обумовлений будівництвом і функціонуванням у передмісті Вінниці ставки Гітлера «Вервольф». Документи надійшли на зберігання в Держархів Вінницької області відомчого архіву СБУ в січні 1995 р. і віднесені до категорії документів обмеженого користування. Трофейні німецькі документи надійшли у сформованих 10 одиницях зберігання, крайні дати документів — грудень 1941 — серпень 1943 рр. Вірогідно, це не повний комплекс документів, що відклались у справах охоронної групи таємної польової поліції «ОСТ», яка здійснювала нагляд та підтримувала режим безпеки в районі будівництва військової споруди «Ейхенгайн», а потім у районі ставки Гітлера «Вервольф».

Основу трофейних німецьких матеріалів становлять донесення військових чиновників охоронної групи таємної польової поліції «ОСТ», рапорти, листування, які в німецькому діловодстві оформлені як додатки до «Військового щоденника». Стислий зміст документів цієї категорії знаходить своє відображення в самому «Військовому щоденнику», що є своєрідним анотованим журналом реєстрації документів¹⁰. Цей щоденник разом з додатками є джерелом відомостей про кадровий склад та його переміщення, зміст діяльності таємної поліції, що дозволяє з високим ступенем вірогідності простежити розвиток подій та з'ясувати конкретні факти нацистської політики щодо єврейського населення.

Кожна з трофейних справ містить іменний показник — у вигляді анотованих списків військовослужбовців таємної польової поліції та інших військових німецьких установ, включаючи організацію «Тодт», що здійснювала будівництво ставки і об'єктів її життєза-

безпечення¹¹; списки агентури, арештованих євреїв, місцевих жителів, які згадуються в документах¹². Вказані вище списки відтворюються в справах як німецькою, так і в перекладі російською мовами.

Найчисленнішою групою трофейних документів є накази, розпорядження, донесення, рапорти керівників та військових чиновників охоронної групи таємної польової поліції «ОСТ» в районі ставки Гітлера, листування з начальником імперської служби безпеки оберфюрером СС Раттенхубером, поліцією безпеки і СД у Вінниці та Житомирі, жандармськими постами в охоронній зоні, вінницьким гебітскомісаріатом, міською тюрмою, пересильним табором у Вінниці, вінницьким єврейським робітничим табором (штатлаг 329), військовим трибуналом польової комендатури 675 у Вінниці.

Зміст зазначених документів обумовлювався функціями таємної польової поліції з охорони і створення режиму безпеки будівництва об'єкту «Ейхенгайн», згодом — ставки Гітлера «Вервольф»: політичного контролю стосовно населення, боротьби з партизанами, знищення євреїв, які мешкали в охоронній зоні чи були помічені або надіслані на роботу в район ставки. Це документи адміністративно-господарчого характеру та поліцейські розслідування стосовно перевірки особи, обшуків та арештів місцевих жителів, саботажу місцевого населення, яке працювало в охоронній зоні і на об'єктах життєзабезпечення ставки, шпигунства і диверсій в районі військових споруд, партизанського руху і зв'язків з ним місцевого населення єврейського походження окремих осіб (головним чином, на підставі доносів), вилучування євреїв, помічених в охоронній зоні, тих, які втратили працездатність чи потрапили на роботу в охоронну зону, що звичайно закінчувалось їх арештом і розстрілом¹³ тощо.

Серед донесень та рапортів, що свідчать про протистояння німецьких військових підрозділів СД, СС підпільним і партизанським групам і загонам, найінформативнішим є направлення 4 травня 1942 р. оберфюрерові СС і полковникові поліції в Житомирі Гельвігу донесення про виявлення і арешт великої підпільної групи у Вінниці (на конспіративній квартирі по вул. Фастівській, 29) під керівництвом єврея Івана Бялера, в складі котрої було до 20 євреїв¹⁴.

Однак боротьба з партизанським рухом була приводом для акцій масового знищення

євреїв, виловлювання та розстрілів окремих людей, оскільки «Вервольф» як ставка Гітлера вважався особливим стратегічним об'єктом, навколо якого було створено зону «юденфрай» (вільну від євреїв)¹⁵.

Про це яскраво свідчить донесення керівників охоронної групи таємної польової поліції «ОСТ» штурмфюрера СС Фрідріха Шмідта та унтерштурмфюрера Карла Даннера від 24.12.41 р. щодо результатів допиту бургомістра села Стрижавки (що входило до зони ставки) Володимира Чайкуна. Останній засвідчив, що в селі залишилися євреї — всього 221 особа; вони переселені в гетто і працюють в колгоспі, однак їхня праця малопродуктивна. Документ містить цинічний висновок: «...як усі євреї, вони є прихильниками комуністичного режиму та являють собою загрозу для безпеки німецької армії...». Прийняті нацистами рішення «...віддалити євреїв з охоронного району є безумовно необхідним» та «вжити відповідних заходів і переговорів щодо вирішення єврейського питання з відповідними військовими та адміністративними установами в м. Вінниці» насправді ж означали знищення єврейського населення Стрижавки¹⁶. 12 січня 1941 р. всі стрижавські євреї, переважно старики, жінки та діти були розстріляні біля кам'яної огорожі колишньої тюрми ДПУ¹⁷. 16 квітня 1942 р. до приїзду Гітлера в ставку у Вінниці було розстріляно ще близько 5000 осіб єврейського населення міста¹⁸. Значна кількість донесень, зведень, рапортів відображає результати поліцейських розслідувань з «єврейських питань»: з приводу встановлення єврейського походження (переважно на підставі доносів); знищення хворих та виснажених єврейських робітників, зайнятих на підприємствах, що забезпечували життєдіяльність ставки, а також робітників-євреїв, які якимось чином побували або були помічені в охоронній зоні (в основному це були утікачі від німецьких акцій у Вінниці).

Як свідчить «Військовий щоденник», від 16 грудня 1941 р. до 27 серпня 1943 р. (до моменту передачі гітлерівської ставки у відання фельдмаршала Манштейна) в районі ставки зафіксовано 1360 фактів різних подій, в тому числі виявлення, виловлення, арешти та знищення євреїв. У цьому контексті спеціально слід виокремити інформацію про єврейську розвідницю Тетяни Муляр (Куцин), перекладача «Тодт». Цій справі присвячено декілька рапортів, записів у реєстраційних журналах і військових щоденниках¹⁹. Вона встановила

зв'язок з антинацистською підпільною групою, добувала і передавала цінні розвіддані про ставку. Арештована і після тортур розстріляна гестапо в серпні 1942 р.²⁰

За наказом начальника імперської служби безпеки штурмбанфюрера СС Раттенхубера євреї, затримані в охоронній зоні, підлягали негайному розстрілу. Поліція безпеки і СД у Вінниці, інженер Менінгер попереджувались про заборону направляти євреїв на роботу в цю зону (ф. Р-6023, оп. 5, спр. 9, арк. 104]. Хворих негайно розстрілювали. В 1941–1942 рр. на вимогу будівельної організації «Тодт» — «Ейхенгайн» біржа праці в Луцьку виділила велику кількість єврейських спецробітників. Частина з них прибувала хворими, і їх одразу розстрілювали²¹.

В донесенні від 21 квітня 1943 р. даються розпорядження щодо робітника Беккера, який видавав себе за українця. Пропрацювавши на спорудженні «Ейхенгайн» протягом 4 тижнів, він був виданий, як євреї, і розстріляний²². Для євреїв-ремесників, коли їх праця і кваліфікація були потрібні нацистам, існувала ще й проміжна ланка — ув'язнення в єврейські робітничі табори, а коли необхідність у робочій силі відпадала, їх розстрілювали²³. Як свідчать донесення і рапорти, негайно заарештовувалися євреї, «яким-то образом избежавшие акций», які тікали від знищення у Вінниці через район ставки²⁴. У «Військовому щоденнику», анотованих «Списках військовослужбовців таємної польової поліції...», іменному покажчику до документів, зосереджених у документальних комплексах (справах), що входять до описуваної архівної колекції, міститься цінна інформація про «остаточне вирішення єврейського питання в м. Вінниці та окрузі»²⁵.

В анотованих списках вказані прізвища учасників наради 13.02.1942 р. з єврейського питання у Вінниці, на якій було прийняте рішення про «ліквідацію» єврейського населення міста та округи, як «небезпечних для споруди «Вервольф». У «Військовому щоденнику» відмічені також доповідь і повідомлення штурмбанфюрера СС Шмідта імперському начальникові служби безпеки Раттенхуберу з пропозиціями про вирішення єврейського питання у Вінниці і про роботу євреїв на будівництві²⁶. Фрідріх Шмідт (в 1941–1942 рр.) і унтерштурмфюрер Даннер (в 1942–1943 рр.) очолювали охоронну групу таємної польової поліції «ОСТ», і всі донесення в поліцію безпеки і СД Вінниці з вимогами розстрілу, ліквідації євреїв підписані саме цими військовими чиновниками. В

III. Джерелознавчі галузі знань

анотованому списку містяться відомості про їх нагородження «за старання» медалями і воєнними хрестами II ступеня з мечами²⁷. Виділено запис, який свідчить про те, що обласний комісар «провінції Вінниця Галле 07.01. 1942 р. проводив розстріл євреїв у Стрижавці, що входила до охоронної зони»²⁸. «Координували» роботу з «ліквідації» євреїв в охоронній зоні оберштурмфюрер Бергер, співробітник відділу Житомирського гестапо з питань раси і колонізації²⁹; гебітскомісар м. Вінниці Маргенфельд³⁰.

Потрібно визнати, що нацистське діловодство виробило свою бюрократичну мову індустрії знищення. Для фіксування вбивства євреїв використовувалися різноманітні терміни і поняття: «переселення», «віддалення євреїв з охоронного району», «вживання відповідних заходів військовими та адміністративними установами у м. Вінниці» щодо євреїв у зоні ставки³¹; «остаточні рішення» щодо заарештованих євреїв з боку поліції безпеки³², «вживання заходів для неможливості повернення євреїв у зону будівництва» тощо³³. Ця термінологія була покликана замаскувати вбивства.

Отже, «Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного управління СБУ» (ф. Р-6023) мають більш-менш типовий склад справ за видами документів, визначений метою, з якою ці документи створювалися і відкладалися на зберігання. Основний корпус документів ф. Р-6023 становлять архівно-слідчі та фільтраційні справи, у тому числі колишніх військовополонених, «посібників нацистів». Тут знаходиться значний масив документів «по гарячих слідах», зокрема тих, що стосуються дій колаборантів, передусім у таборі с. Печера Тульчинського району.

Велике значення у ф. Р-6023 мають фільтраційні справи, які містять цінний і майже не досліджений матеріал про долю євреїв, депортованих з Німеччини, документи радянських установ, а також союзницьких військ, німецькі документи. За змістом це особові справи депортованих з Німеччини громадян, матеріали допитів, анкети, протоколи, листування з приводу інформації та опитування свідків про діяльність громадян, які були депортовані з Німеччини або Румунії. Серед цих людей були і євреї, які рятувалися в період окупації за допомогою підробних документів з іншими, українськими та російськими прізвищами. Цей матеріал як джерело для вивчення умов життя наших співвітчизників у таборах, а також оstarбайтерів є досі не оп-

рацьованим масивом документів для дослідників історії Вінниччини.

Німецькі за походженням документи 1941–1944 рр. є у фільтраційних справах (аусвайси, робітничі картки, різного роду довідки тощо) та трофейних документах. Трофейні документи ф. Р-6023 — не повний, однак джерелознавчо цінний комплекс, що відклався в справах охоронної групи таємної польової поліції «ОСТ» та охоронних батальйонів, запасного будівельного батальйону тощо. Загальна характеристика змісту цих документів дозволяє стверджувати про організовану на державному рівні цинічну політику послідовного і систематичного знищення єврейського народу в німецькій зоні окупації Вінниччини, надзвичайно жорстокого у зв'язку із розміщенням на цій території ставки Гітлера «Вервольф».

При вивченні документів офіційних радянських установ, як і німецьких, потрібно врахувати ідеологічні засади функціонування радянської держави, а також політичних моментів часу, коли ці документи створювалися. На 1945–1946 рр. припадає кампанія антисемітизму і «холодної війни», тож в цих обставинах документи про геноцид єврейського населення на окупованих територіях для влади втратили актуальність (на відміну від попереднього часу, коли керівництво СРСР було зацікавлене в отриманні допомоги від міжнародних єврейських організацій). Питання долі єврейського населення під час війни поступово набуло ідеологічного характеру і було «закрито», а документи вилучено із загального користування. Це відбулося і на змісті документів, коли приховувалася сама проблематика геноциду (зокрема, є суперечності у фіксації кількості жертв, реальних масштабів геноциду тощо), і на їх складі, коли, як ми припускаємо, частина укомплектованих матеріалів не була залишена на постійне зберігання, а частина — вилучена із справ. Це пояснює різний ступінь повноти справ, розпорошеність матеріалів, а також необхідність комплексної реконструкції документної бази цього питання.

¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 1, спр. 23075, арк. 1–6.

² Там само, ф. Р-2252, оп. 15, спр. 5; ф. Р-2601, оп. 3, спр. 8 арк. 42; ф. Р-5092, оп. 2, арк. 49; ф. Р-586, оп. 17, спр. 13; ф. Р-2243, оп. 7, спр. 3; ф. Р-4128, оп. 2, спр. 2; ф. Р-2700, оп. 5, спр. 344, 345, 346, 349, 351, 353 та ін.

³ Там само, ф. Р-6023, оп. 2, спр. 1938, арк. 1–3.

- ⁴ Там само, оп. 1, спр. 15897, арк. 1–12.
- ⁵ Там само, оп. 4, спр. 1630, арк. 28.
- ⁶ Там само, арк. 8–27.
- ⁷ Там само, спр. 633.
- ⁸ Там само, оп. 5, спр. 633, арк. 22–25, 33–39.
- ⁹ Там само, арк. 52.
- ¹⁰ Там само, спр. 3, арк. 99–210 російською мовою; арк. 211–299 німецькою мовою.
- ¹¹ Там само, спр. 1, арк. 45–51; спр. 3, арк. 54–86; спр. 4, арк. 58–85; спр. 5, арк. 114–118; спр. 9, арк. 219–221, 312–313; спр. 10, арк. 67–82.
- ¹² Там само, спр. 30–44; спр. 3, арк. 1–53; спр. 7, арк. 3–8, 119–120; спр. 9, арк. 221–220; спр. 10, арк. 1–66.
- ¹³ Там само, спр. 1, арк. 29; спр. 3, арк. 98, спр. 9, арк. 174–175.
- ¹⁴ Там само, спр. 9, арк. 335–338; ф. П-425, оп. 1, спр. 79, арк. 14–15.
- ¹⁵ Там само, спр. 7, арк. 103; спр. 1, арк. 39.
- ¹⁶ Там само, спр. 3, арк. 64, 83; спр. 4, арк. 99–103.
- ¹⁷ Там само, арк. 62, 68, 128; оп. 2, спр. 230, арк. 3–4.
- ¹⁸ Там само, арк. 6–10.
- ¹⁹ Там само, спр. 10, арк. 94–97; спр. 3, арк. 30, 108, 116; спр. 10, арк. 86.
- ²⁰ Там само, оп. 2, спр. 109, арк. 55–55 зв.; оп. 1, спр. 36, арк. 592; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 4, арк. 1–27.
- ²¹ Там само, оп. 5, спр. 5, арк. 48, 53–55.
- ²² Там само, арк. 163.
- ²³ Там само, спр. 9, арк. 75; оп. 2, спр. 230, арк. 3–4; оп. 5, спр. 3, арк. 49, 111.
- ²⁴ Там само, спр. 5, арк. 179–180.
- ²⁵ Там само, спр. 1, арк. 45–51; спр. 3, арк. 54–86; спр. 4, арк. 58–85; спр. 7, арк. 2–8, 119–120; спр. 9, арк. 219–229; спр. 10, арк. 1–66.
- ²⁶ Там само, спр. 3, арк. 113, 117.
- ²⁷ Там само, арк. 64, 83.
- ²⁸ Там само, арк. 62, 66.
- ²⁹ Там само, спр. 4, арк. 61.
- ³⁰ Там само, арк. 74.
- ³¹ Там само, оп. 5, спр. 3, арк. 64, 83; спр. 4, арк. 99–103.
- ³² Там само, спр. 2, арк. 51.
- ³³ Там само, арк. 45–46.

Сергій Кулешов

З ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСІВ ДІЛОВОДСТВА В УКРАЇНІ У 1920–1930-х РОКАХ

На сьогодні відсутня фундаментальна праця, яка була б присвячена огляду історії організації діловодства в Україні. Слід також зауважити, що і різні періоди цієї історії у спеціальних публікаціях висвітлено нерівномірно. Здається, що найбільше проаналізовано питання організації так званого актового (книжного) діловодства XV–XVIII ст. Проте у порівняно невеликій кількості публікацій розглянуто історію діловодства в Україні у XX ст., наприклад, часів української державності 1917–1919 рр. Це цілком зрозуміло, оскільки опрацювання даних питань стало можливим лише в останнє десятиліття. Також, як не дивно, незначну увагу дослідників привернула й проблематика організації діловодства в Радянській Україні 1920–1930-х рр.¹ Так, серед комплексних праць можна відзначити лише дисертацію Н. С. Костинської, де питання організації діловодства розглядалися у контексті діяльності контрольних органів з удосконалення розбудови державного апарату в Українській РСР².

Разом з тим, у 1920–1930-х рр. відбувалося досить багато подій, пов'язаних з діловодством, і для створення цілісної картини історії його організації в Україні є необхідність доповнення наявних праць результатами відповідних документознавчих досліджень. Серед сюжетів таких розвідок — діяльність Інституту раціоналізації управління, яка певною мірою ілюстрована даними архівних документів, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України, ф. 4508).

Слід зауважити, що у 1920-ті роки в УСРР діловодству приділяли значну увагу. Про це, зокрема, свідчить досить інтенсивне видання посібників з діловодства³. Вирішення проблем організації діловодства у цей період в СРСР пов'язувалося з удосконаленням управління народним господарством на засадах впровадження методів наукової організації праці. У загальносоюзному масштабі дослідження у цьому напрямі здійснювалися Інститутом техніки управління (ІТУ), діяльність якого досить широко висвітлена як у наукових публікаціях, так і навчальних виданнях⁴. Значно менше відомо про роботу споріднених з ним установ у регіонах Росії та союзних республіках, зокрема в Україні.

Всеукраїнський інститут раціоналізації управління Народного комісаріату Робітниче-селянської інспекції або, як він називається в більшості його документів, Інститут раціоналізації управління (ІРУ) було утворено у 1929 р. в Харкові на базі Всеукраїнського інституту праці (ВУІП).

ВУІП був організований 1921 р. і перебував у підпорядкуванні Народного комісаріату праці. Комплекс документів, що характеризує деякі періоди діяльності ВУІП, також зберігається у ЦДАВО України (ф. 4265). Окремі відомості про роботу ВУІП можна знайти у вже згадуваній нами дисертації Н.С.Костинської⁵, а про проблематику наукових досліджень інституту, що розроблялися на початку його існування, та їх узагальнені результати можна дізнатися, ознайомившись з випуском праць ВУІП⁶.

ІРУ фактично продовжував роботу за тими ж напрямками, що й ВУІП. Певну увагу діяльності ІРУ приділяє Н.С.Костинська⁷, зауваживши, що цей інститут був філіалом ІТУ в Україні⁸. Однак, в установчому документі ІРУ (положенні про інститут) про це нічого не сказано⁹; відсутня така інформація і в доповідній записці, надісланій інститутом ЦК КП(б)У, про виконану роботу у 1932 році¹⁰.

ІРУ мав філіали у Києві, Дніпропетровську, Одесі, Сталіно, але чисельність працівників в них була незначною. Так, якщо на 01.01.1934 р. в ІРУ працювало 120 осіб (з яких 58 були керівники та наукові співробітники), то у філіалах — не більше 10 (з них до 7 науковців)¹¹.

Інститут видавав (переважно на шклографі) інформаційний бюлетень «За соціалістичну раціоналізацію», в рубриках якого вміщувалися різні матеріали, що характеризували діяльність інституту (про плани, інформація про заходи, наприклад, участь у конференціях, звіти про виконану роботу, зокрема окремих підрозділів тощо), іноді — організаційні, розпорядчі та інші документи, пов'язані із життям інституту. Такі багатотиражки випускали і деякі філіали, наприклад Дніпропетровський — «Трибуну раціоналізатора»¹².

У 1930 р. ІРУ створив Всеукраїнське науково-технічне товариство раціоналізаторів управління і випускав від його імені «Бюлетень раціоналізаторів управління», у першому номері якого (від 24 червня 1930 р.) було

опубліковано статут цього товариства¹³. В ІРУ працювали так звані школи раціоналізаторів на кшталт курсів підвищення кваліфікації. Крім того, відповідно до постанови Секретаріату ЦК та Президії ЦВК НК РСІ від 07. 09. 1931 р. при ІРУ було організовано вищий навчальний заклад — Вищу школу раціоналізації управління. Строк навчання у цьому вузі був 2 роки, форма навчання — стаціонарна, тобто з відривом від виробництва. Підготовка відбувалася на п'яти факультетах, чотири з яких за назвами відповідали певним галузям народного господарства — машинобудівельний, гірничий, сільськогосподарський, торговельно-кооперативний. На п'ятому факультеті — «радянського апарату», готували фахівців з організації апарату управління в органах державної влади. Набір здійснювався шляхом вільного конкурсу. За 1931–1932 рр. вузом було випущено 175 осіб¹⁴. У 1933 р. ІРУ мав наміри організувати роботу аспірантури, зокрема намічалось прийняти на навчання 20 осіб, однак, здається, ці задуми не були реалізовані¹⁵. Інститут декларував у своїх документах зв'язок з багатьма науковими установами і у першу чергу з ІТУ, Інститутом обліку, Інститутом організації промислового управління ВРНГ СРСР (Москва), Інститутом механізації сільського господарства (Москва, Ленінград), Інститутом економічних досліджень Держплану УСРР (Харків)¹⁶.

Як свідчить вже згадувана нами доповідна записка інституту до ЦК КП(б)У, робота в ІРУ 1929–1930 рр. (тобто від початку діяльності) була в основному зосереджена на вирішенні таких питань*: «а) механізація обліку; б) раціоналізація постанови управлінського апарату; в) вивчення рацпрофілів; г) підготовка кадрів»¹⁷. У цьому ж документі зазначається, що впродовж 1929–1930 рр. «керівництво ІРУ перебувало в руках кол. меньшевика Дунаєвського (бувний директор Інституту) та кол. есера Лапіна (бувний заст. директора). Відповідно до цього роботу Інституту було побудовано на основі меньшевицького принципу «активної» організованості; кабінетність, замкнутість, відсутність масовості, що виходили з цих принципів не забезпечували більшовистських темпів роботи Інституту, а обмеженість тематики та недостатня її актуальність не забезпечували розв'язання найважливіших задач соціалістичної раціоналізації й організації управління. На початку 1931 р. за постановою ЦКК НК РСІ — керівництво знято, визначено нові напрями діяль-

ності»¹⁸. Цей текст цілком відповідає духові того часу і мабуть зміна керівництва (до речі, зміщений директор ІРУ Ф.Р.Дунаєвський був директором ВУІП від самого початку діяльності цього інституту), «боротьба» з наслідками його роботи і визначення нових орієнтирів діяльності могли змінити й напрями та тематику досліджень. Зокрема, основна увага нового керівництва спрямовувалася на проведення бригадами працівників досліджень безпосередньо на виробничих об'єктах — шахтах, заводах, електростанціях тощо, у сільських чи лісозаготівельних господарствах. Можливо такі зміни призвели до зменшення зацікавленості нового керівництва ІРУ в розробленні проблематики діловодства (хоча окремі завдання, пов'язані з раціоналізацією окремих його процесів, продовжували фіксуватися в планах інституту).

Таке припущення можна зробити на підставі того, що саме 1930-м роком датована єдина праця з діловодства, підготовлена працівниками ІРУ, що збереглася в архівному фонді інституту. Це машинописний текст українською мовою, обсягом 169 сторінок, оформлений у справу, яка має назву «Матеріали о веденні делопроизводства»¹⁹. З його вступної частини «Від складачів» зрозуміло, що ця праця була підготовлена як посібник, однак не з'ясовано, чи була тиражована або навіть копіювана ця праця, а також чи була поширена. Слід зауважити, що у цілому структура і зміст посібника більшою чи меншою мірою подібні до тогочасних друкованих видань з діловодства. Разом з тим, у ньому вміщено й оригінальні матеріали, зокрема, з раціоналізації роботи служб діловодства, що мали практичне значення для її працівників. Коротко охарактеризуємо ці частини посібника.

Перші розділи праці присвячені раціональному розміщенню структурних підрозділів, організації робочих місць, умовам праці (освітленню, вентиляції, температурному режиму тощо). Розглянуто питання організації роботи довідкової служби, надсилання поштових відправлень й кур'єрської служби, внутрішнього та зовнішнього зв'язку. В деяких частинах посібника автори час від часу повертаються до різних аспектів організації праці, спрямованої на підвищення ефективності роботи персоналу і, зокрема, реалізації діловодних процесів. Серед цих питань — організація роботи міськрад та райвиконкомів за безперервним тижнем, а також технічного (друкарського) бюро установи, господарського

* Тут і далі збережено орфографію текстів архівних документів.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

обслуговування, застосування «типового приладдя» тощо.

Безпосередньо діловодні процеси розглядаються у зв'язку з плануванням роботи президії міськради та райвиконкому і організацією «протокольного діловодства». Цій ділянці роботи приділено досить значну увагу, зокрема веденню протоколів, оформлення постанов, контролю за їх виконанням, «переховуванню матеріалів», систематизації питань у картотеці.

У посібнику підкреслюється ефективність безреєстраційної системи діловодства, яка, на думку авторів, має зняти зайві, бюрократичні затримки в роботі й прискорити документообіг. Розглядається схема діловодних процесів за такої системи. Разом з тим, з метою контролю за виконанням листів застосовувалися так звані «меморіальні індекси». Значну увагу приділено правилам створення «паперів», зокрема листів, їхньому виготовленню друкаркою та надсиланню. Знаходимо тут і розгляд процесів оформлення справ «відроблених» документів і вказівку щодо їхнього обсягу (не більше 150 арк.). Досить детально розкрито сукупність методів контролю та перевірки стану діловодства. В окремому розділі розглядається загальне діловодство сільських рад. Мабуть, зважаючи на значно менший освітній рівень діловодів цих установ, у цій частині посібника більше уваги акцентується на питаннях оформлення документів, фіксування окремих реквізитів, необхідності розмітки площі документа для цього.

У посібнику проаналізовано також процеси роботи кадрової служби установи, зокрема оформлення особистої картки, номенклатурного списку, документів з обліку кадрів. Тут автори знову повертаються до питання раціонального розподілу кадрів в установі.

Значний інтерес представляють інструктивні та інші матеріали посібника, які можна вважати додатками до нього. Це, зокрема, розгляд загальних методичних засад побудови класифікаторів справ (де основні напрями діяльності райвиконкому, міськради та сільради класифіковано за дев'ятьма рубриками), приклади класифікаторів справ міськради, райвиконкому та сільради, «Інструкція про роботу по виконанню завдань вищих органів в апараті міськрад та райвиконкомів», «Витяг з протоколу № 54 засідання Колегії Народного Комісаріату Робітниче-Селянської

Інспекції Союзу РСР «Про терміни переховування грошово-матеріальної звітності другого рядного значення»²⁰, а також параграф названий «Про стандартизацію». В останньому охарактеризовано роль стандартизації та подано окремі відомості з історії стандартизації документів (зокрема про застосування німецьких стандартів на формати паперу — так званих «Дін-форматів»), згадується про роботу кабінету у справах стандартизації при ІТУ. Характеризуються стандарти на формати паперу та їх застосування під час виготовлення певної номенклатури виробів, система стандартних форматів, що зафіксована в ОСТ-364.

Взагалі, здається, робота з уніфікації та стандартизації документації мала стати одним з провідних напрямів діяльності інституту, що було зафіксовано у Положенні про цю установу (зокрема, планувалося вивчення стандартизації, типізації документів; розроблення єдиних правил діловодства, облікових форм; встановлення стандартної системи собівартості; вироблення шифрів тощо)²¹, плани роботи сектора організаційних постановок²², а також декларації намірів стандартизації окремих видів документів (рахунок-фактура, накладна, внутрішнього обліку матеріалів) в інформаційному бюлетені інституту²³.

У плановій документації інституту за 1933-1934 рр., проблематика діловодства посідає незначне місце порівняно з генеральними напрямами досліджень (зокрема, це розроблення теорії і практики раціоналізації, основ марксистсько-ленінської методології організації й раціоналізації управління виробництвом, узагальнення досвіду та удосконалення організації апарату управління в об'єднаннях, райрадах, сільрадах, на заводах, шахтах, машино-тракторних станціях тощо)²⁴. Водночас окремі завдання, що стосувалися обстеження організації діловодства, іноді фіксувалися у межах комплексних тем за цими напрямами. Наприклад, у змісті план-карти з теми «Внутрішня організація апарату рудоуправління «Комсомолец України» плану на 1933 р. сектора організації управлінських апаратів зазначено, що ділянками, які мали обстежуватись бригадою працівників інституту, були «загальне діловодство» (зокрема, процеси приймання вхідної кореспонденції, її оброблення, розподіл, надсилання кореспонденції), «протокольне діловодство», «множилина справа», організація контролю виконання (доку-

ментів), облік особового складу, а результатами такого дослідження мали бути положення, інструкція, «документація»²⁵. У цьому ж плані зафіксовано тему з нормування праці конторського персоналу, «відрядності роботи друкарки».

Як вже зазначалося, серед архівних документів нами не було виявлено безпосередньо результатів роботи працівників інституту, наукових звітів чи матеріалів обстежень, пов'язаних з організацією діловодства (крім, машинописного посібника, зміст якого було охарактеризовано). Водночас залишилися відомості про деякі публікації співробітників ІРУ з діловодства*. Зокрема, авторами тогочасних видань були Р. Даннерт («Організація і техніка діловодства (реєстратура)»), О. Брагинський та М. Горенштейн («Організація машинопису (організація роботи, нормування, відрядна система обліку)»), В. Зімельєв («Графический контроль плана», «Простейшие диаграммы»).

У деяких дослідженнях відзначається, що після ліквідації ІТУ у квітні 1932 р., діяльність ІРУ також було припинено²⁶. Однак, архівні документи свідчать, що ІРУ проіснував до квітня 1934 р., коли в Україні було ліквідовано ряд наукових установ економічного профілю (зокрема, майже в один і той же день разом з ним — Український науково-дослідний інститут економіки та організації промисловості, що також був утворений 1929 р.).

Сподіваюсь, що ця публікація зацікавить документознавців і буде стимулювати пошуки нових фактів щодо діяльності ІРУ чи інших відомостей з історії вітчизняного діловодства першої половини ХХ ст.

¹ Побічно деякі питання висвітлюються у монографіях з історії архівної справи. Див.: Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973) / ГАУ. — К.: Наук. думка, 1975. — 271 с.; Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років / Держкомархів України, УДНДІАСД. — К., 2000. — 591 с.

² Костинская Н. С. Деятельность контрольных органов по совершенствованию государственного аппарата и делопроизводства в 1918-1934 гг. (на материалах Украинской ССР): Дис. ... канд. ист.

* Деякі результати досліджень були відображені у виданому інститутом «Справочнике рационализатора» (Харків, 1932 р.).

наук / Институт истории АН УССР. — К., 1988. — 187 с.

³ Наприклад, Евтихеев А. Ф. Десятичная система в административном делопроизводстве. — Х., 1921; Бузинний О. Практичний підручник діловодства українською мовою. — Х.; К., 1924; Мейльман В. Организованная канцелярия: Практическое руководство. — К., 1924; Славутский Г. И., Войтицкий С. И. Карточная система делопроизводства для центральных и губернских учреждений. — Х., 1924; Учебник делопроизводства райисполкомов и сельсоветов. — Х., 1926 тощо.

⁴ Див.: Ларин М. Основные этапы развития делопроизводства в России // Студії з арх. справи та документознавства. — 1996. — Т. 1. — С. 79–81.; Организация работы с документами: Учебник / В. А. Кудряев и др. — М.: ИНФРА, 1999. — С. 33–37; История делопроизводства в СССР: Учеб. пособие / Под ред. Я. З. Лившица и В. А. Цикулина; МГИАИ. — М., 1974. — С. 105–112.

⁵ Костинская Н. С. Деятельность контрольных органов.... С.68-72.

⁶ Труды Всеукраинского института труда. — Вып. 1. — Х.: Путь просвещения; Институт труда, 1923. — 203 с.; Библиогр.

⁷ Костинская Н. С. Деятельность контрольных органов.... С.134–136.

⁸ Там само.

⁹ ЦДАВО України, ф. 4508, оп. 1, спр. 160, арк. 1-3.

¹⁰ Там само, спр.181, арк.24.

¹¹ Там само, спр. 222, арк. 10. Слід зауважити, що наприкінці діяльності ІРУ відбулося досить значне скорочення штатів, оскільки на 1 січня 1933 р. він нараховував 145 працівників, з яких 74 були керівники та науковці (там само).

¹² ЦДАВО України, ф. 4508, оп. 1, спр. 160, арк. 148, 174.

¹³ Там само, спр. 160, арк. 79-90.

¹⁴ Там само, спр. 181, арк. 12.

¹⁵ Там само, спр. 222, арк. 12.

¹⁶ Там само, спр. 160, арк. 5.

¹⁷ Там само, спр. 181, арк. 24.

¹⁸ Там само, спр. 181, арк. 24.

¹⁹ Там само, спр. 38.

²⁰ Цікаво, що цей документ відсутній у досить популярному за радянських часів навчальному посібнику Московського державного історико-архівного інституту «Сборник законодательных актов по делопроизводству (1917-1970 гг.)» (М., 1973).

²¹ ЦДАВО України, ф. 4508, оп. 1, спр. 160, арк. 6.

²² Там само, спр. 114, арк. 11.

²³ Там само, спр. 160, арк. 24.

²⁴ Там само, спр. 121, арк. 9; спр. 250, арк. 5-6.

²⁵ Там само, спр. 227, арк. 6.

²⁶ Костинская Н. С. Деятельность контрольных органов...— С.136.

Юрій Палеха

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ВУЗІВСЬКУ ПІДГОТОВКУ ДОКУМЕНТОЗНАВЦІВ

Будь-яка установа, підприємство, фірма (далі — організація) незалежно від форми власності самостійно вирішує проблеми документального забезпечення управління, за рахунок удосконалення якого стає можливим підвищення рівня його ефективності, корпоративної культури взагалі. Робота з документами була, є і залишиться одним з головних напрямів діяльності організації, незалежно від її масштабів діяльності чи форми власності, оскільки завжди виникає необхідність фіксування тої чи іншої управлінської інформації в документальній формі.

Збільшення потоків інформації потребує докорінної зміни характеру виконання управлінських операцій і процесів інформаційного забезпечення управлінських рішень та опрацювання документації з актуальних проблем, подій тощо. Здобутки документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності з кожним роком усе більше важать в органах державної влади, місцевого самоврядування, великих корпораціях.

Зазначене вимагає докорінної зміни характеру документального забезпечення управління, підвищення ефективності обробки конкретної інформації з актуальних потреб сьогодення, вирішення наявних проблем в українській і світовій економіці, громадському та культурному житті, політиці, фінансах, паливно-енергетичному та інших ринках, підготовці у ВНЗ відповідних фахівців для виконання цих завдань.

Така ситуація змінює й зміст підготовки висококваліфікованих документознавців. Чинниками, що впливають на цей зміст є:

- 1) ускладнення функцій управління персоналом;
- 2) збільшення числа працюючих з документами в організації;
- 3) наявність проблем інформатизації документообігу;
- 4) підвищення рівня уніфікації і стандартизації документів;
- 5) впровадження безпаперових технологій бухгалтерії;
- 6) якісні зміни в технології документування;
- 7) необхідність правового регулювання електронного документування;

8) вдосконалення нормативно-методичної бази діловодства, розвиток документознавства як науки.

Розглянемо ці чинники більш предметно.

1. Ускладнення функцій управління персоналом

Докорінне реформування виробничих відносин, організаційно-господарські перетворення в соціально-економічній сфері, динамічні зміни в структурі органів державного управління, створення нових органів самоуправління, приватних корпорацій безпосередньо відображається на сфері документування. Це, зокрема, виявляється у зростанні кількості різноманітних документів, підвищенні вимог до складання текстів, оформленні, здійсненні операцій пов'язаних з їх обігом, передаванні до архіву.

Ділове документування на сучасному етапі розвитку менеджменту орієнтується на нові інформаційні технології (збирання вихідних даних, їх нагромадження, збереження, оброблення), заміну паперових носіїв інформації документа на магнітні. Водночас управлінський документ, незалежно від виду матеріального носія залишається важливим атрибутом будь-якої організації. Відповідно до Державного класифікатора управлінської документації сьогодні (дещо умовно) виділяється 15 класів документації. У зв'язку з цим стає доцільним подальше удосконалення організаційно-правового забезпечення процесів документування.

У першу чергу в централізованому порядку слід врегулювати перелік нормативних актів, що видаються, залежно від виду установи. В інтересах упорядкування загальної кількості, регламентації та повної уніфікації управлінських документів відповідним органом необхідно продовжити типізацію й формалізацію планових документів, документів організаційно-розпорядчих структур, а також обліково-довідкових і статистичних відомостей. Передчасно говорити про наявність в Україні уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації. Вона тільки оформлюється і повинна відповідати вимогам ДСТУ 4163-2003. Її впровадження дозволить полегшити користування документами та їх опрацювання за допомогою сучасних засобів комп'ютерної техніки.

2. Збільшення числа працюючих з документами в організації

Практичною роботою з документами в організації сьогодні, як правило, займається весь управлінський персонал. Знання співробітниками апарату управління засобів раціоналізації роботи з документами значно скорочує час на їх складання і опрацювання, дає можливість приділяти більше уваги іншим функціональним обов'язкам.

Кожен працівник організації, незалежно від посади, яку обіймає, повинен вміти працювати з документацією, складати документи, оцінювати їх легітимність, орієнтуватись у строках виконання того чи іншого документа, передачі в архів. Сучасний управлінець має усвідомити, що документування — це не якась другорядна справа, а основа його роботи.

Тому необхідно час від часу проводити в організації заняття, семінари, конференції з питань документування, вивчати нові нормативні акти з цього питання. Так, наприклад, Асоціацією вищих навчальних закладів України приватної форми власності вже третій рік щоквартально, із залученням провідних фахівців Держкомархіву та Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, в Європейському університеті проводяться науково-практичні семінари, в яких брали участь більше тисячі працівників не тільки закладів освіти, але й інших сфер діяльності. Керівництво Європейського університету також регулярно організовує курси з вдосконалення документального забезпечення управління у своїх відокремлених підрозділах.

3. Наявність проблем інформатизації документообігу

Необхідність інформатизації документообігу, забезпечення якості документів, їх правильне оформлення на електронних носіях стає вимогою часу. Без інформатизації документообігу неможлива інформатизація управління в цілому.

В умовах інформатизації управління, коли інформація, що має ознаки документа, закладається в пам'ять комп'ютера, стає можливим швидко отримати будь-яку її частину і в будь-яких сполученнях. Це змінює правовий статус сутності категорії «документаційне забезпечення управління», включаючи всю сукупність операцій опрацювання, зберігання та використання документації у формі документів як її безпосередніх носіїв.

Інформатизація документообігу повинна включати весь комплекс процесів, починаючи

зі створення документів. Перехід до інформатизації документообігу в організації повинен супроводжуватися попереднім вирішенням таких проблем:

а) неупорядкованість різноманітних форм документів

У сфері управління донедавна застосовувалась значна кількість документів, що було пов'язано з відсутністю нормативних обмежень стосовно їх форм. Застосовувані раніше зразки форм часто довільно змінювалися в інтересах тієї чи іншої організації, наприклад, шляхом варіювання реквізитами, зміни площі їх зон. Зміни послідовності і місця розташування реквізитів у документах стали зумовлювати певні труднощі під час перенесення даних на електронні носії для наступної їх автоматизованої обробки.

б) неупорядкованість термінології

Відсутність уніфікації мовних кліше в документах перешкоджає підвищенню ефективності автоматизації документування, опрацюванню документів і пошуку необхідних даних¹. Разом з тим аналіз показує, що до 70% варіантів текстів управлінських документів можна віднести до категорії типових (шаблонних). Це дає можливість більш широкого застосування стандартизованих форм документів.

в) невідповідність форм і змісту окремих документів завданням, раціоналізації управлінських процедур.

Невисока інформативність багатьох документів особливо наочно проявляється при вирішенні традиційних управлінських завдань за допомогою комп'ютерних технологій, у той час як керівники структурних підрозділів часто за умов неповноти отриманої документної інформації вимушені приймати управлінські рішення на інтуїтивному рівні, а не на підставі вичерпної інформації, викладеної у документах.

Катастрофічні наслідки Чорнобиля свідчать не тільки про фатальний характер помилок через професійну некомпетентність керівників, але і помилок фахівців, що були допущені ще на стадії розробки і проектування складних технологічних систем та прийнятті управлінських рішень.

г) нераціональне використання площі відображення інформації

Перевищення площі багатьох документів відбувається не лише внаслідок збільшення обсягу інформації у тексті, але й з-за неправильного застосування наявних форматів, завищення розмірів берегів, наявності незаповнених

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

зон між групами реквізитів, неврахування площин взаємного розміщення окремих реквізитів. Під час конвертації електронного документу у паперову форму це призводить до збільшення витрат паперу, використання великої кількості різноманітних сегрегаторів.

д) недостатнє взаємоузгодження форм документів і технології їх виготовлення та опрацювання

Для введення інформації, автоматичного її нагромадження, зберігання та використання сьогодні застосовують електронні носії інформації різноманітних операційних систем і форматів записів, що ускладнює обмін інформацією між різними структурами чи рівнями управління. Інформатизація документообігу висуває жорсткі вимоги, спрямовані на уніфікацію форм, проведення більшої формалізації текстів, урахування специфічних особливостей і можливостей технічних засобів.

Треба також зазначити, що найбільші труднощі під час інформатизації документообігу виникають у ході створення організаційно-управлінської документації. Це пов'язано з тим, що значна кількість документів створюється та опрацьовується традиційними методами, а із застосуванням ПК опрацьовується лише їх частина. Звідси виникає потреба комплексно удосконалювати всі управлінські документи.

4. Підвищення рівня уніфікації і стандартизації документів

Удосконалення управлінських документів здійснюється головним чином шляхом їх уніфікації та стандартизації, що не тільки знижує матеріальні і часові витрати та забезпечує інформативність документації, але й закріплює у вигляді нормативних вимог найбільш вдалі рішення, зокрема завдяки можливостям застосування засобів комп'ютерної техніки.

Сьогодні уніфікація управлінських документів розглядається як організаційна діяльність, спрямована на підвищення ефективності застосування їх у сфері управління. Це забезпечує скорочення часу на складання документів, їх оптимізацію, ущільнення записів, можливість вибіркового опрацювання, організацію багатоаспектного пошуку інформації та пристосування систем документації до процесів її використання в умовах функціонування систем електронного діловодства та документообігу.

Оскільки документування залишається одним з основних засобів реалізації управлінських функцій, то при уніфікації уп-

равлінських документів потрібно передусім встановити чітку відповідність між управлінською функцією та змістом документа, в якому має бути відображено цю функцію. У зв'язку з цим при здійсненні уніфікації документів важливою передумовою є облік стану і, при потребі, уточнення організаційних аспектів управління, прав видання тих чи інших видів документів.

Уніфікація управлінських документів — лише одна, відносно самостійна, частина єдиного процесу удосконалення документації на певному етапі розвитку суспільства в цілому. Уніфікацію можна розглядати як один з головних методів стандартизації, що покликана забезпечити приведення об'єктів стандартизації до раціональної номенклатури за формою і типорозмірами відповідно до їх функціонального призначення. Стандартизація призначена знизити витрати на роботу з документами, підвищити оперативність їх підготовки, опрацювання та сприйняття розміщеної в них інформації.

Завданням удосконалення форм документів повинно стати:

а) *при уніфікації* — зменшення різноманітності документів за формою, типорозмірами та правилами оформлення;

б) *при стандартизації* — формування та впровадження як обов'язкової норми обмежень, що дозволяють відбирати найбільш ефективні форми і правила зіставлення та оформлення документів, забезпечити їх ефективне подальше застосування.

Уніфікацію та стандартизацію документів слід проводити за такими основними принципами: зняття надлишку інформації в документах; створення загальної моделі побудови документів; застосування єдиної термінології в документах; типізація та трафаретизація текстів.

5. Впровадження безпаперових технологій бухгалтерського обліку

З розвитком інформатизації з'являється можливість впровадження безпаперових технологій обліку, за яких усі дані формуються машинним шляхом і виводяться на екран ПК лише на відеотермінальних пристроях. Забезпечення принципу правової обґрунтованості облікових даних, отриманих шляхом впровадження безпаперових технологій їх формування, залежить від того, наскільки точно треба дотримуватись цих вимог. Що ж стосується потреби збереження паперової форм вхідних та вихідних документів, то вона визначається

передусім психологічними і юридичними аспектами.

Джерелами облікових даних у кінцевому підсумку є виробнича діяльність людей. Так, природним є бажання передавача інформації зберегти письмову копію відомостей і повідомлень на випадок виникнення непорозумінь, для контролю тощо. Користувач облікових даних також часто бажає мати письмове підтвердження отриманої інформації, оскільки письмовий документ залишається традиційним юридичним доказом відповідності констатованого факту переданого повідомлення. До того ж в ряді випадків паперові документи зручніші у використанні.

Психологічний аспект визначається також тим, що зникнення паперового документа може призвести до розладнання усієї інформаційної системи. Разом з тим, використання поряд з традиційними документами електронних носіїв і засобів оброблення облікової інформації, покликано удосконалити організаційні форми їх використання, суттєво вплинути на зміст роботи органів управління у бік поліпшення їх діяльності (оперативність, точний облік документів тощо).

6. Якісні зміни

в технології документування

За останні роки у результаті інформатизації сфери управління відбулися якісні зміни в технології документування. У зв'язку з цим з'явилися навіть терміни «електронне документування» та «електронний документообіг», під якими розуміються процеси підготовки та проходження документа з використанням засобів комп'ютерної техніки.

Програмні системи автоматизації діловодства та документообігу, що пропонуються ринком, можуть бути диференційовані за такими характеристиками: технологія діловодства; відповідність основним завданням; функціональні характеристики систем; вартісні показники. Основою функціонування зазначених систем є серверні технології, що дозволяють одночасно створювати, аналізувати, перерозподіляти величезні масиви інформації, здійснювати її швидкий перегляд і пошук².

На базі галузевих автоматизованих комп'ютерно-інформатизаційних систем (АКІС) функціонують автоматизовані інформаційні системи управлінського призначення (АІСУП), що реалізують і функції діловодства. Функції автоматизованого контролю виконання документів покладено на автоматизовану систему контролю виконання документів (АСК1Д,

АНІД, АСКОРД та ін.), а функції реєстрації, пошуку і зберігання документів — на АПС.

Практика експлуатації подібних систем доводить, що вони певною мірою можуть розв'язати проблеми автоматизації роботи з документами.

7. Необхідність правового регулювання електронного документування

Важливою умовою використання комп'ютерних технологій у сфері документування та документообігу є їх правове регулювання. Адаптувати традиційні технології оброблення документів до відповідного рівня комп'ютерних технологій можна лише за умов нормативного регламентування та оптимізації порядку процесу руху документів у системі управління.

Правове регулювання документування та документообігу сьогодні повинно вирішувати питання, пов'язані з основними положеннями щодо: визначення поняття категорії «електронний документ», його типів і видів; умов надання юридичної сили; вимог до оригіналів, дублікатів і копій документів; порядку засвідчення документів (електронно-цифровий підпис); правил і реєстрації документів; порядку доступу до їх електронних версій, зберігання, передавання і отримання документів з інших організацій; головних принципів юридичної відповідальності за порушення порядку використання електронних документів³.

8. Вдосконалення нормативно-методичної бази діловодства, розвиток документознавства

Нормативно-правове, нормативно-методичне та інформаційне забезпечення діяльності служб діловодства, реалізація державної політики в цій сфері покладена на Державний комітет архівів України та державні установи згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (із змінами, прийнятими 13.12.01). Нормативні акти Держкомархіву є обов'язковими для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, незалежно від їх підпорядкування і форми власності.

Разом з тим, управлінські документи, які мають специфічні правила підготовки, оформлення і обігу, ще знаходяться дещо осторонь інформатизації управління. Причиною цього, з одного боку, є обмежені можливості технічних засобів, з іншого, комплекс проблем, що виникає при взаємодії людини і машини. Можна додати й те, що принципово нові мож-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

ливості комп'ютерних технологій спонукають переглянути теоретичні питання документування, проаналізувати логіку та закономірності документаційних процесів. Це дозволить зробити певні висновки щодо наукового обґрунтування і прогнозування розвитку документознавства майбутнього.

Для розроблення теоретичних основ і визначення практичних шляхів удосконалення роботи з документами, сьогодні існує нагальна потреба підготовки кваліфікованих кадрів

документознавців, які б могли ефективно працювати в умовах глобалізації.

¹ *Загорецька О. М.* Теорія діловодства як галузь наукових знань. // Студії з арх. справи та документознавства. — 2002. — Т. 8. — С. 139–140.

² *Маньковський А. Л.* Спеціалізовані системи автоматизації діловодства і документообігу // Студії з арх. справи і документознавства. — 2002. — Т. 8. — С. 142–143.

³ *Калюжний Р. А та ін.* Інформатизація, право, управління (організаційно-правові питання): Монографія. — К., 2002. — С. 124–127.

Ірина Антоненко

ПРОЕКТ КОНЦЕПЦІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ НОРМ МІЖНАРОДНОГО СТАНДАРТУ ISO 15489 «ІНФОРМАЦІЯ ТА ДОКУМЕНТАЦІЯ. — УПРАВЛІННЯ ДОКУМЕНТАЦІЄЮ»

1. Підстава розроблення. Концепція розробляється відповідно до плану науково-дослідної та методичної роботи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства на 2004 р.

2. Актуальність і необхідність розроблення. Глобалізація сучасних економічних і суспільних процесів зумовлює необхідність міжнародної уніфікації та стандартизації інформаційних процесів. Зміни політичної та економічної ситуації в Європі із створенням Євросоюзу фактично привезли до створення єдиного економічного простору, єдиного ринку для більшості європейських країн. Певною мірою це змушує держави у складі Європейського Союзу відмовитися від деяких національних особливостей господарювання, у тому числі й від національних систем управління документацією. Діяльність сучасних корпорацій, компаній та фірм давно вийшла за межі національних кордонів, транснаціональні корпорації мають представництва у багатьох країнах, у тому числі й тих, де їм доводиться працювати за правилами національної економіки. Саме ці нові економічні реалії зумовили потребу вироблення єдиного (міждержавного) стандарту з управління документацією, що й призвело до видання Міжнародною організацією стандартизації 15 вересня 2001 р. стандарту ISO 15489-2001 «Інформація та документація. — Управління документацією» (далі — Стандарт)¹.

Україна не залишилася осторонь світових процесів. З 1998 р. діє затверджена Президен-

том України Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Мета стратегії — забезпечити входження нашої держави до європейського політичного, інформаційного, економічного і правового простору. Одним з основних напрямів інтеграційного процесу є адаптація законодавства України до законодавства ЄС². Вона передбачає, зокрема, поступове приведення законодавства України у відповідність з європейськими стандартами.

У сучасній інформаційній інфраструктурі відбуваються суттєві зміни, зумовлені інтеграцією України в світовий інформаційний простір, впровадженням прогресивних інформаційних технологій (нових носіїв інформації, способів запису даних, відтворення, зберігання та пошуку інформації), автоматизацією канцелярської праці, що вплинуло на характер документів та діловодства в цілому. На часі — застосування у сфері діловодства міжнародних правил і технологій, спілкування мовою, що зрозуміла всім.

3. Загальна характеристика міжнародного стандарту ISO 15489. Стандартизація управління документацією дозволяє більш ефективно організувати роботу з документами у галузі управлінської діяльності. Стандартизація політики та процедур управління документацією забезпечує наявність належної уваги процесам ведення документації та збереженості всіх документів, а використання стандартної методики і процедур — більш швидкий і ефективний пошук документної інформації.

Стандарт стосується управління документами всіх видів та на всіх носіях, створених або отриманих організацією (державною і недержавною) в процесі її діяльності, а також фізичними особами (суб'єктами підприємницької діяльності), які зобов'язані створювати та використовувати документи. Він визначає обов'язки організації під час реалізації процесів документування, надає рекомендації щодо розроблення політики управління документацією в організації та пов'язаних з нею процедур, систем і процесів, а також щодо розроблення та впровадження систем документації.

Управління документацією розглядається у міжнародному стандарті як частина системи управління якістю, що базується на вимогах стандартів ISO 9001 та ISO 14001. Стандарт ISO 15489 є викладом оптимальної методики управління документацією, яка призначена як для фахівців в галузі управління документацією, так і для спеціалістів з інших сфер діяльності, зокрема, розробників нових інформаційних програм і систем, щоб забезпечити відповідність цих програм та систем вимогам управління документацією. Загальний концептуальний характер стандарту робить його придатним для використання в будь-якій організації, незалежно від її статусу та напрямку діяльності, забезпечуючи при цьому сучасний підхід до управління документацією.

Стандарт складається з двох частин. Частина 1 «Загальні положення» містить виклад загальних принципів управління документацією в державних і недержавних організаціях, що створюють документи. Ці принципи полягають у визначенні й документальному оформленні:

- основних правил та стандартів роботи з документами в організації (політика організації в сфері управління документацією);
- повноважень та відповідальності працівників організації у роботі з документацією;
- ділових технологій і процедур.

Крім того, управління документацією повинно включати створення та застосування спеціальних систем для управління документами, інтегрованих в загальну систему управління та управлінські процеси організації.

У цій частині також викладені загальні засади розроблення та впровадження систем документації, подано опис процесів управління документацією, наголошується на необхідності регулярного моніторингу відповідності цих процесів визначеним в організації правилам і стандартам та наявності постійної програми навчання роботі з документами.

Частина 2 «Методичні рекомендації» містить опис методики, що дозволяє реалізувати принципи управління документацією, описані у першій частині Стандарту³.

Частина 1 призначена для використання менеджерами в організаціях, спеціалістами з управління документацією, інформацією та всіма іншими працівниками організації та фізичними особами (суб'єктами підприємницької діяльності), зобов'язаних створювати та використовувати документи у своїй діяльності. Частина 2 призначена для використання спеціалістами з управління документацією та працівниками, до обов'язків яких входить управління документацією в організації. Частина 2 забезпечує єдину методологію застосування частини 1 стандарту у всіх організаціях, що прагнуть налагодити процес управління документацією відповідно до вимог ISO. Крім того, розробники стандарту підкреслюють, що стандарт призначається і для вищого керівництва організацій.

У Стандарті, зокрема, визначена відповідальність організацій за створювані ними документи та раціональну роботу з ними. Основні правила роботи з документами («політика») в організації повинні бути визначені та зафіксовані у документі, підписаному вищим керівництвом організації. Обов'язки повинні бути розподілені між усіма працівниками організації, які в процесі своєї діяльності створюють документи, та відображені в їхніх посадових інструкціях.

Сумісність та узгодженість двох частин стандарту показана у двох таблицях-додатках з перехресними посиланнями на статті цих частин. До кожної частини є алфавітний покажчик.

В умовах розвитку світової торгівлі організаціям, що застосовують даний стандарт, можуть бути впевненими у тому, що їх принципи та технології роботи з документами прийняті у всьому світі. Для організації, що працює у кількох країнах з особливими національними системами діловодства, новий стандарт допоможе створити єдину функціональну систему управління документацією.

Стандарт схвалено Міжнародною радою архівів, яка рекомендувала його до застосування всім утворювачам документів — як державним, так і приватним⁴.

4. Терміни та поняття. Термінологія стандарту ISO 15489 базується на термінах, регламентованих стандартом ISO 5127 «Документація та інформація — Словник»⁵, що застосовується під час розроблення прикладних стан-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

дартів з різних видів інформаційної діяльності, у тому числі бібліотечної та архівної справи, управління документацією. Проте технічний комітет Міжнародної організації стандартизації, що розробляв стандарт з управління документацією, прийняв не всі визначення термінів, які пропонує стандарт ISO 5127, та визнав за необхідне стосовно окремих термінів дати свої формулювання. Це стосується, насамперед, базових понять — «документ» та «управління документацією». У стандарті ISO 15489 термін «документ» визначається як інформація, яку організація або фізична особа створює, одержує (отримує) і зберігає як свідчення та інформацію згідно правових зобов'язань або в процесі виконання дій з основної діяльності. Термін «управління документацією» у цьому стандарті трактовано як галузь управління, що відповідає за ефективний та систематичний контроль за створенням, прийманням, зберіганням, використанням, передаванням на зберігання та вилученням для знищення документів, включаючи процеси відбору та зберігання в документальній формі свідчень і інформації про ділову діяльність.

Терміни та поняття, що відрізняються від стандарту ISO 5127, подано в статті 3 ISO 15489:1⁶.

5. Нормативна база діловодства в Україні.

Нормативну базу діловодства України можна умовно розділити на декілька груп. Першу групу становлять закони, які регламентують загальні засади політики держави в галузі інформації взагалі та діловодства зокрема (закони України «Про інформацію»⁷, «Про державну таємницю»⁸, «Про Національний архівний фонд та архівні установи»⁹, «Про електронні документи та електронний документообіг»¹⁰, «Про електронний цифровий підпис»¹¹ тощо).

Другу групу становлять правові акти з діловодства, що мають міжвідомчий характер. Це насамперед «Примірна інструкція з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади», затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 1997 р. № 1153 (далі — Примірна інструкція)¹², та «Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації», затверджена поста-

новою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348 (далі — Інструкція з діловодства за зверненнями громадян)¹³. До цієї групи також відносяться державні стандарти, що закріплюють класифікаційну схему управлінської документації та термінологію діловодства й архівної справи, визначають основні вимоги до систем документації, до оформлення документів (Діловодство і архівна справа. Терміни і визначення: ДСТУ 2732:94, Державний класифікатор управлінської документації: ДК 010-98, Державна уніфікована система документації. Основні положення: ДСТУ 3843-99, Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови: ДСТУ 3844-99, Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів: ДСТУ 4163-2003)¹⁴.

Третю групу складають різноманітні типові та примірні інструкції з діловодства конкретних органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, розроблені на основі Примірної інструкції та Інструкції з діловодства за зверненнями громадян.

Окрему групу становлять нормативні акти, що регламентують спеціальне діловодство. Наприклад, у сфері юридичної діяльності Міністерство юстиції України затвердило Правила ведення нотаріального діловодства, Інструкцію з діловодства в районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділах державної виконавчої служби, Інструкцію з діловодства у відділах реєстрації актів цивільного стану районних, районних у містах, міських (міст обласного значення) управлінь юстиції¹⁵. Закон України «Про судoustрій» регламентує організацію роботи щодо здійснення діловодства в судах¹⁶.

Отже, нормативно-правові акти, що регулюють організацію діловодства в Україні, мають обмежені сфери застосування і стосуються або окремих питань роботи з документами та окремих груп документів, або певних видів установ, організацій, підприємств. Документи ж створюють всі без винятку юридичні особи. В інтересах як держави і суспільства в цілому, так і окремих громадян організувати управління документацією так, щоб ведення і зберігання службової документації відбувалося належним чином, за єдиними для всіх без винятку правилами. Крім того, економічні методи управління формують нові потреби фахівців та менеджерів у повній, оперативній та достовірній документованій інформації для

прийняття кваліфікованих управлінських рішень.

Стандарт ISO 15489:2001 стосується всіх документів, які організація (державна чи приватна) створює або отримує в процесі своєї діяльності. Він описує процеси, методи і процедури, яких слід дотримуватися, щоб досягти належної організації роботи з документами. Його можна використовувати як інструмент для оцінки узгодження з вимогами до ведення документів та формування відповідного регуляторного режиму. Це сприяє підвищенню якості роботи, змушуючи установи і людей працювати за певними правилами. Тому цілком доцільним вбачається впровадження норм міжнародному стандарту ISO 15489:2001 в Україні.

6. Досвід впровадження в окремих країнах. Ряд країн вже розробили на основі зазначеного міжнародного стандарту національні аналоги або використали його під час розроблення інших нормативних документів, що регулюють управління документацією.

Так, уповноважений орган з питань стандартизації Великої Британії — British Standard Institution (BSI) уже до кінця 2001 р. видав національний стандарт BSI ISO 15489. Він має таку ж структуру як і міжнародний стандарт, тобто складається з двох частин — власне стандарту та методичних рекомендацій з його реалізації. В національному варіанті друга частина супроводжується додатками (зразки положень, правил управління документацією в організації), які не увійшли до міжнародного стандарту, щоб не збільшувати його обсяг. Також British Standard Institution видає серію посібників з різних питань, пов'язаних із впровадженням стандарту¹⁷.

Австралія (її національний стандарт був основою для розроблення міжнародного стандарту), у березні 2002 р. скасувала старий і видала новий національний стандарт — AS ISO 15489, в основному ідентичний міжнародному. Він також складається з двох частин — Загальних принципів та Методичних рекомендацій. Щоб не виникало плутанини під час застосування термінології, у передмові до AS ISO 15489 до деяких міжнародних термінів подано австралійські аналоги. Уповноважений орган з питань стандартизації Австралії — Стандарти Австралії — створив технічний комітет відповідності стандарту AS ISO 15489 для розроблення документів, що доповнюють стандарт. Зокрема, планується розробити стандарт, який описує практичні заходи щодо

здійснення моніторингу та аудиту організаційної та системної відповідності організацій AS ISO 1548918.

Міжнародний стандарт ISO 15489:2001 став концептуальною основою для Правил Кабінету Міністрів Латвії «Управління документацією». Розроблені правила мають такий же гнучкий характер, як і Стандарт, що дозволяє установам самим обирати систему документування, визначаючи загальні принципи її створення, умови сумісності систем документації, що забезпечує швидкий та зручний обмін інформацією між установами. Для вирішення термінологічних проблем було розроблено спеціальний словник, а визначення найважливіших термінів подано в самому тексті Правил¹⁹.

7. Шляхи впровадження. Як уже було зазначено вище, в Україні відсутній нормативний документ, який би регламентував організацію роботи з усіма документами. Основний нормативно-правовий акт, що регулює організацію діловодства — Примірня інструкція, стосується організації загального діловодства і сфера її застосування обмежується установами, зазначеними у її назві, та організаціями, що знаходяться в їх підпорядкуванні. Тобто не охоплено недержавний сектор, який посідає значне місце в економіці та соціальному житті України і частка якого продовжує зростати. Крім того, якщо у державних установах існують традиції діловодства, то для приватного сектору неординарними є випадки нерозуміння необхідності належного ведення документації. На нашу думку, стандарт ISO 15489:2001, особливо його перша, концептуальна частина, може сприяти позитивним змінам у ставленні до діловодства, оскільки управління документацією — це, в основному, не технологія, а система керування.

Якщо порівняти зміст діловодних процесів, описаних у Стандарті та Примірній інструкції, принципових відмінностей та суперечностей між ними не побачимо. Розробники стандарту прагнули включити до нього норми, які б не суперечили національному законодавству різних країн. Застосування методики різних процедур, описаних у Стандарті, рекомендовано у разі, якщо це не суперечить чинному законодавству країни, що використовує стандарт.

Слід зауважити, що у Стандарті не вживається термін «експертиза цінності». Розробники не дійшли згоди щодо того, що ж таке експертиза цінності та хто її може проводити. Це результат відмінностей у національних традиціях. Тому у Стандарті описано процес, але не використовується термін: стаття 9.1

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

«Визначення документів, які мають бути включеними до систем документації» та стаття 9.2 «Визначення строків зберігання документів»²⁰.

Метою стандартизації в Україні згідно статті 5 Закону України «Про стандартизацію» є створення умов для раціонального використання всіх видів національних ресурсів та відповідності об'єктів стандартизації своєму призначенню, сприяння усуненню технічних бар'єрів у торгівлі тощо²¹. Стандарт ISO 15489 допомагає у досягненні цієї мети стандартизації.

Беручи до уваги міжнародний досвід впровадження Стандарту, слід звернути особливу увагу на термінологію. Можливо, застосування міжнародних термінів доцільно пов'язати з підготовкою нового видання Державного стандарту «Діловодство й архівна справа. Терміни і визначення понять».

Доцільно доповнити національний аналог Стандарту додатками із зразками різної документації згідно з нормами вітчизняної практики.

Положення Стандарту потребують узгодження з існуючою в Україні нормативно-правовою базою в галузі інформаційної політики. Мають бути нормативні посилання на акти, що регулюють ті чи інші процедури (наприклад, доступ, конфіденційність інформації, відповідальність за порушення цих норм тощо).

Значна кількість вітчизняних підприємств атестується згідно системи управління якістю, що базується на вимогах стандартів ISO 9001 та ISO 14001. На базі стандартів ISO серії 9000 розроблено і набули чинності національні стандарти системи якості. Сфера застосування стандарту ISO 15489 поширюється на управління документацією у межах орієнтації на впровадження систем управління якістю²². Отже, одним із шляхів застосування його норм може стати нормативне визначення ролі управління документацією у заходах щодо підвищення якості функціонування організації.

Стандарт ISO 15489 містить загальні вимоги, які адресовані всім організаціям, незалежно від галузі діяльності, розміру та форми власності. Тому дуже важливо під час впровадження норм стандарту надавати організаціям фахові консультації. Це завдання уповноважених органів у галузі діловодства. Доцільно організувати для працівників ділових та архівних служб організацій різного рівня інформаційно-консультативні семінари

з питань застосування норм, викладених у стандарті.

¹ ISO 15489-1 — Information and Documentation — Records management — Part 1: General // ISO — Printed in Switzerland. — 2001. — 19 p.

² Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11 червня 1998 р. // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 24. — Ст. 870.

³ ISO TR 15489-2 — Information and Documentation — Records management — Part 2: Guidelines // ISO — Printed in Switzerland. — 2001 — 39 p.

⁴ Резолюція 8-х делегатських зборів Міжнародної ради архівів, 13 жовтня 2001 р. // АУ. — 2001. — № 6. — С. 70–71.

⁵ ISO 5127 — Information and documentation — Vocabulary // ISO — Printed in Switzerland. — 2001. — 152 p.

⁶ ISO 15489-1 — Information and Documentation — Records management — Part 1: General // ISO — Printed in Switzerland. — 2001. — S. 2-3.

⁷ Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верх. Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

⁸ Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верх. Ради України. — 1994. — № 16. — Ст. 93.

⁹ Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи»: Закон України від 13 грудня 2001 р. // Відомості Верх. Ради України. — 2002. — № 11. — Ст. 81.

¹⁰ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. // Відомості Верх. Ради України. — 2003. — № 36. — Ст. 275.

¹¹ Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 р. // Відомості Верх. Ради України. — 2003. — № 36. — Ст. 276.

¹² Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 1997 р. № 1153 «Про затвердження Примірної інструкції з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади» // Офіц. вісн. України. — 1997. — № 43. — Ст. 150.

¹³ Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348 «Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації» // Офіц. вісн. України. — 1997. — № 4. — Ст. 202.

¹⁴ ДСТУ 2732:94. Діловодство і архівна справа. Терміни і визначення. — К.: Держстандарт України, 1994. — 33 с.; ДК 010-98. Державний класифікатор управлінської документації. — К.: Держстандарт України, 1999. — 50 с.; ДСТУ 3843-99. Державна

уніфікована система документації. Основні положення. — К.: Держстандарт України, 2000. — 7 с.; ДСТУ 3844-99. Державна уніфікована система документації. Формуляр-зразок. Вимоги до побудови. — К.: Держстандарт України, 2000. — 8 с.; ДСТУ 4163-2003. Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів. — К.: Держспоживстандарт України, 2003. — 22 с.

¹⁵ Правила ведення нотаріального діловодства, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 3 лютого 1994 р. № 6/5; Інструкція з діловодства в районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділах державної виконавчої служби, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 5 липня 1999 р. № 470/7; Інструкція з діловодства у відділах реєстрації актів цивільного стану районних, районних у містах, міських (міст обласного значення) управлінь юстиції, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 26 листопада 2003 р. № 143/5. — <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

Олена Загорецька

НОРМАТИВНЕ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА В УКРАЇНІ У 1950–1980-х рр.

Виокремлення періоду 1950–1980-х рр. в історії вітчизняного діловодства вмотивовується змінами, пов'язаними з проведенням низки реформ у народному господарстві СРСР у цілому й, зокрема, Української РСР, які відповідно вплинули на організацію діловодства як важливої складової управлінських процесів. Найбільш характерною ознакою початку зазначеного періоду є посилення у 1950-х рр. відповідальності архівних установ у межах свого профілю за організацію діловодства в установах, а також за нормативне та науково-методичне забезпечення діяльності цієї галузі. 7 лютого 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про заходи по упорядкуванню і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств»¹, в якій відзначено невідповідність і слабе використання документів у державних і відомчих архівах, недостатню увагу керівників міністерств і відомств до підпорядкованих їм архівів тощо. Відзначені Радою Міністрів СРСР недоліки в архівній справі на загальносоюзному рівні були характерними й для діяльності державних та відомчих архівів Української РСР. У зв'язку з цим Рада Міністрів УРСР видала постанову «Про заходи по впорядкуванню ре-

¹⁶ Про судоустрій України: Закон України від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верх. Ради України. — 2002. — № 27-28. — Ст. 180.

¹⁷ Healy, Susan. ISO 15489 Records management — its development and significance // Records Management Journal. — December 2001. — Vol. 11. — № 3. — P. 133–142.

¹⁸ Australian Standard for Records Management — AS ISO 15489 // Archives Advances 58. — Issued July 2002. <http://www.naa.gov.au/recordkeeping/rkpubs/advices/advise58.html>

¹⁹ Клявине Д. Архивы и информационное общество. Архивы и управление документацией // Archives in Information Society. Papers of the International Conference. — Popowo (Poland). — 2002. — P. 54–57.

²⁰ ISO 15489-1 — Information and Documentation — Records management — Part 1: General // ISO — Printed in Switzerland. — 2001. — S. 11–12.

²¹ Про стандартизацію: Закон України від 17 травня 2001 р. // Відомості Верх. Ради України. — 2001. — № 31. — Ст. 145.

²² ISO 15489-1 — Information and Documentation — Records management — Part 1: General // ISO — Printed in Switzerland. — 2001. — S. 1.

жиму зберігання і кращому використанню архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР» від 18 квітня 1956 р. № 408², якою зобов'язала міністерства і відомства республіки протягом 1956–1957 рр. упорядкувати архівні документи, які вони зберігають та ті, що знаходяться у підвідомчих їм підприємствах, установах і організаціях, створити задовільні умови для забезпечення збереженості цих документів і організувати користування ними. Переважна більшість облвиконкомів, виконкомів місцевих Рад депутатів, міністерств та відомств, а також архівні установи УРСР доклали значних зусиль для виконання постанов союзного і республіканського урядів. За два роки відбулися певні зміни: у практику обстежень відомчих архівів були впроваджені комплексні перевірки; міністерствам і відомствам надавалась допомога у складанні номенклатур справ; архівні відділи управлінь Міністерства внутрішніх справ областей почали розробляти номенклатури справ для сільрад, колгоспів, райвиконкомів тощо. Але в цілому стан відомчих архівів вимагав посилення уваги до їхньої роботи і вжиття більш ефективних заходів для усвідомлення керівництвом

та рядовими працівниками установ значущості архівних документів.

Зрушення, що відбувалися в архівному будівництві СРСР у другій половині 50-х рр. в процесі виконання урядової постанови, вимагали внесення відповідних змін у чинне на той час «Положення про Державний архівний фонд СРСР», схвалене ще у березні 1941 р. У зв'язку з цим Рада Міністрів СРСР 13 серпня 1958 р. прийняла постанову про затвердження нового «Положення про Державний архівний фонд СРСР»³. Порівняно з попереднім це положення окреслювало науководослідні завдання, що покладалися на центральні державні архіви СРСР, союзних і автономних республік та їх філіали, державні архіви областей та міські державні архіви з постійним складом документів. Крім того, за новим положенням було встановлено більш подовжені строки зберігання документів у відомчих архівах. Так, строк зберігання документів в органах державної влади і управління СРСР, союзних і автономних республік, в установах і організаціях загальносоюзного і республіканського значення встановлювався п'ятнадцять років замість десяти.

Підвищення ролі архівів у державному і науковому житті країни, зміни у характері та напрямках архівної справи зумовили передачу у 1960 р. Головного архівного управління із системи Міністерства внутрішніх справ СРСР у безпосереднє підпорядкування Раді Міністрів СРСР. Аналогічні зміни сталися й в Українській РСР. У червні 1960 р. відбулася передача архівних установ республіки з системи МВС УРСР у відання Архівного управління при Раді Міністрів УРСР⁴. Новим «Положенням про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР», затвердженим у вересні 1961 р.⁵, на нього, зокрема, покладалося вивчення, узагальнення та поширення передового досвіду вітчизняних і зарубіжних установ у галузі архівної справи, археографії та організації документальної частини поточного діловодства. Від того часу в установах все більше уваги стало приділятися організації поточного діловодства, формуванню справ за номенклатурами, розробленими і погодженими з архівними установами. Останні, в свою чергу, почали систематично проводити республіканські й обласні громадські огляди стану архівів установ, створювали в областях і районах госпрозрахункові групи з упорядкування документів, організували мережу постійно діючих курсів та короткострокових

нарад і семінарів для підвищення кваліфікації працівників служб діловодства, посилили практичну і методичну допомогу міністерствам, відомствам, установам і організаціям в упорядкуванні документів. У багатьох відомчих архівах поліпшилися умови зберігання документів, своєчасно стало проводитися їх упорядкування та передача на державне зберігання. Для керівництва цією роботою у 1963 р. в Архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР було створено відділ відомчих архівів та організації діловодства.

Відповідно до затверджених урядом СРСР положень про Державний архівний фонд СРСР і Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР, в яких, зокрема, право контролю за організацією документальної частини діловодства вперше надавалося саме Головархіву СРСР, останній у 1963 р. переробив «Правила роботи архівів установ, організацій і підприємств» (1956), з урахуванням вимог, необхідних для покращання роботи з документами у поточному діловодстві установ країни. У зв'язку з цим нові правила отримали назву «Основні правила постановки документальної частини діловодства і роботи архівів установ, організацій і підприємств СРСР»⁶. В Основних правилах було подано визначення документальної частини діловодства як організації роботи установи з документами з моменту їх створення чи надходження до передачі в архів. На відміну від Правил 1956 р. в них було уніфіковано вимоги до заголовків справ у номенклатурах і описах документів постійного і тривалого (понад 10 років) строків зберігання; по-новому викладався порядок проведення експертизи цінності документів та забезпечення їх збереженості; рекомендувалося проводити одноразову реєстрацію вхідних і вихідних документів переважно із застосуванням контрольно-облікових карток, які у подальшому мали передаватися до архіву установи разом з документами й використовуватися як тематичні картки для поповнення каталогів державних архівів. Основні правила були розраховані на роботу з документацією міністерств і відомств та інших провідних підприємств, установ і організацій союзного, республіканського і обласного значення. Організація документальної частини діловодства і робота архівів районних, сільських та міських установ низової ланки визначалася інструкціями, розробленими на основі даних Основних правил республіканськими архівними органами. У ціло-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

му Основні правила мали рекомендаційний характер.

У діяльності Архівного управління при Раді Міністрів УРСР в 1963–1964 рр. важливе місце посіла організація виконання постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення архівної справи в СРСР» від 25 липня 1963 р. № 829 та аналогічної постанови Ради Міністрів УРСР від 27 вересня 1963 р. № 1107, відповідно до якої на архівні установи республіки, крім вирішення проблем архівної справи, покладалося й завдання з організації підвищення кваліфікації працівників служб діловодства міністерств, відомств, установ та організацій⁷. На виконання зазначеної постанови Архівне управління при Раді Міністрів УРСР та Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (КДУ) у 1964 р. організували при кафедрі архівознавства університету постійно діючі тримісячні курси підвищення кваліфікації керівних працівників служб діловодства міністерств, відомств, установ та організацій республіки⁸. Метою курсів була підготовка кваліфікованих працівників діловодства відповідно до нових завдань з удосконалення роботи управлінського апарату, раціоналізації діловодства, впровадження новітніх на той час засобів механізації діловодних процесів й тиражування документів; ознайомлення слухачів із зразковою організацією роботи канцелярій та основними напрямками створення єдиної державної системи діловодства. До проведення занять було залучено професорсько-викладацький склад кафедри архівознавства КДУ, спеціалістів Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, а також найбільш досвідчених практичних працівників діловодних служб міністерств і відомств. Заняття проводились у вечірній час двічі на тиждень по чотири години (без відриву слухачів від основної роботи). Окрім читання лекцій відбувалося відвідування деяких канцелярій та відомчих архівів провідних установ республіки, а також науково-дослідних інститутів для ознайомлення з передовим досвідом і тогочасними засобами механізації діловодних процесів.

Слід відзначити, що у 1964 р., враховуючи серйозну потребу підготовки середньої ланки працівників служб діловодства і велику зацікавленість у цьому архівних установ, Міністерство освіти УРСР видало й розіслало обласним відділам народної освіти «Навчальні плани та програми середньої загальноосвітньої та робочої політехнічної школи з виробничим навчанням. Підготовка референта з

діловодства», розроблені спільно з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР⁹. Читання лекцій у школах було доручено проводити найбільш кваліфікованим архівістам обласей.

Виходячи з того, що характерною рисою зазначеного періоду було створення нормативної та науково-методичної бази для організації й удосконалення діловодства як на загальносоюзному рівні, так і безпосередньо в Україні, насамперед необхідно відзначити Єдину державну систему діловодства (ЄДСД)¹⁰, яка розроблялася у 1966–1973 рр., була схвалена постановою Державного комітету Ради Міністрів СРСР по науці і техніці від 4 вересня 1973 р. та рекомендована міністерствам і відомствам для використання у практичній діяльності для раціональної організації діловодства. Створенню ЄДСД передувало всебічне вивчення систем діловодства у різних ланках державного апарату з метою визначення загальних закономірностей у роботі з управлінською документацією, а також виявлення можливостей, меж та масштабів системного упорядкування однотипних діловодних операцій¹¹. Основні положення ЄДСД являли собою науково-впорядкований комплекс правил, нормативів і рекомендацій щодо організації діловодства. Тематичні розділи ЄДСД охопили технологічні питання організації діловодних процесів, питання функцій і структури діловодних служб, економіки та організації праці діловодного апарату, механізації діловодства тощо. Положення ЄДСД доповнювалися Уніфікованою системою організаційно-розпорядчої документації й закріплювалися відповідними ГОСТами. Так, під час складання та оформлення документів за ЄДСД необхідно було дотримуватися положень ГОСТ 6.38-72 «Система організаційно-розпорядчої документації. Основні положення» і рекомендацій Основних положень ЄДСД. Форми документів і місця розміщення реквізитів, як зазначалося в ЄДСД, повинні були відповідати вимогам ГОСТ 6.39-72 «Система організаційно-розпорядчої документації. Формуляр-зразок», на основі якого установи мали розробляти бланки документів.

З виданням ЄДСД в Українській РСР розгорнулася широка й активна організаторська робота щодо її впровадження в практику роботи міністерств і відомств республіки. Правовою підставою впровадження ЄДСД на території УРСР став відповідний нормативний акт уряду республіки про впровадження держав-

них стандартів на організаційно-розпорядчу документацію, прийнятий у 1975 р., та постанови Ради Міністрів УРСР «Про затвердження Примірної інструкції по діловодству в міністерствах і відомствах Української РСР та виконавчих комітетах місцевих Рад депутатів трудящих» від 31 липня 1975 р. № 362¹².

Значну роль у здійсненні організаційних та методичних заходів, спрямованих на удосконалення діловодства в міністерствах і відомствах УРСР згідно з вимогами ЄДСД та ГОСТів на організаційно-розпорядчу документацію відігравали архівні установи республіки, які розгорнули широку діяльність у наданні міністерствам і відомствам методичної і практичної допомоги у розробленні нормативних документів з регламентації діловодства, складанні типових, примірних та індивідуальних номенклатур справ, організації постійно діючих та періодичних курсів підвищення кваліфікації працівників діловодного апарату, проведенні інструктивних нарад з керівниками діловодних служб і лекційної пропаганди значення основних положень ЄДСД для поліпшення управлінської роботи.

У науково-методичній роботі архівних установ важлива роль належала «Науково-інформаційному бюлетеню Архівного управління УРСР», що 1965 р. дістав назву — «Архіви України». Прагнучи допомогти архівістам у розробленні нормативного та науково-методичного забезпечення організації діловодства, редакція бюлетеню організувала публікацію статей і повідомлень, в яких викладалася методика діловодних процесів, узагальнювався нагромаджений досвід здійснення контролю за станом діловодства з боку архівних установ республіки¹³. З огляду на недостатність і недосконалість нормативної і методичної літератури з питань відбору документів на державне зберігання та організації загального діловодства, у бюлетені були опубліковані, як взірцеві, типові та примірні номенклатури справ для облівконкомів і райвиконкомів, однорідних установ сільського і комунального господарства, споживчої кооперації, науково-дослідних і проектних інститутів тощо, розроблені архівними установами республіки¹⁴. Кращому поданню і засвоєнню інформації з організації діловодства на сторінках «Архівів України» сприяла концентрація публікацій у спеціальній рубриці «Діловодство», яке було започатковано 1971 р. З виданням основних положень ЄДСД на сторінках «Архівів Ук-

раїни» було опубліковано 16 матеріалів, що інформували читачів про порядок впровадження ЄДСД у практику установ республіки і роз'яснювали її окремі положення¹⁵.

У 1980-і рр. на сторінках бюлетеня було опубліковано низку важливих статей, присвячених питанням підвищення рівня організаційно-методичного керівництва і контролю за організацією діловодства в установах з боку архівних установ республіки, питанням розроблення примірних і типових номенклатур справ тощо¹⁶. Також в цей період на сторінках бюлетеня активно обговорювалися проблеми впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації. Цим питанням упродовж 1981–1985 рр. було присвячено 8 публікацій¹⁷.

Друга половина 1980-х рр. позначилася значним зменшенням кількості публікацій у рубриці «Діловодство» бюлетеня «Архіви України». Так, у 1986–1987 рр. не було опубліковано жодної статті, присвяченої питанням діловодства, а за період 1988–1989 рр. опубліковано лише три матеріали. Це, передусім, було пов'язано з певною стабілізацією у вирішенні проблем організації діловодства в республіці.

З метою виконання архівними установами УРСР важливого державного завдання — організаційно-методичного керівництва здійсненням діловодства у міністерствах і відомствах, покладеного на архівістів постановою Ради Міністрів СРСР «Про затвердження Положення про Державний архівний фонд СРСР і Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР» від 4 квітня 1980 р. № 274 та постановою Ради Міністрів УРСР «Про затвердження Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та мережі центральних державних архівів Української РСР» від 6 червня 1980 р. № 383¹⁸, спільними зусиллями працівників Головного архівного управління УРСР та Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР у квітні 1985 р. було створено Республіканський організаційно-методичний кабінет по діловодству¹⁹. Упродовж десяти років цей кабінет відіграв роль науково-методичного центру з впровадження результатів науково-дослідної роботи в галузі документознавства і діловодства, узагальнення і поширення передового досвіду роботи міністерств, відомств, підприємств, установ і організацій. На базі кабінету Головним

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

архівним управлінням УРСР проводилися наради і семінари працівників діловодних служб і відомчих архівів установ, заняття Республіканських курсів підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів народного господарства (за спеціальністю діловодство і архівна справа). Виставка досягнень і передового досвіду в галузі діловодства, розгорнута в кабінеті, розкривала основні вимоги до організації діловодства, визначала шляхи вдосконалення і піднесення ефективності роботи з документами, ознайомлювала з набутих у міністерствах, відомствах, підприємствах, установах і організаціях досвідом раціональної організації діловодства. Демонстрація експонатів виставки відбувалася за п'ятьма укрупненими розділами:

- радянське законодавство про роботу з документами;
- методика роботи з документами;
- організація праці спеціалістів з діловодства;
- форми і методи внутрішнього контролю за організацією діловодства;
- здійснення архівними установами республіки міжгалузевого керівництва організацією відомчого зберігання документів Державного архівного фонду СРСР.

Так, наприклад, розділ «Методика роботи з документами» ілюстрував основні положення ЄДСД з документування управлінської діяльності, уніфікації організаційно-розпорядчої документації, організації документообігу, реєстрації і контролю за виконанням документів, а також зі складання номенклатур і формування справ, експертизи цінності документів, їх підготовки до подальшого зберігання і використання. Самостійною темою до цього розділу було включено методику організації діловодства за пропозиціями, заявами і скаргами громадян. Чільне місце у кабінеті було відведено засобам оргтехніки, що використовувалася у ті роки для механізації діловодних процесів у канцеляріях та інших аналогічних службах установ. В експозиції широко застосовувалися кольорові фотографії, плакати, вмонтовані у склопакети, а також пристінні вітрини та демонстраційні тумби. Пристінні вітрини використовувалися для демонстрації нормативних документів з діловодства, виданих Держстандартом СРСР і Головархівом СРСР, методичних посібників, розроблених архівними установами УРСР, документів, виданих міністерствами і відомствами республіки з метою вдоско-

налення роботи з документами. Кожний експонат мав анотацію, складену з урахуванням можливості самостійного ознайомлення з експозицією кабінету.

З другої половини 1970-х до початку 1990-х рр. в СРСР й, зокрема, в УРСР відбувалося значне зростання кількості видань навчальної і довідкової літератури з організації діловодства та секретарської справи. Особливо слід відзначити довідковий посібник «Діловодство», підготовлений А. Б. Фельзером і М. О. Міссерманом, вперше виданий у Києві в 1977 р. та двічі перевиданий у 1987 й 1988 рр. У цьому посібнику були подані відомості про системи документації, структуру та організацію діловодного процесу, техніку діловодних операцій, організацію роботи працівників діловодних служб, описані технічні засоби, що використовуються у процесі створення й оброблення документів. Зважаючи на те, що методична, функціональна, організаційно-структурна та технологічна спільність діловодних процесів, які здійснювалися в різних установах у 1970–1980-і роки, дозволяла формулювати єдині вимоги до створення документів і організації діловодства, рекомендації, що містилися у посібнику, могли бути використані практично в кожній установі.

Таким чином, за період 1950-1980-х рр. було сформовано загальносоюзну нормативну та науково-методичну базу, що практично забезпечувала організацію діловодства в органах державної влади та державного управління, підприємствах, установах та організаціях країни, які діяли у той період. Підвищенню рівня організації діловодства в УРСР, передусім, сприяло впровадження таких нормативних і науково-методичних видань як Єдина державна система діловодства, Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації, загальносоюзні стандарти, що встановлювали вимоги до оформлювання організаційно-розпорядчих документів, а також формування власної республіканської нормативної та науково-методичної бази, зокрема, розроблення у 1975 р. «Примірної інструкції по діловодству в міністерствах і відомствах Української РСР та виконавчих комітетах місцевих Рад депутатів трудящих», складання типових та примірних номенклатур справ, запровадження науково-популярних публікацій з питань організації й удосконалення діловодства в Українській РСР на сторінках «Архівів України», видання

вітчизняної навчальної та довідкової літератури з діловодства.

¹ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 172.

² Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1956. — № 7-8. — Ст. 73.

³ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво... С. 184.

⁴ Там само. — С. 189.

⁵ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1961. — № 9. — Ст. 114.

⁶ Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организаций и предприятий СССР / ГАУ при СМ СССР. — М., 1966. — 92 с.

⁷ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво... С. 189–190.

⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1780, арк. 3-5.

⁹ Там само, арк. 81.

¹⁰ Единая государственная система делопроизводства: Основные положения. — М., 1974. — 128 с.

¹¹ *Гомонов О. М.* Основні положення Єдиної державної системи діловодства // АУ. — 1974. — № 2. — С. 66.

¹² Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1975. — № 9. — Ст. 54.

¹³ *Малкієль С., Сахно А.* Що показала перевірка діловодства в обласних установах // Наук.-інформ. бюлетень Арх. управління УРСР. — 1960. — № 4. — С. 38–39; *Місерман М., Савченко М.* Деякі питання наукової організації поточного діловодства в установах УРСР // Там само. — 1961. — № 6. — С. 6–12; *Потапенко І.* Активніше запроваджувати прогресивні форми діловодства // АУ. — 1970. — № 2. — С. 60–63; *Рубан Г.* За дальше удосконалення стилю роботи державного і господарського апарату // Наук.-інформ. бюлетень Арх. управління УРСР. — 1964. — № 5. — С. 17–21; *Савченко М.* Удосконалювати діловодство в установах і на підприємствах // АУ. — 1963. — № 1. — С. 10–15; *Цибулькін Д.* Удосконалення діловодства як засіб скорочення паперового потоку // Там само. — 1971. — № 5. — С. 50–52; та ін.

¹⁴ *Бондаренко З. В.* Складання номенклатур і формування справ у поточному діловодстві // Наук.-інформ. бюлетень Арх. управління УРСР. — 1961. — № 4. — С. 3–12; *Взірцева* номенклатура справ правління райспоживспілки // АУ. — 1967. — № 1. — С. 47–52; *Герасименко В.* Номенклатура справ районних та міських відділів народної освіти // Там само. — 1965. — № 6. — С. 25–29. *Гомо-*

нов О. Взірцева номенклатура справ обласного відділу комунального господарства // Там само. — 1966. — № 6. — С. 43–59; *Козлова М.* Формування справ у виконкомах районних Рад депутатів трудящих // Наук.-інформ. бюлетень Арх. управління УРСР. — 1960. — № 6. — С. 14–18; *Мищенко С.* Номенклатура справ проектних інститутів // Там само. — 1965. — № 1. — С. 16022; *Суботіна І.* Складання номенклатур справ в установах Кримської області // Там само. — 1960. — № 3. — С. 30–31; *Сусло Т.* Типова номенклатура справ науково-дослідних інститутів // Там само. — 1964. — № 5. — С. 22–26; та ін.

¹⁵ *Бондаренко З. В.* Про впровадження ЄДСД у міністерствах і відомствах Української РСР // АУ. — 1978. — № 1. — С. 43–49; *Гомонов О. М.* Основні положення Єдиної державної системи діловодства // Там само. — 1974. — № 2. — С. 66–69; *Він же.* Складання та оформлення документів відповідно до вимог основних положень ЄДСД та державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію // Там само. — № 3. — С. 46–52; *Григор'єв В. К.* Впроваджуємо Єдину державну систему діловодства в організаціях торгівлі // Там само. — 1976. — № 3. — С. 82–87; *Уривський В. Г.* Впроваджуємо основні положення Єдиної державної системи діловодства // Там само. — № 2. — С. 74–79; та ін.

¹⁶ *Портнов Г. В.* Організація внутрішнього контролю за роботою архівів та веденням діловодства в установах і організаціях // Там само. — 1985. — № 5. — С. 7–11; *Прокопчук В. В., Денисенко О. В.* До методики здійснення перевірок організації документів у діловодстві установ, організацій та підприємств // Там само. — 1983. — № 1. — С. 64–72; *Прокопчук В. В.* Розробка примірних і типових номенклатур справ — важливе завдання архівних установ // Там само. — 1986. — № 5. — С. 10–15.

¹⁷ *Гончарова Н. І., Прокопчук В. В.* Завдання архівних установ щодо впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації // Там само. — 1981. — № 4. — С. 3–7; *Прокопчук В. В.* УСОРД — новий прогресивний напрям в організації роботи з управлінською документацією // Там само. — 1982. — № 5. — С. 64–70; *Повстяна Н. А., Павлова Т. П.* З досвіду впровадження Уніфікованої системи організаційно-розпорядчої документації в апараті Міністерства місцевої промисловості УРСР // Там само. — 1983. — № 1. — С. 59–63.

¹⁸ Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1980. — № 6. — Ст. 56.

¹⁹ *Прокопчук В. В.* Республіканський організаційно-методичний кабінет по діловодству // АУ. — 1985. — № 4. — С. 17–21.

Батрак Алла

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Архівна періодика — важливе джерело для вивчення проблем архівної галузі, історії та сучасного стану документознавства. Актуальність аналізу архівної періодики посилюється в контексті завдань, що постали перед архівною наукою України на сучасному етапі її розвитку.

На початку 90-х років поряд із галузевим журналом «Архіви України» з'явилися нові періодичні архівні видання. Цей період характеризується різноманіттям періодичних видань з архівної тематики, головним завданням яких є відродження кращих традицій вітчизняного архівознавства, документознавства, археографії та джерелознавства, висвітлення здобутків української архівної науки і практики доби незалежності.

В Україні на сучасному етапі архівна періодика репрезентується науковими, науково-практичними («Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки», «Архіви України») та інформаційними («Архівіст: Вісник Співки архівістів України», «Вісник Державного комітету архівів України») виданнями, а також регіональними архівознавчими виданнями. На їх сторінках друкуються найважливіші урядові документи, що стосуються діяльності архівної системи, висвітлюються проблеми архівної галузі, подається інформація про українські, міжнародні архівні установи та організації, головні події архівного життя. Значне місце займають дослідження з архівознавства та документознавства.

Архівне будівництво в Україні доби незалежності позначене відродженням кращих наукових традицій вітчизняної архівістики. Окреме місце у дослідженні архівознавчої науки займають періодичні та продовжувані архівознавчі видання Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (зараз — Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства), що об'єднують кращі сили істориків та архівістів для вирішення проблем теорії і практики документознавства та архівної справи. Це — часопис «Студії з

архівної справи та документознавства», збірник наукових праць «Архівознавство, Археографія, Джерелознавство», археографічний щорічник «Пам'ятки».

Джерелознавчий аналіз масиву публікацій документознавчої тематики у періодичних виданнях УНДІАСД дає можливість розкрити значення архівознавчих періодичних видань інституту для дослідження актуальних та пріоритетних проблем документознавства.

Часопис «Студії з архівної справи та документознавства» (Далі «Студії») є друкованим органом УНДІАСД, заснований 1996 р. Щорічник висвітлює здобутки сучасної української архівної науки і практики. На його сторінках публікуються наукові дослідження з теорії і практики архівної справи, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін. Видання також знайомить з досягненнями світової архівістики та документознавства, висвітлює проблеми підготовки архівних кадрів. Основними розділами часопису є: «Архівна справа: історія та сучасність»; «Теорія і методика архівознавства»; «Джерелознавчі галузі знань»; «Огляди архівних фондів»; «Історія державних установ»; «Архівістика за кордоном». Спеціальним розділом, присвяченим проблемам документознавства є розділ «Документознавство: історія, теорія, практика».

За період існування журналу значне місце на його сторінках займають дослідження з документознавства, в яких порушуються питання стандартизації архівної справи, теорії діловодства, організації діловодства в архівних установах України, термінологічні аспекти документознавства тощо. У розділі «Документознавство: історія, теорія, практика» провідне місце займають статті завідувача відділу документознавства УНДІАСД, доктора історичних наук, професора С. Кулешова. У своїх статтях автор розробляє важливі термінологічні проблеми документознавства, зокрема, такого терміну як «документальні джерела інформатизації», дає визначення таких понять як «документ», «історичне джерело», «доджерело»¹. У статті «Українське документознавство: сучасний стан та

перспективи розвитку»² С. Кулешов подає короткий огляд розвитку документознавства в Україні на сучасному етапі, окреслює шляхи вирішення актуальних для подальшого розвитку документознавства проблем. Варто підкреслити, що поряд з визначенням перспективних напрямів наукових досліджень — визначення сутності документознавства, його місця серед інших наук, розробка терміносистеми, автор підкреслює, що важливим завданням є забезпечення результатами досліджень функціонування відповідної сфери практичної діяльності. Проблеми нормативного забезпечення процесів створення документів та їх функціонування в країні стали особливо актуальними після проголошення незалежності нашої держави. Тому розроблення державних стандартів, нормативних документів з проблем діловодства та документознавства є одним з найважливіших питань сьогодення. У статті «Про базові поняття документознавства»³ автор розкриває понятійний апарат розділу «Загальні поняття» ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа, Терміни та визначення».

У томі 4 «Студій» містяться рецензії С. Кулешова на нові навчальні видання з документознавства, а саме — Палеха Ю. І. Документаційне забезпечення управління; Швецова-Водка Г. М. Типологія документа; Кушнаренко Н. Н. Документоведение. Загалом, незважаючи на деякі зауваження, рецензент дає позитивну оцінку цим виданням⁴.

У статті «Визначення документа в архівознавстві» професор кафедри бібліотекознавства і бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету, доктор педагогічних наук Г. М. Швецова-Водка досліджує поняття «документ», Авторка звертається до термінологічного словника «Архівістика» (К., 1998), розробленого і виданого УНДІАСД і приходить до висновку, що саме у цьому виданні «подається цілком правильна, виважена дефініція документа»⁵.

У другому розділі Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (2001 р.) «Національний архівний фонд та його формування» визначено не лише загальні засади щодо формування НАФ, але й значення діяльності експертних комісій з визначення цінності документів, які повинні бути віднесені до Національного архівного фонду. Основними нормативно-методичними посібниками, якими керуються експертні

комісії установ під час експертизи цінності документів, є переліки зі строками їх зберігання, Завідувач відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Держкомархіву України С. Сельченкова у своїй статті «Особливості укладання відомчих переліків документів зі строками зберігання»⁶ аналізує стан розроблення типових та відомчих переліків, який існував в Україні в 1990-х рр., зазначає, що процес створення власної системи переліків в Україні розпочався з 1994 р. і відбувається дуже повільно. Авторка підкреслює, що від якості та належного рівня переліків залежить і організація діловодства в установах, і процеси формування Національного фонду.

До історії діловодних служб звертається О. Загорецька, старший науковий співробітник відділу документознавства УНДІАСД. Її стаття присвячена організації діловодних служб Державного Сенату Української Держави (1918), Авторка подає коротку характеристику структури і діяльності Сенату, зокрема аналізує діяльність його діловодних служб⁷. У статті «Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України»⁸ дослідниця підводить підсумки анкетування діловодних служб міністерств та державних комітетів України, що було проведено УНДІАСД в січні 1998 р. з метою вивчення проблем організації управління документацією в органах державної влади та управління, Заслуговує на увагу стаття О. Загорецької «Теорія діловодства як галузь наукових знань», де теорію діловодства представлено як частину наукових знань управлінського документознавства. У статті визначено структуру і зміст цієї галузі, висвітлено зв'язок діловодства з іншими науковими дисциплінами та галузями знань, в яких розробляються наукові засади основних діловодних процесів, зокрема, загальним та управлінським документознавством, документною лінгвістикою, інформаційним менеджментом, теорією інформаційно-пошукових систем, архівознавством тощо⁹.

На сторінках журналу чільне місце займають проблеми захисту інформації в системах комп'ютерного справочинства, автоматизації діловодства та документообігу, застосування електронного документообігу в регіонах¹⁰.

Варто відзначити, що у часописі подаються статті про історію та розвиток діловодства країн ближнього зарубіжжя. Так, М. Ларін,

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

директор Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи розкриває на сторінках журналу основні етапи розвитку діловодства в Росії, ділиться своїми думками щодо організації системи управління документацією¹¹.

1999 р. Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства разом з Інститутом історії України НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та іншими провідними українськими науковими і навчальними інституціями в галузі спеціальних історичних дисциплін було засновано міжвідомчий збірник наукових праць «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство». На даний час вийшло 6 випусків видання, Цінність збірників полягає у політематичності змісту. На шпальтах видань маємо публікації з питань історії та сучасних проблем архівного будівництва, едиційної, польової та камеральної археографії, джерелознавства історії України тощо. Основними розділами збірника є «Археографія», «Архівознавство», «Джерелознавство». Інші розділи присвячені проблемам бібліотечної справи та бібліографії, документознавства, історії державних установ, спеціальних історичних дисциплін,

Документознавчі дослідження на сторінках збірника репрезентуються статтями знаних науковців цієї галузі, архівістів-практиків,

Так, С. Кулешов у своїх статтях звертається до термінологічного визначення таких понять, як «справочинство», «документ», «документація», «офіційний документ», «службовий документ», а також висвітлює документознавчі аспекти трактування понять сфери електронного документування та документообігу¹².

Журнал «Архіви України» надає велику практичну допомогу архівістам та працівникам служб діловодства у їх повсякденній роботі. Проблема організації діловодства на сторінках цього науково-практичного журналу присвятила свою статтю О. Загорецька¹³.

Про окрему групу документів — нормативно-правові акти — розповідає у своїй статті заступник голови Держкомархіву України К. Новохатський¹⁴. Автор розкриває зміст нормативно-правових актів, з яких найвищу юридичну силу має закон, Аналізуючи ряд законів України, про збереження і використання документів, автор вказує на недоліки у

визначенні деяких понять, що стосуються документів — носіїв інформації, архівних документів, документів Національного архівного фонду, культурних цінностей, культурної спадщини, документально-інформаційних ресурсів, бібліотечного фонду та ін.

Останній випуск збірника «Архівознавство, Археографія, Джерелознавство» містить дві статті, присвячені документознавчій тематиці. Експерт із суспільно-політичних питань Народно-демократичного об'єднання «Нова Україна» І. Антоненко звертається до історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 «Інформація та документація — управління документацією», Як висновок, авторка наголошує на необхідності розроблення аналогічного стандарту в Україні¹⁵. С. Сельченкова присвятила свою статтю проблемі створення в Україні системи нормативно-методичних посібників із визначення категорій цінності документів та відбору документів до складу Національного архівного фонду¹⁶. У статті подається характеристика видів переліків документів, розповідається про сучасний стан їх підготовки, визначено напрямки подальшого розвитку вітчизняної системи переліків документів, зокрема, продовження поповнення новими видами документів Переліку типових документів із метою максимального врахування типової документації сучасного періоду, розроблення відомчих та галузевих переліків із строками зберігання документів певної системи чи галузі, розроблення переліків документації спеціального характеру і спеціальних систем документування. Позитивне вирішення даних проблем дійсно буде суттєвим внеском у формування вітчизняної системи нормативно-методичних посібників.

Археографічний щорічник «Пам'ятки» засновано Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства у 1998 році як втілення нереалізованого проекту Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради, З метою наукової публікації унікальних історичних джерел Бібліотечно-архівний відділ у 1917–1918 рр, запропонував створити щорічник.

На даний час вийшло 4 томи «Пам'яток», Щорічник залучає до наукового обігу нові матеріали з історії архівної справи в Україні, що є продовженням національних архівознавчих

Дмитро Каран

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОЇ КОМІСІЇ ДЛЯ СКЛАДАННЯ
БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ
У КОНТЕКСТІ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА

В період заснування Української Академії Наук¹ найважливішою проблемою було вивчення раніше забороненого і тому зовсім не дослідженого комплексу питань з історії українського етносу. З точки зору історії шлях до української минувшини лежав через конкретну особу і не випадково постала проблема створення «українського пантеону», тобто найширшого Словника діячів України, котрі уславились, чи зробили внесок у культурний, науковий та політичний розвиток національної культури. Головним завданням, яке поставили перед собою укладачі Словника, було, так би мовити, олюднення багатовікової історії українського народу, істотне доповнення до наукових праць про становлення і розвиток різних галузей знань, виявлення нових імен славетних співвітчизників, збереження відомостей про попередні покоління, висвітлення їхнього внеску у справу дальшого поступу української державності, її економіки, науки, освіти, літератури, мистецтва.

Слід сказати, що сама ідея створення Словника діячів України (йшлося не тільки про етнічних українців, але й представників інших етносів, які творили в Україні і збагачували її духовну спадщину) виникла задовго до створення УАН. В середині 1880-х рр. у колах української наукової громадськості виникла ідея підготовки і видання Українського біографічного словника. Конкретну програму такого словника запропонував 1886 р. український історик П. С. Єфименко, опублікувавши на сторінках часопису «Киевская старина» статтю «Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и его программа»². На початку 1890-х рр. з ініціативи професора Володимира Антоновича та під його керівництвом склалася група істориків, літераторів, археологів та краєзнавців (Г. Л. Берло, І. М. Каманін, В. І. Щербина, О. Я. Кониський, С. О. Єфремов, М. П. Василенко, М. С. Грушевський, К. М. Мельник, О. І. Лотоцький), яка розпочала роботу над складанням біографічного словника³. Втім, ця робота скоро припинилася, не давши помітних результатів. Також відомо, що весь напрацьований матеріал було 1894 р. передано М. С. Гру-

шевському до Львова, але й там ця робота не була завершена.

Ідея створення Словника виникла не випадково. Однак ми згадали про цей ранній проект тому, що саме люди, котрі про нього знали, із становленням 1918 р. УАН запропонували його реалізувати. 23 січня 1919 р. на спільних зборах ВУАН було прийняте рішення про створення Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів⁴. 8 лютого 1919 р. відбулися наступні збори ВУАН, на яких було обрано Д. І. Багалія — головою комісії, а В. Л. Модзалевського — керуючим справами (тоді він мав офіційне найменування — керівничий). 23 лютого 1919 р. відбулося перше її засідання. До складу новоутвореної Комісії увійшли всі академіки ВУАН, а також професори Я. М. Колубовський, В. І. Щербина, Д. Я. Щербаківський, Г. Л. Берло, С. О. Єфремов та К. М. Мельник-Антонович — соратники В. Б. Антоновича. 12 березня 1919 р. відбулися збори колишнього колективу співробітників, який працював над створенням історико-біографічного словника під керівництвом В. Б. Антоновича. Було ухвалено передати весь напрацьований матеріал для використання його в академічному словнику⁵. Структурно Комісія складалася з голови, керівничого, вченого діловода та п'яти відділів: великокнязівської доби (редактор Н. Ю. Мірза-Авак'янц), польсько-литовської доби (В. О. Романовський), гетьманської доби (М. П. Василенко), історико-літературного (П. І. Зайцев) та мистецтва (Ф. Л. Ернст). Науковими співробітниками були В. І. Галант, Г. Л. Берло, О. І. Мікошин, Ф. М. Вербицький-Антіох⁶. З першого ж року існування комісії розпочалась органічна праця в трьох напрямках: 1) складання списку імен тих діячів, біографії яких мають увійти до словника; 2) перегляд джерел та складання до них біо-бібліографічних даних; 3) замовлення біографій, головним чином, на перші чотири літери абетки⁷. До кінця 1919 р. відбулося 8 засідань комісії, на яких вирішувались питання архітекτονіки майбутнього біографічного словника. Влітку 1920 р. помер В. Модзалевський, а голова комісії Д. Багалій мешкав у Харкові, тому її робота відновилася з обранням Миколи Василенка головою комісії, а керівничим — Петра Стеб-

ницького⁸. 1921 р. спеціальною постановою спільних зборів ВУАН всі штатні посади в Комісії, за винятком керівничого, було ліквідовано⁹. Редактори і наукові співробітники залишилися поза штатами. 1923 року, після смерті П. Я. Стебницького, М. П. Василенко знімає з себе обов'язки голови, залишивши за собою тільки редакторську працю¹⁰. Того ж року головою Комісії став академік Сергій Єфремов¹¹ і перебував на цій посаді до вересня 1929 р. Керівничим було обрано Михайла Могилянського, який в липні 1923 р. приїхав з Петрограда до Києва, і залишався на цій посаді аж до моменту ліквідації Комісії¹². Сама ж Комісія була перепідпорядкована I Відділу. Як свідчать протоколи засідань, співробітники проводили велику пошукову, наукову і методологічну роботу. Комісія залучила до наукової праці співробітників з Поділля, Чернігівщини, Волині, Кубані. Серед них були професори з відомими в науковому світі іменами і автори-початківці. Завдяки широкій мережі співробітників, збирання біограм відбувався швидкими темпами. В результаті їхньої інтенсивної праці на 1 січня 1928 р. Комісія мала величезну картотеку зі 149 тисяч 687 карток, а з 1-го січня 1928 р. по 1 жовтня вибрано ще 6 тисяч карток¹³. Було опрацьовано архівні документи майже в усіх архівах і музеях України та в ряді архівів Ленінграда і Москви¹⁴. Того ж року чотирма нештатними співробітниками на чолі з Михайлом Могилянським з 155 тисячної картотеки було систематизовано матеріали на літери «А-Б»: звідси зрозуміло, чому створена Комісія так довго працювала (працівників мало, а діячів багато). За роки існування Комісії було підготовлено значний біографічний масив у вигляді біографічних карток, біографій, різного біографічного матеріалу (автобіографії, некрологи, анкети). Результатом діяльності Комісії був підготовлений до друку том «Біографічного словника діячів України» на літеру «А.» На жаль, словник так і не побачив світ, оскільки радянській системі демонстрація українського внеску до європейської та світової скарбниці була не потрібна. Вся пророблена робота залишилась в архіві Комісії, Комісію ліквідували 13 лютого 1934 р., Академію Наук комунізували.

Роботу Комісії продовжила нова група на жорстких марксистсько-ленінських засадах. Ця група довела до кінця повне складання систематизованого Словника. Була проведена послідовна ідеологічна редакція текстів, які переважно навіть втратили імена своїх авторів (особливо репресованих), тим паче оста-

точно впорядковані біограми були передруковані в машинописі і зібрані в 6 томів Біо-бібліографічного словника: 1 — «А»¹⁵, 2 — «Д-Й»¹⁶, 3 — «П-Р»¹⁷, 4 — «С»¹⁸, 5 — «Т-Х»¹⁹, 6 — «Ц-Я»²⁰. В них з точки зору фактографічного наповнення переважно збереглася велетенська праця Комісії. В Інституті Рукопису НБУ знаходиться близько 2000 справ, які можна пов'язати з архівом Комісії. З них близько 600 — біографії. Дослідник діяльності Комісії С. М. Ляшко кваліфікує корпус документів, які знаходяться в Інституті Рукопису як допоміжний архів Комісії. Вона припускає такий розвиток подій після ліквідації Комісії: головні біографічні статті надійшли до редакції УРЕ²¹.

Виняткову роль у збиранні біограм українських діячів відіграли тисячі самовідданих науковців і дослідників. Сотні, навіть тисячі біографічних нарисів, написаних ними, складають золотий фонд знань про українську інтелектуальну еліту. Наголосимо, що все це спирається на подвижницьку працю відомих та маловідомих збирачів біографій українських діячів. То ж не випадково одним із важливих завдань сучасної гуманітаристики в Україні є реконструкція загальної картини становлення і розвитку української біографістики. І насамперед — висвітлення практично недослідженої діяльності штатних та позаштатних співробітників Комісії, оскільки люди не лише творять історію як процес, але саме люди пишуть історію як текст.

Одним з цих діячів, які писали історію України через призму особистостей був Костянтин Васильович Харлампович (30.VII.1870– 21.III.1932) — видатний вчений, історик, громадський діяч, ординарний професор кафедри церковної історії Казанського Університету з 1914 р., член-кореспондент Всеросійської Академії Наук з грудня 1916 р., дійсний академік ВУАН з 1919 р. Він був позаштатним співробітником Комісії по складанню біографічного словника діячів України з лютого 1929 р. Автор статті у попередніх публікаціях вже висвітлив біографію вченого та його діяльність в системі УАН²². Костянтину Харламповичу належить близько 200 біограм. Це дозволяє нам на прикладі одного позаштатного діяча Комісії продемонструвати життя самої Комісії в усіх її проявах ніби з середини. Ключем до цього є листи Костянтина Харламповича до керівничого Михайла Могилянського.

Увазі читачів пропонується 24 листи К. В. Харламповича до Комісії для складання біографічного словника діячів України та до

V. Історія товариств

М. М. Могилянського, що зберігаються в ІР НБУВ (Фонд Х, одиниці збереження: 6475-6491; 5442-5448). Ці листи охоплюють період з лютого 1929 р. по листопад 1931 р. В той час Костянтин Харлампович проживав у Ніжині, не маючи можливості переїхати до Києва. В листах К. В. Харламповича простежуються як позитивні, так і негативні сторони діяльності Комісії та її співробітників; протистояння в академічному середовищі; ігнорування радянською владою роботи Комісії; жертвна праця більшості співробітників, які працювали на утвердження української науки.

Опубліковані листи висвітлюють роботу Комісії через призму спілкування К. В. Харламповича і М. М. Могилянського, котрий займав єдину штатну посаду керівничого Комісії. Предметом листування були поточні питання, звіти, біографічні довідки, підготовлені на замовлення, різна інформація, особисті бачення розвитку біографічної справи. Тут присутні всі найважливіші проблеми. Спробуємо виокремити їх. Вже з першого листа Костянтина Харламповича дізнаємося, що керівничим Комісії визначено фахівців для написання біографічних статей. К. В. Харламповича, вочевидь, вважали фахівцем з історії церкви та історії шкільництва XVI–XVII ст., однак запрошення йому прийшло вже після розподілу головного блоку статей. Це означає, що визначеного авторства статей не було, тому періодично воно змінювалося. Вчений самостійно обирав біографії для дослідження та подавав їх для затвердження Комісією, але з тією умовою, що на вказані ним біограми немає претендентів. Пропозиція Костянтина Харламповича щодо розміщення в Словнику духовних осіб (за ім'ям чи за прізвищем), свідчить про відсутність єдиної думки Комісії з цього приводу. Серед нештатних співробітників гостро стояло питання розподілу діячів на так звані «розряди.» Комісією для складання Словника діячів України, на жаль, не було зроблено стратифікації діячів на першоступеневих, другоступеневих та третьоступеневих, хоча, згідно з інструкцією, для написання біографічної статті відповідно відводилося: один аркуш першоступеневим, 1/2 — другоступеневим та 1/4 — третьоступеневим. Тому Костянтин Харлампович пропонує Комісії при складанні наступного блоку статей (список імен починався на літеру Т) розбити прізвища діячів на три розряди. Таким чином, знімався б конфлікт між Комісією та співробітниками з приводу суб'єктивної оцінки ступеня досліджуваного діяча авторами

біограм. Очевидно, що з нештатними співробітниками не укладалися робочі договори, вказана процедура обмежувалася згодою майбутнього співробітника взяти участь в роботі Комісії. Тому питання оплати за надані біографічні статті ставиться Костянтином Харламповичем як одне з ключових у розв'язанні проблем, пов'язаних з невиконанням співробітниками своїх зобов'язань та прискоренням друку Словника. Автор листів зазначає, що керівники відділів навмисне не подавали списки діячів на затвердження керівничому, а Комісія ж в цілому, яка багато разів призначала термін подання матеріалів до друкарні так і не зробила остаточного редагування написаних біограм. Гадаємо, що запропоновані читачам листи Костянтина Харламповича стануть зразком дослідницької діяльності та підтвердженням високого професіоналізму їх автора.

¹ Історія Академії Наук України. — 1918/1993. — К., 1994. — С. 299.

² Ефименко П. С. Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — С. 805–809.

³ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 116.

⁴ Історія Академії наук України (1918/1923): Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 226.

⁵ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 118.

⁶ Там само. — С. 118.

⁷ ІР НБУВ, ф. Х., од. зб. 5221, арк. 2.

⁸ Там само, од. зб. 5221.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, од. зб. 5206.

¹¹ Там само.

¹² Там само, од. зб. 5192.

¹³ Там само, од. зб. 5221.

¹⁴ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 119.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. Х., од. зб. 4863.

¹⁶ Там само, од. зб. 4864.

¹⁷ Там само, од. зб. 4865.

¹⁸ Там само, од. зб. 4866.

¹⁹ Там само, од. зб. 4867.

²⁰ Там само, од. зб. 4868.

²¹ Ляшко С. М. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. — К., 2003. — С. 29.

²² Каран Д. Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського // Київська старовина. — 2001. — № 6. — С. 122–144.

№1

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 25 лютого

Ніжин

До Постійної Комісії для складання біографічного словника діячів України. На № 12 лютого 22. 1929.

Приглашение сотрудничать в биографическом словаре получил. Благодарю. Готов принять участие в нем, но меня вот что затрудняет. Комисія работает давно и я боюсь. Что уже разобраны те украинские деятели, на котрых я остановился было. А наметил я для себя следующих лиц:¹

Аскаченский В. И., профессор.

Амфитеатров Як. Кос., профессор.

Антоний Печерский.

Агапит, преподобный печерский, врач.

Алипий живописец.

Афанасий, брестский игумен, святой (но имеет фамилию (Филиппович).

Адамович Симеон, протопоп (XVII в).

Адамацкий Епифаний, ректор.

Андрієвский Геннадий, ректор.

Андрієвский Амвросий, учитель.

Антонский Геден, ректор.

Аскаронский Дамаскин, епископ.

Я пропускаю десяток украинцев. Отмеченных в моем «Малороссійском вліянні» и известных разве самым фактом перехода в Московское государство на службу. Не знаю, как Комиссия к ним относится.

Затем я к моим клиентам отнес бы еще одно лицо, если в Словарь имеют войти бывшие деятели украинские. Это:

Абрамович Дмитрий Иванович, профессор.²

Так как мне неизвестно, кто из названных мною лиц еще не поступил в обработку к другим членам Комиссии, и, значит, сколько останется на мою долю, а также я не знаю, к какому сроку сама комиссия готовится начать печатание I тома Словаря, то я и не называю времени, когда мог бы закончить взятое на себя. Буду ждать дополнительных сообщений.

Хотелось бы также знать, кто из нежинцев приглашен к участию в Словаре, чтобы сообщать обсуждать некоторые вопросы.

Кстати могу указать на Н. Н. Петровского,³ который готов дать биографический очерк Ив. Абрамовича, полковника Черніговского и Нежинского, о котором он писал в VII томе «Записок Ніжинського ІНО» («Три Поповичі»).

С почтением К. Харлампович.

25/II 1929.

Нежин.

Институтская площадь, №2.

P.S. Не предполагает ли Комиссия составить и разослать сотрудникам для сведения и дополнений проспект следующих ближайших томов (списки деятелей украинских на буквы б, в, г, д?

IP НБУВ, ф. X, од. зб. 6475.

№2

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 4 березня

Ніжин

До Постійної Комісії біографічного Словника ВУАН.

Сообщаю имена и адреса Нежинских ученых, согласившихся участвовать в биографическом словаре деятелей Украины.

1. Профессор Владимир

Иванович Резанов¹ (но на А он никого не имеет в виду).

Адреса.

1 – Институт Народної Освіти (не писать ІНО почта путает)

2. Профессор Евгений

Антонович Рихлик.²

2 _ Институт

Народної Освіти

3. Николай Неонович

Петровский.

3 _ Институт

Народної Освіти

4. Анатолий Григорьевич Ершов³

(он мог бы взять Алепского

Павла, так как «Алепский» стало

почти фамилией этого писателя,

а имя одно никем не

употребляется).

5. Профессор Дмитрий Иванович

Абрамович

4 _ Чернігівська

вулиця⁵.

5 _ с 15/III _

Институтская

Площа, 2 _ в моей

квартире. Сюда и

сей час можно

писать ему.

От Аскаченского и Амфитеатрова я охотно откажусь. И назвал я их только чтобы напомнить, на случай, что забыли о них.

Мне здесь говорили, что Антонія, Агапита и Алипія печерських взял на себя профессор Пархоменко.⁷ Правда? Во всяком случае после заседания комиссии буду ждать выверенного списка поручаемых мне биографий.

Так как в приготавливаемых очерках ученых и писателей центр тяжести библиографии, то тут у меня явилось несколько вопросов.

1) Как решено составлять списки трудов хронологические или систематические?

2) Давать ли только названия работ или и краткое содержание их, как это Делано в Указателе к научным трудам Александра Никола-

V. Історія товариств

евича Веселовского, 8 в 2–3 строки, а иногда и больше?⁹

3) Желательно ли отмечать критические статьи?

Хотелось бы мне знать, включается ли то в Словник профессора Александра Семеновича Архангельского¹⁰, так много писавшего об юго-западной (= украинской) литературе и об образованности.

4/III 1929.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6476.

№3

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 12 квітня

Ніжин

В Комісію біографічного Словаря. На № 30. 30 березня 1929 року.

Уведомляю Комиссию о своем согласии взять составление биографических очерков следующих деятелей:

1. Аскаченский В. І., професор.
2. Адриан, патріарх.
3. Адамович Симеон, протопоп.
4. Адамацький Епифаний, ректор.
5. Андрієвський Геннадій.
6. Андрієвський Амвросій.
7. Антонський Гедеон, ректор.
8. Аскаронський Дамаскин, єпископ.

Что касается предложенных мною Антония Печерського, Агапита лікаря и Алипия живописца, то их берет на себя Дмитрий Иванович Абрамович: мы оба нашли, что это будет лучше. Так как главный, почти единственный источник сведений о них (Патерик Печерський, который профессором Абрамовичем и исследован и издан¹¹).

Библиографии самого профессора Абрамовича в Вашем окончательном списке забронированных за мною деятелей нет.

Понимать это так, что они переданы другому?

Дмитрий Иванович Абрамович через меня сообщает о своем согласии взять на себя кроме названных:

1. Антония Печерського,
2. Агапита врача,
3. Алипия живописца,
4. Акиндина, ігумена (архімандрита),
5. Афанасія Затворника,
6. Арефу Черноризца,

Если на них не претендуют другие сотрудники комиссии.

Из новых деятелей он обещает кроме

1. А. С. Архангельського, професора,
 2. В. П. Адрианову, професора,
- если о последней не пишет кто другой.

Нежинские деятели, биографий которых Вы ждете от нас, нам не известны, кроме 2-3 преподавателей Института, но о них собирается писать Владимир Иванович Резанов.

12/IV 1929.

К. Харлампович

Нежин

Институтская площадь, 2.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6477.

№4

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 27 квітня

Ніжин

Комиссия биографического Словаря Украинских деятелей.

На № 38 от 16/IV.

Из 9-ти предложенных мне окончательно биографических очерков от Аскаченского я отказываюсь в пользу товарища Демьянского (об этом я уже писал П. П. Кудрявцеву).

За Д. И. Абрамовичем закреплено 8.

А. Г. Ершов после нескольких напоминаний с моей стороны написал в комиссию. Е. А. Рихлик все не может найти для того время (так он занят).

Несколько замечаний-недоумений вызывает присланный перечень на А. Конечно, те духовные лица, которые вошли сюда по своим именам на А, будут разнесены по другим томам, применительно к фамилиям, Августина Гуляницкого можно будет искать под Г, а здесь будет только ссылка на тот том?

Один из Андрієвских печатал свои архивные материалы под инициалами А. А. Я полагаю, что в биографических очерках обязательно должно обозначать такие инициалы и псевдонимы. Что касается в частности Андрієвского, то быть может следовало бы назвать А. А. и пометить (смотри под Андрієвський №№). А сложный очерк поместить под полной фамилией.

Может быть это редакцией Словаря предусмотрено и делается, и на мой совет взгляните не как на вмешательство не в свое дело, а как на желание быть полезным сверх представленного того или другого количества очерков.

Сам я в середине мая надеюсь приготовить несколько небольших очерков и прислать Вам

для ознайомлення і (для апробації или за-
браковання. А любопытно, много ли очерков
имеется у редакції и есть ли надежда на на-
чатиє печати летом. Кое-кого из нежинцев ин-
тересует этот вопрос об словаре, других о вре-
мени выплаты гонорара.

27/IV 1929.

К. Харлампович

Нежин.

Институтская площадь, 2.

28/IV. Сейчас получил открытку 27/IV №
62. Если комиссия находит, что лучше мне
поручить Аскоченского, то я и его беру.

У меня в «Малороссийском влиянии» упо-
минается под 1735, переводчик Карп Арма-
текло, да под 1680 писарь Лаврський Иван
Армаатекло, ездивший в Москву в составе по-
сольства Лаврського. Я, к сожалению, о каж-
дом из них не могу сказать ничего больше то-
го, что у меня в книге.

Дмитрий Иванович Абрамович имеет в ви-
ду Алипия живописца. Дополнить общий спи-
сок как будто бльше нечем. А просматривала
ли комиссия указатель к моему «Малороссий-
скому влиянию»?

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6478.

№5

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 1 червня

Ніжин

В комиссию по составлению библиографи-
ческого словаря.

Посилаю еще один (7-й очерк. Может быть
он длинее очерков, посвященных патриарху
Адриану в других подобных изданиях, но мне
пришлось оттенить отношения этого лица в
украинской церкви, чего не делали автора
прочих очерков. Потому у меня осталось в те-
ни общецерковная деятельность патриарха, да
и литературная.

Что касается «Симона Адамовича,» то я
при определении объема этого очерка исходил
из инструкции, которая отводила печатный
лист первостепенным деятелям и 1/2 листа (в
второстепенным, и 1/4 (третьестепенным.

Я отнес своего героя к второстепенным имея
ввиду ту крупную роль, какую он играл на
Украине когла руководил даже Гетьманами,
неговоря о полковниках. Мне он, как полити-
ческий деятель, представляется крупнее да-

же, чем Лазар Баранович. И во всяком слу-
чае, так как это первый очерк посвященный в
Вашем словаре политическим агентам Моск-
вы из украинцев, то мне представлялось не
лишним изложить эту сторону их деятельнос-
ти подробнее, чтобы потом можно было в дру-
гих биографических очерках только ссылать-
ся на мой очерк, если не прямо на Эйнгорна.
Конечно, за редакцией остается право сохра-
нить мою статью, но с тем, чтобы я мог пред
печатанием просмотреть и, если ее окарают
на половину или на 3/4, оставить ее у себя:
мне больно было бы видеть в печати столь ис-
калеченное свое детище. Писал я этот очерк
соп amoге, отнюдь не в расчете на гонорар.

В связи с этим у меня явилась мысль: ког-
да комиссия будет составлять список имен на
букву Т, то не следует ли ей разбить деятелей
на Т самой на три разряда, чтобы потом не
возникало конфликтов с сотрудниками?

Хорошо было бы, если бы этот список был
составлен заранее, независимо от хода печата-
ний I тома Словаря. Тогда могли бы быть сво-
евременно указаны с мест не попавшие в него
деятели и очерки были бы разобраны более
справедливо, то есть более равномерно. Когда
иним из нежинцев досталось по 1–2 очерки,
вероятно загружены так, что не справились с
делом и затянули выпуск 1-го тома. Может
быть и я лично взял бы на себя больше, чем
теперь досталось на мою долю, тем более, что
я совершенно свободен и от деятельности и от
обязательной работы.

Нежинцам, которых я рекомендовал в со-
трудники Словаря, я время от времени напоми-
наю об их обязательствах, и они их собираются
выполнить, хотя и знают открыто, что печата-
ние 1-го тома отложено до конца года и хотя
молчание Ваше на мой запрос об авансах поня-
то ими так, что на них нечего рассчитывать.

В Чтениях Нестора летописца VI, 14–15 есть
статейка профессора Антоновича о протопопе
Алексии Андриевском. Как будто это лицо не
введено Комиссией в 1-й том. Если это по недо-
мотру, то не следует ли обсудить вопрос об его
праве на некоторое место в Словаре?

Еще два вопроса. 1) Нужно ли указывать
страницы называемых в «Литературе» изда-
ний? Здесь по этому пункту возник спор меж-
ду Вашими сотрудниками.

2) Так как с украинской точки зрения гет-
маны не изменяли Москве, и только меняли
свою ориентацию, то мне некто, читавший мо-
его «Симеона Адамовича,» советовал поста-
вить слово «зрада» в приложении к гетманам
в кавычки. Я указывал на то, что освещаю

V. Історія товариств

события с точки зрения своего края и Москвы, которой он служил. Обратите внимание на этот пункт и поступите, как найдете лучшим.

Если действительно печатание 1-го тома отложено, то очерки живых деятелей придется предоставлять поближе к сдаче материала в набор: пишущие могут к тому времени выпустить еще одну-другую работы и все потерпели изменения в своем положении.

С совершенными пожеланиями

К. Харлампович.

2/VI. Получил сейчас Ваше письмо от 31/V за № 79. Возвращаю подписанный счет, хотя формулировка его меня несколько смутила: тут нет речи о том, что деньги-аванс, а затем похоже на то, что по соглашению (которого не было) цена каждого очерка (5 рублей. Наконец, в перечень очерков не попал Аскаронский Дамаскин. Очень благодарен Комиссии и в частности Керівничому за сделанное мне исключение.

Что до Аскаченского, то к счастью я только что начал собирать материалы о нем и мне легко отказаться от него в пользу Демьяновского. Не знаю его научно-литературного стажа, но наличие у него новых данных располагает в его пользу.

Таким образом, за мной только Д. Ив. Абрамович, но как раз его я имел в виду, когда предлагал отсрочить представление его биографии: он развивает усиленную учено-литературную деятельность.

А какие биографии не нашли еще авторов? Готовый к услугам

К. Харлампович.

P.S. На всякий случай рекомендую товарищу Демьянскому брошюру профессора П. В. Знаменского¹²: «Православие и современная жизнь (Полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни). Оттиск из сборника «Свободная совесть»¹³.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6479.

№6

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 12 червня

Ніжин

В Комиссию биографического Словаря.
25 рублей получил. Еще раз благодарю. Посылаю об отце А. Андріевском. На днях послал Вам свою работу о полковнике Абрамови-

че Н. Н. Петровський, интересующийся, дошла ли она до Комиссии. (Д. И. Абрамович свои очерки представит в конце июня.

Амброжія в списке Комиссии нужно переделывать в Амвросія, как он назван например в «Западнорусских школах» (2171. — Там же упоминается Пинский епископ Авраамий (359). Не нужно ввести? — Азарія (псевдоним Захарии Копистенского, — следовало бы отметить. — В моем «Малороссийском влиянии» упоминается Андроник, архимандрит разных великороссийских монастырей, украинец. Думаю, что его не следует вводить: ничем себя не озаменовал даже по духовной части. — П. Преподаватель духовной семинарии (или училища) в Полтаве Андрущенко. Если он жив, то стоило ли называть его, обращая на него одіти разных лиц? — Андрушкович Петр, учитель виленской братской школы (около 1630 года), Андреевич Давид ієродіакон в Луцке, автор «Лямента,» Савва Андреевич, киевский братский учитель, упоминаемый в «Западнорусских школах» (398, 401, 434), имелись ли в виду Комиссией? А Аннич Тимофей учитель Островской школы (там же 275)? (Я мог бы взять на себя последних четырех, Андріевского Степана (певчаго, Аркудія Петра, Арсенія Елиссонского, Артемія ігумена, если последний выходец из Московки, сотрудник Курбського на Литве.

Комиссия не раскрыла фамилии автора написавшего в Вестник Западной России статью о Гедоне Балабане и подписавшегося А-скій?

Мне думается, что Комиссия ввела в свой указатель далеко не все имена на А, значащийся в статье Д. Тулуба «матеріали до Словника псевдонімів українських письменників» (Записки Історично-філологічного відділу, XVI, 24-247).

Нежинские Ваши сотрудники просят сообщить им имена редакторов отделов Словаря. Я поддерживаю их просьбу.

На Аскаченского не претендую и за него не обижаюсь. Пусть товарищ Демьянский создает на нем имя.

Готовый к услугам

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6480.

№7

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ

1929, 2 липня

Ніжин

В Комиссию по составлению биографического Словаря украинских деятелей.

На № 92 от 15/VI.

Мое предыдущее письмо было ответом на Ваш № 87, (его я получил).

Комиссия поручает мне биографию «всех четырех лиц,» о которых я упоминал. Но так как в моем письме было названо до десятка лиц, то я просил бы указать поименно этих четырех. А в настоящий раз я представляю заметку об Августиновиче Фоме, не вошедшему в список, но по моему, заслуживающему упоминания, как автор двух работ по украиноведению. Но так как я написал эту заметку, не снесясь предварительно с Комиссией, то несколько не буду в претезии, если ее забракут.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6481.

№8

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 14 липня

Ніжин

На № 95 (от 9/VII).

В Комиссию биографического Словаря.

Я очутился в большом затруднении. Черновика письма, в котором я выражал готовность взять на себя очерки еще нескольких деятелей, у меня не было и я не помню, кого именно я хотел взять на себя и кого рекомендовал другим. Потому, если не миновала нужда в моем содействии, я просил бы Комиссию назвать определенно имена поручаемых мне лиц.

Составленные Д. И. Абрамовичем наверно очерки печерских отцов так не велики по объему, что ни в каком случае не оправдали бы обещанного Комиссией аванса. Потому Дмитрий Иванович просит не присылать ему денег.

С совершенными пожеланиями

К. Харлампович.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6482.

№9

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 23 липня

Нежин

В Комиссию по составлению биографического Словаря.

Названных Вами лиц я готов взять на себя. Относительно Акакія Дм. Ив. Абрамович не совсем уверен, кого Комиссия имеет в виду. Хорошо было бы не только точнее определить эту личность, но и сообщить собранные Комиссией источники для ее биографии. От А. С. Архангельского и В. П. Адриановой-Пе-

ретц14 Д. Ив. Абрамович не отказывается. Но к ним пока не приступает в виду недостатка времени и задержки в выпуске Словаря. При таких условиях он решительно уклоняется от получения аванса.

С совершенными пожеланиями

К. Харлампович.

Р.С. В Киеве я был, но в Академии нашей такое запустение, что потерял надежду найти нужных людей. Спрашивал я в частности и руководителя работ Комиссии биографического Словаря.

К. Харлампович.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6483.

№10

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 27 липня

Нежин

В Комиссию биографического Словаря.

На № 98 и 101.

Из названных лиц я посылаю сейчас заметки об Андреевиче Савве, Анниче Тимофее и Андреевском Степане. Собираюсь писать об Артемии игумене, архієпископе Арсении Елиссонском, Аркудии Петре, и Андреевиче Давиде. Дивлюсь, что Артемий, Арсений и П. Аркудий доселе не нашли себе в Киеве биографов.

В расчете на новый аванс шлю рахунок на 25 рублей Д.Ив.Абрамович берет на себя Акакія.

С совершенными пожеланиями

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6484.

№11

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 2 грудня

Ніжин

До Комисії біографічного Словника.

Так как выяснилось, что Комиссия сдает собранный ею материал в типографию 1 января, то я хотел бы ликвидировать до этого срока свои долги, а для этого выяснить, что Комиссия считает за мной. Я летом предлагал Петра Аркудія, Арсенія Елиссонского, игумена, Артемія, Андреевича Давида, Андреевича Савву, Аннича Тимофія, и Комиссия как будто согласилась поручить их мне. Тепер же я сомневаюсь: неужели первые три лица не нашли еще для себя биографов? Прошу подтвер-

V. Історія товариств

дять или счеркнутъ с меня. Разумеется, за собою сам я считаю Д. И. Абрамовича.

Если действительно удастся форсировать начало печатания Словаря, то я просил бы вернуть мне на самый короткий срок мои предыдущие очерки для маленьких дополнений литературной части, о чем я говорил в ноябре Михаилу Михайловичу.

В Каталоге собрания рукописей профессора И. В. Помяловского под № 98 значится Ю. К. Ангелов. Казка про швеця-чоботаря, як розказував Чигиринський староста 18 д. л. листов початку 1863. Хоч росіянин за прізвищем, але український письменник. Але я нічого більше про нього не знаю. Може в нього є ще які твори? Чи за-для одної тої казки можна включати його в Словник?

Готовий до праці

К. Харлампович

2/XII 1929.

Ніжин.

Інститутська площа, 2.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6485.

№12

Лист К. В. Харламповича до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 20 грудня

Ніжин

В Комиссию биографического Словаря украинских деятелей.

Из 11-ти присланных мне биографических очерков возвращаю 10 с присоединением 4 новых. Оставленный («Андрієвскій Стефан») с ненаписанным еще единственным очерком («ігумен Артемій») пришлю не позже 20/XII.

Профессор Абрамович посылает 8 очерков (7, о которых было условлено, и 8-й *motu proprio*, на основаниях, которые содержатся в самом очерке («Арсеній Тверской»). Два оставшиеся за ним очерка («А. С. Архангельський» и «В. П. Адрианова-Перетц») будут готовы 25/XII.

20/XII 1929.

Нежин.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6486.

№13

Лист К. В. Харламповича до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 19 грудня

Ніжин

До Комісії Біографічного Словника.

При цьому надсилаю дві праці професора Абрамовича («Адрианова-Перетц В. П.», і

«Архангельський О. С.»). Він написав все, що обіцяв, і тепер, думаю, не відмовився би від авансу.

Що до мене, то я встиг написати «Артемія» і познайомившись з листом П. Аркудія, зробити поправки в відповідному начерку. Буду прохати Комісію пристосувати їх до останнього. «Андрієвського Ол.» ще трохи затримаю, бо не одержав з Києва тої виправки, що чекав. Проте гадаю, що швидко надішлю її.

Наближається 1-ше січня. Чи наблизився зібраний матеріал до друкарні? Так чи інакше (Комісія не пропонує тепер же розподілити між співробітниками імена на літеру Т? Писати на цю літеру мають охоту два ніжинці, що не так навантажені роботою як київські вчені.

Готовий до послуг.

К. Харлампович.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6487.

№14

Лист К. В. Харламповича до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 23 грудня

Ніжин

Комиссии биографического Словаря. На № 171.

Препровождаю рахунок Дмитрия Ивановича Абрамовича за очерки на букву А. На Б он берет на себя Евгения Болховитинова, Лазаря Барановича, князя Бориса, профессора Бодянского и профессора Антона С. Будиловича. Полагает нужным уделить первым по полулисту: Бодянскому 1/4 листа.

Я для начала наметил себе Булгакова Макария митрополита, Балабана Гедона, Борисова Иннокентія архієпископа, Борковского Константина архимандрита, Берлинского, Бужинского Гавриила, архієпископа, Бабского Василия, Козелецкого протопопа, Березецкого Киевского педагога XVII века, Борецкого Иова митрополита, Бобриковича Иосифа епископа, Берло Арсения епископа, Бровковича Никанора архієпископа и Бережкова Михаила Николаевича, нежинского профессора, Барского-Григоровича Василия (если последнего не решено поместить под літерою Г).

Так как мы оба разохотились писать, то в интересах Комиссии поспешить с санкционированием этих списков.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6488.

№15

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1929, 30 грудня

Ніжин

Комісія «біографічного Словника».

Поспішаю до Нового року повернути «Авдієвського Степана». Одночасно посилаю «Аристову Миколу», що я написав замість професора В. І. Резанова і як він не знайшов часу для цієї роботи, то пропонував мені написати. Може Комісія не опротестує цього?

На літеру б серед ніжинців я щось не знаходжу охотників крім професора Абрамовича: хто зайнятий лекціями, хто пише докторську дисертацію, а хто хоче раніш побачити тому 1-шого.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6489.

№16

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1930, 2 січня

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.

Письмо № 197 получил. У меня создалось такое впечатление, что сама Комиссия усомнилась в возможности сдвинуть с места собранный ею груз или, точнее, тех людей, которые все еще не выполнили своих обязательств пред «Словником». Очень жаль! Если «хорошее начало (половина дела)», то чего стоит плохое начало! А оно таково и есть... Возможно, что не ошибаются те которые видят причину неудач в отсутствии материальной базы, проще (в неплатеже гонорара за доставленные очерки. Но, без сомнения, есть и другие причины.

Жалко. А я уже размахнулся на некоторые биографии. Что же отложим охоту до лучшего будущего!

«Словником» интересуются в Перми, и спрашивают меня, вошел ли в I том Георгий Петрович Алексеев. Отвечаю: нет, хотя думаю вместе с моим корреспондентом, что следовало бы его ввести. Хотя он был Обер-гофмейстер и предводитель дворянства, но наряду с этими отрицательными сторонами выдавалось и положительным. Он собирал Исторические Материалы по Новороссийскому краю и Запорожской сечи, археологические коллекции, нумизматические. Может быть не даром был избран в почетные члены Екатеринославской

и Полтавской Архивных комиссий. Немало сделал и для развития искального дела. Некрологи: Исторический вестник. 1914 год, том 136, страница 761. Труды Полтавской ученой архивной комиссии том 11 (1914). Но если он опущен Комиссией после проверки его кандидатуры, (я молчу.

Шлю пожелание успехов Комиссии in pleno и отдельным сотрудникам ее.

С совершенными пожеланиями

К. Харлампович

P.S. Я не под всеми очерками своими подписался. Но готов уничтожить подписи и там, где они сделаны.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6490.

№17

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1930, 15 січня

Ніжин

В Комиссию биографического Словаря украинских деятелей.

Представляя последний очерк на букву А, я должен сообщить о тех сомнениях, какие возбуждали во мне мои «источники» (два некрологи Т. П. Алексеева.

1) Они сообщают о двух изданиях «Историко-нумизматического исследования.» Я и нашел указания на издание 1886 и 1888 года. Первое (в Каталоге Глазунова, составленное de visu Межовым и обнимающие книги за 1883–1887 годы, следующее несомненно было. На второе ссылается Громачевский Долинскаго-Иванскаго. Но... по чему то и другое издание, если их было два, вышло с одинаковым тиражом в 110 экземпляров? Вот источник моего недоумения.

2) Второе (почему мне не удалось найти других статей Алексеева в тех изданиях, в каких он по некрологам печатался?

3) Третье связано с мемуарами Павла Апостола. Тут смешали имена сыновей гетмана, одному из них приписано бегство за границу, — возможно, что и с Дневником спутали Мемуары.

Я полагал бы отправить мой «сомнительный» очерк для просмотра, исправлений и дополнений Дмитрию Ивановичу Яворницкому, который лично был знаком с покойным и который и сообщил А. Ф. Мальцеву большую часть тех данных, какие тот включил в Некролог свой.

Кстати Дмитрий Иванович Яворницкий мог бы сообщить, за что Т. П. Алексеев из-

V. Історія товариств

бран в почетные члены музея Поля. Ведь он при своих археологических занятиях и меценатстве не пожертвовал повидимому, ничего в музей, который создавался на его глазах. По крайней мере он не упоминается в числе дарителей в 1 томе «Збірника», выпущеном в 1929 году музеем под редакцией профессора Яворницкаго. Любопытно, куда же поступали его коллекции.

А в прочем предоставляю судьбу своего очерка всецело усмотрению Комиссии.

24 рубля 80 копеек высланные через меня Дмитрию Ивановичу Абрамовичу я ему передал.

15/I 1930.

К. Харлампович

Нежин.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 6491.

№18

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1931 р.

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.

В списке имен на Б есть один Заяц, заблуждавшийся из I тома Словника. Пока Последний не напечатан, изловите Афоника (стр. 7) и поместите его, где ему быть надлежит. Еще хуже с массой людей, не явившихся на этот очередной призыв. И это тем досаднее, что среди них есть лица весьма почтенные по положению ли или по заслугам. Взять хотя бы гетмана Брюховецкого или митрополита Булгакова Макария. Не говоря уже об его трудах по истории южнорусской церкви, его право на помещение в словаре обусловлено тем, что он учился в Киевской Академии, написал ее историю, числился епископом Винницким и был архиепископом Харьковским.

Эти имена вспомнились без всяких справок, а когда я заглянув в Венгерова «Источники Словаря русских писателей», т.І., и в свое «Малороссийское вліяніє», то мне показалось, что Ваш проспект можно было бы пополнить еще такими именами:¹⁵

Бабський (чи Бабенко) Василь, київський протопоп-дипломат (XVII в.).

Базилевичі — Йов, український префект, Мануил — учитель, Тимофій — полковою священник (XVIII ст.).

Багрій — професор.

Баевський, магістр поезії Киевского коллегіума (Венгеров, 139).

Базилевский Петр, педагог, писатель (Венгеров, 144).

Балабуха, журналист (Венгеров, 150).

Балановский М-й, придворный певчий и придворный священник.

(Балика Божко (киевский купец и автор Записок о пребывании в Москве (начало XVII) не значится ли под Баликою Богданом?).

Балясний Я (журналист (Венгеров, 154).

Барабашев, Хар. приват-доцент, окулист (Венгеров, 157).

(Баранецкий П. В., лесовод, не брат ли Киевского професора Ос. Вас.Баранецкого Венгеров, 157?).

Баранович Лука и Евстафий, учителя (XVIII).

Баранович Максим, придворный певчий, потом 3-м Медицины.

Барановский Андрей, учитель.

Барац Герм. Марк., Киевский Адвокат и историк (Венгеров, 164).

Барсов Ник. Ив., профессор, издатель украинских материалов.

Бардах, одесский приват-доцент (Венгеров, 165).

Барсов Ел. Вас., автор исследования о Слове о Полку Игореве.

? х) х) Барские Абрам и Самуил одесские журналисты (Венгеров, 166).

Баский-Григорович, путешественник. (Конечно, он должен идти в этом числе: известен более под фамилией Барский, чем под Григорович).

Барсуков А. П., автор «Рода Шереметьевых» (осветившего немало в истории Украины).

Бартотевич Герофей, учитель.

Барутович Герман, педагог.

Барцевский Ф. Д., врач (Венгеров, 176)? Барцевский П., педагог (Венгеров 176).

Батузатель, проэт (Венгеров, 183).

Батюшков П. Ник. (Венгеров, 185).

Бахтиловский, волынский этнограф (Венгеров, 188).

Башинський Харл. стихотворец (Венг. 191).

Бедрицкий Н., историк.

Бедрицкий Матвей, бандур.

Безбородко Г. А., журн. (Венг. 194).

Безсонов Ив. издатель «Слово о Полку Игореве». (Венг. 199).

Беллин Ем. Феод., Харк. пр. доц. (Венг. 208).

Бенклеевский Ф., учитель.

Берг Леонид, Хар. пр. доц. (Венг. 215).

Бережанский, переводчик (XVII).

Бережков М. Н., проф. Неж. инст-та.

Берестович Аф., загр. иеромонах.

- Берло Арсений, еп. Белогородский.
Бернацкий Влад. стихотв. (Венг. 226).
Беседовский, Одес. журн. (Венг. 236).
Бибиков А. К., Харк. проф. (Венг. 240).
Биловодский Андрей Христофор., переводчик (XVII).
Билопольский Анастас, учитель.
Бильский-Артышевич Спир., учитель.
Биллярский А. Спир., новор. проф-р. (Венг. 245).
Блажевский Иос., учитель.
Блажиенко, журн. (Венг. 253).
Блюжекфельд, Одес. юрист. (Венг. 261).
Блоккицкий Иаков, учитель, переводчик.
Бобрович Феоф., агент Моск. прав-ва.
Бобровский П. И., ист. (Венг. 271).
Бобровский М.Л., редактор «Зап. общ. сел. хоз. Ю. России». (Венг. 271).
Божевский А., сотр. Черн. изд. (Венг. 276).
Божевский Моисей, войсковой капелан.
Богданов Пав. Ив., киев. пед. (Венг. 287).
Богданов С. М., киев. проф-р. (Венг. 287).
Богданов Тим., придв. певчий.
Богдановский Ал. Мих., новор. проф. (Венг. 282).
Богдановичи Климент и Мельхиседек, учителя.
Богдановский-Любимский Досифей, еп. Белгород.
Богданович Ст. сотрудник «Укр. Вестн.» (Венг. 282).
Богданович Порф., Винницкий певчий (Венг. 282).
Богдановский Ив., учитель.
Богдашевский, проф. киев. Акад.
Богомодлевский Иоаким, учитель.
Богомоллов Тим., Хар. проф. (Венг. 293).
Богородицкий И., свщ., киев. педагог-полемист. (Венг. 294).
Богословский А. М., киев. прокурор. (Венг. 295).
Богословский Тимофей, учитель.
Богун, револ. деятель: по его имени в Нежине названа одна улица (на ней Почта). Но местные историки сомневаются от Богуна ли произошла Богунская улица: Богунская бригада была названа в честь Боженка или Богуцкаго).
Богуславский Феоф., сотр. «Черн. губ. вед.» (Венг. 299).
Бадаковский А., корреспондент Димитрия Рост.
Бадянский Пав. Ив., редактор «Полт. губ. вед.» (Венг. 304).
Бораков М., новор. проф. (Венг. 315).
Борцкий Вониф. пед. Борецкий Вас., учитель.
Борзаковский Д., сотр. Черн. еп. вед. (Венг. 316).
Борзиковский П. К., директор школ Херс. губ. (Венг. 316).
Борзенко А. А., магистр, учитель права (Венг. 316).
Борзаковский Вас., учитель.
Борзенков Д. С., Хар. проф. (Венг. 317).
Борисов Т., редактор «Календаря юго-зап. края». (Венг. 318).
Борисов Е. И., Одес. журн. (Венг. 319).
Борковский Ив. Петр., ист. (Венг. 321).
Борковские Д. А. и Н. (Венг. 321-322).
Борковский К., писатель, пропов., педаг.
Борковский В., Черн. полковник.
Борнеман, Харк. пис. (Венг. 322).
Боровиковский Алексей, малорос. пис. (Венг. 323).
Боровиковский Ив. Ив., Харк. публ. (Венг. 323).
Боровский Ив., Одес. пед. (Венг. 324).
Боровский М. П., писатель по сел. жительству (Венг. 324).
Бородавка, гетман.
Бородавка Мел., садовод.
Борздна Ив. Петр., поет (Венг. 327).
Боронецкий Ив., учитель.
Борохович Иак., иконоп.
Бортнянский Ив., певчий.
Боруля Март. (Венг. 328).
Боченков, гравер-малор.
Боцановский, Одес. свщ. (Венг. 334).
Брайкевич, Хар. пис. (Венг. 335).
Брайловский С. И., историк литер. (Венг. 336).
Брамсон, екатеринослав., педагог (Венг. 336).
Бракениймер, Одес. педаг. (Венг. 336).
Бранке, переводч. с малорос. яз. (Венг. 339).
Бражанович Иреней, учитель.
Братановский Анастасий, педагог, препод, писатель.
Бажчиков А., сотр. «Вол. губ. вед.» (Венг. 341).
Браунчижин, Евс., Хар. пр.-доц. (Венг. 341).
Бречкевич Митр. Вас., днепропетр. профф.
Брик А., раввин, журналист (Венг. 347).
Бринк Е., журн. (Венг. 347).
Брилевский, учитель в Глухове.
Брио, Хар. проф-р (Венг. 348).
Бровкович Никанор, Одес. арх.еп.
Бродович Ф., историк (XVIIIв.).
Брдович Иосиф, Хар. проф.
Бродский Кир., педагог.

V. Історія товариств

- Бронский Христофор, автор Апокрисиса.
Брусиловский Е. М., врач (Венг. 353).
Броуд Ос. и Сем., Одес. пис. (Венг. 351).
Бруев, Хар. проф. (Венг. 352).
Брянцев Арсений, архиеп. Харьков. (Венг. 357).
Бубнов Н. М., киев. проф. (Венг. 359).
Бугословский А. Г., черн. педагог (Венг. 360).
Буддирович Алекс. Сем., истор...
Бухановский Арс., учитель.
Бухановский Вас., «магистр».
Буйницкий, сотр. «Вестн. Ю-З. Р.» (Венг. 365).
Булатович, Од. журн. (Венг. 366).
Булаховский сотр. «Вестн. Ю-З. Р.» (Венг. 366).
Бужовский Сим., музыкант.
Булюбаш Г. В., дамск. пед. (Венг. 387).
Буницкий К., сотр. «Укр. журн.» (Венг. 382).
Буренко Г. К., киев. автор. (Венг. 386).
Бурзи, киев. пр.-доц. (Венг. 387).
Бурлей, киев. автор (Венг. 387).
Бурломский П., малорос. писатель (Венг. 387).
Бурский, ректор Льв. каф. матем., потом Замост. профессором.
Бутяковский, певчий.
Буткевич Тим., Хар. профессор, прот. (Венг. 397-398).
Бутовский Мих., вол. пед. (Венг. 402).
Бухартовский, учитель.
Буцинский П. Н., Хар. проф. (Венг. 407).
Бучинский П. Н., Хар. проф. (Венг. 408).
Бучинский И. Ф., директор (Венг. 408).
Бучневич, полт. археолог (Венг. 409).
Буштедт, Черн. зем. деятель (Венг. 409).
Быстрицкий Иракий, учитель.
Бычихин Аф., редактор «Заг. Общ. С.Х. Ю. Р.» (Венг. 415).
Бляковский Вен., учитель.
Д. Билецкий сотр. «Черн. губ. вед.» (Венг. 420).
Белецкий Н. Ф., Хар. пр.-доц. (Венг. 420).
А. Билецкий-Носенко, сотр. «Укр. журн.» (Венг. 420).
М. П. Билецкий-Носенко, малор. пис. (Венг. 420).
Билинский Г. А., Хар. публиц. (Венг. 422).
Билицкий К. Я., директор Р. гимн. (Венг. 414).
Билогриц-Котляревский, киев. проф. (Венг. 448).
Бильт Н. И., Од. пед. (Венг. 454).
Билиавский А. Д., Глух. педагог (Венг. 456).
Билианский И. И., сотр. «Киев. изв.» (Венг. 464).
Билиановский, ист.
Биднов А., историк.
Может быть, у Венгера и еще есть немало писателей украинского ли происхождения, или работавших на Украине, или писавших о ней: краткие до нельзя биографические данные не позволили мне установить это. Но и того что в списке (более, чем достаточно. Похоже на то, что редакция Словаря сузила свою программу, если выписанные мною намерено пропущено¹⁶.
В виду этого, а также того, что том I не скоро будет пущен в печать, я не указываю имен, на которые хотел бы и мог бы писать биографические очерки. А взял бы на себя не менее 50, в том числе все, против которых не проставлено откуда они извлечены. Это все больше из «Малороссийского влияния». А сейчас я сравнительно свободен.
Дмитрий Иванович взял бы Болховитинова Евгения, Будировича Ант. Сем., Бодянского О. М., кн. Бориса Владимировича.
Нужный Вам адрес: Боярка, Будаївська школа. Дмитрий Иванович не помнит даты рождения интересующего Вас лица.
С совершенным пожеланием.
К. Харлампович
IP НБУВ, ф. X, од. зб. 5442.
- №19**
Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.
1931, 19 лютого
Ніжин
- Многоуважаемый Михаил Михайлович.
Я буду рад, если мой список значительно будет сокращен. Вследствии необычности для меня украинской орфографии собственных имен я мог не доглядеть кое-кого, кто у Вас значился, и внести их в свой список.
Источником главнейшим моего списка послужило Названное мною издание Венгера: Источники для словаря русских писателей, I. Дальнейших разисканий я не производил, и возможно что многие из названных тут писателей тоже имели отношение к Украине или по происхождению, или по месту службы, или по учено-литературным трудам.
В уверенности, что А начнет печататься в 1931 г., я готов взять на себя деятелей, значащихся в предлагаемом списке. Тут 80 душ, но

многие из них, в большинстве мною отмеченные, займут каждый не более 5 строк.

Приступаю однако к работе не ранее того, как получу от Вас гарантію, что за очерк Вы сможете компенсировать авансами, как в 1929 г. Притом и тут желают выяснения, какой тепер гонорар за лист установлен. Дело в том, что осенью в одной из украинских газет было напечатано Постановление правительства о минимуме платы за печатные работы — 100 карбованців. Мы пока не видим, чтоб это постановление выполнялось.

Так как печатание Словаря все затягивается, то для привлечения к работе необходимы другие стимулы, кроме авторского честолюбия, и прежде всего гонорар, конечно немедленный. В первые года революции на этот счет был издан такой указ: за статью принятую редакцией для печати, немедленно выдавать 90% гонорара. А затем я вполне разделяю желание одного из здешних авторов (выдать I-й том Словаря ранее, чем приступить к участию во II-м. Это для того, чтоб сообразить, в каком духе и объеме писать. Да и помимо того, любопытно знать, какой вид примут после окончательной нелегировки наши писания.

Д. дал адрес Марии Ивановны.

В «Записках чина Василя Великого», т. III., вып. 3–4 (Львів, 1930), в статье М. Голубца я нашол имена таких маляров:

Беньковський Гнат, поет і маляр
Береза Василь,
Бонаревський Іван
Борисович Яким,

И кроме того упоминание о светских художниках Остапе Білявском, Іване Богдановском и Іване Барановском. Из них у Вас встречается один Береза без имени. В этой же статье Алипию Печерскому посвящена целая статья и 4 строки (художнику Анатолию иеромонаху, викарию волынской епархии (XVII). У Вас последний имеется? И есть ли Акерович Петр, русский митрополит 1241–1245, которому в «Записках» посвящено три статьи? Сейчас я ее могу найти у себя в перечне имен на А.

В тех же «Записках» нахожу Аполонія Андрея, шляхтича русина, учившегося в Вильне у иезуитов и с 1581 г. состоявшего переводчиком у Антония Посселина в его Московской миссии, но в том же году он скончался.

А имеется у Вас в 1-м томе М. Андрусак, временный (украинский) галицкий историк?

Есть ли у Вас Аверченко? Подлинная ли это фамилия или псевдоним, по моему следовало бы в т. I поместить или очерк о нем или

пометку: Аверченко Аркадий (псевдоним. Смотри под фамилией... Считаю это нужным, так как кое что из него введено в Советскую литературу. Смотри Аверченко, Юмор былых дней и об Аверченке есть отзыв В. И. Ленина.

Простите, что беспокою Вас.

С готовностью работать.

К. Харлампович

19/II 1931.

P.S. Сейчас получил Вашу открытку № 54 от 14/II. Она отмечена Киевским почтампом 15/II, а нежинским (19/II. Три дня шла!

К общерусским деятелям я склонен относиться так именно, как Вы рекомендуете.

О М. Н. Бережкове и всех прочих нежинских профессорах я предлагаю писать. Вл. Ив. Резанов едва ли найдет время. Ведь он и от Н. Я. Аристова отказался в 1929 г. из-за недосуга.

В прочем я уже ранее написал.

К. Харлампович

Хотел было взять на себя Бровковича Никанора, Одесского архиепископа, но лучше, если оценку его, как философа, сделает философ В. Л. Кудрявцев.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 5443.

№20

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1931, 9 березня

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.

Для почина посылаю Вам очерк М. Н. Бережкова.

Отвечаю им открытку от 1/III за №71.

— Мне совсем не нравится намерение объединить букву Б с А: это значит отложить печатание А.¹⁷ При таких условиях даже у меня руки опускаются. Меня не радует и возможность получать время от времени, по примеру 1929 г., аванс.

— Вопрос об авансе Вы связываете почему то с вопросом о гонораре и об академических каких то ставках, и это затрудняет разрешение первого. Между тем я полагаю, что за собираніе материалов можно платить из операционных, как платят другие комиссии.

Кстати. Посылаю Вам еще Материал для дополнения нашего списка. Там есть кое-какие вопросы, которые требуют ответа.

— Если я их получу в ближайшие дни, то быть может в 20-х числах марта привезу Вам десяток кратких очерков.

С совершенным пожеланием.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 5444.

V. Історія товариств

№21

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1931, 3 квітня

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.
Посилаю еще 24 микроскопических очерка, а с ним бланк подписанный для нового счета. На обороте сего (несколько имен, о которых Вы сами решите, как с ними быть).

С совершенным пожеланием.

К. Харлампович

3/IV 1931.

Нежин.

Білявський Остап, маляр XVIII з академічною освітою, працював на Львівському ґрунті.

Про нього спомин в Записках Чина Василя Великого. III, 448.

Бернер Н. Ф., Київський поет.

Абрамов І. С., професор. Сборник Багалія.

Антонович К. Е.

Білий В. В.

Будул П. О., професор.

Базилевич В. М. итр.

Беркут Леон. М., историк (Записки Исторично-Філологічного Відділу. (дивись від книги XVI).

Баранович Олексій, історик (Записки Исторично-Філологічного Відділу XVII) сборник Грушевського.

Булаховський Л., професор.

Авраменко Иван (Записки Исторично-Філологічного Відділу XVIII).

Андріяшев Ал. Мих.

IP НБУВ, ф. X, од. зб. 5445.

№22

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1931, 19 квітня

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.

Деньги получил. Благодарю. (Если в посланных мною очерках иные герои остались без даты рождения и смерти, значит нельзя установить. (Не помню я, что в последнем письме спрашивал о каком-ли украинце, закончившем службу в Великороссии: о таких субъектах я ранее получил Ваши указания. А вот помню, что я спрашивал Вас о группе лиц, которые должны, по моему, быть внесены в том I. Правда, эти указания ответа с Вашей сторо-

ны не требуют: я хотел только, чтобы Вы обсудили кандидатуру каждого рекомендуемого мною лица, если оно еще не было внесено в Ваш список.

Что Вы хотите дать ход второму моему счету, не возражаю. Третий не скоро будет. Дальше пойдут более солидные и объемистые персонажи.

С совершенным пожеланием.

К. Харлампович

IP НБУВ, ф. X, од. зб. 5446.

№ 23

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1931, 17 липня

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.

15 р., что Вы выслали переводом 17/VII я получил. Своевременно не уведомил в виду Вашего отъезда в Ленинград¹⁸. Показалось маловато за три десятка очерков, хотя и микроскопических. Но вижу, как не легко даются Вам и такие деньги, и затем обещаете, что это не последние.

Заготовил я пока не много — 7 очерков (перечень их в росписке). Берло А., Богун Иван и Макарий Булгаков значительнее прочих (5, 9 и 13 страниц). Не посылаю их сейчас, не будучи уверен, что Вы уже вернулись. Получу весточку — немедленно вышлю, присоединивши Аркудия, котрого я брал у Вас для мелких дополнений библиографического характера.

Приступил к Лазарю Барановичу. На очереди Дионисий Балабан.

С совершенным пожеланием.

К. Харлампович

IP НБУВ, ф. X, од. зб. 5447.

№ 24

Лист К. В. Харламповича
до М. М. Могилянського в м. Київ.

1931р.

Ніжин

Многоуважаемый Михаил Михайлович.

Открытка Ваша от 29/XI (№ 234) по началу порадовала меня: преодолены, мол, все препятствия и делу дан ход. Но, оказывается, «враги человеку домашние его»! Ваши ближайшие сотрудники, начальники отделов, не только не позволяют Вам сказать Б, но и А пикнуть не дают. Два не представляют списков на Б, а третий не наладил очерков по отделу искусства. Но и Комиссия в целом, которая уже много раз на-

значала строки для представления материалов в типографию (однажды это было при мне, в марте), доселе не проредактировала того, что уже написано. Сообразивши все это, я упал духом. И меня не утешает даже то, что во всей Академии понизилась исследовательская и издательская работа.

Но если бы, в декабре или в каком ни будь месяце 1931 года, Вы прислали мне обещанный список фамилий на Б, я немедленно просмотрел бы, и прежде всего что бы увидеть сильно ли изменился курс Комиссии. Ведь походило на то, что из числа Ваших подопечных будут исключены все лица духовного сана, а из Ваших сотрудников (писавшие о них, и в том числе (ниже подписавшийся. Если же Вы обращаетесь ко мне и я еще Вам нужен, то я могу помочь.

Просьба Ваша Дмитрию Ивановичу передана.

С совершенными пожеланиями.

К. Харлампович

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 5448.

¹ ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 5989. Список прізвищ діячів України на літеру «А», підготовлений комісією з метою складання Біографічного словника.

² *Абрамович Дмитро Іванович* (7.VIII.1873-4.III.1955) (історик літератури і мови, літературознавець, член-кореспондент АН СРСР з 1921 р. Численні праці з історії літератури княжої доби: «К вопросу об источниках Несторова жития преп. Феоодосия Печерского», «Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике» (1902), «До питання про джерела Ізборника Святослава 1076 р.», «Ізборник Святослава 1076 р.», «З новіших праць про Слово о полку Ігореві», «Киево-Печерський Патерик» (1931). Література: П. Єрьомін. «Д. И. Абрамович» некролог в кн. ТОДРЛ т. 11. М.-Л. 1955. П. М. Берков. «Хронологич. список печатных работ чл. Корр. АН СССР Д. И. Абрамовича». ТОДРЛ т. 12. 1956. Б. Кравців. «Розгром українського літературознавства». 1917–1937. ЗНТШ т. 173, ст. 241.

³ *Петровський Микола Неонович* (1894–1951) — історик, професор ніжинського ІНО (1924–1933), Київського університету (з 1945), науковий співробітник Науково-Дослідної кафедри історії України УАН, член-кореспондент АН УРСР (з 1945). Головні праці: «Нариси з історії України. Досліди над літописом Самовидця». (1930). «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1648–1654 рр.» (1940).

⁴ *Резанов Володимир Іванович* (1867-1936) (історик літератури, професор Ніжинського Історич-

но-Філологічного Інституту (пізніше перейменовано в ІНО та згодом в Педагогічний Інститут), член-кореспондент СРСР (з 1923) і співробітник УАН. Автор близько 70 праць з історії російської, української, світової літератури. Головні праці: «Экскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), «До історії літературних стилів: Поетика ренесансу на терені України і Росії» (1931).

⁵ *Рихлик Євген Антонович* (1888–1939) — славіст, професор Ніжинського ІНО, член етнографічної Комісії УАН. В 1930-х роках репресований. Проводив дослідження: творчості польських поетів Ф. Челяковського і Ю. Словацького, слов'янофільства кириломефодіївців, лексики села Вільшанка, що на Житомирщині.

⁶ *Єршов Анатолій Григорович* (1897–?) — історик, викладач Ніжинського ІНО, співробітник Харківського Інституту історії української культури, позаштатний співробітник Комісії районного дослідження Південної України. В 1930 роках репресований, подальша доля невідома. Проводив дослідження з економічної і соціальної історії Лівобережної України 17–18 ст. Праці з джерелознавства та історіографії Густинського літопису, «Історії Русів.»

⁷ *Пархоменко Володимир Олександрович* (1880–1942) — історик, приват-доцент Київського Університету, професор Дніпропетровського ІНО, член Комісії старої історії України УАН. Головні праці: «Древнерусская княгиня Ольга и вопрос о крещении ее» (1911), «Початок історії державного життя на Україні» (1925), «Київська Русь і Хозарія» (1927), «Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианства» (1941).

⁸ *Веселовський Олександр Миколайович* (1838–?) — професор історії світової літератури Санкт-Петербурзького Університету.

⁹ Перелік праць О. М. Веселовського до 1885 року, які були надруковані в різних періодичних виданнях, був складений в 1888 році: «Указатель к научным трудам А.Н.В. 1859-1885» (СПб., 1885).

¹⁰ *Архангельський Олександр Семенович* (1854–?) — історик російської літератури, професор Казанського та Санкт-Петербурзького університетів, член-кореспондент Російської АН. Основні праці: «Нил Порский и Вассиан Патрикеев, их литературные труды и идеи в древней Руси» (1882), «Литература домонгольской Руси» (1903).

¹¹ Мова йде про працю Д. І. Абрамовича: «Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике» (1902).

¹² *Знаменський Петро Васильович* (1836–?) (історик церкви. Професор російської церковної історії Казанської Духовної Академії. Головні

V. Історія товариств

праці: «Приходское духовенство в России во времена реформ Петра» (1872), «Руководство к русской церковной истории» (1870), «История Казанской Духовной Академии» (1892).

¹³ Праця була опублікована 1906 р. у Санкт-Петербурзі.

¹⁴ Адріанова-Перетц Варвара Павлівна (1888–?) — історик давньої української і російської літератури, фольклору і театру. Член-кореспондент УАН та АН СРСР. Основні праці: «Евангелие Фомы в старинной украинской литературе» (1917), «Житие Алексея человека Божия» (1917), «До історії пародії на Україні в 18 в.» (1929), «Очерки поэтического стиля древней Руси» (1947).

¹⁵ ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 5990. Список прізвищ діячів України на літеру «Б», підготовлений комісією з метою складання Біографічного словника.

¹⁶ Національна Бібліотека України Інститут Рукопису. Постійна Комісія до складання Біог-

рафічного Словника українських діячів. Могилянський М. М. Харламповичу К. В., ф. Х, од. зб. 5820: «Еще раз прошу помнить, что пропуск какого лица в списке не означает его сознательного исключения: всякое дополнение к списку, только содействует желанной полноте».

¹⁷ ІР НБУВ. Постійна Комісія до складання Біографічного Словника українських діячів. Могилянський М. М. Харламповичу К. В., ф. Х, од. зб. 5820: «До сих пор ничего не могу сказать о сроках печатания. Возможно, что А и Б пойдут в печать одновременно».

¹⁸ ІР НБУВ. Постійна Комісія до складання Біографічного Словника українських діячів. Могилянський М. М. Харламповичу К. В., ф. Х, од. зб. 5824: «Дела нашей Комиссии не важны: в мое отсутствие не утвержден план на 1932 год».

Олександр Коваленко, Ольга Гейда

З ІСТОРІЇ АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ

Значна частина документальної спадщини старої України, як відомо, зберігалась у церковних архівах, на долю яких випало чимало випробувань і поневірянь. Окремі аспекти історії церковних архівів України були висвітлені свого часу К. Здравомисловим, М. Плохінським, П. Добровольським, Д. Міллером, І. Павловським, М. Петровим, В. Відновим, П. Федоренком, але загалом ця проблема ще чекає на ґрунтовне дослідження¹.

Чільне місце серед місцевих церковних архівів належало архівам духовних консисторій — колегіальних органів, які здійснювали адміністративне управління й духовне судочинство у межах єпархії під безпосереднім керівництвом архієрея². Саме до консисторських архівів, крім власне різноманітної діловодної документації, надходили метричні книги, клірові відомості, описи церковного та монастирського майна та інші матеріали, що становлять значний науковий інтерес. Реконструкція змісту і складу цих зібрань є одним з актуальних завдань сучасного архівознавства³.

Чернігівська духовна консисторія, ймовірно, була створена в другій половині XVII ст. у процесі відновлення в регіоні православної єпархії. Після переведення у 1672 р. єпископської кафедри з Новгород-Сіверського до Чернігова консисторія разом з її архівом була облаштована на території Борисоглібського монастиря⁴. У 30-х рр. XVIII ст. чернігів-

ський єпископ Никодим Сребницький вжив заходів щодо впорядкування консисторського архіву і запровадив посаду архіваріуса⁵. Його наступник на кафедрі Іраклій Комаровський у 50-х рр. XVIII ст. розпочав будівництво нового кам'яного корпусу для консисторії, відтак її архів «по разбитии [старых — авт.] палат» було розміщено на хорах Борисоглібського собору⁶. 1765 р. консисторію та архів було переведено до новозбудованого приміщення, де вони знаходились аж до кінця XVIII ст.⁷. Вже після закриття Борисоглібського монастиря консисторію у 1792 р. розмістили на території секуляризованого Троїцько-Іллінського монастиря⁸, а архів залишився в центрі міста на соборній дзвіниці у вкрай незадовільних умовах: «кирпичный потолок мало-по-малу расторгается и через беспрепятственное выпадение в потолок кирпича попадает вода, через что архив находится в повреждении, из трещины в печке в архив идет дым, что для находящихся на хранении дел представляет большую опасность»⁹.

1841 р. Синод зобов'язав місцеву духовну владу невідкладно відшукати належні приміщення для архіву консисторії, «помещенном в четырех стесненных и сырых местах, в коих совершенно невозможно содержать его в должном порядке и безопасности от утраты и порчи»¹⁰. У лютому 1842 р. частину консисторського архіву було розміщено в бу-

динку «соборного ключаря» протоієрея Дмитра Стефановського, «расположенном недалеко от собора, состоящем из семи комнат, за 151 руб. 14 коп. серебром в год арендной платы»¹¹. Серед архівних документів збереглося листування Чернігівської духовної консисторії 1847 — 1849 рр. з приводу розробки проекту додаткового приміщення для архіву¹². Єпископ Павло Подлипський неодноразово звертався до Синоду з проханням виділити додаткові кошти на ремонт приміщень консисторії та архіву, але всі його клопотання залишились без відповіді. Зрештою ремонтні роботи було виконано тільки протягом 1855 — 1858 рр.¹³.

У 1860 р. Синод задовольнив пропозицію архієпископа Філарета (Гумілевського) щодо «устройства консистории в Елецком монастыре и передачу самого монастыря в его (Филарета) непосредственное управление». Внаслідок ремонтно-будівельних робіт «монастырская трапеза и кухня были обращены под главное здание консистории; при главной монастырской стене переделаны каменные здания для архива, устроены деревянные сараи, второй и третий этажи монастырской колокольни также приспособлены для архивных дел консистории»¹⁴. За розпорядженням архієпископа Філарета 1859 р. була створена комісія, яка протягом шести років розбирала архівні справи за 1722–1850 рр. Відібрані «к уничтожению» документи було складено в окремі кімнати, подальша їх доля невідома.

Згідно з указом Синоду від 20 липня 1881 р. до архівного корпусу в Єлецькому монастирі було добудовано одноповерхове приміщення, куди перенесено частину архіву консисторії, що зберігалася раніше «в двух темных и сырых комнатах на колокольне Елецкого монастыря»¹⁵. 1898 р. Синод виділив додаткові кошти, на які частина архівних приміщень була перебудована. Але коштів не вистачило, і частина архіву «ввиду того, что помещения ея оказались настолько ветхими, что угрожают опасностью падения, перенесена временно в старые архивные комнаты при монастырской колокольне»¹⁶. Після ліквідації у 1919 р. Чернігівської духовної консисторії її архів на підставі рішення окружної ліквідаційної комісії 1923 р. було передано до Чернігівського губернського історичного архіву¹⁷.

Нині фонд Чернігівської духовної консисторії зберігається у Держархіві Чернігівської області (ф. 679) і складається з 16 816 одиниць зберігання, що містять унікальні відомості з історії Північного Лівобережжя.

Виявлені у його складі документи, що уперше публікуються нижче, дозволяють простежити історію архіву Чернігівської духовної консисторії, встановити забуті імена його охоронців, з'ясувати засадничі принципи комплектування та функціонування цього архівосховища.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно норм сучасного російського правопису із збереженням усіх фонетичних, лексичних та стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кирилических документів XVI — XVIII ст. популярним методом. Нерозбірливі через пошкодження тексту слова та словосполучення позначено трикрапкою у квадратних дужках [...]. У примітках наведено відомості про деяких осіб та установи, що згадуються в документах.

¹ Див.: Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. — К., 2002. — С. 200–220.

² Христианство: Энциклоп. словарь. — М., 1993. — Т. 1. — С. 808–809.

³ Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. — К., 2002. — С. 204, 217.

⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 9, спр. 6, арк. 1 зв.

⁵ Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский // Черниг. епарх. известия. — Часть неофиц. — 1876. — № 21. — С. 606 — 607, 612; Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 1037, арк. 8; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 4. — С. 104–105.

⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 9, спр. 6, арк. 1 зв.

⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.) — К., 1851. — С. 264, 265; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 4. — С. 102; Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. — Чернигов, 1899. — С. 20; Добровольский П. Дом при колокольне Черниговского кафедрального собора: Архивная справка // Черниг. епарх. известия. — Часть неофиц. — 1904. — № 15. — С. 527–528.

⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 2. — С. 28–29.

⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 179, оп. 1-а, спр. 1305, арк. 2-2 зв.

¹⁰ Там само, спр. 2013, арк. 3-4.

¹¹ Там само, арк. 13-14, 37-38.

¹² Там само, ф. 179, оп. 1-а, спр. 3147, арк. 1-3.

¹³ Там само, оп. 28, спр. 78.

¹⁴ Добровольский А. Черниговская духовная консистория (Историческая справка) // Черниг. епарх. известия. — Часть неофиц. — 1900. — № 22. — С. 655.

¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 23, спр. 1753, арк. 1, 5.

¹⁶ Добровольский А. Черниговская духовная консистория С. 656.

¹⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 253, арк. 16–18.

№ 1

Записка В. Левицького¹ про облаштування архіву Чернігівської духовної консисторії

24 серпня 1768 р.

Записка, каким образом начат архив делам епархиальным, где ныне в крайне непорядке находящаяся, и без описей, не по годам и не по номерам издревле содержаемого.

Первое.

1. Из церкви, где он ныне находится, взимать и с самых давнишних годов: дела и письма [...]. Они не были по годам.

2. Потом в оной годзе разобрать порядочно по месяцам и числам, в определенном месте и на столе, где никого неопределенного и стороннего не привещать.

3. Завести реестр и в оный дела и письма порядочно записывать по номерам, который ставится на обороте всякого дела.

4. Когда одного года описаны будут дела таким порядком, тогда тому году реестр внести. Все дела оные внести в определенный ныне консистории архив и положить [...] одного столпе. А наверху тех дел реестр положить.

5. Без описи никакого дела и ни же малейшего письма в архив не вносить.

6. Дела все, какие они не были — великие или малые, ошивати и связывать порядочно, перемерити по листами. А на конце на обороте крепить и отмечать, сколько в котором деле всех листов писаных и чистых.

7. Всякому делу, который канцеляристом или подканцеляристом, или копейистом будет оное пересматривать, сделати должен краткую опись, то есть описать всякое дело кратко: с начала до самого конца, что за чем и к чему, не пропуская в описи ни малейшего суждения и определения, и в оную опись в заглавие всякого дела пришивать, из которой описи можно будет видеть, что во всяком деле имеется и чего нету.

8. На всяком деле надписывать, о чем такое дело. И сие тако делати на больших делах, которые по великости полагают в обгортках, а прочие малые, в аркушах до десяти, класти без обгорток.

9. Отныне не быти месяцами, и делами большими, особливо как они до сих пор были, но смешивать все дела в кучу погодно и по месяцам. А если за разбитие нынешнего архива всех дел погодно собрать не можно, то дела большие порегистрировать [...], при окончании какие опосля к году какому служащие приищутся, приписывать и в реестр возводить.

10. Презентарии делам так же весть погодно, и прилагая оные погодно ко всякому году, от начала до самого окончания под особый номер, по тому резону, что случались и дела производимые [...] спорные етого же году относили. Из реестра кожного видеть сущестно об оных делах, а притом и удобно всегда, потребное к справке без единого года и места сыскать буде можно.

11. Окончивши такого порядочного едного году, другой порядок начинать и делать так до самого окончания всего архива перебора и перенесения.

Второе.

1. К перенесению и погодочному описанию архива определяются (которые никуда не движутся) канцеляриста поветчикова² Дмитрия Прожика, который на содержании архиву, и Григория Селетреникова. Обоим сим предписывается в содержании порядка описи делам наблюдать, дела разбирать и поверять самим его таким же порядками. Сделано то будет, что делать: дела закреплять, велеть шивать, крепко связывать, а которые дела ветхие, те и прошивать шнуром простым, который скатать из простых ниток и припечатать самим.

2. Ниток и сургуч на дело сие купить з денег за печатание челобитных дел, собираемых з запискою [...], и куповать до окончания, так и бумагу на обгортку делам и на реестры с тех же денег куповать, а если денег не станет, мне говорить.

3. Бумагу и сургуч держать с записями расходов.

4. К перебиранию дел, описыванию и порядочному складанию в помощь к поветчикам определяются: Павловский, Дорошенко, Чернавский, Величковский, Лисенков, Апришка.

5. Павловскому писать погодно всем делам реестры: то есть вводить всякое дело в реестр. Ему единого его смотреть.

6. Всем прочим, под смотрение и наблюдение вице преписаного поветчикова находится, и к делами, к которым что служит, сообщать. Прилагать порядочно, в каком месте должно привязывать, а собрав порядкова дело, описать которому поветчику, которое дело описать велить.

7. Когда дело какое описано будет, проверить поветчику.

8. Которые канцеляристы к сему делу годны не буде, документы описывать или дела сшивать, то поветчику указывать.

9. А в случае, чтобы и самому поветчику в праздности при деле не гулять, диктовать как дела описывать, неумеющим или и самому дело какое описать.

10. В деле сего архива описания находится в нем в определенного места с благовесту на раннюю по благовест на вечерне, сие время приписывается, пока свечи будут давать, а тогда другое время назначено будет.

11. Когда консистория будет, то оставаться при том деле самому Яновскому, ибо Димитрий будет находится при журнале.

12. Если должно будет какое дело полностью править, я сам означать и исключать до правки одного человека, коего надобно, буду. И на себя труд дела таково взимати.

13. Которые в сем деле описания архива потрудятся, ободряю и заохочиваю, что будут иметь преимущество во всем: в месте и жаловании за двойные свои труды, то есть в консистории и при описи архива.

14. Наконец, если к сему делу надобно будет больше людей, есть позже определить имею.

Третье

1. Книги исповедные должны оставаться до окончания описей всея архива в том же месте, где ныне.

2. Когда окончится опись архива, в те годы, если будет место, понеже много перенесем.

3. А если не будет места, то так и остаются.

4. Только их должно будет по годам собирать и понаписывать в боку большими словами года, протопопию или волость, что б не разбрасывать все без годов, и всех книг опись ныне для приискивания какой книги делается.

Четвертое.

1. Если впредь с одного архива потребуется какое дело, то оное зараз учинив справку, внести в архив и класти под номером, в годе в свое место, а в повете ни для чего не держать.

2. Ключ от архива должен быть всегда в консистории на стене на гвозде висеть.

3. Ежели дела к увидению его преосвященства и консистории не надобно и не требуется, то с архива дела выносить никто не должен под опасением штрафа.

4. А должно с дела надо быть справка, сделать выписку потребную не вынося из архива, выписку архивариусу подписать, что верна справка выписаная и закрепить, а дело на свое место положить же.

5. Таким порядком целость архива и порядок дел сохраняется.

6. И ежели чего надобно будет проискывать, то можно вскоре найти в архиве, не перерывая всех дел. Отчего ныне все дела в замешательство приведены, по неустройству сначала одного доброго содержания, ибо когда надо что проискывать, то должен будет взят происквателем годовой реестр (год, номер), добре пересмотреть, нежели найдет в реестре потребное дело, то по номеру потребное дело и вынять.

7. А ежели в том реестре дела надобного не найдется, то в друге смотреть должен.

8. З сего видеть можно, что должны быть реестры всем делам погодно и справные, и под номерами заведенные, по какому единому и дело проискаться будет, а дела все перерывать не для чего останется.

1768 года, августа 24 Регент Василий Левицкий
Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 4, спр. 609, арк. 1-3.

№ 2

Правила ведения та зберігання діловодної документації в структурних підрозділах Чернігівської духовної консисторії

29 серпня 1768 р.

Записка о поветах.

1768 года августа 29 дня

1. Отсель в поветах делам держать реестры.
2. Оные завести таковым порядком, каково я объявлю.

3. Надписать на каждом годе и каких протопопий и монастырей.

4. Записывать в оный все входящие доношения.

5. Вновь входящие доношения (то есть, с коих дела не было) останутся под номером, а коих дело прежде было — номер отметить поветчик своею рукою должен в каком деле, в каком годе и по каком номере сообщено.

6. Ітак, при окончанні года всяк поветчик свой год свяжет с реестром и, собрав со всех поветей дела, в архив впредь можно будет без дальших хлопот полагать, понеже со всех поветов в реестрах записаны будут дела.

7. О протоколе вхожем. Входящие дела епаршійские, челобитчіе и всякіе письма и рапорты записываются в генеральном реестре. По записке отдавать отсель по поветам, какоем всяк поветчику в приеме росписаться должен, и потому всеневный реестр за разом писать набело единойды, а не так, как ныне — в записке медлить и для других многих реэонов.

8. В реестре же епаршійском росписываться не должно, потому что при сем единойды подписанный вероятен.

9. В реестры записывавшим, должно всемерно стараться и писать чисто и прилежно, начерно оных не писать, но единойды набело. Таким бо порядком везде в канцеляріях реестры всеневные содержать, и набело всегда сначала до окончанія писать.

10. Сие предписывается для того, что когда здесь доселе протоколы писаны начерно, то оставались не переписанным набело или после хотя и переписан, но покороше черного. Другое, что не росписывались в реестре поветчики, то и это худо. Не знать с кого дела спрашивать, отчего много дел найти не можно или вовсе доискаться. И потому правящий сам подлежателен был по опасности ответственія.

Консисто́рии

Черниговской регент

Василий Левицкий

Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 9, спр. 6, арк. 5-5 зв.

№ 3

Постанова

Чернігівської духовної консисторії про стан і подальше впорядкування архіву

Червень 1771 р.

По указу Ея Императорского Величества в духовную Черниговскую консисторию с Императорского разрешения ея Императорского Величества, указ Св. Синода из конторы прошлого 1768 года сентября 15 дня под № 952 в отношении коего велено «О содержании в добром порядке всех присутственных архивов».

Первое, в каждое место определенные архивариусы, присутствующими выбираются трезвого житія и неподозрительные в пороках и в иных пристрастіях непримеченные.

Второе, архивы непременно в каждый год один раз в присутствии наблюдателя освидетельствуются, ибо в противном случае за не порядочное содержание архива, тогда как и за не смотрение надлежащие при нем архивариуса, подвержены будут по законам ответу сами они присутствующие по мере учиненного ими в сем случае пренебрежения, и последовавшего от этого какого либо разлада, злоупотребления, либо не порядка.

По осмотру в архиве консистории дела имеющиеся, явилось, что они находятся в церкви кафедральной на хорах, без описи с начала ея заведения, в великом не порядке и разбитии. Хотя же по справке оказалось от консисторского регента Василия Роголя 1768 года марта 10, прежде еще состояния и получения оного указа в Консисторию, докладом было представлено тако: прежде сего имелась в особливи устроенных каменных палатах как канцелярии, тогда и архива, в коей по пространности всякіе по канцелярии и консистории производственные дела без разбития и смешения в кучу оных содержанные были. А по разбитии оных палат, когда перенесена она архива со всеми делами в церковь на хора, то ж в крайней тесноте на тех хорах определенного одного места, тогда она архива в крайнем находится не порядке за разбитием всех не только единковых, но и в месяцах имеющихся дел, что в скорости коего надобна дела, а иного и вовсе сыскать невозможно в той архиве. А коле в отдаленности от канцелярии и консистории стоящей и быти на хорах в церкви крайне не способную потому, ибо когда же надобно для ея же частых справок в той архиве каких дел приискивать, в то время когда в церкви служение отправляют бывает, и когда хотя же в случае когда и отправления не бывает, только вхоже в церковь для отомкнутія церкви едва можно пономарей допроситься, а иногда же за получкою оных пономарей в монастыре и сыскать невозможно, и за тем же в приискивании дел бывает остановка и промедление. К тому же, хотя оную архиву и можно было когда в порядочное разобраніе хотя помалу дел приводить, когда время канцеляристам поосвободится мало от дел бывает, но за вышеписанным в церковь всегда служителей вскорости привести невозможно.

Архиву в порядок привести непременно надлежит, ибо пересматривать ту ежегодно присутствующими вовсе нельзя, за неисполнение же по указу надлежит опасаться, что б не подпасть ответу.

Определили: 1) в содержании оной архивы быть по прежнему прописанному канцеляристу Димитрию Прожику.

2) реенту консисторскому Василию Рогалю добровольно уже труд сей на себя, что б привести оный в порядок восприневшему, дабы тое когда возможно поскорее исполнено было потрудится. И стараться к разбору дел ему определить кого он сам из канцелярских служителей изберет. А избрание и определение дабы порядочно по его предписанию оную архиву разбирали, смотреть консисторскому канцеляристу Григорию Яновскому. Предписанному канцеляристу Димитрию Прожику токмо всякое дело в порядок приведенное пресмотря по реестру готовое в архиву принимать. А понеже известно есть консистории, что почти все консисторские канцеляристы определены к описе дому Архиерейского всему имуществу в силу его преосвященства приказанія³, которыя еще и поныне чинятся. При том ответах по всей епархии, да сверху того и другие, его же преосвященства, требуемые от консистории ведомости, как то: 1. О крестовых священниках; 2. О вакантовых священниках; 3. Об учащихся в школах; 4. О сиротских приходах и кто оные наблюдает; 5. О новоустроенных церквях; 6. О штрафных деньгах собираемых со священников за неучение детей в школах и по другим причинам; 7. Об архимандритах, с какой местности и каких монастырей монашеского имеют служения, теми приказаніями исправить должно; 8. О делах духовных протопопий.

Из за завсегдашней занятости присутствующих в консистории, и за употреблением оных консисторских подячих к другим делам, учинити разбирание вскоре вовсе невозможно.

Для того, обо всем оном все мы признаем: об архиве начавшиеся дело и по копии указа доложить на благорасмотрение его преосвященству. С тем притом им повелено в консисторию собираться, как и прежде собирались, токмо по три дня в неделю, ибо к тому что архиву разобрать, но за не имением и за не хотением пономарей много в церкви по отомкнени медлит, того учинить невозможно. Потому же архив в крайнем не порядке нахождении, яко он состоит в крайнем сумнительстве, что и когда по каким ни есть случаям не по части ответу, а паче осуждением, для того надо будет оный архив снести с хор церкви кафедральной, порядочно разобрать и скласти в имеющийся при самой консистории каменной комнате. Оную архиву скорее надлежит по докладу от реента не токмо в описание, но и в

новый порядок, без коего она в не порядке находится, привести. По коему когда видно из имеющихся при оном деле записок. За последованным от покойного преосвященного по докладу, о том от консистории резолюции и труд прилагаем был в описании оной архивы, с коей давнейших десять годов, то есть с 1720 г. по 1730 г. дел перебрано, описано и в новую архиву перенесено.

Однако, оной архивы описание, когда за отбытием его, регента, в прошлом 1770 году, тогда за умертвием покойного его преосвященного⁴ и за воспоследовавшим с того замешательством, и притом за содержанием в прошлом годе кафедры и всего города через долгое время в карантине, и поныне приостановилось, а понеже по дополненном оного указа внушении и чиненных докладов консистории усмотрено: 1-е, что к содержанию оной архивы и по сие время никого не определено; 2-е. каким порядком оную архиву привести в порядок, должного наставления не дано.

По известиям же консистории, находится при делах консисторский канцелярист Димитрий Прожик — издавна архиву содержащий и жития трезвенного и неподозрительного, в штрафах и наказаниях не бывший. Каким же порядком архиву привести следует в порядок, прочитана в консистории, учиненная еще в 1768 году августа 24 дня регентом Рогалем записка, и консисторией признано, что архиву привести в порядок таким образом, как в оной предписано должно. Выключая только то, что хотя по оной записке регентовой и означны с прочими подячими консисторскими к описи архива подповетчики Иван Чернявский, Яков Величковский, Григорий Лисенков и Михайло Апришкин, консистории то отставила, по причине малого числа канцелярского времени, за оное написать того, что ежедневно собираясь присутствующие определяют, не можно. Димитрию же, яко же содержа поветовый ежедневный о докладных в консистории делах журнал, в разборке и описании оной архивы управится невозможно.

Определено 1771 года июня дня, а подписано июля дня⁵.

Каким же образом, сохранить можно указанную ценность, с одной стороны, без с прописанного указа ответа, с другой стороны, в порядке архива сохранена будет.

Аркуш 1 зв. (покрайній запис): «В определение приказные приступили в описании оныя архивы, к порядочному сообщению всяких дел по годам и месяцам, и отыскано уже

V. Історія товариств

следующие годы 1701, 1702, 704, 707, 709, 711, 714, 715, 716, 717, 718, 720, 721, 722, 723, 724 и 726. Те года и в новую архиву перенесены. С 1770 года, когда последовало в Чернигов етное неблагополучие, вовсе все течение приостановилось и забыто».

Аркуш 3 зв. (покрайній запис): «Необходимо наблюдать, описывать и приводить в порядок те архивные дела, ибо пересматривать той архив ежегодно поветствующим вовсе без описи невозможно».

Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 9, спр. 6, арк. 1 — 4 зв.

№ 4

Рапорт архіваріуса М. Сербиновича про стан збереження документів в архіві Чернігівської духовної консисторії

27 травня 1867 р.

Господину секретарю
Черниговской духовной
консистории коллежскому советнику
Александру Архиповичу Корнуху
архивариуса коллежского секретаря
Макария Сербиновича

Рапорт.

На предложение ваше от 22 мая за № 58 о том, в порядке ли содержания наш архив, состоящий под моим ведением, имею честь донести, что до прибытия на Черниговскую паству покойного преосвященного Филарета⁶ все дела архивные находились в целости и порядке. А когда этот архипастырь по отревизировании архива усмотрел, что дела хранятся много и без надлежащего порядка, потребовал ветхим архивным делам описи, по которым сделал собственноручную против дел (надпись — авт.). Для уничтожения и для отобрания таковых назначил Комиссию, о чем в духовной консистории имеется дело, которая и отобрала дела с 1722 — 1850 гг. Оные хранятся теперь в отдельной комнате при Консистории, а остальные, признанные необходимыми к хранению, сложены в колокольне Елецкого монастыря, которым комиссия составила особые описи, но всем ли делам сделала новые описи и на сколько самые дела в целости и порядке, мне неизвестно. Акты же метрические и исповедные книги находятся в порядке, но для содержания оных в целости многие необходимо переплести, кои разбившиеся за спорные годы, так и вовсе не переплетенные с 1862 г.

27 мая 1867 г.

Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 5145, арк. 10 зв.-11.

№ 5

Записка секретаря Чернігівської духовної консисторії О. Корнуха 7 про умови зберігання справ в архіві консисторії

1 червня 1867 р.

Объяснительная записка секретаря
Черниговской духовной консистории
коллежского советника Александра Корнуха

(ответ на запрос преосвященного Варлаама,
епископа Черниговского и Нежинского,
о состоянии архива консистории
от 17 мая 1867 г.)

Архив Черниговской духовной консистории хранился в следующих зданиях: часть — в наёмном деревянном доме протоирея Дмитрия Стефановского, часть — в комнатах при колокольне Черниговского кафедрального собора, часть — в казенном здании, устроенном специально для архива Консистории, и часть в самой Консистории. При переводе Консистории в Елецкий монастырь в ноябре 1861 г. по обширности и многочисленности дел, часть архива (древние дела) помещена в двух комнатах темных и сырых на колокольне Елецкого монастыря, а часть архива (новейшие дела: метрики, исповедные книги) помещена в особом устроенном здании. Здание это — бывший сарай Елецкого монастыря. Имеет пол кирпичный.

До вступления на кафедру Черниговской епархии архиепископа Филарета 7 июля 1859 г., архив консистории находился в надлежащей исправности и порядке, но по случаю разбора архива Комиссиями, назначенными резолюциями покойного преосвященного Филарета 21 августа 1859 г., 28 декабря 1859 г., 22 августа 1861 г., предложением архиепископа Филарета, данным консистории 2 октября 1862 г. за № 270 и резолюциями его от 2 июля 1863 г., 2 сентября 1864 г., 3 июля 1865 г. и 2 октября 1865 г., архив консистории в настоящее время не имеет уже прежнего порядка, так как дела каждого года разделены на две части, одна часть назначена к уничтожению, а другая к хранению в архиве. При сем, для образца прилагаются описи архива, на коих собственноручно преосвященный Филарет написал «к уничтожению», «в семинарское правление» и т.д. Отсюда вытекает, что беспорядок архива произошел по вине назначивше-

го разбор архива преосвященного Филарета, собственноручно написавшего на описях, какие дела уничтожить, а какие направить в архив, а также по вине лиц, назначенных для разбора архива, большею частию малограмотных диаконов и причетников, которые не могли, как следовало, выполнить условий, нужных для разбора архива.

Для приведения архива в порядок и постановки дел по номерам ходатайствовать перед вашим преосвященством назначить Комиссию из лиц⁷ опытных и трудолюбивых, которые и проверят дела, и устроят их по надлежащему.

1 июня 1867 г.

Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 5145, арк. 8-10.

¹ Регент (правитель) канцелярії Чернігівської духовної консисторії Василь Рогаль-Левицький згодом був звинувачений у зловживаннях і переведений священником до Миколаївської церкви у Чернігові.

² Керівник структурного підрозділу духовної консисторії — повіття (повітя) або столу.

³ Йдеться про чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича (1770–1788 рр.).

⁴ Йдеться про чернігівського єпископа Кирила Ляшевецького (1761–1770 рр.).

⁵ Пропуски в тексті — дати не проставлено.

⁶ Йдеться про чернігівського архієпископа, історика і богослова Філарета Гумілевського (1859 — 1866 рр.).

⁷ *Корнук Олександр Архипович* — викладач історії, бібліотекар, секретар Правління Чернігівської духовної семінарії, з 1859 р. — секретар Чернігівської духовної консисторії.

Ірина Преловська

НОВОВІЯВЛЕНІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ І ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ УАПЦ 14–30 ЖОВТНЯ 1921 РОКУ

Аналіз архівних джерел з історії Української автокефальної православної церкви є актуальною проблемою з декількох причин¹.

По-перше, досі не існує повного джерелознавчого дослідження з історії УАПЦ. Певною мірою для вивчення цього питання² може слугувати дисертаційне дослідження автора цієї статті. Огляд архівних джерел зазначеного у заголовку статті Собору є також в публікації документів цього Собору³. Дотичними до даної теми є дослідження сучасних українських істориків О. Ігнатуші⁴, Л. Пилявця⁵, С. Білоня⁶ та ін.

По-друге, серед документів ф. № 3984 «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий» ЦДАВО України нами нещодавно виявлено нові документи Собору. Пошук і вивчення архівних джерел канцелярії керівного органу УАПЦ — Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР), матеріалів I і II Всеукраїнських Православних Церковних Соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр., які відбувалися у великому Софійському соборі, інших матеріалів, які пов'язані з діяльністю УАПЦ, мають велике значення у справі об'єктивного вивчення цієї теми.

Дослідження архівних документів дає змогу долучити до наукового обігу нові історичні факти про УАПЦ, які досі були маловідомі, або тривалий час свідомо замовчувались через ідеологічні та політичні причини, створити цілісну історичну картину шляхом реконструкції подій того часу.

Фонд № 3984 ЦДАВО України є найбільшим і найповнішим зібранням оригінальних документів канцелярії ВПЦР. Тут зібрано найголовніші документи практично за весь час діяльності УАПЦ. Щоправда, хронологічні межі фонду охоплюють період до 1929 р., а це означає, що проміжок часу, коли діяльність УАПЦ поступово згасала — до 1934 р., потрібно вивчати за іншими документами.

Проведення зовнішньої критики цих джерел дозволяє стверджувати, що майже всі вони мають авторство, дату написання, зазначення належності до канцелярії ВПЦР. Більшість з них не викликають сумніву щодо автентичності, окрім тих документів, які є затвердженими копіями.

Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони

містять. Практично всі джерела є цілком вірогідними. Комплексне використання різноманітних видів джерел обумовлює їх репрезентативність у висвітленні досліджуваної теми.

Фонд № 3984 на сьогодні складається з 2903 од. зб. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви 1918–1920 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до так званого «саморозпуску» на I «Надзвичайному» Церковному Соборі УАПЦ в січні 1930 р. напередодні розгортання кампанії, пов'язаної з процесом «Спілки Визволення України».

Фонд 3984 має 4 описи:

опис 1 містить 484 справи і хронологічно охоплює період з 1920 по 1924 р.;

опис 2 містить 1276 справ (1922–1929 рр.);

опис 3 містить 843 справи (1918–1929 рр.);

опис 4 містить 300 справ (1918–1929 рр.).

В описах відсутня історична довідка про історію утворення фонду та інформація щодо фондоутворювача, але відомо, що раніше матеріали цього фонду зберігались у Центральному історичному архіві УРСР. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР) йому було надано новий № 3984 замість попереднього № 880, про що свідчать записи на титульних аркушах тих описів, які збереглися з часу утворення цього фонду і не були передруковані пізніше.

Опис 1 має заголовок українською мовою: «Українська Автокефальна Православна Церква» і містить різнопланові документи, що відрізняються за обсягом, інформативністю та значенням. Спочатку до опису № 1 було внесено 503 справи. Пізніше 19 справ було вилучено (№№ 23, 45, 60-61, 81, 87, 109, 136-137, 176, 186, 224, 280, 290) і залишилось в наявності 484 справи (дані наведено за інвентарним описом від 12 червня 1985 р.).

Опис є передрукованою з оригіналу машинописною копією без будь-яких вказівок на попередній варіант. Опис містить перелік великої кількості документів, які стосуються відносин Української автокефальної православної церкви з радянськими державними та партійними установами, статuti УАПЦ різних років, листування ВПЦР з різними установами та особами, постанови собору Київщи-

ни 22–26 травня 1921 р., відомості про скликання I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., частину його стенограм (переважно — машинописні варіанти).

Справи, які містяться в описі, нерівноцінні за своїм змістом, і, відповідно, за значенням в дослідженні даної теми. Деякі з них невеликі за обсягом і містять другорядну інформацію, яка тільки ілюструє загальну тенденцію і не впливає на головний напрямок розвитку подій. Але більшість справ має значну цінність через те, що це оригінали важливих документів, на основі яких можна документально відтворити хід подій.

До документів, які стосуються зовнішніх зносин ВПЦР з іншими установами та організаціями, належать документи про листування ВПЦР з радянським урядом про відокремлення церкви від держави та з інших питань, а також заяви Михайла Мороза до НКВС УСРР. Більшість справ цього опису містять установчі документи самої Всеукраїнської ради та Української церкви в цілому: статuti УАПЦ та її підрозділів різних років. Статут Всеукраїнської Спільки Православних Парафій, статuti волосних і повітових спілок, братств, а також протоколи зборів самої ВПЦР та підпорядкованих їй церковних рад.

Інші справи стосуються заходів ВПЦР із загальної українізації церковного життя в Україні і представлені переважно листуванням з різними установами та особами.

Окремі справи містять документи, які повідомляють про заходи ВПЦР з ушанування пам'яті українського поета Тараса Шевченка. Це також оригінали та копії обіжників ВПЦР до українських парафій із запрошеннями на панахиди та літургії, присвячені роковинам смерті поета, якого УАПЦ визнала своїм пророком, програми урочистостей з цього приводу.

Документи про підготовку і скликання I Всеукраїнського Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. знаходяться в справах: № 55 «Листування про скликання Всеукраїнського церковного собору»; № 56 «Листування про скликання передвиборних зборів»; № 64 «Документи парафіяльних рад про скликання I-го Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору 14 жовтня 1921 р.»; № 65 «Листування про підготовку до Всеукраїнського церковного православного Собору», № 71 «Доповіді представників від різних парахвій про стан церковних справ. 1921 рік».

Частина стенограм у вигляді машинописних копій є у справах № 57 «Собор Всеук-

раїнської Православної Церкви 14 жовтня 1921 р.», № 58 «Засідання Всеукраїнського Православного Собору 15 жовтня 1921 р.» (у цій справі є друкований примірник стенограми за 16 жовтня, але це не відображено в назві справи); № 59 «Засідання Всеукраїнського Православного Собору 17 жовтня 1921 р.», № 62 «Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 20 жовтня 1921 р.», № 63 «Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 21 жовтня 1921 р.»

Ухвали Собору містяться в справі № 66 «Ухвали Всеукраїнського Церковного Собору 14 жовтня 1921 р.» і є попередньою редакцією ухвал. До матеріалів Собору відноситься також справа № 67 «Доповідь на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі про діяльність Церкви, духовенства» (в справі немає титульного аркуша і заголовок справи тут і далі подається за назвою, яка є в описі), куди підшито документи: доповідь свящ. Ксенофонта Соколовського, датована 13 жовтня 1921 р.; доповідь Василя Липківського «Стан духовництва православної Церкви» без зазначення дати.

Опис 2 має заголовок: «Украинская автокефальная православная церковь г. Киев», (підзаголовок: «Личные дела духовенства. 1922–1929 гг.»). Текст опису зроблено російською мовою. Це є машинописна копія з попереднього варіанту опису, без вказівок на останній. Опис цілком складається з переліку особових справ священнослужителів УАПЦ. В анотації вказано, що хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рік, але після додаткового внесення до справ опису в ньому опинилися особові справи духовенства УАПЦ, датовані 1921 роком.

Справ з іншими документами, окрім особових, в описі немає. До даного опису попередньо було внесено 1279 справ з №№ 1-1544, в т. ч. літерних (літера «А»: 293, 381, 409, 484, 505, 537, 886, 906, 969, 1079, 1089, 1102, 1131, 1134, 1141, 1166, 1189, 1102, 1131, 1134, 1141, 1166, 1189, 1290, 1332, 1444). В описі пропущено 12 справ (117, 216, 243, 328, 329, 482, 1376, 1398, 1410, 1424, 1428, 1508). Вибула певна кількість справ (№№ 1, 47, 130, 275, 418, 455, 517, 559, 563, 537, 570, 571, 572, 576-835).

Причини та місце, куди вони були вилучені, в описі не зазначено. Згідно з записом від 2 лютого 1982 р. в описі є в наявності 1276 справ. Три справи (№№ 70, 394, 462) були списані за відсутністю актом від 18 лютого 1964 р. Перелік справ зроблено в алфавітному

VI. Огляди архівних фондів

порядку із зазначенням року початку особової справи. Приблизно до середини опису є додаткові вказівки щодо церковної посади даної особи, які також зроблені російською мовою («поп», «протоиерей», «дьяк», «псаломщик» тощо). Починаючи з літери «М» в описі відсутні примітки про рік заведення справи.

Практично відсутні всі особові справи керівників УАПЦ, членів ВПЦР, причетних до справи скликання та проведення I Всеукраїнського Церковного Собору 1921 р., окрім другорядних осіб. Вірогідною причиною відсутності цих справ, на нашу думку, може бути процес «СВУ» 1930 р. Причини і сам процес вилучення справ можуть стати предметом окремого дослідження.

Серед особових справ, які є в описі № 2, можна назвати буквально декілька прізвищ осіб, які мають відношення до діяльності I Собору УАПЦ: Болсуновський В. (спр. № 27, індекс 92-6), Босовол С. (спр. № 96), Дросенко П. (спр. № 372). Декілька справ стосуються осіб інших діячів УАПЦ після 1921 р.: спр. № 225, індекс 19-г «Гей Іван Федорович, протоіерей»), (спр. № 489 «Кавунский Елифан Иванович, протоиерей»), спр. № 1030 «Погорилко Павел, поп»), (спр. № 1247 «Стеценко Кирил Григорьевич, протоиерей»).

Нещодавно нами було виявлено додаткові матеріали 1-го Собору УАПЦ 1921 р. Згідно з текстом опису № 2 серед справ знаходяться виключно матеріали особових справ кліру УАПЦ — заяви на вступ до УАПЦ (автобіографії, довідки про висвяту на диякона або священника, клопотання українізованих парафій щодо своїх священників у справі дозволу на їх висвяту, витяги з протоколів засідань парафіяльних рад, листування тощо. На багатьох текстах клопотань зустрічаються рукописні резолюції митрополита Василя Липківського, Михайла Мороза, архієп. Нестора Шараївського та інших єпископів УАПЦ.

Тому на перший погляд серед матеріалів опису № 2 не повинно бути інших документів (окрім особових справ. Справа № 30 має заголовок «Автокефальная церковь (Дело Псаломщика Базилевича Василия Митрофановича)». Аркуш № 1 справді містить текст запитальної картки на згадану особу (Але далі до цієї справи при її укладанні було підшито велику кількість тих матеріалів I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р., які напевно не були ідентифіковані укладачами і через це не потрапили до тих справ, які містять рукописні та машинописні матеріали.

При ознайомленні із справою вдалося ідентифікувати такі матеріали I Всеукраїнського Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., які збереглися в цій справі:

1) Початок доповіді делегата Собору Олександра Куніченка «Зовнішня організація християнства в часи Апостолів»⁷.

2) Стенограма засідання Собору за 24 жовтня 1921 р., яку виявлено в машинописному примірнику без 1-го аркуша та оригінальний примірник рукопису стенографістки О. Кононенко, де вказано більш точні часові межі цього засідання — з «1 3 4 год, до 6 год, дня»⁸.

3) Уривок стенограми засідання Собору за 22 жовтня 1921 р., в якій відсутні декілька аркушів⁹.

4) Перший аркуш стенограми засідання Собору за 25 жовтня 1921 р., яке почалося о 12 год. дня і тривало до 4 год. дня¹⁰.

5) Стенограма вечірнього засідання Собору за 25 жовтня 1921 р., яке тривало з 7 до 10 1–4 год. вечора¹¹.

6) Уривок стенограми засідання Собору за 24 жовтня 1921 р., яку виявлено в машинописному примірнику¹².

7) Далі в справі є 2 аркуші доповіді Голови ВПЦР Михайла Мороза, ?? (які на жаль неможливо поки що атрибутувати точно. В доповіді мова йде про організаційний устрій УАПЦ. Статут ВПЦР, її відділи та їх роботу¹³.

8) Стенограма засідання Собору за 26 жовтня 1921 р., яке тривало з 12 до 4 год. дня¹⁴.

9) Початок доповіді делегата С. Рклицького за темою: «Старовинні релігійно-побутові одміни Православної Української Церкви»¹⁵.

10) Стенограма засідання Собору за 21 жовтня 1921 р., наприкінці якої занотовано результати голосування щодо виборів кандидатів на висвячення єпископату УАПЦ¹⁶.

11) Стенограма засідання Собору за 24 жовтня 1921 р., яке тривало з 9 до 2 години дня¹⁷.

У 1999 р. у видавництві «Жовква» було видруковано збірник документів і матеріалів I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 1291 р., підготовлений колективом упорядників з ЦДАВО України (співробітник Г. М. Михайличенко, та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська).

Якщо поєднати всі варіанти, то доповнений варіант виявлених стенограм цього Собору буде складатися з трьох частин: 1) попередньо виявлені архівні документи¹⁸; 2) опубліковані документи¹⁹ та 3) нововиявлені частини сте-

нограм Собору УАПЦ 1921 року. Таким чином, з'явилась можливість відтворити точніший перелік архівних документів, які містять стенограми I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. Зведену таблицю варіантів стенограм було опубліковано на початку згаданого збірника документів Собору²⁰.

В хронологічному викладі остаточний варіант виявлених в декількох описах і справах стенограм Собору за 14–30 жовтня 1921 р. пропонується розташувати наступним чином.

14 жовтня 1921 р. Виявлено 4 варіанти стенограм цього засідання:

1) оригінал рукопису протоколу [ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 104, арк. 314–315 зв. та 318–321 зв. Рукопис чорнилом, автограф]²¹;

2) ідентичний рукопису машинописний варіант стенограми (до тексту редактором внесено правки олівцем та чорнилом) [оп. 1, спр. 157, арк. 1–7]. Опубліковано: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — К.; Л.: «Жовква», 1999. — С. 23–34;

3-4) 2 варіанти переказів подій на соборі цього ж дня:

а) це докладна розповідь невідомого члена Собору, який занотовував виступи делегатів своїми словами і фіксував навіть емоційні вияви промовців. Цей переказ не містить інформації про початок засідання і вибори президії Собору і починається з виступу делегата Роменського повіту Якименка [оп. 1, спр. 157, арк. 309–313. Рукопис чорнилом, автограф];

б) це недбало записані тези виступів промовців в хронологічному порядку. Автор варіанту невідомий, але є припущення, що це член президії Собору, оскільки він добре знає прізвища делегатів і вільно зазначає основні тези доповідей. В тексті багато скорочень, закреслень та малозрозумілих місць [оп. 3, спр. 104, арк. 316–316 зв. та окремо 323 аркуш. Рукопис олівцем, автограф]. В машинописному варіанті протоколів вміщено додатки до стенограм (вступне слово Михайла Мороза перед відкриттям собору 14 жовтня 1921 р., регламент собору УАПЦ 1921 р., протокол наради передсоборного засідання, текст доповіді «Стан духовництва Української православної церкви».

15 жовтня 1921 р. Виявлено 4 варіанти видів записів про засідання Собору цього дня: оригінал рукопису протоколу, ідентичний

текст машинопису і два відмінних за змістом уривки переказів подій:

1) рукописи 2-х протоколів засідань цього дня [оп. 3, спр. 104, арк. 344–348 зв. Рукопис чорнилом і олівцем (ранкове засідання)] та стенограму вечірньої частини засідання [оп. 3, спр. 104, арк. 329–337. Рукопис олівцем, автограф];

2) машинописний варіант протоколів, ідентичний рукописному, але з редакторськими правками від руки олівцем [оп. 1, спр. 58, арк. 1–16] (2 частини засідання разом). *Опубліковано:* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 43–64;

3) продовження 1-го варіанту переказу, яке містить інформацію про початок засідання за 15 жовтня (рукопис чорнилом) [оп. 3, спр. 104, арк. 313–313 зв.] і за змістом відповідає машинописному варіанту протоколу [оп. 1, спр. 58, арк. 1–2];

4) це переказ подій у вигляді коротких тез і прізвищ доповідачів [оп. 3, спр. 104, арк. 349–350, 338–343 зв. Рукопис олівцем, автограф, малозрозумілий почерк, багато скорочень і закреслень]. На окремому аркуші зазначено кількість присутніх — 199 чол., але потім закреслено і зверху червоним олівцем дописано «213 душ» [оп. 3, спр. 104, арк. 326-а].

16 жовтня 1921 р. Це засідання відбулось у неділю і можливо з цієї причини початок засідання припадає на третю годину дня. Виявлено 3 варіанти записів:

1) рукописи протоколів стенограм 2-х частин засідання: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 304–305. Рукопис олівцем, автограф]; частина 2 [оп. 3, спр. 105, арк. 54–58 зв. Рукопис олівцем, автограф, згасаючий текст];

2) ідентичні за текстом машинописні варіанти стенограм: частина 1 [оп. 1, спр. 58, арк. 24–25]; частина 2 [оп. 1, спр. 58, арк. 26–30 зв. Машинопис, копія, правки від руки олівцем]. *Опубліковано:* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 70–78;

3) уривок рукопису переказу, ідентичний за виглядом четвертому варіанту попередніх варіантів стенограм. Це недбало і нерозбірливо записані тези та прізвища промовців [оп. 3, спр. 104, арк. 306. Рукопис олівцем, автограф]. В цьому засіданні взяли участь, за попереднім записом, 299 осіб, але згідно виправленої червоним олівцем останній цифри — 294 [оп. 3, спр. 104, арк. 303].

17 жовтня 1921 р. як і в попередньому варіанті, тут наявні 3 варіанти записів:

VI. Огляди архівних фондів

1) рукописи протоколів стенограм 2-х засідань цього дня: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 284-291. Рукопис олівцем, автограф. 2 види почерків]; частина 2 [оп. 3, спр. 104, арк. 292-300 зв. Рукопис олівцем, автограф];

2) машинописний варіант, який є ідентичний рукопису: ч. 1 [оп. 1, спр. 59, арк. 1-8. Машинопис, правлена олівцем і чорнилом від руки копія]; ч. 2 [оп. 1, спр. 59, арк. 12-21]; *Опубліковано*: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 80–104.

3) переказ подій на засіданні собору від 17 жовтня 1921 р у вигляді недбало записаних тез і прізвищ промовців [оп. 3, спр. 104, арк. 282-283 зв., та 301. Рукопис простим олівцем, автограф]. Після машинописних текстів розміщено декілька додатків до стенограм засідання.

18 жовтня 1921 р. Збереглися тільки 2 рукописні варіанти стенограм протоколів засідання собору цього дня:

1) рукопис 2-х протоколів засідання: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 245 та 247-273. Рукопис олівцем, автограф, згасаючий текст]; частина 2 [оп. 3, спр. 104, арк. 274-281. Рукопис олівцем, автограф]. *Опубліковано*: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 112–137;

2) переказ подій у вигляді недбало записаних тез і прізвищ з численними скороченнями і виправленнями [оп. 3, спр. 104, арк. 246-246-а. Рукопис олівцем, автограф].

19 жовтня 1921 р. Виявлено 2 варіанти: 1) 2 частини рукопису протоколу вміщено в одній справі: ч. 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 199–212. Рукопис олівцем, автограф]; ч. 2 [оп. 3, спр. 104, арк. 213-242. Рукопис олівцем, автограф. Починаючи з арк. 214 — рукопис фіолетовим, а потім зеленим чорнилом. *Опубліковано*: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 142–170;

2) аналогічний попереднім варіантам переказ подій у вигляді тез, прізвищ делегатів і коротких приміток та закреслень від руки олівцем [оп. 3, спр. 104, арк. 198-198-а].

20 жовтня 1921 р. Виявлено 3 варіанти стенограм цього засідання:

1) рукописні варіанти 1-ої і 3-ої частин засідання: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 137–152. Машинопис, копія, з 139 арк(по 152 арк. — рукопис олівцем, 2 види почерків; кінець цієї частини — окремий арк. 162; частина 3 [оп. 3, спр. 104, арк. 167–197. Рукопис

зеленим чорнилом, автограф, незначні правки олівцем];

2) 3 частини машинописних варіантів стенограм, кожна у 2-х однакових примірниках /частина 1, перша копія [оп. 1, спр. 62, арк. 1–12] і друга копія [оп. 1, спр. 62, арк. 62-73]; частина 2, перша копія [оп. 1, спр. 62, арк. 13-29] і друга копія [оп. 1, спр. 62, арк. 78-94]; частина 3, перша копія [оп. 1, спр. 62, арк. 30-61] і друга копія [оп. 1, спр. 62, арк. 98-129]. *Опубліковано*: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 174–223;

3) переказ подій на засіданні від 20 жовтня у вигляді недбало записаних тез та зазначень прізвищ промовців. Текст погано читається через численні скорочення та примітки, аркуші в справі переплутані. Відновлений порядок третього варіанту: початок [оп. 3, спр. 104, арк. 164-164 зв.] і кінець [оп. 3, спр. 104, арк. 163; арк. 165-166 зв.]. Зазначення кількості присутніх є тільки в рукописному варіанті стенограм — «300 душ» [оп. 3, спр. 104, арк. 136а].

21 жовтня 1921 р. Стенограми цього засідання виявлено в 3-х варіантах:

1) рукописний варіант: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 29-46. Рукопис зеленим чорнилом, автограф]; частина 2 [оп. 3, спр. 105, арк. 2а-27. Рукопис олівцем, автограф];

2) машинописний варіант, ідентичний рукописному: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 1-8]; частина [оп. 1, спр. 63, арк. 1-21]. *Опубліковано*: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 246–275;

3) нововиявлений варіант: оп. 2, спр. 30, арк. 71-88. Машинопис, копія, нестандартний формат аркушів паперу, передрук через блакитний копіювальний папір. Стенографістка О. Кононенко.

22 жовтня 1921 р. Виявлено 3 варіанти стенограм:

1) рукописи 2-х частин стенограм: частина 1 [оп. 4, спр. 30, арк. 13-24. Рукопис олівцем, автограф]; частина 2 [оп. 4, спр. 30, арк. 1-12. Рукопис зеленим чорнилом з редакторськими правками, автограф];

2) машинописний варіант: частина 1 [оп. 3, спр. 104, арк. 82-88]; частина 2 [оп. 3, спр. 104, арк. 121-129]. *Опубліковано*: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. — С. 277–290;

3) нововиявлений варіант: оп. 2, спр. 30, арк. 16-21, 23-25. Машинопис, копія, Стенографістка О. Кононенко.

23 жовтня 1921 р. В цей день сталася найвизначніша подія в житті УАПЦ — всесоборна висвята Всеукраїнського архієпископа і митрополита УАПЦ Василя Липківського. Засідання собору розпочалось о 5 годині дня. Зберігся тільки неправлений машинописний варіант стенограми засідання [оп. 3, спр. 104, арк. 130-136]. Присутніх було тільки 129 членів собору [оп. 3, спр. 104, арк. 152-а]. *Опубліковано:* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. — С. 292-298.

24 жовтня 1921 р. Виявлено:

1) машинописний варіант стенограми [оп. 3, спр. 104, арк. 89-104]. *Опубліковано:* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 299-313;

2) нововиявлені частини стенограми: а) рукописні варіанти: оп. 2, спр. 30, арк. 89-114, рукопис олівцем, автограф (ранкове засідання з 9 по 2 год, дня); арк. 115-130, рукопис зеленим чорнилом; б) машинописні варіанти: оп. 2, спр. 30, арк. 4-15, 47 (уривок).

25 жовтня 1921 р. Виявлено 3 варіанти стенограм собору за цей день:

1) оригінали рукописів протоколів: частина 1 [оп. 3, спр. 105, арк. 98-117. Рукопис простим олівцем, автограф]; частина 2 [оп. 3, спр. 105, арк. 71-97. Неправлений рукопис зеленим чорнилом, автограф];

2) машинописні копії протоколів: частина 1 — є 2 ідентичні копії: 1) [оп. 3, спр. 104, арк. 39-51], 2) (відсутній 1 аркуш) [оп. 3, спр. 105, арк. 59-70]; частина 2 [оп. 3, спр. 104, арк. 19-38. Машинопис, неправлена копія, багато друкарських помилок і закреслень]. З огляду на вказівки в стенограмах щодо початку й кінця кожного засідання, можна висловити припущення, що відсутні стенограми засідання з 9 до 12 години ранку, а також з 4 по 7 годину дня (якщо вони взагалі відбулись). *Опубліковано:* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 314-342.

3) нововиявлені частини стенограми: оп. 2, спр. 30, арк. 22 (уривок); 26-46. Машинопис, редактована копія.

26 жовтня 1921 р. Виявлено:

1) машинописну неправлену копію тексту стенограми засідання, яке тривало, згідно запису стенографістки, з 12-ої до 4-ої години дня [оп. 3, спр. 104, арк. 52-67]. *Опублікова-*

но: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 345-358;

2) нововиявлений варіант відповідає машинописній копії по годинах засідання (але є рукописним оригіналом стенограми засідання Собору: оп. 2, спр. 30, арк. 50-68. Рукопис зеленим чорнилом, автограф. Стенографістка О. Кононенко;

3) ще один нововиявлений варіант стенограми I Всеукраїнського Православного Церковного Собору вдалося віднайти серед стенограм II Всеукраїнського православного Церковного Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р: ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 177, арк. 88-103. Машинопис, копія. Стенографістка О. Кононенко. Засідання з 12 до 4 год. дня.

30 жовтня 1921 р. Як вже зазначалось, стенограми засідань Собору з 26 по 30 жовтня 1921 р. відсутні. Збереглися 2 варіанти тексту протоколу засідання:

1) рукопис олівцем [оп. 3, спр. 105, арк. 105-120] та

2) машинописний варіант, в якому відсутні декілька аркушів, текст яких зберігся тільки в одному з варіантів стенограми [оп. 3, спр. 104, арк. 68-81]. Оскільки аркуші в справі були переплутані, то при прочитанні тексту і порівнянні аркушів вдалося встановити логічну послідовність аркушів.

Відповідність машинописного та рукописного текстів наступна:

1) [початок] спр. 104, арк. 68-70 — в рукописному варіанті спр. 105 відсутні;

2) [середина] спр. 104, арк. 70-81 — відповідає арк. 105-220, спр. 105;

3) [кінець] спр. 104, арк. 81 — відповідає арк. 120 спр. 105, але в рукописі відсутня сторінка, текст якої відповідає машинопису [2 останніх абзаци]. *Опубліковано:* Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року: документи і матеріали. — С. 359-371.

Завершуючи аналіз архівних документів, можна сказати, що у фонді 3984 «Українська Автокефальна Православна Церква» ЦДАВО України досить повно відображено діяльність зі створення організаційної структури УАПЦ та розвиток подій на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 14-30 жовтня 1921 р.

Вважаємо за доцільне подальше дослідження цього фонду з метою вивчення документів, які стосуються II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р, діяльності Пастирських курсів при

VI. Огляди архівних фондів

ВПЦР тощо. Подальшого опрацювання вимагають документи, які містять теоретичну і богословську спадщину ідеологів Української автокефальної православної церкви, оскільки абсолютна більшість оригіналів богословських, історичних та теоретичних творів діячів УАПЦ збереглась тільки серед архівних матеріалів. Всі ці документи вимагають джерелознавчого опрацювання і подальшої публікації для всебічного наукового вивчення та введення до наукового обігу.

Неупереджене вивчення архівних документів уможливило об'єктивне відтворення історичних подій складного процесу утворення та організаційного оформлення Української Автокефальної Православної Церкви в 1920-х рр.

¹ Див.: Преловська І. «Боротьба за Софію Київську. [публікація спогадів першого директора Софійського державного заповідника І. М. Скуленка] // Пам'ятки: Археогр. щорічник. — К., 2003. — Т. 4. — С. 86–110.

² Вона ж. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. (Рукопис. Зберігається в б-ці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України).

³ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Док. і матеріали / Упоряд.: Михайліченко Г. Пилявець Л. Преловська І. — К.; Л.: Жовква, 1999. — С. 7–20.

⁴ Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930 рр.): Дис... к. і. н. — Х., 1993. — 255 с.; Він же. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917–1930 рр.) // АУ. — 1994. — № 1–6. — С. 44–56.

⁵ Пилявець Л. Всеукраїнський Православний Собор 1921 р.: учасники й проблеми // Український церковно-визвольний рух: Матеріали наук. конф. К., 12 жовт. 1996 р. — К.: Вид. Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. — С. 55–63; Він же. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви // Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січ.-черв. 1996 р. (КДА). — К.: Воскресіння, 1997. — С. 45–67.

⁶ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження, К.: ДМП Полімед, 1999. — 447 с.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3984 «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий», оп. 2, спр. 30, арк. 3. Машинопис, копія. Доповідь О. Куніченка зазначена у програмі Собору під п. 11

і могла бути прочитана 20 жовтня 1921 р. наприкінці ранкового засідання. В тексті стенограми вказано, що він почав читати доповідь про керування апостолами християнською громадою в перші віки християнства, але потім текст стенограми обривається і починається наступне засідання о 1 год. дня з обговорення доповіді О. Куніченка, тексту якої поки що не було виявлено. Див.: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовт. 1921 р.: док. і матеріали. — С. 185. На жаль, серед нововиявлених матеріалів зберігся тільки один аркуш.

⁸ Там само, арк. 4–15 (машинопис, копія); арк. 115–130. Рукопис зеленим чорнилом, автограф.

⁹ Там само, арк. 16–21 та 23–25. Машинопис, копія. В кінці стенограми зазначено: «Кінець дня 23, X». Стенографістка О. Кононенко.

¹⁰ Там само, арк. 22. Машинопис, копія, Стенографістка Н. Щадилова.

¹¹ Там само, арк. 26–46. Машинопис, копія. Стенографістка О. Кононенко.

¹² Там само, арк. 47.

¹³ Там само, арк. 48–49.

¹⁴ Там само, арк. 50–68. Рукопис зеленим чорнилом, автограф.

¹⁵ Там само, арк. 69–70. Машинопис, оригінал. Доповідь С. Рклицького, зазначена у програмі Собору під п. 15, і була оголошена на початку засідання Собору від 25 жовт. 1921 р. В цей день С. Рклицький прочитав початок доповіді, яку було оголошено під назвою «Українські церковні звичаї». Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовт. 1921 р.: Док. і матеріали. — С. 321–322. Далі було зазначено, що текст доповіді відсутній.

¹⁶ Там само, арк. 71–88. Машинопис, копія, нестандартний папір, передрук через світло-блакитний копіювальний папір.

¹⁷ Там само, арк. 89–114. Рукопис олівцем, автограф. Стенографістка О. Кононенко.

¹⁸ Див. Преловська І. Історико-джерелознавчий аналіз матеріалів 1-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовт. 1921 р.: Дисертаційне дослідження, подане на здобуття наук. ступ. к. і. н. — С. 1–37. (Рукопис. Зберігається в б-ці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України).

¹⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / Упоряд.: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. — К.; Л.: «Жовква», 1999. — С. 7–20.

²⁰ Там само. — С. 13–20.

²¹ Тут і далі буде зазначатись тільки номери описів і справ, оскільки всі матеріали виявлено серед справ одного фонду.

Олександр Потильчак

ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У РАДЯНСЬКИХ ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ДО ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Ключовою для будь-якого дослідника є проблема джерельної бази. Парадигма сучасної науки і, зрештою, елементарне сумління вченого вимагає всебічного вивчення та якомога ширшого залучення різноманітних джерел з теми. Археографічний аспект наукового дослідження передбачає виявлення архівних та опублікованих документів і матеріалів, їх наукову типологізацію, систематизацію, вивчення походження, визначення достовірності й репрезентативності джерел, з'ясування фондоутворювачів, здійснення опису справ відповідно до вимог сучасної археографії. Тема радянського військового полону протягом 40-х — 80-х рр. минулого століття належала до кола так званих «небажаних для дослідження» проблем історії війни. Відповідно й документи відомств, що відповідали за організацію, утримання та трудове використання військовополонених у Радянському Союзі, на довгі десятиліття потрапили у недоступні для більшості дослідників «спеціальні фонди» архівів. Лише з розпадом СРСР та утворенням незалежної України відомчі архіви спецслужб поволі почали відкривати свої таємниці.

Метою нашого дослідження є спроба археографічно-проблемного аналізу документальної бази центральних архівів України, що стосується теми іноземних військовополонених Другої світової війни, а також організації та функціонування відповідних режимних установ на території Української РСР у 1939–1954 рр.

Із моменту своєї організації у вересні 1939 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) було віднесене до номенклатури апарату НКВС СРСР. Саме це відомство й виступало утворювачем переважної більшості архівних фондів, у яких на сьогодні зберігається основний масив джерел, що стосуються військовополонених Другої світової війни в Українській РСР. Передусім це фонд Управління НКВС (МВС) УРСР у справах військовополонених та інтернованих, документи якого сконцентровані в системі відомчих архівів Міністерства внутрішніх справ України. Як це не парадоксально, але ще й сьогодні, у незалежній Україні, ці матеріали зберігаються під грифом «цілком таємно», і тому є важкодоступними для дослідників.

Основна колекція документів з історії радянського військового полону в Україні періоду Другої світової війни й повоєнного часу, зосереджена у фондах Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (Держархів МВС України, м. Київ). Серед фондів, у яких зберігаються документи, що проливають світло на виникнення, розвиток і функціонування системи радянського військового полону в Українській РСР, основним є архівний фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР (ф. 5). У матеріалах опису 2 цього фонду, що налічує 377 справ, сконцентрований масив документів, вивчення яких дозволяє дослідити особливості діяльності органів, що опікувалися військовополоненими на території республіки протягом усього періоду їх функціонування — з 1944 по 1954 рр.

Усі матеріали цього фонду, будучи єдиними за походженням, є досить різноманітними за типами документів і ступенем їхньої репрезентативності. З великою часткою умовності їх можемо поділити на кілька груп:

— протоколи допитів військовополонених. Серед архівних справ цієї групи знаходяться: запитальник для опитування військовополонених; матеріали з питань звірств і злочинів учинених нацистськими окупантами і їхніми союзниками на окупованій території СРСР; матеріали про ставлення військовослужбовців вермахту й цивільного населення Німеччини до війни тощо. Цікавими для дослідника є матеріали допитів військовополонених українців — колишніх вояків 14-ї дивізії СС «Галичина»¹;

— матеріали з підготовки та проведення відкритих судових процесів над військовополоненими, які відбувалися в Україні у 1945–1947 рр. Серед них: документи з оперативними матеріалами про злочини, вчинені окупантами в окремих регіонах України; листування УПВІ НКВС (МВС) УРСР з ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та УНКВС (МВС) України з питань організації та проведення публічних судових процесів над військовополоненими у Києві, Миколаєві, Сталіно, Полтаві,

VI. Огляди архівних фондів

Чернігові, Севастополі, Новгороді, Кишиневі та інших містах; альбоми фотодокументів про хід відкритих судових процесів у Києві, Миколаєві та Сталіно; контрольно-спостережні справи з матеріалами агентурно-слідчої роботи оперативного відділу УПВІ НКВС (МВС) УРСР та його підрозділів у областях України на військовополонених — військових злочинців; копії та витяги із звинувачувальних висновків військової прокуратури, вироків військових трибуналів тощо²;

— справи з матеріалами про організацію та проведення закритих судових процесів над військовополоненими на території України. Серед них: алфавітний список розшукуваних НКВС СРСР військовослужбовців і цивільних чиновників ворожих країн; службове листування УПВІ НКВС (МВС) УРСР з ГУПВІ НКВС (МВС) СРСР та УНКВС (МВС) України з питань організації закритого судового переслідування військовополонених і інтернованих; контрольно-спостережні справи з матеріалами агентурної та оперативно-слідчої роботи серед бранців у таборах, спецшпиталях і робочих батальйонах інтернованих на території Української РСР³;

— матеріали оперативно-слідчої роботи УПВІ НКВС (МВС) УРСР, ВВІ УНКВС (МВС) областей України серед контингентів таборів, спецшпиталів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих. Серед цих документів: доповідні записки, довідки, звіти, листування з таборами і ВВІ УМВС областей; списки агентури; списки військовополонених — колишніх співробітників розвідувальних та контррозвідувальних органів ворога, які утримувалися в таборах на території України; листування з ГУПВІ МВС СРСР щодо військовополонених, які не підлягали репатріації на батьківщину⁴;

— службове листування оперативних відділів і відділень УПВІ (ВВІ) МВС УРСР із Оперативним управлінням ГУПВІ МВС СРСР з питань слідчої і агентурної роботи серед військовополонених японців та італійців у таборах на території Української РСР⁵;

— матеріали з службовим листуванням про політичні настрої військовополонених⁶;

— службове листування УПВІ МВС УРСР із таборами МВС СРСР для військовополонених на території України та з ГУПВІ МВС СРСР⁷;

— плани роботи УПВІ МВС Української РСР за 1949, 1952, 1953 рр.⁸;

— штатний склад співробітників УПВІ, ВВІ, таборів, спецшпиталів і робочих батальйонів по Українській РСР за 1946–1949 рр.⁹;

— документи про організацію поховання померлих військовополонених та інтернованих. Службове листування з обліку та утримання кладовищ за 1945–1955 рр.¹⁰

Виключною інформаційною насиченістю відзначаються матеріали архівних фондів — накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР (ф. 45) і накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС Української РСР (ф. 46). Тут зосереджено унікальні документи пов'язані з нормативним забезпеченням організації, функціонування, поточних структурно-реорганізаційних змін і ліквідації режимних установ системи військового полону на території України у 1939–1954 рр. Серед документів цих фондів — накази, директиви, розпорядження, вказівки, інші нормативні приписи вищих органів державної влади та НКВС (МВС), що стосуються найрізноманітніших питань структурно-організаційної діяльності органів ГУПВІ (УПВІ). Їх опрацювання дозволило вивчити особливості організації та функціонування установ системи військового полону на території Української РСР у 1939–1954 рр., дослідити завдання, форми і методи організації стаціонарних таборів для військовополонених, а також зміст структурно-реорганізаційної діяльності УПВІ (ГУПВІ) НКВС (МВС) у цій сфері, розглянути передумови, причини та особливості інтернування іноземних громадян на територію Української РСР у 1945 р., дослідити завдання, форми і методи організації окремих робочих батальйонів «інтернованих і мобілізованих осіб», організації і функціонування в УРСР стаціонарних режимних лікувальних установ для військовополонених та інтернованих, а також вивчити притаманні зазначеним режимним установам особливості структурно-реорганізаційної діяльності НКВС (МВС). Опрацювання документів фондів 45 та 46 дозволило встановити низку важливих для розкриття теми контингентно-кількісних і структурних показників — місця дислокації таборів, табірних відділень, ОРБ, спецшпиталів, їх лімітну наповненість, відповідні реорганізаційні зміни тощо.

Основним джерельним комплексом для з'ясування питань організації, утримання та охорони місць поховань військовополонених й інтернованих на території Української РСР у 40-ві — 70-ті рр. XX ст. є матеріали фонду — Відділ слідчих ізоляторів і в'язниць (ф. 7). Тут сконцентровано службове листування з цієї проблематики (що нагромадилося між МВС УРСР та УМВС областей протягом 1954–

1975 рр.), а також справи-формуляри окремих кладовищ, списки похованих тощо. Вивчення цих документів дозволило відтворити цілісну картину організації та функціонування на території України численних місць поховань бранців війни, встановити райони їхньої дислокації, чисельність могил (а в окремих випадках і кількість похованих у них осіб), простежити долю поховань після ліквідації режимних установ системи військового полону. Окремі важливі документи даної тематики, що стосуються структури та дислокації таборів, ОРБ і спецшпиталів на території України, а також нормативного регулювання питань поховання військовослужбовців ворожих армій, зустрічаються серед матеріалів фонду облікових документів (ф. 83) та Департаменту адміністративної служби міліції (ф. 54).

Документальний комплекс, представлений у вивчених автором архівних фондах ДА МВС України, досить цілісно ілюструє всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону на території України кінця 30-х — середини 50-х рр. XX ст. (в частині, що стосується утримання й охорони місць поховань військовополонених та інтернованих — з середини 50-х до середини 70-х рр.) і дозволяє застосувати для дослідження теми проблемно-хронологічний підхід із метою найповнішого використання наукового й пізнавального потенціалу зібраного та опрацьованого матеріалу.

Серед матеріалів про долю військовополонених на території України, що знаходяться за межами відомчих архівів МВС, важливими для нашого дослідження є документи, зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ). За походженням їх досить умовно можна поділити на дві групи — радянські та німецькі. Перші — сконцентровані в основному у фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2) і являють собою переважно листування, доповідні, повідомлення про використання німецьких військовополонених у народному господарстві республіки, на відбудові промислових та енергетичних підприємств, об'єктів комунальної власності, наукових установ тощо. Хронологічно вони охоплюють період з 1944 по 1948 рр. Матеріали цих тек містять документи про використання військовополонених на відбудові Києва та відновленні вугільної і мета-

лургійної промисловості України¹¹. Проте, зустрічаються і нетипові для сфери використання в'язнів військового полону, а тому особливо цікаві, документи. Наприклад, проект листа заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана до міністра внутрішніх справ республіки Т. А. Строкача, у якому міститься прохання виділити групу німецьких військовополонених для ... забезпечення на Київській кіностудії зйомок художнього фільму «Третій удар»¹². Гортаючи їх сторінки, усвідомлюєш, наскільки важливе значення в умовах крайнього дефіциту трудових ресурсів, які були так потрібні для прискорення відбудови зруйнованого війною господарства, радянське керівництво СРСР та України надавало робочим рукам в'язнів військового полону.

Серед архівних документів німецького походження з фондів ЦДАВО України цікавими для вивчення теми, хоча і дуже нечисленими, є матеріали Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів (ф. КМФ-8). Зокрема у описі 1 цього фонду зберігається справа 77. Це документ, складений у формі реферативної доповіді, ймовірно на адресу вищого керівництва Третього рейху, де йдеться про становище німецьких військовополонених в СРСР¹³. Дата і місце походження допису невідомі, проте аналіз змісту дозволяє віднести його появу до середини — другої половини 1944 р. Документ цінний для дослідника передусім тим, що складений на основі використання різнобічних джерел — розвідувальних даних, допитів перебіжчиків, радянських військовополонених та німецьких вояків, яким пощастило вирватися з радянського полону.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ) документи, що проливають світло на історію радянського військового полону в Україні, досить численні і зберігаються переважно в числі десятків тисяч справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Тут, серед цілком таємних матеріалів Особливого сектору ЦК КП(б)У (зібраних у описі 23) знаходяться чимало справ, що містять документи з питань розміщення, утримання, забезпечення та трудового використання військовополонених та інтернованих, які знаходилися у таборах, спецшпиталях і робочих батальйонах на території Української РСР. Хронологічно ці матеріали охоплюють 1944–1953 рр. Вони

VI. Огляди архівних фондів

досить різні за характером, походженням та ступенем інформативності.

Найчисельнішу групу документів цього фонду з даної теми становлять матеріали про трудове використання військовополонених і інтернованих. Серед них: протоколи та постанови центральних і місцевих партійних і державних органів, накази наркоматів (міністерств) про використання праці військовополонених і інтернованих в економіці Української РСР, доповідні записки, довідки та статистичні матеріали, акти перевірок ефективності трудового використання бранців, листування і телеграми місцевих, республіканських і союзних партійних і господарських органів тощо. Особливий інтерес для дослідника становлять документи про трудове використання військовополонених на об'єктах важкої, вугільної та енергетичної промисловості¹⁴. Довідки, інформації та листування про стан та матеріально-побутові умови, продовольче та медико-санітарне забезпечення військовополонених у місцях утримання на території України складають хоч і нечисленну групу документів, проте відзначаються високим ступенем інформативності¹⁵.

Окрему групу архівних справ становлять теки з матеріалами Українського штабу партизанського руху (УШПР), штабів Українських фронтів, НКВС (МВС), НКДБ УРСР. Серед них переважають розвідувальні зведення, довідки, спецповідомлення, а також листування на адресу керівництва ЦК КП(б)У, де у тому чи іншому контексті йдеться про військовополонених. Хронологічно ці матеріали охоплюють період з 1942 по 1947 р. і знаходяться, як у вже згадуваному нами фонді ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 22, 23), так і серед справ фондів Українського штабу партизанського руху (ф. 62), Головного штабу партизанського руху Чехословаччини (ф. 112), Партизанських загонів Радянської України періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (ф. 130), фондів окремих партизанських з'єднань (фф. 71, 77, 78, 103, 123, 129, 133). Вони різні за значенням, інформативністю, кумулятивністю, з'явилися свого часу з різних причин і тематично неоднорідні. Наприклад, документи з фондів партизанів України — це, як правило, повідомлення про полонення військовослужбовців ворога, їх розстріли, окремі випадки евакуації в тил тощо. Вони мають дотичне значення для розкриття окремих аспектів даної теми¹⁶.

Документи військового походження нечисленні. Серед них привертають увагу матеріали

1-го Українського фронту про роботу по ідеологічній обробці німецьких військ у смугі його дій, про становище в частинах фронту тощо (ф. 1, оп. 23). Це листування Політуправління фронту на адресу М. С. Хрущова, а також листи останнього до Й. В. Сталіна, у яких йдеться про досвід використання німецьких військовополонених за лінією фронту як агітаторів у військах ворога, а також про настрій в середовищі бранців. Документи датовані квітнем — липнем 1944 р.¹⁷ Матеріали справ фонду вміщують протоколи допитів військовополонених, доповідні записки про стан гарнізонів ворога на території західних областей України, а також інформаційні зведення про пропаганду та настрої серед німецьких солдатів і офіцерів¹⁸. Ці документи дозволяють певною мірою оцінити політико-моральний стан німецьких військовослужбовців на Східному фронті під кінець 1943 р., їх ставлення до перспективи полону.

Документи радянських спецслужб з даної тематики, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, також досить різноманітні. Окремі справи об'єднують матеріали про організацію таборів і розміщення військовополонених¹⁹. Проте, більша частина документів цієї групи являють собою спеціальні повідомлення та інформації НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) УРСР на адресу вищого керівництва республіки про політичні настрої серед населення. У багатьох з них йдеться про ставлення громадян до Німеччини загалом і німецьких військовополонених зокрема, до перспектив окупації переможеного Рейху, до проблеми трудового використання військовополонених на території республіки тощо²⁰.

Окрему групу документів НКВС (МВС), що сконцентровані у фонді ЦК КП(б)У, становлять матеріали оперативної роботи серед військовополонених, службових розслідувань зловживань та протиправної діяльності працівників УПВІ НКВС (МВС) УРСР. Це переважно листування, довідки та спецповідомлення керівництва НКВС (МВС) республіки на адресу її вищого партійного керівництва, огляди та доповідні записки про роботу Військового Трибуналу військ НКВС (МВС) Українського округу²¹.

Отже, проведений автором архівний пошук засвідчує, що у фондах Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України на сьогодні сконцентровано значний за обсягом і ступе-

нем інформативності масив документів, що розкривають всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону часів Другої світової війни на території України.

¹ Держархів МВС України, ф. 5, оп. 1, спр. 1 — 173, 175, 301, 315, 339.

² Там само, спр. 177-181, 206-212, 240.

³ Там само, спр. 213, 241-262, 264-275, 277.

⁴ Там само, спр. 176, 182, 183, 199, 201-205, 214-219, 299-300, 302-306, 308, 314 237-239, 341, т. 1-4; 360, 365, 371, 373, 376.

⁵ Там само, спр. 220, 221.

⁶ Там само, спр. 307, 316.

⁷ Там само, спр. 317-338, 359.

⁸ Там само, спр. 313, 366.

⁹ Там само, спр. 184-198, 222-235, 278-291, 309-311.

¹⁰ Там само, спр. 363, 367-368, 377.

¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 839, арк. 46-47; спр. 3105, арк. 5-7; 15-16; спр. 3126, арк. 102; спр. 3486, арк. 8, 9, 13, 15, 66, 69; спр. 4292, арк. 12, 13, 22; спр. 4673, арк. 19-20, 23, 38-39, 58, 62-63, 65-66.

¹² Там само, ф. Р-2, оп. 7, спр. 4673, арк. 65.

¹³ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 77, арк. 23-54.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 981, 982, 1102, 1104, 1391, 1477, 1829, 1830, 1832, 1848, 1850, 1925-1930, 1932, 1937, 2032, 2033, 2036-2039, 2052, 2192-2193, 2427, 3091, 3115-3120, 4034, 4587, 4589, 4621.

¹⁵ Там само, спр. 1830, арк. 8, 9, 14, 49-50, 52-53, 59-61, 63; спр. 3063 та ін.

¹⁶ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1292, арк. 27; спр. 1519, арк. 181, 210; спр. 1301, арк. 87; спр. 1299, арк. 23; ф. 77, оп. 1, спр. 42, арк. 16, 65; ф. 133, оп. 1, спр. 9, арк. 3 зв., 4-5, 7, 8 зв., 10; ф. 112, оп. 1, спр. 27, арк. 68, 69, 87, 90; спр. 76, арк. 8-10; ф. 130, оп. 1, спр. 43, арк. 5-6; ф. 78, оп. 1, спр. 8, арк. 17-17 зв; ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 18; ф. 103, оп. 1, спр. 1, арк. 207, 208; ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 3 зв; спр. 6, арк. 65. та ін.

¹⁷ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 937, арк. 11-14, 34-36.

¹⁸ Там само, спр. 585, арк. 16; спр. 591, арк. 1; спр. 983 та ін.

¹⁹ Там само, спр. 580, арк. 2-4.

²⁰ Там само, спр. 685, 940, 1449, 2034 та ін.

²¹ Там само, спр. 2437, 2445, 5027.

Василь Ульяновський

БІБЛІОТЕКА «ЗНАНЬ» І ТЕХНОЛОГІЯ ПРАЦІ ВОЛОДИМИРА ІКОННІКОВА

Стиль — это человек, сказал Бюффон

В. Иконников. Опровержение мнения
г. Бильбасова
(ІР НБУВ, ф. 46, спр.41, арк.14)

Кожен, хто вперше бере до рук будь-яку працю В. С. Іконнікова, насамперед вражається його велетенському науковому апарату, посиланням на «екзотичні» публікації аж до малотиражних газет на «летючих листів». При цьому завжди на рівні підсвідомості спрацьовує думка, що одна людина не могла все це зібрати, не те, що прочитати й використати. Цей «ефект Іконнікова» працює не лише нині, він дивував колег ще за життя автора. Сучасників вражали об'єми наукових праць Іконнікова, а щодо «Опыта русской историографии» здавалося, що лише значний колектив авторів зміг би «підняти» таку гору літератури: адже тільки на віднаходження публікацій та видань знадобились би роки й десятиліття.

Тож спробуємо віднайти відповідь на це «інтригуюче» питання, що не полишало сучасників ученого і продовжує інтригувати нинішні покоління дослідників. При цьому підемо дещо далі: здійснимо реконструкцію стилю праці вченого загалом. Гадаємо, що такий підхід до джерел і способів творчості вченого-історика може дати новий імпульс для аналізу самої його творчості як такої (а не лише наслідків, проявлених у опублікованих творах).

Відразу зазначимо, що близьке оточення Володимира Степановича, й ті, хто бував у квартирі вченого, знали «секрет» фундаментальності його праць — це бібліотека Іконнікова. Сам він зізнавався у листі до акад. О. О. Шахматова: «Без своей библиотеки я не мог бы написать «Историографии», для нее она составлялась преимущественно»¹. Особливо знадобилася велетенська власна бібліотека вченому у період, коли Університет Св. Володимира (1915) був евакуйований до Саратова разом з бібліотекою, а Іконніков працював над черговою книгою «Опыта русской историографии», найскладнішою (в сенсі віднаходження необхідних видань) частиною якої був огляд іноземних джерел. Він з жалем констатував: «как-то грустно смотреть на университет без книг»; в роботі відчувається особ-

лива нестача журналів (ЖМНП) — «карточки есть, а книг нет». Міська бібліотека та фундаментальна бібліотека КДА також були запаковані й книги не видавалися². Володимир Степанович писав 29 листопада 1915 р. В. І. Савві: «Стал усиленно работать, чтобы использовать свою библиотеку, ибо неизвестно, что бы я делал без этого условия. Теперь я работаю над отделом об иностранных известиях, и полагаю, сколько пропало бы сведений без такого свода»³.

Цілою трагедією для Іконнікова було вимушене переселення в іншу квартиру 1908 р., коли завершувався друком другий том «Опыта». Бібліотека, що налічувала на той час близько 20 тис. видань, була просто «вмонтована» в попередню квартиру, всі стіни й простінки якої обставлялися спеціально замовленими за їх розмірами книжковими шафами. За спогадами дружини Іконнікова, чоловік «настолько встревожился, что с ним сделался припадок сильной желчной рвоты и опасались даже более сильной болезни» (ці нервозні напади справді стали повторюватися «после волнений вообще», або й без видимої причини). 16 шаф з книгами довго «шукали» відповідну квартиру. Це робила «с сантиметром в руках» Анна Леопольдівна. Служителі університетської бібліотеки в спеціально продуманому порядку переносили книги 19 днів при страшній липневій спекоті. І все ж, дещо було переплутано й потрібно було два роки, щоб всі книги «знайшли» свої давно усталені місця⁴.

Бібліотека Іконнікова становила особливий унікум не лише в сенсі кількості, але й підбору видань, які вчений випишував з різних магазинів і навіть країн, підбираючи велетенську збірку «россіки» (тобто, літератури, що стосувалася Східної Європи). Анна Леопольдівна засвідчувала: «Собственная библиотека заключала в себе почти все наиболее важные научные пособия». Грошовий еквівалент збірки складав 25–30 тис. руб. сріблом. А для Іконнікова його бібліотека була сущим золотом, криницею знань, що дозволяла, не виходячи з кабінету, творити цінні праці, і, в першу чергу, неперевершений шедевр енциклопедії історичних знань — «Опыт русской историографии».

До 1908 р., втім, бібліотека не мала опису. Перенесення книг показало, що опис вкрай

потрібний і ним зайнялася Анна Леопольдівна. На початку 1912 р. вона завершувала складання каталогу⁵. На жаль, цей каталог не зберігся, а у Всенародній Бібліотеці України (нині НБУВ) колекцію Іконнікова розформували. Нині реконструювати це зібрання можна на підставі багатотисячних посилань Іконнікова у чотирьох опублікованих та п'ятій рукописній книгах «Опыта». Втім, маємо сумнів, що ця трудомістка робота колись буде здійснена: на книгах Іконнікова не було екслібрисів чи власницьких записів, довелося б переглядати всі наявні у НБУВ примірники кожного видання, щоб за вторинними ознаками (помітками вченого, які він щедро залишав на книгах) визначати один належний Іконнікову.

Несподіваним видається те, що вже на стадії виходу другого тому «Опыта» у 1908 р. Іконніков почав думати про... продаж свого головного багатства. Його дружина називає кілька причин тому. Перша — матеріальна: у 1906 р. вийшла заміж донька Ольга за Всеволода Петрова, подружжя, у якого народився син Мстислав і яке з Варшави перебралося у дорогий з точки зору утримання родини Петербург, потребувало допомоги. По-друге, Іконніков боявся за долю бібліотеки: невідомо, як до неї поставляться нащадки (перед ним був приклад роздрібного продажу за безцінь дуже цінної збірки колекціонера Вікторова його племінником), тому продаж бібліотеки ще за життя в одні руки з правом довічного користування нею був оптимальним рішенням. За свідченням дружини, в ідеалі Іконніков хотів передати бібліотеку місту Києві чи Університету Св. Володимира⁶.

Однак, як можна позбутися «криниці знань», коли ще не завершений «Опыт»? У цих ваганнях Іконніков перебував більше десяти років, постійно проводячи попередні «торги». Так відомому московському книгопродавцю-антикварію П. П. Шибанову історик вже в 1908 р. писав про намір продати бібліотеку й описував її зміст («россіка»)⁷. Цю тему він розвивав у листах до Шибанова й надалі, вказуючи на складання каталогу та наявності в його зібранні 600 унікальних творів і дисертацій з різних дисциплін (в тому числі: математики, природничих наук, медицини), оскільки він як професор та редактор «Университетских известий» отримувалася можливість купівлі бібліотеки Імператорським Російським історичним товари-

ством, однак, за свідченням С. Ф. Платонова, Товариство не змогло віднайти необхідну суму.

Дуже гостро проблема збереження бібліотеки Іконнікова постала у зв'язку з евакуацією 1915 р. Вчений відмовився їхати до Саратова, тоді військовий генерал-губернатор запропонував свої послуги в перевезенні зібрання. Книги пропонував взяти на збереження Історичний музей ім. Олександра III в Москві (нині — ГИМ)⁹.

Після революції 1917 р., в умовах кризи самого фізичного існування через нестачу найнеобхіднішого, Іконніков поступово продав всі свої (п'ять) золоті медалі й остаточно вирішив попрощатися з бібліотекою. Міністру освіти Гетьманського уряду М. П. Василенку історик писав 21/8 липня 1918 р., що завершує свою головну працю й тоді бібліотека може бути продана¹⁰. А 14 березня 1919 р. Іконніков власноручним листом офіційно повідомив, що згоден на продаж бібліотеки за ту ціну, яка «будет признана соответственной составу и числам ее томов». Учений просив видати посвідчення, що бібліотека належить Українській Академії наук, але залишити можливість користуватися книгами¹¹. Тимчасовий комітет з організації Всенародної бібліотеки України (ВБУ) 14 березня 1919 р. прийняв рішення купити бібліотеку негайно за 200000 крб. і виплатити половину коштів до остаточного перевезення книг у ВБУ; В. І. Вернадському було доручено з'ясувати подробиці передачі збірки, а Д. І. Багалію здійснити оцінку зібрання (там само, арк. 51). 8 квітня Багалій зробив доповідь «про надзвичайно цінну бібліотеку проф. Іконнікова», на підставі якої було винесене рішення про купівлю зібрання (там само, арк. 76 зв.). 11 квітня це питання розглядалося знову. Багалій назвав конкретні цифри: 17836 томів книг і 3000 брошур, але Іконніков «прохав дати йому деякий час обміркувати» питання перевезення бібліотеки. Комітет доручив Вернадському та Багалію «переговорити з проф. Іконніковим про те, щоб почати перевозку книжок і про спосіб видачі йому грошей» (там само, арк. 78, 80 зв.). 5 травня на засіданні Комітету вже йшлося про можливість виплати грошей Іконнікову у вигляді щорічних видатків (там само, арк. 101 зв.). Але Іконніков вагався, «нічого певного сказати не міг» представнику Комітету Ківлицькому, особливо ж щодо оплати (там само, арк. 102 зв.). У звіті ж УАН за 1919 р. говорилося, що Академія вирішила придбати бібліотеку «виключної ваги...», по усім галузям руської історії..., в

VII. Персоналії

котрій є чимало колекційних видань, які вже не можна дістати... навіть ні за яку ціну», однак «за браком приміщення» збірка перевезена не була¹². Згідно з інформацією новітньої історії НБУВ, бібліотека Іконнікова була куплена в 1923 р. за 10 тис. руб. золотом, з виплатою упродовж п'яти років¹³ після смерті вченого, у його доньки Ольги Петрової. Сама Ольга Володимирівна у споминах пише, що в 1924 р. «всю библиотеку отца... и сундук с его рукописями, мною сданы в Укр. Ак. наук»¹⁴.

Деяко інакше писала Ольга Петрова акад. С. Ф. Платонову у травні 1925 р. По-перше, вона вказувала, що батько хотів продати бібліотеку задля можливості навчання онука Мстислава за кордоном. ВУАН «предполагала приобрести библиотеку и даже дала мне маленький задаток (70 руб.), но дело это вряд ли состоится за неимением нужных средств». Тим часом бібліотеку мав намір купити Празький університет за 12 1/2 тис. доларів, «но им не удалось выхлопотать разрешения на вывоз». Слов'янський відділ Нью-Йорської Публічної бібліотеки пропонував 15 тис. доларів, переговори щодо цього продовжуються, але знову найбільшою є проблема вивозу книг. Петрова просила віднайти покупця та пропонувала йому переглянути каталог («несколько больших тетрадей») і саму збірку в Києві, оскільки «не все поставлено в каталогах» (загалом близько 16000 назв). Важливим є твердження: «Ничего мною не было продано, библиотека в том же виде, как при жизни отца»¹⁵. Звідси випливає, що у 1924 р. бібліотека Іконнікова ще не потрапила до ВБУ, гроші за неї Ольга Володимирівна не отримала і продовжувала шукати можливості вигідного продажу. Її мета була одна — відправити 19-річного сина для навчання за кордон.

Пізніше (4.04.1926) Ольга Володимирівна повідомляла, що проф. Гольдер з Каліфорнії запропонував 8000 доларів, а Ростовський університет (ще в 1915 р.) — 40 тис. руб., ВБУ врешті запропонувала 10 тис. руб., але коштів не знайшла. Іконніков не бажав ще за життя, щоб його збірка була вивезена за кордон. ВУАН пропонувала 7 тис. руб. у розстрочку «называя эту сумму базарной, рыночной ценой книг, а не ценой библиотеки, как редкого собрания». Є ще можливість продати «Международной книге», але тоді бібліотека буде розпорошена. Ольга Петрова просила 10 тис. руб. — «ту скромную сумму, на которой мы останавливаемся при желании сохранить библиотеку, как одно целое»¹⁶.

У 1926 р. зав'язалися цілі «змагання» за бібліотеку Іконнікова водночас ВУАН та РАН. У довідці, складеній для керівництва РАН, вказувалося, що бібліотека налічує до 50 тис. окремих томів та брошур, з яких заката-логізована лише одна третина. «Библиотека акад. Иконникова является одним из наиболее выдающихся русских частных собраний не только по количеству книг, но главным образом по их подбору и почти исчерпывающей полноте собранного научного материала, позволяющего вести серьезную научную работу, не обращаясь к другим книгохранилищам. Покойный академик, с любовью и полным знанием дела, за время своей свыше полувековой деятельности, собрал в своей библиотеке все, имеющее значение, по своей специальности — русской истории, понимая ее в самом широком значении этой дисциплины... Подбор источников русской истории... по полноте совершенно исключительный... Особенно обращают на себя внимание в этом отделе редкие провинциальные издания и напечатанные за границей в XVIII и начале XIX ст. сочинения по русской истории французских и немецких ученых... редкое по полноте собрание трудов Губернских ученых архивных комиссий... собрание материалов по университетскому вопросу... С уверенностью можно утверждать, что не менее 2/3 его собрания не только нельзя найти в продаже в настоящее время, но их невозможно было приобрести и 15 лет тому назад в довоенное время»¹⁷.

Ця сума РАН виділена не була.

ВУАН 26 квітня 1926 р. постановила придбати «для спеціальної бібліотеки Академії наук (тобто не до Всенародної) величезну, дуже добре зібрану книгозбірню покійного акад. Володимира Степановича Іконнікова, яку хотіла була придбати Всенародна бібліотека, але приневолена була відмовитися через брак грошей»¹⁸. На той час, згідно інформацією директора ВБУ С. Постернака, ВБУ розвивала навіть проект купівлі бібліотеки спільно з Білоруською державною бібліотекою. Адміністрації Київської бібліотеки вдалося «збити» ціну до 7000 руб. Ймовірно, це сталося у зв'язку з намаганням деяких структур відібрати квартиру Іконнікова і виселити його доньку. Через суд ВБУ добилася збереження бібліотеки вченого в її «рідному» приміщенні. С. Постернак заради порятунку й залишення в Києві цієї «скарбниці знань» поступився нею на користь ВУАН. 27 вересня 1926 р. Спільне зібрання Академії виділило 8250

руб. для купівлі бібліотеки¹⁹. Того ж року збірка Іконнікова була передана в академічну бібліотеку, яка затим злилася з ВБУ і нині носить назву НБУВ. На жаль, бібліотека Іконнікова, на відміну від інших колекцій, із незрозумілих причин не була збережена окремою збіркою і «розсіялася» в загальних фондах.

Нині цікаво було б переглянути книги, що побували в руках Іконнікова, й проаналізувати систему його праці з книгами. Ті випадкові примірники, що нам потрапляли, вказують на активність ученого в праці з книгою: численні замітки, позначки, навіть критичні судження не лише на полях, але й на окремих вставлених аркушах. Безперечно вагу для дослідження творчості Іконнікова має й детальний аналіз змісту зібрання, котре є своєрідним «обличчям» ученого та його інтелекту. На жаль, нині ми цілком не готові до такого цікавого дослідження про «життя» бібліотеки через інтелектуальну творчість її автора...

А от про творчість, її систему, чи радше, технологію дещо сказати все ж можна. Сам Іконніков в листах до колег і близьких робив відповідні ремарки, але найбільше оповіла про це його дружина в неопублікованих і донині спогадах²⁰.

Спочатку щодо «технології» праці. У зв'язку з великою кількістю різних обов'язків та можливості наукової праці лише уривками, Іконніков виробив у собі звичку швидко «відключатися» від зовнішніх обставин та повністю «входити» в свою роботу. Анна Леопольдівна згадувала: «Как только все обязательные работы сбывались с рук и наступала желанная свободная минута, наш русский ученый брался за перо, раскрывал свои книги и весь уходил в свое творчество, не замечая, что вокруг происходило: что играла на рояле жена, почему бегала по всем комнатам дочурка, болтавшая ему что-то мимоходом, и только неожиданные звонки смущали его из боязни, что кто-нибудь непрошеным гостем вторгнется в его кабинет и нарушит полет его мысли...» Навіть у 70 років Іконнікова «обуревали приливы научной творческой мысли, несмотря на свои годы, несмотря на тяжесть условий общественной и государственной жизни, несмотря на полный упадок в России интереса и должного уважения науки...»²¹.

Іконніков працював «запоєм», він часто просто «розчинявся» в праці, нічого не помічаючи, затворником сидючи в кабінеті (якщо вдавалося «закривати» двері для зовні-

шнього світу). Попри всі сторонні обов'язки, в його власній пам'яті назавжди залишалися десятиліття безперервної праці (хоч і працював уривками). Учений писав І. Є. Забеліну відразу по виході другої книги першого тому «Опыта»: «Единственно, что еще осталось незаменимою потребностью, как воздух — это труд, который поглощает досуг, поглощает вместе с тем и время. 10 лет, проведенных мною за моими книгами, теперь в тумане прошлого, представляются уже одним каким-то сплюснутым днем..., а все подробности, мелочи жизни как бы улетучились. Конечно, с одной стороны, это хорошо — забыть эти все мелочи жизни, но, с другой стороны, это и отдаляет от самой жизни, делает человека безучастным к ней»²².

Професор мав можливість заглиблено працювати лише в період відпустки та вакацій. У зв'язку з цим, він роками не відпочивав, навіть виїжджаючи на дачу чи до моря — брав рукописи й писав, писав, писав²³. Про це знали всі більш-менш наближені до Іконнікова. Ю. Кулаковський без жодного сумніву писав старшому колезі 11 липня 1901 р.: «А Вы, вероятно, не щадя себя двигаете вперед Ваш труд»²⁴. Не всі розуміли зайнятість Іконнікова й іноді ображались на його недоступність для спілкування. Навіть перед давнім і близьким знайомим Т. Д. Флорінським вчений мусив ніби виправдовуватися: «Будучи ужасно занят печатанием своего труда, я нигде не бываю и почти никому не пишу. На меня жалуются родные, друзья и знакомые, а ответ всем один»²⁵.

Дуже часто Іконнікову доводилося працювати вночі. Власне, він полюблив ці «нічні бдіння», коли ніхто не заважає й можна перебувати в повній тиші зі своїми книгами та рукописами у інтелектуальній аурі улюбленого кабінету, який був прохідною кімнатою в квартирі. Анна Леопольдівна поетично згадувала: «Более всего приходилось ему работать по ночам, когда наступала та желанная тишина, которую впоследствии воспела в одном из своих стихотворений его дочь, сказав:

«Святая тишина... Работает сознание

И мысль рождает мысль в безмолвии ночном...»

Іноді Іконніков спав по 2–3 години, а у період підготовки ювілейних видань університету 1884 р. «целую ночь до рассвета проводил в своем кабинете». Історик ніби не помічав часу й дуже поспішав побільше встигнути, адже наукових планів було набагато більше ніж реально втілених задумів. Володимир Степанович писав у 1904 р. В. П. Бузес-

VII. Персоналії

кулу: «Иногда мне жена напоминает о том, что я заработался, что пора отдых дать; но я ей отвечаю, что все это чувствую и я, но, быть может, хуже было бы, если бы я уставал от других причин, устроить которые не в силах, а наблюдать должен»²⁶.

А донька вченого згадувала, що, як і його старший брат Михайло, Володимир Степанович «любил перед сном прохаживаться по зале, не зажигая огня». Це теж була форма інтелектуальної праці — обдумування й формулювання планів, структури, висновків праць.

Дослідники традиційно підкреслюють особливу схильність Іконнікова до найдрібнішої деталізації та фактографії. Іноді це називають навіть «любов'ю до подробиць». Однак сам учений у листах неодноразово вказував на велику трудомісткість складання таких «дрібних» вузликів-фактів. Візантологу Ф. І. Успенському він писав у 1885 р.: «работа крайне мелочная и потому требует от меня множества справок и усиленной корректуры», одні лише показчики імен та термінів до «Опыта», у нечислимій кількості «опять требуют и труда и времени»²⁷. Бували випадки, коли його ретельність у бібліографуванні літератури та підборі найдрібніших свідчень джерел своєю безкінечністю приводили вченого до відчаю. А окрім того, Іконніков просто страждав від розуміння «полной невозможности охватить весь имеющийся материал, разбросанный в разных концах обширной России и который объединять часто приходилось посредством переписки, причем ответы на запросы и справки затягивались или и вовсе не получались и снова, и снова приходилось писать...» (Спогади Анни Леопольдівни). При цьому, вклавши стільки часу, енергії й зусиль, просто «мурашиної» праці в чергову студію (зокрема, «Опыт»), Іконніков дуже болісно сприймав критику в друзі, особливо ж з боку авторів, котрі самі просто не здатні були до такої трудомісткої діяльності та не мали жодних особливих власних наукових здобутків. Після виходу двох книг першого тому «Опыта» історик був сильно розчарований деякими публікаціями. Дуже вразлива психіка вченого штовхнула його на заяви (в листах) про бажання припинити подальшу роботу.

Однак, як вказує Анна Леопольдівна, достатньо було колегам і знайомим підтримати й заспокоїти сумління Володимира Степановича, як він знову наповнювався творчою енергією і завзято працював. Дружина згадувала: «Одна счастливая черта характера была у нашего русского ученого: если близкие, дру-

зья, товарищи приходили выразить ему в трудные минуты свое сочувствие, свою ласку, он быстро ободрялся..., моментально успокаивался, оживал и с прежним рвением принимался за прерванную работу, хотя такие перемены на самом ходе работе сказывались весьма неблагоприятно, так как требовалось некоторое время, чтобы все привести в надлежащий порядок; и разбросанные книги, и корректурные листы и даже в отчаянии поломанные перья, а засохшие чернила заменить свежими».

Одну свою глибоко заховану індивідуальну рису в творчості Іконніков відкрив молодому й дуже близькому колезі проф. Т. Д. Флоринському: «Когда я что-нибудь предпринимаю, я люблю умалчивать до поры до времени, иначе мне не удастся довести дело до конца»²⁸.

У читача може виникнути запитання: невже Іконніков був «перпетуум мобіле» — все працював, працював, працював? А чи відпочивав він? Анна Леопольдівна писала, що попри всі свої проекти й напружену працю, після втрати маленького сина, він дуже беріг доньку, тому мусив вивозити її на дачу, на свіже повітря. Все це робилося лише для й заради Оленьки. Більш присутній відпочинок листи самого Іконнікова фіксують лише в 1890-і роки, після виходу перших книг «Опыта». У зв'язку з коректурою праці, особливо численних бібліографічних приміток, котрі потрібно було ретельно звіряти, у Іконнікова почалися проблеми з очима й він неймовірно виснажився. Влітку 1892 р. упродовж трьох місяців він з донькою відпочивав у Феодосії²⁹. Іконніков писав І. Є. Забеліну: «Вот что значит... работа! Покончив половину ее, я должен был подлечиваться на юге морскими купаньями, а подлечившись, снова засесть за работу»³⁰. Деталі цього відпочинку Іконніков описав у листах до Т. Д. Флоринського. Це була подорож по півдню Російської імперії — Одеса, Севастополь, Херсон, Лівадія, Воронцовський палац, Феодосія. Особливе враження вчений отримав від знайомства з Айвазовським та його творами. Вразило Іконнікова й те, що 75-літній живописець зібрався їхати на виставку в Чикаго без картин, маючи намір наново створити їх там перед виставкою. Сподобалися історичу й відвідини Старого Криму, хоча його екологічне забруднення викликало негати³¹.

Що ж було найкращим відпочинком для Іконнікова вряди-годи?... Читання книг з історії, тобто з будь-якої історії, далекої від русистики. Учений писав К. М. Бестужеву-Рюміну: «Постараюсь забыть о русской истории и погрузиться в чтение всевозможных других историй, как я делал всегда в свобод-

ное время. Такое разнообразное чтение на более индифферентной почве всегда на меня действовало благотворно»³².

У листах Іконнікова, у спогадах його дружини й у замітках близьких людей все-таки більше говориться не про «технологію» праці, й не про відпочинок, а про те, що заважало плідній праці. Головним чином виділяються дві обставини: численні сторонні справи, завдання та домагання інших; хвороби й родинні неприємності та проблеми.

Анна Леопольдівна найдетальніше розписала ці «сторонні обставини», оскільки мала можливість спостерігати щодня, як «тисяча... мелочей... врывались в дверь его кабинета... и это... много препятствовало ходу работы, требовавшей сосредоточенности и непрерывности». Дружина змалювала «класичний» день вченого — «проживемо» ж його спільно з Іконніковим, щоб зануритися в темп його діяльності.

Ранок. Чай і швидкий перегляд «Киевлянина». Посильний з друкарні забирає учорашні, чи приносив нові верстки («Университетских известий») — на це втрачалася пара годин. Служитель з університету приносив різні запити, повістки на засідання. Секретар Комісії для розгляду давніх актів вирішував справи з виданнями. Солдат з Воєнно-історичного товариства приносив запити й коректури, пропозиції виконувати функції голови на час відсутності генерала та «отписываться с военным министром». Швидкий пізній сніданок і вихід в університет, бібліотеку, друкарню (пояснення й суперечки із завідувачем).

Середина дня. Дома чекає кілька пакетів про засідання, запити, довідки, про факультетські справи, Раду університету, пропозиції рецензувати чужі праці на різні премії. Інформація дружини про візитерів. Пізній обід залишався недокінченим.

Вечір. Офіційна прийомна година (17-00–18-00). Відвідувачі у справах «Университетских известий» — бесіди з авторами, їх скарги. Консультації студентів та слухачок ВЖК. Випадкові відвідувачі (вітчизняні й зарубіжні) щодо наукових та кар'єрних справ. Молоді дослідники — за порадою та рідкісними книгами. Прийом затягується до повних сутінок. Замість вечірньої прогулянки — на засідання, яке триває часто допізна. О 22–23 год. вчений вже відмовляється від чаю, «в бессилии опускается в кресло и молчит». Втома, простуда, хрипота — домашні методи лікування.

Це звичайний день. А бували інші. 23 серпня 1911 р.: ранок — засідання у генерал-

губернатора, 12-16 — засідання університетської комісії, 17-21 — Рада університету. А до того — від 20 до 40 телефонних дзвінків на день. Рідкісні випадки — 5-10 дзвінків, що давало можливість «раскрыть свои тетради и книги, а вечером пройтись к внуку, который своей детской болтовней отвleчет на время от напряженной работы дня».

Ніч. Основна праця. В ліжку — «думы подчас тяжелые, то о судьбе дочери и внука, то о судьбе детища — библиотеки...»

Анна Леопольдівна повторювала часті вигуки чоловіка: «Как можно работать в таких условиях?!» і резюмувала: «Если все это принять во внимание, то остается только удивляться, как его научная работа все же двигалась вперед, хотя и не так быстро, как она могла бы двигаться при более благоприятных условиях и как это было желательно автору». Важко не погодитися з цими словами. При такому фізичному, моральному, психологічному та інтелектуальному навантаженні Іконнікова все, що він при цьому створив у науці, видається просто фантастикою.

А тепер дамо слово самому Іконнікову, який так болісно прагнув тиші й спокою для наукової праці. Він заздрив Карамзину, що працював у тихому Астаф'єві, заздрив Соловйову, який зачинався у робочому кабінеті й нікого не впускав, виходячи лише на обід (навіть нареченого доньки проф. Попова, який прийшов просити її руки; відповів йому через двері — «Об этом за обедом»). У 1884 р., коли ішов напружений «бій» за ювілейні видання університету, Володимир Степанович писав К. М. Бестужеву-Рюміну: «Завидую Вам: Вы не связаны и можете предаться излюбленному занятию. Мечтаю о таком же положении... Я сильно устал»³³.

Через двадцять років (1903) Іконніков скаржився Флоринському, який сам усе бачив, часто буваючи в домі вченого та працюючи в університеті: «Меня угнетают дела, от которых я отделяюсь, а меня не пускают, вот и побывайте в моих тисках так узнаете. Одно дело Голубева вычеркнуло из моей жизни 3–4 недели, бестолковых, ... но потому так жалеешь их, как время безвозвратно потерянное. Как же заниматься при этих условиях?»³⁴.

Минуло ще дванадцять років, Іконніков «здав» редакторство «Университетских известий», став академіком і все ж повідомляв (29 листопада 1915 р.) В. І. Савві: «Не зная хода работы (над «Опытом» — В. У.)... отвлекают и привлекают в ненужные заседания, навязывают вам поручения и пр.»³⁵. Найбільш уза-

VII. Персоналії

гальнено й образно фактор «заважання», одягнутий в мундир, Іконніков змалював у листі до О. І. Соболевського (25 лютого 1895 р.): «Сидишь над какими-нибудь летописями, притупляешь глаза и думы над какими-нибудь XI–XIII веками, а злой рок в виц-мундире того и гляди отвлечет тебя на добрых 3–4 недели от дела, или, как выразился некогда общий наш друг — философ, приведет из небытия в бытие, т. е. к печальной действительности, и тогда только увидишь, что и твоя наука, и твои научные цели так же бренны в глазах этого рока, как и последний номер газеты»³⁶.

Що означали для вченого всі ці «сторонні» справи? Відповідь дав він сам на адресу Імператорської Академії наук у 1915 р., відмовляючись від редагування історичних праць в зібранні творів М. М. Карамзіна: «Уже неоднократно мне приходилось убеждаться, как более или менее продолжительные остановки (редакция изданий, рецензии и т. п.) неблагоприятно отражаются на всем ходе... работы: теряются намеченные нити изложения, образуются пропуски в литературе и т. п.»³⁷. І це не було формальною відмовкою. Робота над «Опытом», котра затяглася ледь не на три десятиліття через постійні відволікання автора, показала, що кожного разу доводилося майже наново в неї вникати. Ось слова з листа Іконнікова до Бестужева-Рюміна 1892 р. відразу по виходу перших книг «Опыта»: «Вся работа шла какими-то скачками, урывками, между делом, с промежутками иногда 4 месяца до 1 года, а под конец я подвергся даже болезни глаз. Все эти обстоятельства, облегчающие вину, но мало утешают автора»³⁸.

Нарешті ще одна жива «картинка» зі спогадів Анни Леопольдівни: «Посетив однажды передвижную выставку картин, на вопрос жены, какая картина ему больше понравилась, он ответил: «Одна особенно мне понравилась, не помню чья: небольшая картина, очевидно келия отшельника, ушедшего от суеты мира; почтенный старец сидит у открытого окна, в которое врывается весенний воздух оживающей природы, вдаль видны далеко раскинувшиеся поля, лес, луга; на коленях у него открытая, вероятно, священная книга, но он смотрит в окно, во взоре покой, кругом тишина!..» — «Покой и тишина — вот то, чего тебе не хватает — замечает жена. «Да», — грустно проговаривает наш русский ученый и слезой затуманился его взор».

У світлі всього сказаного щодо «зовнішніх» перешкод, прагнення до усамітнення в

кабінеті й праці в повній тиші та спокої дисонансом виглядають слова Іконнікова, сказані у 1893 р. І. Є. Забеліну. Автор посланого колезі першого тому «Опыта» писав про своє віддалення від сучасного життя й констатував: «Не думаю, чтобы это было хорошо в общей хронологии жизни нашего общества. Ведь мы же такой крайне тонкий культурный слой, который еле покрывает (да и то не всю поверхность) плотный обширный общественный организм. Сколько же нужно еще времени, чтобы он проник вглубь? Даже думать становится страшно»³⁹. Думка дуже цікава й глибока, якій Іконніков попри бажання слідував: його професорська діяльність в університеті, організація ВЖК, публічні лекції, публікації в популярних журналах, щоденні зустрічі й бесіди з різними людьми і т. ін. — все це сприяло «поширенню» його інтелекту, духовних і людських якостей на певні індивіди та групи суспільства, забезпечувало проникнення «культурного слоя... вглубь общественного организма». С. Ф. Платонов закінчував некролог В. С. Іконнікова знаменними словами: «Общение с В. С. Иконниковым было не только приятно, оно имело большую внутреннюю цену, потому что могло облагораживать и воспитывать»⁴⁰.

Кілька слів про другу обставину — фізичне здоров'я В. С. Іконнікова. Як пам'ятаємо, вже у Харкові 1866 р. почалися проблеми із зором, які перетворилися у пожиттєві. Дуже дошкуляли очам верстки «Университетских известий», які вчений редагував 40 років. Але найбільш вплинули на швидке прогресування близорукості безкінечні вичитки та звірки «Опыта» з його багатотисячними бібліографічними примітками. У спогадах Іконніков писав, що коли 1-й том закінчувався друком, «я заболел на глаза и не мог читать даже газет»⁴¹. Навіть його друг філософ А. Козлов зовсім не по-філософськи прагматично збирав усі способи й рецепти лікування очей (краплі, вправи) та пересилав історика⁴². До проблем з очима постійно додавалося горло: голосові зв'язки були слабкі й набрякали ледь не після кожної лекції; з хронічних ларингітів професор просто не виходив. П. Голубовський писав знайомому 21 січня 1899 р., що Іконнікову зробили операцію⁴³. Це підтверджується спогадами Анни Леопольдівни: «нашему русскому ученому пришлось перенести... весьма тяжелую операцию: часто обнаруживавшаяся хрипота, затяжные ларингиты, ... утомление голосовых связок.» Вочевидь, операція не вирішила проблеми. 10 травня 1902 р. Ікон-

ніков писав Флоринському: «Я проболел довольно долго: дошел до полного безголосия. Но теперь выхожу и отбываю все повинности»⁴⁴. Ця ж проблема мучила вченого і надалі: «с марта болен горлом, хриплю... одно время совсем не мог говорить», професор намагався голосно не говорити й не відвідувати засідань та місць, де палять⁴⁵.

З першим томом «Опыта» пов'язана дуже неприємна історія. 16 жовтня 1889 р. Іконніков, поспішаючи дістати з верхньої полиці книгу, впав із самої верхотури (ніжка драбини підломилася) «с трехаршинной высоты, головой вниз и только благодаря наваленным на полу книгам, он не убился, остался жив, но так расшибся, что пролежал несколько дней в постели и ссадины на лбу и голве долго еще напоминали об этом бедствии» (спогади Анни Леопольдівни). До цього додався розрив кровоносних судин у правому оці й постійний головний біль⁴⁶.

1908 р., коли вийшов другий том «Опыта», за словами Іконнікова, так само «был для меня неудачен»: впав на пероні — крововилив, пошкоджений палець правої руки, три тижні лежав у ліжку; переїзд на нову квартиру — нервовий зрив, сильна жовчна рвота й довге тривання цієї хвороби⁴⁷. У 1911 р. нервова хвороба знову загострилася, лікарі запідозрили заворот кишок⁴⁸. І звичайно ж, постійні проблеми з очима — головним органом праці історика. Анна Леопольдівна писала В. І. Савві 20 листопада 1911 р., що стан зору чоловіка тяжкий: через постійну нічну працю з'являються крововиливи й лікарі заборонили йому читати й писати: «Для человека, живущего исключительно почти книгой и пером, такое состояние зрения — катастрофа»⁴⁹. Іноді через поганий зір траплялися трагікомічні ситуації: Іконніков «часто озабоченный, рассеянный и суетливый вообще, оступался, расшибался или в буквальном смысле слова падал в лужу» (спогади Анни Леопольдівни).

Із 1917 р. лікуватися стало просто неможливим через відсутність ліків та дорожнечу препаратів. Іконніков переривав роботу з черговою книгою «Опыта» задля відпочинку очей⁵⁰. Вже після вчитки нового видання «Максима Грека» (1915) Іконніков вирішив, що доведеться користуватися послугами молодих учених, «благо они еще находятся и предлагают свои услуги»⁵¹. Поки могла, «очима» Іконнікову слугувала Анна Леопольдівна: читала газети й книги, писала й переписувала твори. Але вже у 1917 р. Володимир Степано-

вич помітив, що вона дуже втомлюється й намагався знайти постійного секретаря-читця, однак це не вдалося⁵². До самої смерті Анни Леопольдівни (1922) Іконніков все ж користувався її «очима»: рукопис останньої книги «Опыта» цілком переписаний її рукою. Вона ж писала листи під диктовку. Якщо ж послання писав сам Володимир Степанович — то він погано бачив свій текст, який через це читається дуже тяжко, а мемуари, що писалися по смерті дружини доводиться розшифровувати ледь не по літерах.

Складності пореволюційного життя теж забирали здоров'я й сили. Із березня 1922 р. Іконніков вже не підводився з ліжка, організм був дуже виснажений через недоїдання, нагадала про себе й стара нервова хвороба та плеврит⁵³.

Із змалюваної картини стає очевидним, що з 1880-х рр. зі здоров'ям Іконнікова починаються проблеми. Й проблемою номер один для вченого стали очі та постійне погіршення зору. Він витрачав його не лише заради науки, але й заради елементарного приробітку. Необхідність здобування грошей (чимало йшло на нові книги) була головною причиною найтяжчої праці для очей — 40-літньої роботи редактором «Университетских известий». 27 січня 1906 р. донька Ольга вийшла заміж, виїхала з чоловіком до Варшави, потім до Петербургу. Потреби молодій сім'ї зросли вдвічі із народженням сина. Анна Леопольдівна резюмувала: «Поэтому те обязанности, которые страшно тяготили нашего русского ученого и отнимали у него массу времени, и от которых он мечтал отказаться при первом удобном случае, он должен был сохранить за собою, чтобы иметь возможность уделять часть материальных средств молодой семье».

Сімейні проблеми складали ще одну перепопу науковим студіям. Їх об'єктом була донька Ольга. Іконніков з дитинства дуже її оберігав (після втрати від застуди маленького сина). Анна Леопольдівна згадувала про «напрестанные тревоги о здоровье дочери, над которой он, потеряв уже своего первенца, теперь дрожал в полном смысле этого слова и достаточно было этой крошке чихнуть лишний раз, как в доме поднималась тревога невообразимая... наш русский ученый проводил ночь без сна, бегая из угла в угол, прислушиваясь к ровному или неровному дыханию спящей, или мчался к доктору». Сама Ольга також пам'ятала: «После смерти моего брата мои родители берегли меня даже излишне. Мать еще была благоразумна, но отец волновался от всякой простуды, заставлял оде-

VII. Персоналії

вать меня чересчур тепло, а перед прогулкой выходил посмотреть, какая погода и откуда дует ветер». Коли ж донька стала підростати, батько хвилювався щодо можливих впливів модерних тенденцій на дівчинку й хотів оберегти її від жорсткого світу (навіть модерної літератури). Трагедією для нього став перший жених — семінарист. Довелося організовувати поїздку Олі з матір'ю за кордон (три літні місяці 1903) і вчений «мог по крайней мере некоторое время спокойно работать» (спогади Анни Леопольдівни). Сам Іконніков писав про це О. І. Соболевському 6 серпня 1903 р.: «Мои путешествуют... я же, пользуясь прохладным летом, подвигаю свое печатание»⁵⁴. З іншого боку, тому самому неодруженому Соболевському В. С. заздрив: «Завидую Вашей корректурной деятельности: вот что значит быть самому себе головою и не знать домашних хлопот»⁵⁵.

Як вже згадувалося, найбільшою побутовою проблемою для Іконнікова (усе господарство вела його тітка по матері Анна Володимирівна Рушковська) був переїзд на нову квартиру 1908 р. Навіть Ольга пам'ятала: «Для отца моего это было трагедией, которая сильно повлияла на его здоровье.» В. Іконніков скаржився В. П. Бузескулу, що цей жахливий переїзд практично припинив усю його працю⁵⁶.

Того ж 1908 р. народився онук Мстислав, Ользі тяжко далися перші роди, й Анна Леопольдівна мусила їхати до неї в Петербург та кілька місяців доглядати⁵⁷. Без дружини-секретаря та в переживанні про доньку й онука Іконніков просто місця собі не знаходив.

У читача може виникнути думка: все це нормальні житейські клопоти, нічого особливого. Так, але лише для тих, хто після відпрацьованого на робочому місці дня роботою більше не займається. У Іконнікова вся творчість починалася після усіх можливих видів офіційної й громадської роботи. Його основне місце для творчості був власний будинок, кабінет і бібліотека. І якщо й там вченому не було спокою, то знов таки подиву гідний той науковий доробок, який він нам залишив.

Позанаукові інтереси В. С. Іконнікова були вкрай різноманітними. Його інтелект був просто «ненаситний», жадібно поглинаючи всю можливу інформацію з різних галузей наук і практики життя. В цій статті зупинимося лише на «політичних інтересах» Володимира Степановича. При цьому зазначимо, що вони можуть

бути простежені лише у дзеркалі «принагідних» заміток та висловлювань ученого.

Насамперед, сконстатуємо, що Іконніков завжди цікавився політикою. Спочатку це був збір інформації, яку він просто фіксував. Згодом, у кадетському корпусі «місцева політика» вже аналізувалася. Студент почав «бачити» політику в Києві і Петербурзі. Надалі горизонти політичних зацікавлень та власних роздумів усе розширювалися⁵⁸. С. Ф. Платонов мав цілковиту рацію, коли писав, що колега «чутко переживал русскую действительность, имел определенные симпатии и антипатии и выступал строгим критиком для всего того, что считал злом русской жизни»⁵⁹.

Одним з найбільших «зол русской жизни» Іконніков уважав соціальні рухи, зокрема соціалістичні, які, на його думку, загрожували існуванню самої Російської держави. Це ідейне спрямування історика відзначало його оточення, котре мало уяву про «закритий світ» особистого життя вченого: Іконніков не брав участі в політичному житті й тому його погляди на політику проявлялися лише в приватній сфері. Юліан Кулаковський, який був довголітнім другом родини Іконнікових (попри окремі розходження), писав у 1906 р. Володимиру Степановичу щодо політичної завірюхи і тяжких часів: «Вы, как представитель русской исторической науки вдвойне болеете душой за безумие посягающих не только на наше русское государственное целое, но и на самое существование России в виде великого и единого государства»⁶⁰. Ця констатація була розрахована виключно на сприйняття самого лише Іконнікова, а отже, вочевидь, адекватно відбиває його політичні переконання.

Сам Іконніков, постійно аналізуючи події в державі, констатував певну «закономірну» нестабільність, яка вимагає обережності конкретного індивіда щодо співмірності особистого із суспільним. Вчений писав В. І. Савві: «Русская действительность очень обманчива и никогда не следует идеализировать на счет настоящего и собственных сил и увлечений. Всегда нужно знать, что она поднесет Вам сюрпризы. Тогда Вы по крайней мере оградите себя от случайностей, а все-таки лучше быть господином своего положения, нежели рабом случая...»⁶¹.

Підкреслимо іще одну важливу обставину, яка назнаменовує один із методів розуміння та підходів до аналізу політичних подій. Містке визначення його дав сам Іконніков у листі до однієї з учениць (від 22 лютого 1893): «Прошедшее иногда полезно проверять насто-

ящим»⁶². Вчений дуже часто робив також навпаки: говорячи про сучасне, він згадував аналоги минулого — це була та сама «перевірка».

Політичні погляди Іконнікова в їх еволюції неможливо прослідкувати з однаковою повнотою для різних часових відрізків. Причина тому — інформативна різноманітність джерел. Звісно, принагідні висловлювання в листах до різних адресатів дають певний матеріал, однак у кожному випадку доводиться шукати межу корекції щодо особи адресата.

З усього листування Іконнікова, на нашу думку, найповнішим щодо обговорення проблем державної політики, ідеології та життєвських питань є листування вченого з А. Козловим за 1876–1900 рр.⁶³

Окремі моменти (політичні події, висловлювання й вчинки державних діячів, соціальні рухи) в оціночному плані зафіксовані в мемуарах Іконнікова. Однак тут дуже далось взнати явище пізньої ремінесценції: автор явно давав оцінки минулому через призму майбутнього досвіду аж до часів написання мемуарів (1921–1923 рр.).

Втім є одне просто унікальне, але часово обмежене джерело — це записники вченого, в які він наклеював вирізки з газет і супроводжував їх своїми коментарями. В архіві вченого збереглися такі зошити за 1893–1894 та 1907 рр. Саме вони покладені в основу подальшого аналізу із незначними вкрапленнями інших принагідних заміток Іконнікова.

Перше звернення до політики в широкому контексті фіксують мемуари під 1873 р., коли, за словами автора, посилювалося «так называемое революционное, а в сущности младенческое брожение»: в революціонери «двинули» поміщики сьомого розряду, студенти, семінаристи, а їх проводирі рвалися до влади. Теоретики революційного руху (Лавров, Чайковський та ін.) за кордоном «творили» ідеологію. В Росії ж почалися терористичні акти. Вже ця перша згадка супроводжувалася Іконніковим історичними аналогами — подіями французької революції та образами французьких революціонерів з посиланням на Токвіля⁶⁴. Надалі соціальні (й переважно соціалістичні рухи) в Росії автор постійно порівнюватиме саме з негативними проявами і наслідками Великої Французької революції. На це накладатимуться його власні спостереження за бурхливим політичним життям у Парижі, початку 1870-х рр.

Наприкінці 1870-х рр. у листі до Н. О. Попова (4.10.1878) Іконніков зробив цікаву примітку щодо українства та його місцевих проявів: «Киев всегда был на свой образец, и до сих пор во многом остается Украиной»⁶⁵. Особливо гостро «українську ідею» Іконніков сприйматиме на поч. 1880-х рр., про що ми вже писали⁶⁶.

Далі, знову ж у мемуарах, автор (й відтепер регулярно) занотовує загальну політичну ситуацію початку 1880-х. Він описує вбивство Олександра II й знову розлого роздумує над сенсом, таємними пружинами, метою і наслідками революційних рухів. Особливо картає вчений студентів, які мали б учитися, «а не лезть в политику» (позитивний приклад — німецькі студенти). Втім, у даному випадку його оцінки подій надто злободенні: автор виходить з пункту бачення подій 1917–1920 рр., проводить прямий аналог з діяльністю Леніна й більшовицькою революцією та особливим значенням у ній євреїв⁶⁷.

На цьому завершимо цитування пізніх мемуарів і звернемося до записників.

Нагадаємо, йдеться про події 1893–1894 рр. і основним джерелом інформації, на яку «реагував» своїми замітками Іконніков, була газета «Киевлянин»⁶⁸. Сам цей факт промовистий: учений довіряє саме цьому органу, вважає його досить інформативним та об'єктивним. Ще однією причиною вибору «Киевлянина», вочевидь, була його великоруськість (на противагу українофільству). Вирізки з газети стосувалися як міжнародних, так і загально-російських та місцевих політичних подій і життєвих проблем, які також своїм корінням виростали з державної політики. Задля зручності виділимо основні блоки інформації та тематику авторської рефлексії.

Міжнародні події. Аналізуючи інформацію про мітинги соціалістів у Австрії щодо загального виборчого права і їх придушення поліцією, учений зазначав: «Пока не сойдут со сцены заправили военно-буржуазного строя, до тех пор подобные сцены будут идти все крещендо» (арк. 3 зв.). Інформація про розстріл демонстрації студентів у Парижі й відставку префекта поліції викликала «російський аналог»: «У нас так бы и кануло в вечность, как не раз бывало в Москве и Харькове, во время убиения студентов полицией и казаками» (арк. 21). На тлі європейських подій і близьких до демократії систем, російська політична система в оцінці Іконнікова виступає в параметрах ледь не тоталітарних. Так з приводу статті про заляку-

VII. Персоналії

вання німецьких виборців російськими казаками, Володимир Степанович констатував: «Пока нас все-таки бояться как грозной орды» (арк. 3).

Внутрідержавні події. Їх можна розділити на кілька груп.

1. Правлячий режим. Автор доволі критично ставиться до царського правління й конкретно висловлюється щодо Олександра III (арк. 68 зв.). Характерною є його реакція на підняте в пресі питання щодо встановлення пам'ятника вел. кн. Михайлові Павловичу: «Еще бы кому? И как все безтолку: Александр II, Муравьев и др., без всякого разбора. А сколько людей мысли и дела еще не почтены» (арк. 26). Разом з цим, Іконніков убачає одну із основних причин занепаду справ і слави Петра I та Олександра II у «безумных» політиках при дворі (57 зв.). Росії знову потрібен Петро Великий, «который сплел бы вервие и разогнал всю эту сволочь из храма жизни, в которой она недостойна быть даже привратниками» (арк. 65). Саме ці недостойні «привратники» і влаштовують боротьбу між собою за владу, впливи тощо і все це вихлюпується назовні: «И очень хорошо. По крайней мере опыт покажет всю несостоятельность ограничительных стремлений. Что же осталось от реформ Александра II, которому мы ставим памятники. Ведь ему и не за что было бы больше ставить. Это ужасная ирония судьбы. И какое подобие с печальным концом царствования Александра I, при одинаковости характеров царствовавших лиц» (арк. 6 зв.). Отже, навряд чи можна говорити про антимонархічні настрої Іконнікова, швидше мова йде про конкретну правлячу особу та її оточення, а, отже, сама система не заперечується — лише її так би мовити «наповнення».

2. Свобода особистості. Іконніков дуже різко висловлюється щодо цієї болючої проблеми, апелюючи до історичного досвіду: «Да, бесконтрольная опека над личностью и обществом, никогда еще пользы не приносила, но голоса истории мы слушать не хотим» (арк. 30). Таким «кріпосним правом» для особи («закрепощенной личности») він уважав паспортну систему, покликану допомагати поліцейському нагляду (арк. 64). Володимир Степанович констатував, що ущемлення особистості відбувається навіть на рівні просіювання «потрібної» і «зайвої» для неї інформації. Роздуми щодо цього були викликані повідомленням про відкриття в Белграді телеграфної агенції для передачі фактів, які замовчуються, й «вылавливания тенденциоз-

ности». Історик розмірковує: «Бедная Россия! Ты так громадна и так слепа, что должна защищать себя такими мизерными средствами. А все потому, что политики играли у нас во всем первую роль, а цели просвещения, развития, культуры стояли на заднем плане. На нас нападают даже ничтожные букашки потому, что у нас много слабых сторон, признать которые мы не желаем, да и исправиться не хотим» (арк. 57 зв.). Отже, він визнає, що значна частина інформації про внутрішні події приховується і навіть південні слов'яни намагаються позбутися опіки російської цензури. Право особи на доступ до повної і точної інформації порушується на рівні державної політики. Наприклад, російська преса змушена робити вигляд, що до Сибіру висилають лише злочинців. Іконніков саркастично зазначив щодо статті про це: «Автор или скрывает, или не знает, что этой участи подвергаются и политические ссыльные» (арк. 32).

3. Соціальна політика й соціальні рухи. Іконніков не часто, але все ж говорить про «народ», розуміючи під цим поняттям трудовий люд (переважно, робітничий). Зокрема він констатує: «на перевооружение и усиление армии деньги всегда находятся», а для піднесення благоустрою народу, «на имя которого мы так часто ссылаемся в крайних случаях», їх вічно немає (арк. 4 зв.). Звісно, що таке відношення уряду й держави мусить викликати соціальні протести. Наводячи інформацію про страйк 5000 робітників, Іконніков із співчуттям констатує: «их всегда ждет жестокая кара как бунтовщиков; гуманный приговор... вызывает поддельные lamentации ретроградской печати, которым однако внимает власть, затеявая каждый раз ущемить привилегии суда, а рабочий вопрос между тем, под влиянием житейских трудностей и усложнений жизни, назревает в стране... В руках же правительства одни репрессии, а кулаки этим пользуются» (арк. 37 зв.) Підкреслимо, учений в даному разі не говорить про революційні, а тим більше соціалістичні — тобто ідейні (чи ідеологічні) рухи, а лише про одну з форм економічного протесту робітників, їх боротьбу за піднесення рівня життя автор не засуджує.

4. Церква, релігія, віра. Як і у мемуарах Іконніков, займає дуже критичну позицію щодо офіційної Російської Православної Церкви. Нагадаємо, що в юнацькі роки і навіть в студентську пору він був дуже набожним і шанував церковну традицію. Однак близьке знайомство з церковнослужителями,

численні епізоди з біографій архієреїв, монахів й т. п. перетворили його в циніка (мемуари Володимира Степановича наповнені негативними оцінками й історіями щодо духовенства, він їх просто «колекціонує» й навіть смакує подробиці). А відтак критика стану й діяльності РПЦ та її служителів стала нормою його висловлювань. Наприклад, епізод з пограбуванням ризниці московського кремлівського Чудового монастиря й викрадення значної суми грошей викликав у Іконнікова запитання: чому гроші тримають в монастирях, про що свідчить накопичення багатств обителями? Й висловує: «Да, удивительное дело. Точно мы средневековая держава, столько у нас ханжества и отсутствия государственного интереса» (арк. 7). Діячів «офіційного православія» вчений називає не інакше, як «торгашами православия» й вивіщує над ними сектантів, котрі керуються не тільки на словах, але й у житті «чистым Евангелием» (арк. 46 зв.). Більше того, саме виникнення сект історик пояснює «потребностью свободы духа и полной неудовлетворенности церковной формалистикой, обрядовым пониманием религии и подавлением внешнего проявления религиозного чувства светским мечом» (арк. 69 зв.). Що ж до «народної релігійності», Іконніков зупиняється на масовому шануванні чудотворних ікон Богородиці й заявляє: «только настоящей мы не чтим, мы чтим Иону, Иоанна Кронштадского и т. п., но не Бога, т. е. попросту идолопоклонствуем, а штундистов и др. умствующих сектантов за то, что они не хотят следовать этим безобразиям, преследуем и казим. Нет, уж лучше вернуться ко временам Петра Великого и все это насаждение религии воскресить с наложением денежных штрафов и наказаний на производящих оное, сиречь попов, монахов и ханжей, да позавести везде школы, только не церковные а духовные» (арк. 19). Загалом, історик, який детально вивчав візантійські, переважно церковні впливи на Русь — Росію, вказує на побутування наприкінці XIX ст. «византийско-мещанских воззрений» (арк. 1, 2) і стверджує «мнимую религиозность русского народа» (арк. 77 зв.).

5. Освіта і наука. Іконніков починав з аналізу стану нижчої школи, приходської, вказуючи, що народні школи необхідно підтримувати, але держава мусить зробити їх світськими, а не «клерикальними», щоб викоринити «невежество» (арк. 33). Наводячи інформацію про поширення холери в Києві й паралельно зростання потоку богомольців, учений рішуче констатував: «Только школа,

притом не клерикальная, а светская, спасет народ от ига египетского» (арк. 78 зв.-79). «Правильну» народну освіту, на думку Володимира Степановича, церковно-приходська школа не може дати, оскільки існує «для отвода глаз» і зовсім не протистоїть різним народним пересудам. Натомість «протестантский пастор... живет жизнью школы и не подавлен требованиями и суеверными обрядами, а католический всегда ставит идею выше других соображений» (арк. 21 зв.). Оскільки ж в Росії офіційно визнаними є православні церковно-приходські школи, то сама освіта від цього дуже страждає. Разом з тим, Володимир Степанович був проти «полицейского воззрения на вещи» і «политического характера школы» (арк. 37-37 зв., 54). Аналізуючи циркуляр попечителя Кавказького учбового округу, Іконніков зазначав: «И в школе на первом плане у нас дрессировки, а не воспитательные цели. Даже введение гимнастики понравилось как подготовка к военному поприщу — не более. Да во многих местах ее и свели на маршировку» (арк. 4).

Щодо університетів, історик жваво відгукнувся на виступ Мещерського щодо можливо-го закриття університетів, які «плодят ничих». Це дуже зачепило Іконнікова, й він «випалив» у відповідь: «Да, студенты университетов всегда пользовались малым успехом в следствии Правительству нужны дрессированные юристы»; «Университеты... и закрыли бы, если бы мы не боялись мнения Западной Европы, которого убоился даже Николай I, когда в 1849 г. хотел закрыть университеты» (арк. 58 зв.). Професор розумів університет як місце свободи вияву наукової, творчої думки, свободи висловлювань і непідкупного інтелекту та совісті. Звісно, в Російській державі за умови ідеологічної регламентації в університетах панувала зовсім інша атмосфера. Так само ратував учений за освіту жінок. Він вирізав статтю про відкриття вищої жіночої школи у Константинополі й напівіронічно приписав: «Да, скорее турки откроют Высшую женскую школу, чем мы женский медицинский институт, потому что они слушаются хоть англичан, а мы никого не слушаемся, даже Господа Бога, хотя постоянно призываем имя его все» (арк. 72 зв.).

Нарешті, щодо науки. Наводячи публікації про Віленський археологічний з'їзд, історик з сумом відзначив: «Даже в бедную археологию наши политиканы вносят свои излюбленные желания и виды» (арк. 78 зв.). Іконніков підкреслював, що на відміну від заснування

VII. Персоналії

музичних товариств, «пробити» нове наукове товариство через владні структури доволі складно: «Музыкальных обществ (а равно и художественных) разрешается устраивать сколько угодно, так как музыка убаюкивает и усыпляет, ну а исторических съездов и обществ не разрешают..., даже учительских съездов опасаются» (арк. 29 зв.).

З усього наведеного неважко помітити певну радикальність і критичну настанову Іконнікова до внутріполітичного життя, державної ідеології та правлячої верхівки. Поступово, з посиленням організованих та теоретично узasadнених революційних течій і рухів позиція Іконнікова бере різкий крен вправо. Всі ці течії й рухи (без особливого розбору й проникнення в суть) вчений вважає деструктивними, такими, що здатні зруйнувати не лише негативні прояви існуючої владної системи, але й увесь довготривалий досвід життя суспільства.

Кінець XIX і початок XX ст. стали часом очікування «грози». В. П. Бузескул 31 грудня 1900 р. писав колезі з якимось неспокойним передчуттям та нетвердою надією: «Девятнадцатый век отходит среди общего недовольства и разочарования. Пожелаем же, чтобы начало нового столетия было лучше конца старого!»⁶⁹.

І все ж «гроза» почалася й загострилася подіями російсько-японської війни, про що писав Іконніков у мемуарах. Події 1905–1907 рр., експресія яких захлинула все суспільство, викликали посилений інтерес та реакцію також у Володимира Степановича Він активно збирав усі можливі матеріали та інформації. Наприклад, у архіві вченого можна побачити зумисне зроблені копії листа Георгія Гапона до кн. Святополк-Мирського, петицію на ім'я Миколи II та ін. важливі документи доби⁷⁰. Він активно розпитує колег про ситуацію в Москві та Петербурзі. Відповіді були різні. Цікаво «прорікав» майбутнє з точки зору історика О. І. Соболевський (4 жовтня 1905 р.): «Судя по всему, мы в будущем очень близком увидим такие события, о которых потом будут много писать историки. Что это будет, трудно догадаться, но скорее большая резня, чем великая революция. В воздухе страшно много электричества...»⁷¹.

На жаль, «політичний зошит» з газетними статтями та замітками Іконнікова за цей час не зберігся. Є лише записник 1907 р., в якому укладач використовував окрім «Киевлянина» також «Русские ведомости», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «ЖМНП»⁷². Всі витяги стосувалися політичних подій і за-

ворушень як в Росії (особливо), так і за кордоном. Історика цікавила також діяльність Державної Думи, різні політичні програми та протести, національні рухи тощо. Відзначимо, що цей «політичний зошит» містить менше зауважень від упорядника, ніж попередній. Іконніков знову перетворюється у спостерігача, збирача інформації, який нею не живе, а лише цікавиться.

Пояснення цьому, ймовірно, не лежить у площині віку. Швидше за все, це зв'язано зі статусом та заняттями Іконнікова: він все більше відходить від університетських справ, рідко буває в зібраннях, основний його особистий та «історичний» час проходить у робочому кабінеті: йде обробка колосального матеріалу двох книг другого тому «Опыта русской историографии». Іконніков весь поглинутий цією та іншими творчими роботами. А вони потребують стабільності на всіх рівнях. Відтак, його дратують всі ці рухи, революційні заворушення, політичні, військові, економічні проблеми: вони заважають працювати, створюють «незручності» в побуті й науковій творчості (не працюють друкарні, перебої з пересилкою потрібних книжок)⁷³.

У світлі сказаного зрозумілою стає «нова хвиля» обурення діяльністю соціал-демократів, «социалистов разных мастей» та їх ідеологією («Кант и Шеллинг сменились Марксом, да еще в толковании комментаторов»⁷⁴.

Ці люди, й особливо їх ідеологи, для Іконнікова перетворюються у головних «внутрішніх ворогів» Росії (так вчений іменував усю Російську імперію). Вочевидь, ці думки чоловіка висловила й літературно оформила Анна Леопольдівна в рукопису «Письма обыкновенной смертной к сыну социал-демократу», надісланому в редакцію «Исторического вестника» в лютому 1910 р.⁷⁵

Політична ситуація у Києві описана (не проаналізована) в мемуарах В. С. Іконнікова, зокрема вбивство П. А. Столипіна. Прикметно, що історик приділяє спеціальну увагу студенту Багрову (вбивці державного діяча) й вказує на його єврейство та приїзд з Берліну (хоча він був студентом Університету Св. Володимира)⁷⁶. Студентські рухи 1907 р., арешти (747 студентів) та ін. прояви політичного життя молоді Іконніков констатативно й зрідка описував і в листах⁷⁷.

Немає сенсу зупинятися на переказі записів мемуарів, оскільки вони коротко викладають перебіг усіх наступних політичних подій. Важливо було б відзначити, на що саме звертав увагу Іконніков. Однак, ця «увага»

відповідає не його стану в описувану добу, а оціночним інвективам початку 1920-х рр., тому це знімає потребу в аналізі принципу подачі інформації у мемуарах для конкретики політичних поглядів ученого першого десятиліття ХХ ст.

Перша світова війна «увібралася» в особисті проблеми Іконнікова: евакуація університету, пропозиція про виїзд до Саратова, неможливість залишити велику бібліотеку в період праці над «Опытом» та ін. проблеми, які війна породила. Неочікуваною для Іконнікова стала політична проблема виявлення німців серед університетських діячів. У Києві розпочалася «справа» професора Фрідріха Кнауера, доброго знайомого Іконнікова, сини якого у 1911–1913 рр. прийняли німецьке підданство, й за чутками, вступили до ворожої німецької армії (це зовсім не було доведено).

Проф. Сонні 7 січня 1915 р. після арешту Кнауера і допровадження в Либідську дільницю просив Іконнікова особисто звернутися до губернатора, щоб колегу не висилали до Томська, а залишили в Києві під наглядом поліції; або хоча б відправили в Москву чи Казань⁷⁸. Подання було зроблене, але Кнауера все ж вислали до Томська, відібрали пенсію й арештували рахунок «как приверженца Германии»⁷⁹.

Втім і сам Іконніков потрапив під підозру через перлюстрований лист В. І. Савви з Харкова до вченого. Жандарми наводили довідки про нього⁸⁰.

Війна загострила всі проблеми, у тому числі політичні, але Іконніков все більше замикався в світі свого кабінету та стінах квартири. Він розумів, що всі політичні перипетії швидкоплинні, змінні й скороминучі. Все йде до гіршого. Вічною залишається лише його наука. І в цьому Володимир Степанович мав повну рацію.

¹ Петербургский филиал Архива Российской Академии наук (далі — ПФА РАН), ф. 134, оп. 3, спр. 601, арк. 35 зв.

² ЦДІАК України, ф. 2058, оп. 1, спр. 573, арк. 2 зв.; ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 87 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 573, арк. 1.

⁴ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 620.

⁵ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 453, арк. 3зв.

⁶ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 1 зв.

⁷ Российская государственная библиотека. Отдел рукописей (далі — РГБ ОР), ф. 342, оп. 1, карт. 21, № 1, арк. 23 зв.

⁸ Там само, арк. 25 зв.-26, 36 зв.-37.

⁹ ПФА РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 601, арк. 36-37 зв.

¹⁰ НБУВ, Архів, оп. 1, спр. 1, арк. 3 зв.

¹¹ Там само, арк. 52-53.

¹² Перший піврік існування УАН у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 24.

¹³ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1918–1941. — К., 1998. — С. 58–59.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 663, арк. 30 зв.

¹⁵ РНБ ОР, ф. 585, спр. 3032, арк. 1-2 зв.

¹⁶ ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, спр. 124, арк. 44-45 зв.; Войцехівська І. Володимир Іконніков: джерелознавчі студії. — К., 1999. — С. 345–347.

¹⁷ ПФА РАН, ф. 2, оп. 17, спр. 124, арк. 43-43 зв., 48; Войцехівська І. Володимир Іконніков. — С. 342-344.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26355, арк. 1 зв.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 26355, арк. 13-13 зв.

²⁰ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 620; далі матеріали з цього рукопису подаємо без посилань.

²¹ Лист А. Л. Іконнікова до В. І. Савви від 20 листопада 1911 (ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 1).

²² Государственный исторический музей. Отдел письменных источников (далі — ГИМ. ОПИ), ф. 440, спр. 123, арк. 92 зв.-93.

²³ ПФА РАН, ф. 764, оп. 2, спр. 314, арк. 18-18 зв.

²⁴ ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 49563, арк. 49.

²⁵ ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 20077, арк. 1.

²⁶ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 40 зв.

²⁷ ПФА РАН, ф. 116, оп. 2, спр. 140, арк. 1-1 зв.

²⁸ ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 20072, арк. 1 зв.

²⁹ ГИМ ОПИ, ф. 440, спр. 53, арк. 85 зв.-86.

³⁰ Там само, арк. 96.

³¹ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі — РНБ ОР), ф. 818, спр. 185, арк. 10-17 зв.

³² Институт русской литературы (Пушкинский Дом). Отдел рукописей (далі — ИРЛИ), інв. 24813, арк. 27 зв.

³³ ИРЛИ ОР, інв. 24813, арк. 20-20 зв.

³⁴ ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 20077, арк. 1.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 573, арк. 1.

³⁶ ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 31 зв.

³⁷ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 84, арк. 2.

³⁸ ИРЛИ ОР, інв. 24813, арк. 23-24 об.

³⁹ ГИМ ОПИ, ф. 440, спр. 53, арк. 93-93 зв.

⁴⁰ Платонов С. Ф. Владимир Степанович Иконников // Анналы. — Т. IV. — 1924. — С. 256.

⁴¹ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 160.

⁴² ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 49633, арк. 129-133.

VII. Персоналії

- ⁴³ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48615, арк. 5.
- ⁴⁴ ІР НБУВ, ф. III, спр. 20075, арк. 1.
- ⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 29, спр. 1106, арк. 2-2 зв.
- ⁴⁶ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 68 зв.-69.
- ⁴⁷ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 71 зв.-72.
- ⁴⁸ Там само, арк. 73 зв.
- ⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 443, арк. 3.
- ⁵⁰ ПФА РАН, ф. 107, оп. 2, спр. 196, арк. 13.
- ⁵¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 84, арк. 4.
- ⁵² ІР НБУВ, ф. 2058, спр. 603, арк. 1.
- ⁵³ ПФА РАН, ф. 332, оп. 2, спр. 67, арк. 3, 5 зв.
- ⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 33, спр. 6691, арк. 1 зв.-2.
- ⁵⁵ ПФА РАН, ф. 176, оп. 2, спр. 168, арк. 37 зв.
- ⁵⁶ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 72-73 зв.
- ⁵⁷ ІР НБУВ, ф. III, спр. 59020-59048.
- ⁵⁸ Детальніше про це див. у нашій публікації: Ульяновський В. І. Знаний і незнаний Володимир Іконніков // Іконніков В. Історичні портрети. — К., 2004. — С. 6–82.
- ⁵⁹ Платонов С. Ф. Владимир Степанович Иконников: Некролог // Анналы. — 1924. — № 4. — С. 256.
- ⁶⁰ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49557, арк. 28 зв.
- ⁶¹ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 445, арк. 2 зв.
- ⁶² ІР НБУВ, ф. III, спр. 59061, арк. 2.
- ⁶³ ІР НБУВ, ф. III, спр. 49599-49651.
- ⁶⁴ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 138-139.
- ⁶⁵ РГБ ОР, ф. 239, п. 9, № 36, арк. 10 зв.
- ⁶⁶ Ульяновський В. І. Знаний і незнаний... — С. 51–53.
- ⁶⁷ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 2, арк. 139-142.
- ⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77, 92 арк.
- ⁶⁹ ІР НБУВ, ф. III, спр. 48408, арк. 17 зв.
- ⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 849, спр. 67; ІР НБУВ, ф. 46, спр. 77-78.
- ⁷¹ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 510, арк. 2.
- ⁷² ІР НБУВ, ф. 46, спр. 78.
- ⁷³ ЦДІАК України, ф. 2058, оп. 1, опр. 296-306, 319-342.
- ⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 2058, спр. 483, арк. 2 зв.
- ⁷⁵ РНБ ОР, ф. 874, оп. 1, спр. 121, арк. 377.
- ⁷⁶ ГАРФ, ф. 7353, оп. 1, спр. 1, арк. 79-80 зв.
- ⁷⁷ ПФА РАН, ф. 825, оп. 2, спр. 84, арк. 67-68 зв.
- ⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 849, спр. 53, арк. 1-2.
- ⁷⁹ Alma Mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920 рр. Матеріали, документи, спогади / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — Т. 1. — К., 2000. — С. 655-670.
- ⁸⁰ Там само. — С. 652-655.

Людмила Приходько

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Олександр Сергійович Грушевський, молодший брат видатного українського історика і державного діяча М. С. Грушевського, належить до блискучої плеяди вітчизняних учених-істориків, які ідейно та організаційно творили підвалини української історичної науки в кінці XIX — на початку XX ст.

Завдання нашої розвідки — коротко проаналізувати історичні праці вченого і прокоментувати їх в контексті провідних ідей та тенденцій розвитку української історичної науки на зламі століть та національних визвольних змагань.

Актуальність дослідження історичної спадщини О. Грушевського зумовлене рядом суттєвих факторів.

По-перше, О. Грушевський не написав узагальнюючого методологічного твору з синтезованим викладом історії України, а його окремі зауваження теоретичного характеру розпорошені по сторінках численних публікацій.

По-друге, вагомість наукових здобутків вченого визнавали його сучасники, але О. Грушевський все своє життя перебував у тіні свого знаменитого брата і згадувався в ук-

раїнській історіографії початку XX ст. побіжно.

По-третє, у радянські часи ім'я вченого було вирване з контексту української науки і викреслене з пам'яті поколінь сталінською тоталітарною машиною.

Завдяки розвитку грушевськознавства, активній співпраці вітчизняних учених і представників української наукової діаспори в умовах незалежної України життєвий і творчий шлях О. Грушевського починають серйозно вивчати, а публікації про нього збагачуються новими матеріалами і висновками. В оцінках дослідників підкреслюється, що О. Грушевський був визначним ученим, патріотом свого народу і мав непересічні заслуги перед українською наукою та культурою. Його наукова спадщина вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю знань та універсальністю інтересів. Ученому належить більше сотні наукових праць, серед яких цінні дослідження з української історії, історіографії, етнографії, народознавства, фольклористики, історії української літератури. Він є одним із розробників концептуаль-

них засад розвитку української архівної і бібліотечної справи.

Сучасними українськими дослідниками ґрунтовно висвітлено внесок О. Грушевського у становлення й розвиток архівної справи, вітчизняної науки та освіти на початку XX ст. Однак внесок у підготовку молодшої генерації українських істориків та історична спадщина вченого — малодосліджена. Єдиною працею, в якій аналізується методологія та історичні погляди О. Грушевського як представника школи В. Антоновича, є монографія російського дослідника С. І. Михальченка «Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики)» (М., 1997)

З огляду на зазначене, підґрунтям для дослідження історичної спадщини О. Грушевського, його теоретичних поглядів має стати сучасна теоретико-методологічна модель вивчення минулого української історичної науки на зламі століть, що відкриває можливості історіографічного синтезу й узагальнення дослідницького досвіду вченого¹.

Щоб дати об'єктивну оцінку історичних праць О. Грушевського, розкрити особливості його творчої лабораторії, насамперед потрібний аналіз епохи, до якої належав учений, з урахуванням особливостей її суспільно-політичного життя, інтелектуального та історіографічного контексту і всього того, що пережила Україна та її інтелігенція в ті часи.

О. Грушевському було притаманне щасливе сполучення рис, потрібних історичу кінця XIX — початку XX ст.: традиції роду Грушевських, глибокі знання історичного минулого своєї Батьківщини і здатність до праці для її майбутнього, талант ученого-дослідника. Йому судилося яскрава і водночас трагічна доля жити й творити у складний і відповідальний період української історії.

90-ті роки XIX — початок XX ст. — час глибоких перетворень у житті українського суспільства, вершина процесу національного відродження в українських землях. Саме в цей час відбувається ефективний розвиток наукового життя, особливо української історичної науки, яка вступає у фазу пасіонарного піднесення і досягає справжнього самовизначення й розквіту. Взаємодія української історіографії з національним відродженням в Україні постає як вирішальний чинник перетворення її на самостійну структуру, окремішню від російської, польської чи німецької². Протягом 80-х, 90-х рр. на початку XX ст., українські вчені досліджували усі сто-

рони життя українського народу в його минулому й сучасному. Історична самотність і своєрідність культурно-національного типу в їхніх працях знайшла повне наукове обґрунтування. Провідна верства українських істориків цього періоду демонструвала чимало прикладів поєднання функцій продуцента історичної думки та її поширювача, тобто серед істориків-професіоналів були відомі діячі суспільно-політичного і просвітницького руху³. Життя і наукова творчість О. Грушевського є виразною ілюстрацією джерел, із яких поставала українська історична наука та її інтелектуальні традиції на зламі століть.

Залучення О. Грушевського до наукової роботи розпочалося під час навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Імператорського університету св. Володимира у Києві (1894–1899), який в ті роки був найбільшим науковим центром в Україні. Керівником його перших наукових досліджень був В. Антонович, славетний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, ключова постать в українській історіографії та українському національному русі другої половини XIX ст. О. Гермайзе писав, що В. Антонович репрезентував нове покоління істориків, які спиралися на раціоналізм і позитивізм, використовували статистику, звертали увагу на економічні процеси і створювали праці на численних документах. Цих істориків, на його думку, можна назвати реалістами-народниками⁴. В розумінні історичного процесу В. Антонович багато перейняв від романтизму, знаменуючи своєю творчістю перехідний період від романтизму до позитивізму в українській історіографії⁵. В межах російської імперської історіографії В. Антонович був регіональним істориком, але в українській історіографії він відомий, окрім всього іншого, як творець демократично-народницької і національно-української концепції українського народу. В багатьох своїх історичних працях учений доводив, що український народ має власну провідну ідею — принцип общинності, рівноправності, демократизму. Протягом довгих століть український історичний процес міцно цементувався цією ідеєю. Енергія народу спрямовувалася на обстоювання свого внутрішнього, не політично-державного, а соціального, громадського устрою⁶. Вчений скептично ставився до державної влади і виступав з критикою її ролі як інструмента традиційних еліт. Його ставлення до неї залежало від того, наскільки держава сприяла покращенню матеріальних і духовних благ для своїх громадян. Попри певний скептицизм, В. Антоно-

VII. Персоналії

вич наголошував, що держава має виконувати позитивну роль в історичному процесі⁷. У своїй статті «Погляди українофілів» В. Антонович підтримував ідею федеральної держави, але за умови, що вона буде справедливою і гарантуватиме для всіх громадян рівні, включно з національними, права⁸. У вітчизняній історіографії вчений відіграв роль подібну Ранке в німецькій і світовій, саме в контексті впровадження нової методології історичного дослідження. Йдеться передусім про джерельну базу історичних праць, на основі якої аналізувалися історичні явища і події⁹. Відтоді, як зазначає О. Гермайзе, в українській історіографії закріплюється нова традиція документалізму¹⁰. Важливою гранню діяльності В. Антоновича була педагогічна праця, виховання молоді. В. Антонович підготував у Київському університеті цілу плеяду талановитих дослідників, які стали окрасою української історичної науки. Вчений зумів надихнути своїх учнів любов'ю до наукової праці і організувати надзвичайно широке дослідження ними української історії, керуючи їхніми першими науковими кроками. В. Антоновичу належить визначна роль у розбудові Київської документальної школи, яка була національною за задумом і духом. Школу документалістів об'єднувала історична тематика, що базувалася на джерельному дослідженні історії Правобережної України, а також методологія історичного дослідження. З цієї школи вийшли, зокрема, видатні дослідники П. Голубовський, М. Довнар-Запольський, Д. Багалій, М. Грушевський, М. Дашкевич. Школа знайшла повне визнання не тільки в Україні, але й поза її межами, і від неї, за словами відомого українського історика з США О. Оглоблина, пішла вся новітня українська історіографія¹¹. До київських документалістів належав і О. Грушевський¹².

Помітний вплив В. Антоновича на молодого вченого позначився в опрацюванні О. Грушевським специфічних тем, методології дослідження і світоглядних основах його історичних праць. Від свого вчителя О. Грушевський сприйняв уроки суворого документалізму, що передбачав постійне залучення нових документів, використання статистичних та актових даних, відхід від емоційного етнографізму, позитивізм — найпопулярнішу в ті часи філософську систему, а також висвітлення історичних процесів як прояв розвитку живого суспільного організму — нації¹³. Від В. Антоновича він запозичив принцип монографічного «обласного» дослідження історії України, інтерес до вічових

форм давньоруського життя, а також ідеї народництва і федералізму.

У своїх історичних працях О. Грушевський виступає як знавець та дослідник старої княжої доби, історії Великого Князівства Литовського, Гетьманщини, а також української історії, історіографії та культури XIX ст.

Першим серйозним науковим дослідженням ученого стала монографія «Пинское Полесье. Исторические очерки. (Очерки истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв. Ч. I. К., 1901. Ч. II. Туров, Городок и Пинск в составе В. К. Литовского. Пинское староство к. Боны. XIV–XVI вв. К., 1903)»¹⁴. Її цінність полягає передусім у багатоаспектній документальній історико-етнографічній базі, на основі якої побудована розповідь, що охоплює Пінське Полісся XI–XVI вв. Перша частина (медальна дипломна робота О. Грушевського, виконана під керівництвом В. Антоновича) була єдиною працею вченого, що належала до старої княжої доби. Ця робота, як і решта «обласних» праць учнів В. Антоновича, побудована за типовою схемою — спочатку автор подав географію краю, а потім його історію. Вчений приділив багато уваги з'ясуванню історично-географічних і хронологічних характеристик князівства. Детально розповів про особливості внутрішнього життя Турово-Пінського князівства в XI–XIII вв., туровських князів, їх діяльність, політичні плани та засоби їх реалізації. Тісні зв'язки Турово-Пінського князівства з Києвом змушували автора звертатися до головних подій та фактів київського політичного життя XI–XIII вв. Працюючи над першою частиною двокнижжя вчений користувався порадами М. Грушевського та В. Іконникова.

Друга частина нарисів присвячена дослідженню політичного і соціально-економічного розвитку Турово-Пінського князівства XIV–XVI вв. в складі Великого Князівства Литовського. (Далі: ВКЛ). Литовська держава внаслідок підкорення великої частини Білорусії та України, ослаблених удільною системою і татарською навалою, становила собою конгломерат окремих земель, які протягом XIV–XVI в. зберігали певні локальні особливості, генетично пов'язані з ранніми етапами їхнього історичного розвитку. Її утворення було видатним організаційним зверненням, особливо з погляду на те, що воно було здійснене менше ніж за 150 років¹⁵. Окупація українсько-руських земель Литвою у XIV в. мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення і збирання земель Руської держави¹⁶. Завдяки

браку власних національних скристалізованих форм державного і суспільного життя, внутрішній культурній слабості ВКЛ підпало спочатку під вплив традицій Русі, що позначився в суспільній, економічній, релігійній та культурній царинах життя. В парі з цим «руським» характером держави йшов консерватизм литовської державної політики з своїм гаслом «Ми старини не рушаєм, а новини не уводим»¹⁷. Але, як показав час, цей відомий вислів був справедливим лише частково.

У другій частині нарисів О. Грушевський уважно досліджує історію включення Турово-Пінського князівства до складу ВКЛ, зовнішню і внутрішню політику тодішньої княжої держави, механізм стосунків верховних князів з місцевими правителями, життя і побут міст, їх населення. Вчений подав повну історичну географію князівства, яку він склав на підставі документальних джерел, головним чином, так званої ревізії пущ і перепису Пінського староства 50-х і 60-х років XVI ст. Ця розвідка є яскравим свідченням наукових уподобань вченого, зокрема його глибокого інтересу до історико-географічних досліджень. Особливу увагу автор звернув на систему землеволодіння (дворищне і волочна поміра), на питання організації адміністративної влади. Він подає опис замків, розповідає про відомих представників місцевого дворянства. Вчений доповнив чимало нового матеріалу до характеристики духовенства, військово-службового класу, міщан. До книги О. Грушевський включив 110 актів, цінність яких полягає передусім (автор зберіг мову оригіналів) у точності відображення місцевого побуту й провінційного життя в різних його проявах та сторонах. У цих ранніх історичних студіях О. Грушевського безпосередній вплив ідей В. Антоновича позначився на тематичі «обласного» дослідження, його хронологічних рамках, а також на структурі. Нариси написані у руслі позитивістської парадигми. Характерною рисою праць є велика увага до джерел, залучення архівної інформації, ґрунтовність її опрацювання. Вченому вдалося відтворити широку історичну панораму буття Турово-Пінського князівства XI–XVI вв., виявити самотність його еволюційного розвитку. Ця робота молодого вченого є цінним внеском у дослідження особливостей розвитку українських і білоруських земель «темної литовської доби», їх ролі у формуванні державних структур і культурних надбань ВКЛ. Отже, можна стверджувати, що наукове середовище Київського університету, школа В. Анто-

новича мали визначальне значення в становленні О. Грушевського як історика-професіонала і дали йому солідну базу знань й умінь теоретичного та практичного джерелознавства.

У 1918 р. вийшла друга велика праця О. Грушевського «Города В. Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину»¹⁸. У передмові вчений писав, що вона присвячена дослідженню старовинного устрою міст, що сформувалися в стару княжу добу, зазнали певних впливів в епоху князів Литовських XIV–XVI в. поки Магдебурзьке право не змінило їх «старину». О. Грушевський викладає своєрідну концепцію розвитку литовських міст в їх історичній еволюції, спираючись на значний масив архівної інформації (акти Західної Росії, Південно-Західної Росії, Литовсько-Руської держави та ін.). Вчений детально зупиняється саме на «старині», старовинному укладі литовських міст, їх становищі, коли звичаєва норма права стає визначальною й санкціонованою центральною владою в земських уставних грамотах, різних господарських листах. Критерієм свого розподілу міст на «малі» і «великі» він визначає історичні традиції міста та його колишнє політичне значення. «Великі» міста — це Київ, Вітебськ, Смоленськ, Полоцьк, які споконвічно були важливими центрами політичного, економічного і віщого життя. Дослідник підкреслює стародавні відносини — зв'язок міста з волостю, детально студіює компетенцію та функції «великих» міст у цю епоху, звертаючи увагу на те, що населення «великих» міст старанно оберігало старі традиції рівноправності й самоуправління і активно захищало їх від господарських намісників, які намагалися порушити «старину» і посилити свою владу. «Малими» містами дослідник вважав старі міста (міста з давніми традиціями), що не встигли добитися грамот на вольності й привілеї, їх «старина» не була легально визнаною, а також міста, що виникли вже в литовську добу з причин військової оборони, і міста, що постали біля господарських палаців в силу економічних (головним чином, торгових) причин. О. Грушевський зазначає, що такі міста від самого свого початку були залежними від господарської адміністрації, не впливали на волость і не мали відпорних сил для боротьби за ту «старину», традиції якої в них не відчувалося. Намісник-державець, якій осідав в «малому» місті, діставав необмежену змогу панувати над усім життям, рушити «старину» міської

VII. Персоналії

громади. Вчений аналізує адміністративну й господарсько-фінансову діяльність намісників-державців, з'ясовує їх функції у місті, відношення до населення. Значна увага у праці приділена побуту міщанства, що подається на тлі його боротьби з центральним урядом за свою стародавню вольність.

О. Грушевський розглядав литовське панування як до певної міри сприятливе для розвитку старих общинних начал. Він доводив, що давньоруські традиції до кінця XIV ст. домінували, співіснували з литовською владою і зберігалися в житті руських міст ВКЛ. В той же час, дослідник зазначає, що у XV–XVI в. зміцніла центральна влада активно виступає проти «старини» «великих» і «малих» міст, посилюючи свій вплив на містах. Провідниками цієї політики були намісники-державці, які зосередили в своїх руках адміністративну владу, збір податків. Вони постійно втручалися у внутрішнє життя міста, діяльність віче і представників місцевої виборної влади, застосовували різні економічні утиски. Посилення їх влади сприяло обмеженню самостійності міст. Великі Князі Литовські всіляко підтримували ідею розширення спектру повноважень господарських намісників і намісників-державців.

О. Грушевський вважав, що запровадження Магдебурзького права послабило контроль урядової адміністрації та надавало містам більшої самостійності у вирішенні внутрішніх питань, але зруйнувало стародавні зв'язки міста з волостю. У студії характеристика життя міст, їх укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми визначаємо спільним поняттям «побут», подана автором вичерпно. Кожна авторська думка підтверджується великим фактичним матеріалом.

Продовженням досліджень ученого історії міст ВКЛ стали його студії «Соляні комори»(1917), «З міського життя в полудневих замках»(1917)¹⁹, «З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин»(1918)²⁰, «Митні комори»(1918)²¹, «Луцьке міщанство в XVI в.»(1927)²², «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» (1928)²³, «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.» (1929)²⁴. Вони об'єднані спільною темою — дослідженням соціально-економічних умов розвитку міст Литовської держави в XVI ст. У цей період відбувається ломка усталеного життя, змінюються економічні підвалини, фіксуються нові соціальні відносини, в іншу стадію переходять і політичні умови існування ВКЛ. Литовська держава, яка базувалася на військово-

феодальному принципі, прийшла до конфлікту зі старим громадським ладом у питаннях економічних, землевласницьких. Логіка розвитку історичного процесу невблаганно штовхала Литву на шлях створення унітарної держави з Польщею. В міру того, як Литва робила кроки в напрямку до союзу з Польщею, загострювалися економічні, соціальні, релігійні конфлікти в щоденному житті суспільства. Рештки державності і самоуправління в українських землях швидко і незворотно зникали. Всебічне порушення традицій «старини», покривдження населення з боку адміністрації, наступ земельних магнатів на міста, захоплення міських земель, замкових сіл, обмеження щодо свободи торгу накладанням різних мит, нескінченні побори, намагання молодого торговельного капіталу вирватися з цих пут і вийти на шлях вільного розвитку — особливості Литовської держави XVI ст., змальовано О. Грушевським у згаданих розвідках стисло, навіть лаконічно, і яскраво.

Дослідження історії міст продовжує розвідка О. Грушевського «З київського ратушного господарства XIV в.», в якій на базі величезної кількості документів про господарство міських ратуш XIV ст., зокрема ратуші Києва, детально розповідається про складники цього господарства, звертається увага на побут, звичаєву культуру воевод, купців, міщан.

Студії О. Грушевського, присвячені дослідженню історії міст, істотно збагатили наукові уявлення про реалії їх політичного, соціально-економічного і культурного розвитку в окреслений період. Вони розкривають багатство і самобутність звичаєво-правових і культурних традицій українських міст, що мали давню історичну основу ще з часів княжої доби і це забезпечило їхнє збереження і розвиток в умовах багатовікового чужинського панування.

Помітний слід залишив О. Грушевський і в дослідженні Козацько-Гетьманської держави XVII–XVIII ст. Наприкінці XIX ст. і особливо у першій третині XX ст. національне відродження, певна політизація інтелектуальних пошуків і посилення державницько-територіального критерію в українській історичній науці закономірно зосередили увагу дослідників саме на цьому знаковому періоді національної минувшини, що надихав на усвідомлення й обґрунтування окремішності нації та необхідності побудови власної держави.

«Великий народний рух Хмельниччини» вніс величезні зміни в суспільні відносини XVII в. Шабля козацька скасувала багато такого, що давно зложилось і здавалось

міцним»²⁵, — писав О. Грушевський. Вчений звернувся до надзвичайно складної та масштабної епохи, що поєднала в собі величезну кількість різних за своїм характером і змістом подій. Відбувалася руйнація старих суспільних відносин, формувалися нові соціальні сили, укладалися неоднозначні державні угоди. На українському політичному горизонті з'явилися нові історичні особи, які не змогли затьмарити постать великого гетьмана. У студіях «Гетьманські земельні універсали 1660-х — 1670-х років.», «З економічного життя українських монастирів в XVII–XVIII вв. Перші гетьманські універсали» (1914)²⁶, вчений аналізує землевласницькі відносини, зокрема, надання гетьманською владою земель старшині та монастирям. Перше питання, яке постає при вивченні земельної політики гетьманської влади — це стосунки між нею і царським урядом. Як ставився царський уряд до земельної політики гетьманської влади, як дивився він на свої земельні надання на території Гетьманщини, якщо вони були викликані певними проханнями з боку української старшини? Смерть Б. Хмельницького розв'язала руки тій частині козацтва, яка здавна мріяла про збагачення й закріплення за собою великої земельної власності та закріпачення селян. Погоня за маєтками та посадами, намагання зрівнятися в правах з російським дворянством змушували шукати підтримку в московського уряду. Заохочуючи соціальні апетити старшини, московський уряд на прийняття прохань та надання земель «дивився, як на своє право»²⁷, підкреслює О. Грушевський. Його позиція «нагадує потрібну ж позицію, зайняту спершу в справах військових, де московський уряд зараз же почав втручатись в військове командування»²⁸. Чи мала гетьманська влада достатньо сил протистояти цьому втручання, особливо в часи боротьби претендентів на гетьманську булаву та зміни гетьманської політики? Слід наголосити, що відносини між гетьманом та царським урядом стосовно земельної політики в Гетьманщині позначилися на правовому статусі козацької старшини. Право надання земельної власності козацькій старшині від часів Б. Хмельницького зберіглося за гетьманами. А право надання маєтностей за умови несення військової служби на території Гетьманщини належало і царському уряду. Цар Олексій Михайлович у перші повоєнні роки надавав маєтки лише козацькій старшині на прохання зацікавлених осіб.

Грунтовно аналізуючи матеріал, учений доходить висновку про те, що починаючи від часів Б. Хмельницького гетьманська влада прагнула зберегти за собою прерогативу надання маєтностей старшині за умов військової служби, а царські грамоти сприймала лише як підтвердження своїх універсалів. Козацька старшина прагнула підтвердити власні права на маєтності царськими документами, вважаючи їх стабільнішими, порівняно з універсалами гетьманів, влада яких у другій половині XVII ст. була часом слабкою. Гетьмани поступово прибрали до своїх рук роздавання маєтків і сприймали відповідні царські грамоти як втручання московського уряду в їхню компетенцію. Це підтверджують гетьманські універсали 1660–1670-х р. О. Грушевський зазначав, що практика паралельного надання маєтностей царською і гетьманською владою вносила певні впливи російського права на місцеве українське. Це, зокрема, виявилось в перетворенні рангових земель і маєтностей у спадкові. Дослідник вважав, що ці історичні документи відображають тенденцію подальшого вироблення земельної політики, а також перехід від визвольних змагань до будування нового державного ладу. У студії «Гетьманські земельні універсали 1660–1670-х років» чимало цінних спостережень вченого стосовно відносин між гетьманською владою і московським урядом, станових настроїв козацької старшини, поляризації соціальних інтересів старшинської верхівки, рядового козацтва та селянства, формування адміністративної влади. Традиції привілейованого становища в суспільстві поширювались не тільки на козацьку старшину, а також на церкву і священнослужителів. У своїй праці «З економічного життя українських монастирів в XVII–XVIII вв.» О. Грушевський зазначає, що пам'ятаючи про те, що православне духовенство переслідувала шляхта, а також враховуючи, що частина його брала участь у Визвольній війні середини XVII ст., гетьманська влада, починаючи з часів Б. Хмельницького, підтримувала його клопотання стосовно надання земель і сприяла зміцненню його економічного становища.

Ще одна тема студій О. Грушевського — соціальне життя України на початку XVIII ст. — реалізована в працях «Глухів і Лебедин. (1708–1709)». «Розквартированне російських полків на Україні» (1907)²⁹. «По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців» (1907)³⁰, «По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи» (1907)³¹. В центрі авторської роз-

VII. Персоналії

повіді — Північна війна, трагічні події, зв'язані з невдачею планів Мазепи, терор Петра I проти опозиції в Україні, конфіскація старшинських маєтностей, розквартирування московських військ в українських містах і селах, важка праця українських робітників на будівництві укріплень, ліній, каналів, північної столиці — нескінченні жертви української людності «для общего государственного блага». Аналізуючи маніфести, універсали, грамоти, документи про конфіскації, нагороди, про допити мазепинців, маловідомі листи Петра I та його сподвижників, О. Грушевський залучив значну кількість цінного джерельного матеріалу з історії складної боротьби українського народу за свою незалежність і державність.

Окремої уваги заслуговують праці О. Грушевського «К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в.» (1906)³² і «К характеристике взглядов «Истории Руссов» (1908)³³, в яких учений висловив своє розуміння видатної пам'ятки української історіографії, проникнутої ідеалами національної свободи, самобутності й державності українського народу. Слід зазначити, що «Історія Русів» відкрила великий ряд історичних праць XIX — початку XX ст., які, науково розвиваючи ідеї цього твору, стали важливою складовою нового етапу національного відродження в Україні. Обґрунтовуючи й розвиваючи основні положення «народної історичної думи», О. Грушевський зробив історико-літературний критичний аналіз «Історії Русів» в контексті суспільно-політичних поглядів автора, його ідеології. У першій статті дослідник послідовно слідкує за долею твору і оцінками його в українській історіографії. Вчений підкреслює, що щира любов до України, зацікавленість її минулим, захопленість козацькими подвигами, живий й майстерний виклад зробили цей твір популярним в суспільстві. Впливи «Історії Русів» помітні у творах Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Маркевича, Є. Гребінки та ін. Водночас автор звертає увагу на контраст, що спостерігається у ставленні до пам'ятки на початку XIX ст. і наприкінці століття, зумовлене певними фактичними помилками у творі. Вчений наголошує, що головна думка аналізованого твору — це історія народу, а не провінції, а його змістом є доля корінного слов'янського населення Малоросії, що давно поселився тут і має сталу територію. Вчений підкреслює, що автор «Історії Русів» викладає самостійну точку

зору саме на незалежну історію українського народу і змінює таким чином усталене уявлення ніби історія Малоросії — це придатак історії Російської держави. Ця авторська думка стала своєрідним лейтмотивом студії О. Грушевського. Дослідник вважав, що навіть певні історичні неточності не змогли затьмарити життєдайної сили твору і заслуг автора пам'ятки, який намагався розповісти самобутню історію українського народу і привернути інтерес до неї в суспільстві. У другій своїй статті О. Грушевський ширше тлумачить текст, наводить численні уривки з твору, звертається до конкретних подій вітчизняної історії для того, щоб глибше розкрити погляди автора щодо стосунків України з сусідніми державами, її внутрішньої політичної ситуації XVI–XVIII ст. Найцікавішим для вченого є історичний світогляд, політичні, національні та соціальні погляди автора пам'ятки. О. Грушевський підкреслює його гуманізм і лібералізм — типові риси західноєвропейського просвітництва. Стосовно проблеми авторства вчений зауважив, що «Історія Русів» потребує подальшого глибокого вивчення, як і документи українського панства та інтелігенції XVIII ст. Заслугою О. Грушевського є те, що він ґрунтовно висвітлив суспільно-політичні погляди автора та правильно визначив концепцію твору. Дослідник подав свої спостереження над його проблематикою і поетикою, простежив характер оцінок твору в науковій літературі XIX ст. Найважливішою думкою пам'ятки вчений вважав ідею автономності, вільного, державного розвитку українського народу.

Помітне місце в історичній спадщині О. Грушевського займає дослідження витоків української історіографії, Зокрема, цій темі присвячена його праця «З початків нової української історіографії» (1914)³⁴, Вчений пов'язує початки української історіографії з колекціонерами поміж українського лівобережного панства, для якого спомини про минуле мали особливе значення та ціну. Це було пов'язано з поширеною у XVIII ст. практикою розшукування фамільних паперів та офіційних документів, які б доводили походження більшості шляхетських родин від козацької старшини та діячів Гетьманщини. Доводячи давність свого роду, їхні нащадки мусили звернути особливу увагу на історичні зв'язки з минулим, простежити військову кар'єру своїх предків, їх участь у воєнних походах, відзнаки від уряду. Вчений вважав, що «такі історичні

розвідки мали підняти самосвідомість українського панства, озброїти його в можливій боротьбі з урядом за свої права і доказати... переконуюче дійсні права вищої верстви українського суспільства на шляхетство на рівні з російським дворянством»³⁵. Звужений на початку генеалогічними питаннями інтерес до минулого далі поширювався і захоплював інші моменти української історії, підкреслював учений. Розшукуючи в старих документах та актових книгах потрібні та цінні звістки про минуле роду, «любители старины малороссийской» звертали увагу на цікаві матеріали стосовно адміністративного устрою, господарської діяльності, колишнього побуту українського народу. Більшість колекціонерів цікавила місцева старовина. У цій студії О. Грушевський зумів розкрити важливу особливість розвитку української історіографії XVIII ст. — перехід від генеалогічних розвідок до вивчення місцевого краю.

Історичні студії О. Грушевського значною мірою торкалися також дослідження історії та культури XIX ст. Ученим створена оригінальна галерея портретів визначних діячів української історичної науки та літератури XIX ст. М. Костомарова³⁶, М. Максимовича, М. Маркевича³⁷, І. Франка³⁸, П. Куліша³⁹. Слід підкреслити багатоаспектність цих досліджень, широкий спектр проблем історичних, етнографічних, літературознавчих, розв'язаних ученим в цих працях. Дослідник не захоплюється деталізацією біографії вчених, а подає тільки необхідні факти, акцентуючи увагу на розкритті граней їх світогляду й пошуків. Певне історико-літературне, джерелознавче значення має праця О. Грушевського «Из жизни украинской интеллигенции 30-х годов» (1916)⁴⁰, в якій дослідник передусім через листування О. Стороженка — М. Маркевича висвітлив настрої української інтелігенції, підкреслюючи її інтерес до минулщини. Цікавими для народознавців будуть його розвідки «З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства» (1914)⁴¹, «Литературные планы и надежды Кирилло-мефодиевского братства» (1914).

Завершуючи огляд історичних студій О. Грушевського, згадаємо ще про один напрямок праці вченого — це його діяльність як рецензента. Слід підкреслити основні риси його критичного стилю: об'єктивність, толерантність, глибокий аналіз, обстоювання власного бачення проблеми⁴².

Коло наукових питань, порушених О. Грушевським в його історичних студіях досить

широке й різноманітне. Здається, що О. Грушевський, талановитий дослідник, історик-документаліст, шукав своєї синтези української історії в історичних умовах певної доби і певного терену України, у взаємозв'язку подій, процесів, ідей, героїчних особистостей і простих, звичайних людей. Історичні студії вченого могли стати основою для великої праці з синтезованим викладом української історії.

Історична спадщина вченого відобразила цілісність і безперервність українського історичного процесу від часів старої княжої доби, а потім через литовсько-польський період, козацько-гетьманську державу XVII-XVIII ст., національне відродження XIX ст. до революційних змагань на початку XX ст. і становлення Української Народної Республіки. Як учений, О. Грушевський стояв на рівні сучасних йому вимог у розумінні предмету, завдань і методів історичної науки. Історичні погляди О. Грушевського зазнали впливів просвітницької, романтичної та позитивістської інтелектуальних течій. Але слід зазначити, що загалом він відчував на собі переважаючі впливи народницької історіографічної традиції, зокрема концепцій В. Антоновича. В центрі історичних досліджень О. Грушевського стояв народ-нація, творець українського історичного процесу, української державності. Він вважав за необхідне показати у своїх студіях на багатому джерельному матеріалі дійсний внесок українського народу в розвиток світової культури та його роль в європейській історії. Особливістю його історичних праць була помітна персоніфікація. Значну увагу О. Грушевський відводив героїчним особистостям. Особливо цікавою для вченого була людина, яка акумулювала енергію народу, відображала його історичні прагнення і суспільний поступ. Це позначилося на широкому спектрі оцінок ученим діячів української історії та культури. З огляду на пріоритетність в історичних працях О. Грушевського переважали історико-культурні та соціально-економічні дослідження. Ідеал науковості, об'єктивності, історизму, ціннісний підхід до минулого, наукова сумлінність, багатство архівного та історіографічного матеріалу були альфою і омегою його наукової творчості. В процесі аналізу історичної спадщини О. Грушевського, його публіцистичних творів, науково-організаційної діяльності вченого закономірно постає питання, чи відбулася певна еволюція його теоретичних поглядів від народництва до державництва. Бурхлива, стрімка, сповнена

VII. Персоналії

доленосних подій, епоха кінця XIX — початку XX ст., десятиліття наукової праці та досліджень, особистий і громадянський досвід звичайно додали нових думок, чимало корективів у світогляд ученого. Для того, щоб об'єктивно відповісти на це питання та уникнути модернізації історико-теоретичних поглядів ученого, потрібно здійснити комплексне дослідження його життя і наукової спадщини. Проте історичні твори, науково-організаційна, культурно-просвітницька та громадська діяльність О. Грушевського зробили значний внесок у процес закладання підвалин української державності.

¹ *Зашкільняк Л. О.* Методологія історії: проблеми предмету і структури // *Укр. іст. наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.).* — Х., 1995. — С. 36–41; *Ковальський М. П.* Деякі теоретичні питання української історіографії // *Під знаком Клію: на пошану Олени Опанович: 36. статей.* — Д., 1995. — С. 5–16; *Колеснік І. І.* Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // *Укр. іст. наука на порозі XXI ст.: Підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.).* — Х., 1995. — С. 42–48.

² *Колеснік І. І.* Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. — К., 2000. — С. 7.

³ *Масненко В. В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // *УІЖ.* — 2002. — № 5. — С. 56.

⁴ *Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії* // *Україна.* — 1928. — Кн. 5. — С. 30–31.

⁵ *Зашкільняк Л.* Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // *Укр. історик.* — 1999. — № 2-4. — С. 34.

⁶ *Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії* // *Україна.* — 1928. — Кн. 5. — С. 28-29, 31.

⁷ *Клід Б.* Народництво Володимира Антоновича // *Четверта академія пам'яті В. Антоновича.* 26-27 березня 1998 р. — К., 1999. — С. 52.

⁸ *Антонович В.* Погляди українофілів // *Антонович В. Твори.* — С. 248.

⁹ *Винар Л.* Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича // *Укр. історик.* — 1966. — № 3-4. — С. 20–21.

¹⁰ *Гермайзе О. В. Антонович в українській історіографії* // *Україна.* — 1928. — Кн. 5. — С. 30.

¹¹ *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // *Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали.* — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. — С. 205.

¹² *Багалій Д.* Нарис історії на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — С. 37–40; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії: Державна школа. Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. 135; *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — М.; Брянск, 1997. — С. 193–194.

¹³ *Ульяновський В.* Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // *В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори.* — К., 1995. — С. 58.

¹⁴ *Грушевський А. С.* Пинское Полесье. Исторические очерки, XI–XIII вв. — Ч. I. — К., 1901. — 78 с.; Ч. II. XIV–XVI вв. — К., 1903. — 104 с.

¹⁵ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 70.

¹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. В XI т., XII кн. — Т. IV. — XIV–XVI вв. Відносини політичні. — К., 1993. — С. 98.

¹⁷ Там само. — С. 99.

¹⁸ *Грушевський А. С.* Города В. Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. — К., 1918. — 240 с.

¹⁹ *Грушевський О.* З мійського життя в полудневих замках // *Україна.* — 1917. — Кн. 1–2. — С. 38–45.

²⁰ *Грушевський О.* З економічного життя XVI в. З історії торговельних відносин // *Україна.* — 1917. — Кн. 3-4. — С. 1–11.

²¹ *Грушевський О.* Митні комори // *Україна.* — 1918. — Кн. 1–2. — С. 21–31.

²² *Грушевський О.* Луцьке міщанство в XVI в. // *Історично-географічний зб. ВУАН.* — Т. 1. — К., 1927. — С. 1–12.

²³ *Грушевський О.* Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в. // *Історично-географічний зб. ВУАН.* — Т. 2. — К., 1928. — С. 1–9.

²⁴ *Грушевський О.* Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. // *Історично-географічний зб. ВУАН.* — Т. 3. — К., 1929. — С. 1–8.

²⁵ *Грушевський О.* З економічного життя українських монастирів XVII–XVIII вв. // *Україна.* — 1914. — Кн. 3. — С. 42.

²⁶ Там само. — С. 42–48.

²⁷ *Грушевський О.* Гетьманські земельні універсали 1660–1670 рр. — С. 1.

²⁸ Там само. — С. 4-5, 24.

²⁹ *Грушевський О.* Розквартирування російських полків на Україні // *Записки НТШ.* — 1907. — Кн. IV. — С. 5–25.

³⁰ *Грушевський О.* По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців // *Записки НТШ.* — 1907. — Кн. I. — С. 85–95.

³¹ Грушевський О. По катастрофі 1708 р. Воєнні роботи // Записки НТШ. — 1907. — Кн. VI. — С. 21–35.

³² Грушевський А. К судьбе «Исторіи Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. — Кн. XIX, в. II. — К., 1906. — С. 51–70.

³³ Грушевський А. К характеристике взглядов «Исторіи Руссов» // Известия Отделения русского языка и словесности АН. — Т. XIII, Кн. I. — СПб., 1908. — С. 396–427.

³⁴ Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. — 1914. — Кн. II. — С. 57–63.

³⁵ Там само. — С. 58.

³⁶ Грушевський А. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. — СПб., 1908. — 65 с.; Ранние этнографические работы Н. И. Костомарова. — СПб., 1911. — 44 с.; До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. — 1928. — Кн. III. — С. 50–57; Історичні статті Костомарова в «Основі» // Україна. — 1928. — Кн. IV. — С. 72–90.

³⁷ Грушевський А. Н. Маркевич: Из прошлого украинской литературы и этнографии. — СПб., 1911. — 82 с.

³⁸ Грушевський О. З етнографічних студій Ів. Франка. — К., 1918. — 8 с.

³⁹ Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша // Літ. наук. вісник. — 1919. — Кн. VII–IX. — С. 78–108.

⁴⁰ Грушевський А. Из жизни украинской интеллигенции 30-х годов. — Петроград, 1916. — 10 с.

⁴¹ Грушевський О. З настроїв і думок Кирило-мефодіївського братства // Україна. — 1914. — Кн. I. — С. 71–77.

⁴² Грушевський О. Рец. на : Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII–XIX в., Москва, 1913, ст. 340 // Україна. — 1919. — Кн. I. — С. 139–140; Рец. на: Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага 1924–1926, том I, вып. I–III, с. 288+266+220 // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 144–145.

Надія Павловська

ВПЛИВ О. С. ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКОГО НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ТА НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ В. І. ВЕРЕТЕННИКОВА

Видатний науковець, історик, педагог, який в 1920–1930-ті роки став основоположником українського архівознавства — Василь Іванович Веретенников народився 21 серпня (2 вересня) 1880 р. у російському місті Воронежі. Його батько, Веретенников Іван Васильович, одержав освіту в Санкт-Петербурзькому університеті, який закінчив як кандидат природничих наук. Воронезькими повітовими земськими зборами був обраний 13 жовтня 1876 р. почесним мировим суддею, 20 квітня 1879 р. — членом Воронезької міської управи, протягом 1881–1882 рр. входив до складу Воронезького у справах селянських присутствія. Міська дума Воронежа 20 грудня 1884 р. обрала І. В. Веретенникова товаришем директора міського банку¹. Вдало складалося його особисте життя. 1 листопада 1879 р. у віці 32 років він взяв шлюб з дочкою статського радника Фелікса Йосиповича Серимона — Єлизаветою Феліксівною². Згодом в заможній та освіченій родині підростав син — Василь. Як показує наше дослідження, він одержав належне виховання, був оточений любов'ю та увагою, які сприяли формуванню духовно ба-

гатої, всебічно розвиненої особистості. Про атмосферу, що панувала в родині, про стосунки між батьками і сином можемо судити на підставі тих нечисленних документів і свідчень сучасників подій, які дійшли до нас у вигляді спогадів, листів.

Надзвичайно цінний у цьому відношенні лист Євдокії Григорівни Белицької, яка, за її словами, протягом 30 років працювала у родині Веретенникових. «Какіе это были прекрасные, благородные люди... Он очень любил мать», — пише вона у листі до спільного знайомого, мистецтвознавця П. Є. Корнилова. Відданість, працю, турботу цієї жінки В. І. Веретенников цінував у найскрутніші періоди життя, коли і самому було непросто проіснувати. Залишавши Харків, В. І. Веретенников до самої війни прислав Є. Г. Белицькій пенсію та кошти на ремонт і опорядження могил батька і матері, похованих у Харкові на міському кладовищі³.

Про духовну близькість В. І. Веретенникова з батьком свідчать два його листи, написані в грудні 1910 р. перед захистом магістерської дисертації⁴. Відчувається, що батько в курсі

VII. Персоналії

всіх синових справ. А син розуміє і цінує батькову думку, увагу до себе. Він детально розповідає про свої зустрічі у ці дні, про тих, хто буде присутнім на захисті. Листи зовсім не сентиментальні, навпаки — досить ділові, конкретні. Син не обтяжує батька своїми хвилюваннями чи переживаннями, навпаки — переконує, що все гаразд, «все готово и налажено»⁵.

Ставлення В. І. Веретенникова до матері зрозуміле з його нетерплячого очікування її приїзду: «Сегодня мама выехала ведь, или завтра?»⁶. Після успішного захисту наукової роботи, що була високо оцінена, того ж дня В. І. Веретенников разом з матір'ю — Єлизаветою Феліксівною — надсилають до Харкова телеграму Івану Васильовичу: «Вася получил степень магистра и много похвал. Наша радость омрачается только твоим отсутствием. Поздравляем тебя, дорогой»⁷.

Освіту В. І. Веретенников здобув у 1-й Тифліській класичній гімназії, після закінчення якої продовжив навчання у Санкт-Петербурзькому університеті. В часи студентства був учнем видатного російського історика того часу — О. С. Лаппо-Данилевського. Він мав надзвичайно великий вплив на «многих современников, ставших гордостью отечественной историографии»⁸. Університетська молодь захоплювалась його лекціями з методології історії та російської історіографії. В. І. Веретенников впродовж всього навчання відвідував «семинарий по древнерусскому частному акту», де панувала атмосфера напруженої інтелектуальної праці, пошуку, творчої думки. Як зазначав відомий історик О. Є. Пресняков, що був сучасником тих подій, О. С. Лаппо-Данилевський ставив перед учнями ті самі завдання, які були черговими в його особистих заняттях, і в процесі роботи розкривав перед ними ті методичні прийоми, якими сам послуговувався в науковій праці «и его влияние определило для многих из них — самые приёмы их мышления и даже всю их философско-этическую настроенность»⁹.

Перехід до років університетського студентства, очевидно, не став якимось переломом чи крутим поворотом у житті В. І. Веретенникова. Відбувалося органічне зростання, розвиток особистості. Про певну боротьбу з собою і обставинами життя свідчить хоча б рішення В. І. Веретенникова змінити профіль навчання — перейти з фізико-математичного на історико-філологічний факультет. Саме у цей період у його житті з'являється О. С. Лаппо-

по-Данилевський. Згодом він стане для молодого дослідника історії «дорогим учителем», а спочатку були дні, місяці, роки серйозної, напруженої, копіткої спільної роботи. В цій праці учень поступово приходив до розуміння тих наукових положень, які викладав учитель. Відчувши глибоку душевну красу цієї видатної людини, стане вдячним шанувальником і послідовником О. С. Лаппо-Данилевського. Щоб пролити більше світла на період юнацького становлення й змужніння В. І. Веретенникова, зрозуміти, які чинники впливали на формування його наукового світогляду, моральних та етичних цінностей, розглянемо окремі віхи життя людини, яка значною мірою сформувала свідомість юнака — О. С. Лаппо-Данилевського.

О. С. Лаппо-Данилевський народився і провів дитинство в освіченій дворянській родині. Закінчив 1882 р. із золотою медаллю гімназію у Сімферополі, де його батько служив віце-губернатором. Освіту продовжив у Петербурзькому університеті на історико-філологічному факультеті. Етапи біографії вченого багато в чому співпадають з життєвим шляхом В. І. Веретенникова.

О. С. Лаппо-Данилевський сформувався як особистість ще в ранні дитячі роки, дитинство його складалося так, що «врожені зерна не сохли, а проростали»¹⁰. Серед основних, ще з юних років сформованих якостей, сучасники визначали любов до природи, інтерес до знань, релігійність, любов до музики. І. М. Гревс, який багато років був другом вченого і добре знав його, писав, що основна риса О. С. Лаппо-Данилевського — це незмінна принциповість, «всегда за идею и по идее»¹¹. Він був людиною, яка не змарнувала жодної години, праця була його другою натурою «в силу небывалой выдержки с юных лет»¹². В університеті О. С. Лаппо-Данилевський вражав не лише однокурсників, але й старших товаришів і професорів «своей ученостью и изумительно серьезным складом всей своей фигуры»¹³. Дворянське виховання в ньому залишило деяку «чопорность, педантическую чистоплотность, благообразие манеры обращения, корректность туалета, но, главное, хорошее знание иностранных языков, знакомство с Европой и тяга к культуре»¹⁴.

Навесні 1886 р. Лаппо-Данилевський закінчив університет і був залишений при ньому (на кафедрі російської історії) для приготування до професорського звання. В 1890 р. успішно захистив магістерську дисертацію на

тему «Организация прямого обложения в Московском государстве со времен смуты до эпохи преобразований». Восени 1890 р. О. С. Лаппо-Данилевський у званні приват-доцента розпочав викладацьку діяльність в Петербурзькому університеті. Спочатку він читав лекції з історії станів, згодом — з історії Росії XVIII ст., російської історіографії, дипломатики, філософських проблем суспільних наук. 1906 р. йому було доручено читати обов'язковий для студентів курс «Методология истории», який супроводжувався семінарськими заняттями. Багато років учений керував науковим гуртком на історико-філологічному факультеті. Крім університету, викладав у приватній гімназії Тагащевої, в Тенишевському училищі, в Історико-філологічному інституті, де в 1891 р. був обраний екстраординарним професором.

4 грудня 1899 р. О. С. Лаппо-Данилевський був обраний ад'юнктом Академії наук, 6 квітня 1902 р. — екстраординарним, а 5 лютого 1905 р. ординарним академіком. В Академії наук очолив підготовку публікацій архівних документів XIV–XVIII ст., регулярно брав участь у роботі Археографічної комісії й Археографічного товариства, спрямовував роботу губернських вчених і архівних комісій.

О. С. Лаппо-Данилевський користувався великим авторитетом в колах міжнародної наукової громадськості. Він був членом Міжнародної асоціації академій і Міжнародного соціологічного інституту, делегатом перших міжнародних історичних конгресів тощо¹⁵. Різноманітна науково-організаційна, археографічна, педагогічна діяльність успішно поєднувалася у нього з науково-дослідницькою роботою.

Незмінний інтерес у читачів викликали його конкретно-історичні дослідження, основані на широкому архівному матеріалі: «Критические заметки по истории народного хозяйства в великом Новгороде и его области за XI–XV вв.» (1895), «Очерк внутренней политики императрицы Екатерины II» (1898), «Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII века. Исторический очерк» (1899), «Розыскания по истории прикрепления крестьян в Московском государстве XVI–XVII вв.» (1901), «Служилые кабалы позднейшего типа» (1909) та ін. Серед праць вченого найбільшу увагу викликала до себе «Методология истории» (1910), яка неодноразово перевидавалася в дореволюційній Росії.

О. С. Лаппо-Данилевського поважали, дуже багатьом він імпонував, але загальною симпатією не користувався та й зовсім до неї не прагнув. При поверховому знайомстві він справляв враження холодної, замкнуто-недосяжної, гордовитої людини. Однак у натурі О. С. Лаппо-Данилевського ті, хто його близько знав, відкривали постійне альтруїстичне горіння, прагнення до єдності з усім навколишнім світом, вміння знайти радість у щасті ближніх: «участие в счастье других нравственно выше, чем участие в несчастье»¹⁶.

Споглядальна, «кабінетна» натура (за власним висловом вченого) О. С. Лаппо-Данилевського ставала діяльною й активною, коли він був зайнятий «професорською роботою». Він не полишав цю працю до кінця життя, радість в учнях підтримувала й надихала його. У спілкуванні з ними зникали зовнішні мало симпатичні риси О. С. Лаппо-Данилевського — холодна стриманість, відстороненість. Спілкування з учнями було однією з найважливіших частин життя О. С. Лаппо-Данилевського. Тут відкривалися не лише всі складні риси його натури, але і все її багатство. Професор здавався спочатку суворим і невідступним, його лекції — важкими для сприйняття й розуміння, вимоги щодо рівня знань ставилися дуже високі. Виникало напруження, що ґрунтувалося на неможливості й нерозумінні. Але поступово він знаходив шлях до своїх слухачів, не знижуючи наукового рівня занять з ними, не зменшуючи вимогливості. Вчитель ніколи не шкодував часу для спілкування з вихованцями. Не обмежувався лекціями, семінарами чи окремими порадами. Двері його дому, що були щільно зачинені для неонов'язкових відвідин, завжди радо приймали учнів, які потребували підтримки.

Період навчання В. І. Веретенникова у Санкт-Петербурзькому університеті (1899–1904) співпадає з роками розквіту й визнання наукової діяльності О. С. Лаппо-Данилевського, який у своїй роботі ставив і вирішував принципові питання теорії, методології й техніки історичної науки. В центрі наукових інтересів О. С. Лаппо-Данилевського — дослідження суспільного життя Росії XVIII ст., матеріальних і духовних факторів культури цієї епохи. Саме в той час, як вважав учений, «завязывались те узлы, которые приходилось распутывать или еще более запутывать в настоящее время. От того, как мы будем понимать это время, зависит многое в настоя-

VII. Персоналії

щем и будущем, а между тем это время и остается почти неизвестным»¹⁷.

О. С. Лаппо-Данилевський разом із своїми учнями провів багаторічну роботу зі складання наукового каталога опублікованих приватних актів Московського періоду. Вчений неодноразово підкреслював особливу значимість цього важливого матеріалу, який був надзвичайно мало використаний для вивчення минулого. Саме недостатньою розробленістю матеріалів приватно-правових актів і недоступністю їх для широкого використання при написанні історії суспільного життя Росії науковець пояснював односторонню перевагу в російській історіографії праць із політичної історії та обмеженість наукової літератури з історії цивільного права. Вирішити завдання про збагачення і поглиблення історичної науки вчений передбачав шляхом дослідження значного масиву недосліджених приватно-правових актів. Завдання було новим і складним. Необхідно було зібрати матеріал, що був розкиданий по багатьох виданнях (а значною мірою і не був опублікований), описати, класифікувати. «Мало того, дипломатику частных актов, почти не затронутую в русской научной литературе, да очень мало разработанную в европейской археографии, приходилось создавать заново. И эту сложную задачу, как требующую по самому существу многолетней коллективной работы, поставил А. С. Лаппо-Данилевский перед своим семинарием»¹⁸. Вчений створив справжню наукову школу, а робота над вивченням документів виросла у розробку самих методів російської дипломатики: учні набували вміння читати, досліджувати, критично оцінювати текст, вицлюювати його складники, характеризувати форму й зміст документа.

За свідченням сучасників, О. С. Лаппо-Данилевський вносив у наукову роботу глибоку щирість та етичну настроєність. Цими рисами визначалась його роль як університетського викладача і наукового діяча. Як зазначає сучасний дослідник творчості О. С. Лаппо-Данилевського А. О. Чорнобаєв, сильною стороною вченого було прагнення залучити слухачів до наукового пошуку, до вирішення конкретних дослідницьких завдань. Товариська атмосфера, що панувала на заняттях, присутній там дух творчості справляли надзвичайне враження на слухачів¹⁹.

Сприйняття В. І. Веретенниковим свого вчителя почалося з не до кінця усвідомленого визнання авторитету відомого науковця. Цьо-

му сприяла та шаноблива атмосфера, яка завжди виникала в присутності вченого, загальне визнання його енциклопедичних знань, наукового потенціалу, вміння і бажання вести складний науковий пошук в малодосліджених напрямках історичної науки.

В. І. Веретенников згадував, як, задумавши перейти з математичного відділення фізико-математичного факультету на історико-філологічний факультет того ж Петербурзького університету, одним із перших імен, які він почув від знайомих студентів-філологів, було ім'я О. С. Лаппо-Данилевського²⁰. Юнака вразило те, як говорили про вченого: це була навіть і не повага, а просто схиляння перед глибиною справжньої ерудиції, присутність якої студенти «швидше вгадували, ніж могли простежити розумом»²¹.

Враження В. І. Веретенникова від першої лекції О. С. Лаппо-Данилевського з курсу російської історіографії визначили надалі його ставлення до вченого: «Не много понял я тогда в этой лекции! Одно было для меня ясно (не разумом, а скорее каким-то чувством я понял это): передо мною был настоящий ученый, и передо мной излагалась настоящая наука»²².

Перші кроки в науку В. І. Веретенников зробив на практичних заняттях семінарію О. С. Лаппо-Данилевського. Наставник відразу розпочинав зі своїми вихованцями справжню наукову роботу. Це не були учнівські вправи, а справжня велика праця. В атмосферу, що створював О. С. Лаппо-Данилевський, треба було увійти, щоб стати активним працівником. Це було не легко, але надзвичайно збагачувало тих, кому вдалося здолати перші випробування. Вчитель ніколи не нехтував міркуваннями своїх вихованців, не вдавався до тиску на них, хоча власним авторитетом міг завжди безперешкодно досягти потрібного результату. З особливою, безмежною вдячністю В. І. Веретенников згадує ту надзвичайну терпимість і притаманну вчителю делікатну чуйність, із якою він завжди ставився до «індивідуальної думки» своїх учнів.

Студентів О. С. Лаппо-Данилевського постійно захоплювала його ерудиція, яка не обмежувалась якоюсь вузькою спеціальною сферою, а охоплювала «широкие исторические перспективы». Він вражав широтою знань не лише у сфері гуманітарних наук, але й математики, музики, історії мистецтва. В семінарії він давав слухачам не окремі, вузькі,

спеціальні знання, а навчав методам наукового мислення.

Як згадує В. І. Веретенников, О. С. Лаппо-Данилевський не був блискучим лектором, не збирав великих аудиторій, де слухачів приваблює красива мова, образні висновки, блиск дотепів. Його лекції були «важкими», щоб зрозуміти їх, пересічному студенту треба було вчитися. Але «мало и очень мало кто давал своими лекциями столько, сколько давал покойный учитель!»²³. В. І. Веретенников розповідає у своїх спогадах, що О. С. Лаппо-Данилевський приносив на лекцію невеликі конспекти-замітки, в яких відображалась його підготовча робота. Але коли за цими конспектами він проводив заняття, то слухачам завжди ставало ясно, що «тут же совершается, продолжает совершаться та творческая работа по созданию тех или иных научных построений, которая еще началась в то время, когда составлялись те конспекты и наброски»²⁴. Це справляло на слухачів величезне враження. Вони не одержували готові висновки, «красиво уложенные и приглаженные», а ставали свідками і учасниками творчої наукової праці. В цьому, на думку В. І. Веретенникова, і полягала найбільша цінність лекцій О. С. Лаппо-Данилевського. Особливо збагачували молодь бесіди, які відбувались під час практичних занять. Тут студенти практично вчилися, як слід іти до пізнання істини, і прикладом для них був учитель «со всей силой своей огромной научной мысли».

Все це створювало у О. С. Лаппо-Данилевського не зовсім звичайну аудиторію. По-перше, згадує В. І. Веретенников, тут не було тієї численної публіки, яка збирається не стільки заради наукового інтересу до предмета лекції, а більше заради цікавості до популярного і легкого для розуміння лектора, по-друге, тут збиралась найбільш серйозна, підготовлена, працююча частина студентства; по-третє, аудиторія О. С. Лаппо-Данилевського відзначалась великою постійністю — слухачі надто його цінували, щоб ставитись недбало до відвідування його лекцій та практичних занять.

О. С. Лаппо-Данилевський не увійшов до історичної школи Петербурзького університету, а «поставил рядом с нею свою, особую»²⁵. На засіданнях його семінарію «по древнерусскому частному акту», де вивчалися ще не актуалізовані історичні джерела, В. І. Веретенников здобув такі необхідні справжньому історику, досліднику вміння читати документ, виокремлювати його складові, аналізувати

зміст. Він відчув смак праці з оригіналами документів, разом зі своїм наставником дійшов розуміння вагомості істинної історії, опертої на архівну інформацію.

Закінчивши повний курс навчання на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, В. І. Веретенников прагнув залишитися в Санкт-Петербурзі, як писав він своєму вчителю, «чтобы иметь возможность у Вас учиться»²⁶. Але залишитися при університеті для підготовки до одержання магістерського звання В. І. Веретенникову не вдалося (на заваді став одержаний диплом другого ступеня). Справу вдалося залагодити завдяки рекомендації О. С. Лаппо-Данилевського: в грудні 1904 р. молодий історик одержав можливість для підготовки до складання магістерських іспитів при Харківському університеті²⁷. Тут не викликало заперечень бажання В. І. Веретенникова жити в Петербурзі, навпаки — в університеті підтримали цю ідею, «говоря о скудности здешней библиотеки университетской, о трудности заставить там книгу и проч.; а главное — уже здесь не раз бывали случаи, что держали экзамен (магистр.), живя в других городах»²⁸, — писав він у листі до О. С. Лаппо-Данилевського і тут же з'ясовував, чи не можна йому знову приєднатися до занять у семінарії.

В 1905 р. В. І. Веретенников вступив на службу до Міністерства закордонних справ. Наказом по Міністерству від 4 березня 1905 р. був зарахований до штату «с причислением к Государственному и Петроградскому Главным архивам Министерства иностранных дел»²⁹. У його послужному списку, що зберігся в Державному архіві Саратовської області Росії, є відомості про службові просування. Так, наказом від 13 травня 1905 р. В. І. Веретенников був затверджений «в чине губернского секретаря»³⁰, наказом по цільовому відомству від 30 травня 1908 р. «произведен за выслугу лет в коллежские секретари»³¹. Службові справи, які хоч і складалися цілком сприятливо, не могли задовольнити інтереси молодого історика, дати справжню поживу його інтелекту.

Маючи доступ до багатого архівного матеріалу з нової російської історії, він обирає тему для своєї дослідницької роботи (згодом була оформлена в магістерську дисертацію). Інтерес до історичних джерел з історії Росії XVIII ст., який сформувався в студентські роки на заняттях у семінарії О. С. Лаппо-Данилевського, визначив вибір ним напрямку наукової роботи, яка була присвячена історії за-

VII. Персоналії

снування, діяльності Таємної канцелярії «Петровського часу». 21 жовтня 1906 р. історик пише в листі до свого вчителя: «В связи с начатой мной работой по истории Тайной Канцелярии у меня есть маленькие заметки к истории майорских розыскных канцелярий Петровского времени. Заметки эти составлены на чистом архивном материале, причем материал приходилось отыскивать в разных местах по кусочкам. Так как, можно думать, основной фонд этих учреждений сгорел в Москве в пожаре 1737 г. Конечно, это у меня только заметки-материалы к истории майорских канцелярий — никак не более; но так как, по моему представлению, в них есть кое-какие интересные архивные данные...»³².

На нашу думку, формування В. І. Веретенникова як науковця від початку йшло двома паралельними напрямками: він зростав як історик завдяки тому, що до нього приходив досвід архівіста.

В 1908 р. В. І. Веретенников переїздить до Харкова, де працює на Вищих жіночих курсах, водночас продовжуючи підготовку до магістерських іспитів. З листа В. І. Веретенникова, адресованого 15 лютого 1909 р. професору В. Ю. Данилевичу, дізнаємося, що він продовжує творчі контакти зі своїм вчителем. Побувавши на Різдво у Санкт-Петербурзі, В. І. Веретенников одержав доручення від О. С. Лаппо-Данилевського підготувати бібліографічний огляд праць Товариства Нестора-літописця для наступного опублікування цих відомостей. Нескладна на перший погляд праця натрапила на перешкоду — потрібних видань В. І. Веретенников у Харкові, де він мешкав на той час, не знайшов. Він звернувся до професора В. Ю. Данилевича з проханням підготувати, якщо буде можливість, такий огляд, щоб потім це невелике бібліографічне резюме переслати в оригіналі до Санкт-Петербурга О. С. Лаппо-Данилевському, який очолював підготовку бібліографічного огляду російських історичних видань за 1908 рік³³. З плином часу учасники семінарію залишали університетські стіни, йшли різними дорогами і далеко не завжди могли присвятити себе спільним з учителем заняттям наукою. Але зв'язок між однодумцями не переривався.

Наступного 1909 р. В. І. Веретенников склав магістерський іспит. Як відповідально він поставився до цього випробування, свідчить лист, написаний 24 січня 1909 р. до професора В. Ю. Данилевича: «готовлюсь к экза-

мену, что берет массу сил и времени. Говоря откровенно, иногда овладевает полное отчаяние перед величиной (конечно, вполне законной!) требований, и кажется, что не хватит сил довести до конца»³⁴. Іспит, як і мало бути за такої сумлінної підготовки, склав успішно.

Тематика наукових досліджень В. І. Веретенникова була суголосна пошукам вчителя, який зумів зацікавити свого вихованця подіями історії Росії XVIII ст., прищепив смак до вивчення історії культури, проведення теоретичних розвідок з теорії історичної науки. Молодий вчений глибоко усвідомлював значення своїх наукових студій у О. С. Лаппо-Данилевського. У своєму листі до вчителя 26 жовтня 1910 р. В. І. Веретенников писав: «мое глубокое убеждение, что если что маленькое я и мог сделать, то только потому, что был Вашим учеником, прошел Вашу школу, и быть всегда достойным этой школы — мое постоянное и неизменное стремление, хотя, может быть, и не всегда достижимое по моим силам»³⁵.

Надзвичайно важлива й хвилююча подія для В. І. Веретенникова відбулася 12 грудня 1910 р. — це день публічного захисту вченим на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету дисертації на тему «История Тайной канцелярии Петровского времени», за яку йому було присуджено ступінь магістра російської історії (затвердження цього ступеня відбулося за рішенням ради університету 17 січня 1911 р.)³⁶. В опублікованій науковій праці В. І. Веретенников висловив подяку вчителю — О. С. Лаппо-Данилевському, наголосивши на значенні пройденної наукової школи, вдячно підкреслив, що саме йому «обязан тем положительным в научном смысле, что найдется в предлагаемой работе»³⁷.

В Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської Академії наук зберігається відзив О. С. Лаппо-Данилевського на магістерську дисертацію В. І. Веретенникова, де рецензент особливо підкреслив новизну використаних джерел, які вперше вводилися до широкого наукового обігу. Об'єктивність і вимогливість, якими славився відомий історик, не дозволила йому обійти мовчанкою окремі недоліки у праці свого учня. Загальна оцінка праці була досить позитивною. Він погодився з авторським поділом їх на групи: «в зависимости от их содержания, они дают понятие об отношении Петра Великого и Кабинета к делам Тай-

ной Канцелярии, о ее жизни, о московском ее отделении, и иллюстрируют отдельные места текста»³⁸.

Наукові твори О. С. Лаппо-Данилевського завжди були в полі зору В. І. Веретенникова, він постійно цікавився творчістю вчителя і знавав її впливу. В. І. Веретенников підтверджував це, коли, звертаючись листовно до вчителя, 3 лютого 1911 р. писав: «вчера и позавчера я с глубоким интересом изучал по II-й части «Методологии» (что вышло из нея) Ваше конструирование понятия об интерпретации, дополняя мысленно читаемое теми разъяснениями, которые Вы мне делали, — если помните, — при наших разговорах на эту тему осенью в Новгороде. Все это показалось мне страшно интересным и новым по существу (по крайней мере, ни Бернгейм, ни Ланглуа, ни Фриман, ни другие, кого я знаю, ничего подобного не говорили). Если бы мог к Вам зайти, то поделился бы своими некоторыми недоумениями по этому поводу! Но, увы, это пока невозможно!»³⁹.

Учитель і учень мали багато спільних рис: їх виплекало одне середовище, одна культура, дуже схожі соціальні умови. Але головним була духовна спільність, налаштованість на одну хвилю — спільність ідеалів, інтересів, поглядів. Обидва жили наукою, в ній знаходили сенс буття. Вплив О. С. Лаппо-Данилевського на формування В. І. Веретенникова як науковця, дослідника можна вважати визначальним.

¹ Державний архів Воронежської області Росії, ф. 19, оп. 1, спр. 1110, арк. 25-27.

² Державний російський музей, ф. 126, оп. 1, спр. 17, арк. 2.

³ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 95, арк. 2.

⁴ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 95, арк. 1-2.

⁵ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 95, арк. 2.

⁶ Там само.

⁷ Там само, ф. 126, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

⁸ Чернобаев А. А. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский (1867-1919) // Историки России XVIII-XX веков. — 1997. — Вып. 4. — Архивный информационный бюллетень. № 16: Приложение к журналу «Исторический архив». — М.: 1997. — С. 62. С. 62.

⁹ Пресняков А. Е. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. — Петербург, 1922. — С. 30-32.

¹⁰ Там само. — С. 48.

¹¹ Гревс И. М. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский // Русский исторический журнал. — 1920. — Кн. 6. — С. 46.

¹² Там само. — С. 47.

¹³ Там само. — С. 54.

¹⁴ Там само. — С. 48.

¹⁵ Чернобаев А. А. Лаппо-Данилевский Александр Сергеевич // Историки России. Биографии / Сост., отв. ред. А. А. Чернобаев. — М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. — С. 398.

¹⁶ Там само. — С. 398.

¹⁷ Чернобаев А. А. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский (1867-1919) // Историки России XVIII-XX веков. — 1997. — Вып. 4. — Архивный информационный бюллетень. № 16: Приложение к журналу «Исторический архив». — М.: 1997. — С. 67.

¹⁸ Пресняков А. Е. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. — Петербург, 1922. — С. 33.

¹⁹ Чернобаев А. А. Лаппо-Данилевский Александр Сергеевич // Историки России. Биографии / Сост., отв. ред. А. А. Чернобаев. — М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. — С. 397.

²⁰ Веретенников В. И. Памяти дорогого учителя // Русский исторический журнал. — 1920. — Кн. 6. — С. 200.

²¹ Там само.

²² Там само. — С. 201.

²³ Там само. — С. 204-205.

²⁴ Там само. — С. 205.

²⁵ Пресняков А. Е. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. — Петербург, 1922. — С. 52.

²⁶ Санкт-Петербургський філіал Архіву Російської Академії наук, ф. 113. оп. 3, спр. 84, арк. 7.

²⁷ Там само, арк. 8-12.

²⁸ Там само, арк. 12 зв.

²⁹ Державний архів Саратовської області, ф. 332, спр. 820, арк. 1 зв.

³⁰ Там само, арк. 1 зв.

³¹ Там само, арк. 2 зв.

³² Санкт-Петербургський філіал Архіву Російської Академії наук, ф. 113. оп. 3, спр. 84, арк. 21, 21 зв.

³³ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 1012, арк. 1-2.

³⁴ Там само, арк. 2 зв.

³⁵ Санкт-Петербургський філіал Архіву Російської Академії наук, ф. 113. оп. 3, спр. 84, арк. 55.

³⁶ Державний архів Саратовської області, ф. 332, спр. 820, арк. 3 зв.

³⁷ Веретенников В. И. История Тайной канцелярии Петровского времени. — Харків, 1910. — С. III.

³⁸ Санкт-Петербургський філіал Архіву Російської Академії наук, ф. 113. оп. 3, спр. 84, арк. 1, 1 зв.

³⁹ Там само, арк. 56 зв., 57.

Ганна Волкотруб

ДО ДжЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ БІОІСТОРІОГРАФІЇ (особовий фонд П. В. Клименка)

Пилип Васильович Клименко (1887–1955) — дослідник соціально-економічної історії України XVII–XIX ст., архівознавець, джерелознавець, організатор архівної справи в Україні періоду УНР під проводом Директорії, один з тих вчених, кого, — як слушно зазначила І. Б. Матяш, — «офіційна радянська влада, не знищивши фізично, не бажала бачити серед своїх літописців»¹.

Після закінчення 1912 р. історико-філологічного факультету (відділення російської історії) Університету Св. Володимира П. В. Клименко працював у Київському центральному архіві давніх актів, був професорським стипендіатом Університету Св. Володимира, читав лекції в Київському археологічному інституті, у 1919 р. очолив Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури УНР (м. Кам'янець-Хмельницький), обіймав посаду декана історико-філологічного факультету Українського державного університету в м. Кам'янець-Подільському (1918–1923), завідував Кам'янець-Подільським архівним управлінням (1923–1924), з 1924 по 1933 рр. працював у Центральному історичному архіві, Археографічній комісії ЦАУ УСРР та системі УАН. 1938 р. арештований за звинуваченням у причетності до «антирадянської буржуазної націоналістичної організації» і засуджений до позбавлення волі на 6 років з поразкою в правах на 3 роки. Звільнений з-під арешту в листопаді 1943 р. 8 липня 1955 р. закінчив свій життєвий шлях у м. Козелець Чернігівської області. 1959 р. — реабілітований.

З переїздом 1923 р. з Кам'янця-Подільського до Києва П. В. Клименко плідно співпрацював з Археографічною комісією ВУАН (1924–1933), Археографічною комісією ЦАУ УСРР (1931–1932) та науково-дослідною кафедрою при Українській Академії наук (1925–1933), яка була організована на пропозицію академіка М. С. Грушевського згідно з постановою президії відділу професійної освіти Народного комісаріату освіти від 31 березня 1924 р. як науково-дослідна і науково-виховуюча установа, що мала «а) вести науково-дослідчу роботу над історією України в зв'язку з загальною історією культури і соціального розвитку, б) підготувати науко-

вих дослідників в сій спеціальності, в) готувати викладачів для вищих фахових наукових установ в тій же спеціальності»².

Однією з трьох секцій, на які поділялась кафедра, була секція методології і соціологічного обґрунтування історії. При ній згодом організувалась підсекція джерелознавства та політичних історичних дисциплін, якою, як зазначалось у затвердженому персональному складі кафедри за 1927 р., керував Клименко Пилип Васильович, дійсний член кафедри³.

Дослідницька робота секції методології і соціологічного обґрунтування історії зосереджувалася, зокрема, на дослідженні соціально-економічних відносин Лівобережжя в другій половині XVIII в. на підставі Румянцевського опис Гетьманщини, який, як відомо, проводився у 1765–1769 рр. для перепису населення і господарств Лівобережної України з метою введення нового, підвищеного державного оподаткування⁴.

В Інституті архівознавства ЦНБУВ зберігається особовий фонд П. В. Клименка, що складається переважно з рукописів неопублікованих праць вченого та оригіналів документів XVIII–XIX ст., можливо частини тих 25 пудів цінних історичних документів, які Пилип Васильович, переїжджаючи 1923 р. з Кам'янця, де він обіймав посаду завідувача Кам'янець-Подільським архівним управлінням, до Києва, вивіз на підставі мандату Головного архівного управління та ВУАН для рукописного відділу Всенародної бібліотеки України⁵.

Фонд містить наукові праці: «Рух виробничий української людности лівого боку Дніпра у XVIII ст. (1666–1766)», «До проблеми відношення міста та території на Україні за Гетьманщини», «Компути та ревізії XVIII ст.», «Черниговские ремесленные цехи XVIII ст.», «Людність м. Чернігова у 18 ст.», «До історії м. Ніжина», «Чернігівське міщанство 200 років тому назад» та ін., «Статистичні матеріали до історії руху населення Лівобережної України», «Історія статистичних досліджень на Україні II пол. XIX ст. — початку XX ст.», «Інвентарна реформа 1848 р. на Правобережній Україні та селянські рухи», «Інвентарная реформа, подготовленная и выполненная царским правительством в 40-х годах

XIX ст. на большой пограничной с Западом территории Литвы, Белоруссии, Правобережной Украины» та ін.; лекції, прочитані Пилипом Васильовичем у Кам'янець-Подільському та Київському університетах, Київському археологічному інституті; зібрані вченим оригінали та копії архівних документів, використані ним при підготовці наукових праць; рецензії на праці українських, російських, польських істориків, документи особового походження, листування.

Цей особовий фонд має непросту долю. Лише завдяки тому, що свого часу людьми, небайдужими до особи вченого та його інтелектуальної спадщини, був збережений його архів, а згодом переданий до Інституту історії, звідти — до Інституту рукопису, а на даний момент описаний заступником директора Інституту архівознавства В. А. Кучмаренко, маємо змогу прочитати, проаналізувати та залучити до наукового обігу неопубліковані праці вченого⁶.

Серед великого масиву рукописних і машинописних праць П. В. Клименка нашу увагу привернули археографічні наукові розвідки 1926–1929 рр. про двір в українському землеволодінні XVIII ст. Це, зокрема, завершені рукописні та машинописні праці з авторськими правками «Двір у землеволодінні України у XVIII ст.», «Гадка про двір з культурно-побутового боку», «Гадка про двір», «Значення поняття «двору» та його історична суть у селянсько-козацькому землеволодінні на Україні XVII–XVIII ст.», «Порівняння термінів і розуміння «двору» і «дому» у трьох редакціях Литовського статуту», а також велика кількість зібраних архівних матеріалів (копії) до роботи про «Двір в українському землеволодінні XVIII ст.». Ці праці цінні саме тим, що в них відклались зібрані вченим документи, які проливають світло на генеалогію його роду, досі недостатньо досліджену. З анкет П. В. Клименка та досліджень істориків відомо, що Пилип Васильович народився у козацькій родині у селі Ярославка Козелецького повіту Чернігівської губернії. Як зазначає І. Дивний у документальному біографічному нарисі Український історик Пилип Клименко (1887–1955)», при «підготовці до написання нарису йому не вдалося відшукати метричних документів, що стосувалися б родини П. В. Клименка, «а досить велика поширеність прізвища не дає підстав встановлювати аналогії з відомими на інших територіях Клименками. Вірогідним родичем (дідом) можна вважати Івана Клименка, незмінного протягом

15-ти літ церковного старосту, якого громада Ярославки провела в останню путь 1870 р.»⁷.

Серед зібраних вченим документальних матеріалів до зазначених праць виявився випис з Румянцевського опису Гетьманщини за 1767 р. про склад та майновий стан родини козаків Клименків, що входили до Бобровицької сотні в селі Ярославка Київського малоросійського полку.

«Опись о состоящих Киевского малоросийского полку казаках и о их состоянии и имуществе Бобровицкой сотни в селе Ярославки, лежащем от полкового города Козельца к 40 — а от сотенного местечка Бобровицы в 10 верстах при реке Смердику и текущем на полдень, на низком неровном месте.

Двор 33 старой к житью годной в нем избе 4, сараев 9, клунь плетенных пашенных 2, в 1 избе Федор Клименченко родимец того села, лет 40, здоров и его жена Ефросиния Петрова, взята в том же селе, лет 40, здорова.

У них дети: 1. сын Иван лет 11, 2.- Василий 5 лет, 3.- Илия 5 лет, 4.- Марко 3 лет — здоровы; дочери и девки: Анна 16 лет, Зиновия 14 лет — здоровы.

В другой избе живет брат его родной Петро, 30 лет, здоров, его жена Настасия Иванова, взята в том же селе, лет 30.

У них дети: 1. сын Роман лет 8; 2. — Денис 6 лет — здоровы. Дочери: Ксения 11 лет, Парасковия 2 лет.

Оные Клименки из предков казаки того же села, и на месте издревле казачьем, купленном одной части в 1708 году сентября 16 у Василия старосты Руковского, а в другой части от казаков Михайла и Остапа денщикова в 1708 году генваря 27 числа о чем с купчих записей при сем под литерою Ч сообщается:

А.81 з.в. У них пахотной земли в урочищах:

За гребелкою дней на 6 от села верста 1 мерою десять тысяч чотыреста сорок квадратных сажень.

За Ходосовыми могилками дней на 2 от села верстов 1 мерою десять тысяч чотыреста сорок квадратных сажень».

Далі йде численне перерахування орних та сінокошних земель, городів, дібров, лісів, млинів, риболовень, пасік, а також кількості худоби і зібраного за рік урожаю жита, ячменю, вівса, гречки, гороху, конопель.

«В третьей хате живет племянник их Иван Клименко, родимец того же села, лет 25, здоров. Его жена Мотрона Давыдова, взята в местечку Бобровицы, 30 лет, здорова, детей не имеет. Брат его родной Яков, лет 17, в обеих ногах плюсен нет, от чего и ходит не может».

VII. Персоналії

Також, як ілюстрації до зазначених розвідок, зустрічаємо цікаві зарисовки-схеми козацьких дворів Я. Клименка та І. Бондаря (80-ті роки XIX ст.), В. Клименка (1890) в селі Ярославка Козелецького повіту на Чернігівщині, виконані власноруч П. В. Клименком та креслення цих же дворів, виконані тушшю (на жаль, невідомо ким) і підписані олівцем рукою Пилипа Васильовича. Крім цих зарисовок та креслень, є також схеми дворів Д. Шморгуна (1890–1900), двох братів Юхно (1895), Гната Бондаря (1900–1907) в селі Ярославка Козелецького повіту на Чернігівщині; Д. Карпеко в с. Ловрі Глухівського повіту на Чернігівщині (80-ті рр. XIX ст.); Івана Нарбута (батька Юрія Нарбута) в хуторі Нарбутівка та ін. Напевне можемо стверджувати, що вченим зроблено зарисовку саме батьківського двору — двору Василя Клименка. На жаль, будь-яких поміток, з яких можна було б щось дізнатись про діда або прадіда Пилипа Васильовича, нами не знайдено, і все ж такі фрази у тексті, як: «...добре мені відомі мої дідівські двори...» та «...процес перевстаткування проходив перед моїми очима...» ясно вказують на пряме відношення до тих Клименків, котрі «...из предков казаки того же села...».

У праці «Двір у землеволодінні України у XVIII ст.» П. В. Клименко зазначає, що своєрідне українське селянське господарство в російсько-центристських старих умовах досі не мало «властиво українського дослідження» і попередні російські дослідники «звертали увагу на всю своєрідність підґрунтя селянської дворової організації, але не відчували її основної ідеї й логічно її не усвідомляли».

Своїм завданням вчений ставить дослідження еволюційності українського двору, розкриття його визначального змісту й зв'язаності.

На початку своєї роботи П. В. Клименко подає огляд праць українських істориків, які досліджували двір від 80-х років XIX ст. Такий метод притаманний всім працям вченого, це відзначали й О. С. Компан і М. З. Суслопаров у нарисі до 80-річчя з дня народження П. В. Клименка: «Всі праці Клименка спираються, з одного боку, на добре знання історичних джерел, з іншого, на критичне осмислення досягнень буржуазної історіографії»⁸. Це аналіз праць М. С. Слабченка «Организация хазяйства Украины», М. С. Грушевського «Історія України-Руси», О. С. Грушевського «Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовского государства», І. А. Линниченка «Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой Руси

XIX–XV вв.», Н. Любавського «Областное деление и местное приготовление Литовско-Русского государства», В. М. Довнар-Запольського «Очерки по организации Западно-Русского крестьянства», М. Руссова «Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии». Також ж використовує вчений документи з «Люстрации Киевской земли 1471 г. / Архив Юго-Западной России, ч. VII», «Памятников, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов», Інвентарів Литовської території, видрукованих Запольським, Московського архіву Міністерства юстиції, статистичного щорічника.

Вчений відзначає, що еволюційність українського двору сформувалась й найбільш яскраво визначилась у XIV ст. Як правило, у дослідженнях істориків формула двору як власності на своєрідну нерухомість не з'ясовує його походження, вона загальна і невиразна та має виключно правничий зміст. Відповідь можна знайти, якщо звернутись до законодавчих пам'ятників. Так, в «Правах, по которым судится малороссийский народ» про двір говорить лише в розділі III, арк. 9–10, та й то про двір «государев», де панує виключно його юрисдикція. В решті місць «Прав» говориться або про маєтки, або про «дома» (будинки). Знайти походження своєрідної нерухомості двору у «Правах», що складені були в 40-х роках XVIII ст., коли двір вже перевстатковувався, трудно. Литовський статут більш реальний за «Малороссийские права» для дослідження походження двору, бо він був дійсним правом на Україні з давніх часів і покладений в основу цих самих «Малороссийских прав». Литовський статут в усіх трьох редакціях має численні визначення двору».

Далі вчений робить висновок, що реальні форми першого панського «феодалного двору» з'ясовують найкраще інвентарі XVI ст., в інвентарях XVII ст. і пізніше двір фільварку описується загальною як частина фільварку, а головна увага присвячується самому фільварку.

На підставі переписів 1764, 1767 рр. П. В. Клименко визначає такі типи українських дворів:

- 1) торговельно-промисловий;
- 2) збіжжево-виробничий з підпорядкованою лісово-добутницькою промисловістю;
- 3) скотарсько-промисловий з підпорядкованим збіжжєвим виробництвом;
- 4) збіжжево-виробничий з підпорядкованим скотарством.

Серед типів дворів, які вчений взяв з Румянцевського опису Гетьманщини, ним характеризуються описання торговельно-ремі-

сницьких промислових дворів вмерлого пушкаря Стародубовського Євтихія Дмитровича 1760 року (№ 42), двору Києво-Печерської лаври під м. Сосницею (730, 1755 р., як сільського торговельно-промислового типу, що тісніше зв'язаний з міським торговельно-промисловим двором, чим інші (№ 45). Зразку скотарсько-промислового двору не було знайдено ним в описаннях і, як зазначає вчений, «певно в часи перепису 1767 р. він вже не існував навіть в крайнім степовім полку Полтавським».

Як збіржево-виробничий чи споживчий характеризує вчений тип двору козаків Клименків в с. Ярославці Бобровицької сотні 1767 р.

П. В. Клименко аналізує еволюційність українського двору, відзначаючи, що у першій половині XVIII ст. правниче визначення двору «залежало від фісково-службових обраховочних засобів і разом ґрунтувалось на виробничій фінансовій зв'язаності окремих господарчо-промислових елементів».

В останні десятиріччя XIX ст. класичний трохелементовий український двір і відповідна йому хата перевстатковується у двохелементовий. «Процес цього перевстаткування проходив перед моїми очима і я вважаю його динаміку показною й для визначення загальної динаміки двору та хати». «...добре мені відомі мої дідівські двори до свого перетворення були устатковані так: вся звідусіль огорожена, замкнена в собі дворова площа ділиться на три частини: подвір'є з хлівами для скоту і коней, двір з хатою і задвором, гумно з клунею, місцем для возів і хлівом для овець та виїзних коней. Відзначимо, що назва «гумно» в ці часи вже була забута і ця третя збіжжева загорода не мала спеціальної назви. Горожа,

яка була навколо двору і яка була всередині, відрізнялася: перша була висока, друга — низька»

Маємо надію, що подальші дослідження дадуть можливість встановити детальну генеалогію роду П. В. Клименка. Зрештою, ці документи не випадково потрапили до поля зору вченого. Шляхи розроблення фонду та залучення до наукового обігу його документів дозволять не лише дослідити біографію Пилипа Васильовича Клименка, але й повернути його праці, які стали свого часу вагомим внеском в українську історіографію.

¹ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держкомархів України; УДНДІАСД; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2001. — С. 58.

² Історія Національної академії наук України: 1924-1928: Док. і матеріали. — К., 1998. — С. 223, 224.

³ Там само. — С. 225.

⁴ Украинская советская энциклопедия в 12 томах: 1978-1985. Т. 2. — К., 1979. — С. 501-502.

⁵ Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 1. — К., 1996. — С. 357.

⁶ Особовий фонд П. В. Клименка поки що не затверджений ЕК і не має номера.

⁷ Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887-1955): Документальний біографічний нарис // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 1. — К., 1996. — С. 357.

⁸ Компан А. С., Суслопаров М. З. До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // УІЖ. — К., 1967. — № 6. — С. 136.

Микола Крячок

П. О. КОРСАКОВ — РОСІЙСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК, ПЕРЕКЛАДАЧ, ПЕРШИЙ ЦЕНЗОР ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Життєвий шлях П. О. Корсакова охоплює період з 28 серпня 1790 по 23 квітня 1844 року. Зробимо спробу охарактеризувати на основі енциклопедично-довідкових, літературних і наукових видань та часописів життя і творчість цього митця, відомого сучасним читачам здебільшого цензуруванням творів великого сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка.

Віднайти повної систематизованої біографії П. О. Корсакова, на жаль, не вдалося.

Дещо загадковим, невивченим є період становлення його як особистості: «Отставной, обремененный семейством моряк, много путешествовавший во время своей службы по всем морям и странам света», — так писав про нього А. М. Скабичевський¹.

Одержав домашню освіту. Дитинство Петра Олександровича, росіянина за національністю, тісно пов'язане з Україною. Уже в зрілі роки він пригадував: «Ещё в детстве моём, проживая у родственников моих в Малороссии, я любил слушать кобзаря Грицька. По большей части это были народные мелодии о любви козака к козачке, целые поэмы и думы о подвигах Палия, Богдана Хмельницкого, о смелых наездах запорожцев на Крым, о походах удалцев наших на дальнюю Синопу и Трапезунд...»².

З 1807 по 1810 р. П. О. Корсаков служив при російській місії в Гаазі, де фундаментально вивчив голандську мову й літературу. І в цілому виявив надзвичайні здібності до вивчення мов, «відмінно знав вісім нових європейських мов»³.

Повернувшись в Росію, деякий час жив у селі, писав вірші та займався перекладами⁴. Відомим став своїми поезіями, здебільшого ліричними, що друкувалися в журналах «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Маяк» тощо та прозовими творами як оригінальними, так і перекладами, поетичними й прозовими.

Якщо дотримуватись хронологічної послідовності, то доречно назвати видання в його перекладі з англійської — «Собрание путешествий, предпринятых агентами лондонского общества африканских открытий во внутренней сей части света» (СПб, 1807). Потім з'яви-

лися друком оригінальні його твори «Храм славы истинных героев» (СПб, 1813), «Стихи к балету: «Торжество России», соч. Вальбаха» (СПб, 1814); «Маккавей», трагедія в 3-х діях у віршах, запозичена з Іудейської історії (СПб, 1815)⁵.

Поселившись в столиці Російської імперії, П. О. Корсаков зайнявся й видавничою діяльністю. У 1817 р. за його участю з'являються дві періодичних видань «Русский пустынный или наблюдатель отечественных нравов» і «Северный наблюдатель»⁶. В 1835–1841 рр. він працює помічником М. Греча як головного редактора «Энциклопедического лексикона» А. Плющара (СПб)⁷. Також був у перші два роки виходу в світ журналу «Маяк» (1840–1841 рр.) одним із його редакторів⁸.

З 1835 р. і до кінця свого життя П. О. Корсаков працював цензором Петербурзького цензорного комітету, водночас поєднуючи роботу із цензурування творів з власною літературною, науковою та перекладацькою діяльністю⁹. В 1838 р. вийшла друком дослідницька його праця «Очерк голландской литературы». Цей твір набув належної оцінки не тільки в Росії, а й в Нідерландах. «Государыня Королева Нидерландов, Анна Павловна, дозволила ему украсить своим высоким именем отдельно напечатанный «Очерк голландской литературы». Так зазначалось у № 16 «Маяка» за 1844 р. (стор. 68). Захопившись літературою згаданої країни, П. О. Корсаков написав і в 1839 р. видав дві монографії: про видатного голландського поета Якова Катса (1577–1660) і не менш видатного поета і драматурга голландського літературного ренесансу Іооста ван Вонделя (1587–1679)¹⁰. Поповнив також свій доробок і в художній прозі: у 1839 р. з'явився друком його роман «Креолка і європеец»¹¹.

На схилі років, очевидно під впливом спогадів про морські і океанські мандри в молодості, П. О. Корсаков переклав у 1842–1843 рр. відомий роман англійського письменника Даніеля Дефо «Робінзон Крузо» (1719) і видав його під назвою «Жизнь иключения Робинзона Крузе», також видав у своєму перекладі в 1844 р. пригодницький ро-

ман Жака Араго, що осліп під час однієї з експедицій, «Воспоминания слепого»¹².

Водночас П. О. Корсаков продовжує працювати і в царині перекладу. 1844 р. у С.-Петербурзі було надруковано його останню підсумовуючу працю «Опыт Нидерландской антологии»¹³. Рецензія на цю книжку, очевидно, редакційна з'явилася у журналі «Маяк» № 16 (СПб., 1844) в рубриці «Новые книги» вже після смерті П. О. Корсакова і присвячена добрій пам'яті про нього. В ній, зокрема, зазначалось, «что покойный Петр Александрович был едва не из первых знатоков у нас европейской литературы, а голландской единственный»¹⁴. То ж до складу Антології увійшло багато його віршованих перекладів з голландської мови, надрукованих у різний час в «Маяку».

Оцінюючи майстерність перекладів, у рецензії йдеться, що «вообще Петр Александрович чрезвычайно легко, можно сказать, шутя писал стихи, и всегда отличался близостью своих переводов к подлиннику, не в букве, но в пересоздании красот подлинника по свойствам языка русского»¹⁵. І далі, можливо з деяким перебільшенням про переклади П. О. Корсакова сказано так: «Стихи Пушкина конечно игривее и звончей, но они никогда не возвышались до такой высоты мыслей и чувств»¹⁶.

Для наглядності в рецензії у перекладі П. О. Корсакова подано твір, що має назву: «Голландские дюны. Подражание И. Кату» і такий початок:

Поморь дикое,
Пустой бесплодный, высохший песок!
Где ни былинка, ни листок;
Где ни живой воды поток,
Ни тень дубравы, ни цветок
При летнем нетерпимом зное¹⁷.

Плідною була й діяльність П. О. Корсакова щодо цензурування творів Т. Г. Шевченка. Шевченкознавці на основі записів у реєстрі Петербурзького цензурного комітету дослідили, що 7 березня 1840 р. П. О. Корсаков розглянув і надав дозвіл на друк «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Перші примірники були виготовлені не пізніше 13 квітня. До книжки увійшло вісім творів поета. Офіційний дозвіл на випуск «Кобзаря» з друкарні в світ було надано П. О. Корсаковим 18 квітня 1840 р. Майже водночас з «Кобзарем» цензор розглядав і ранні твори Т. Г. Шевченка, вміщені в альманасі «Ластівка», упорядкованим Є. П.

Гребінкою, і дозволив друкувати цю книжку 12 лютого 1840 р. Якщо «Кобзар» після друку потрапив до читачів швидко, то квиток на вихід «Ластівки» у світ П. О. Корсаков підписав лише 27 квітня 1841 р.¹⁸ В ній було надруковано баладу «Причинна», елегію «На вічну пам'ять Котляревському» (як продовження цього вірша вміщено, очевидно помилково, поезію «Тече вода в синє море»), вірш «Вітре буйний, вітре буйний» та перший розділ без назви поеми «Гайдамаки»¹⁹. Згадані твори не увійшли до першого випуску «Кобзаря».

29 листопада 1841 р. цензор П. О. Корсаков схвалив до друку окремою книгою поему «Гайдамаки». У грудні того ж року поему було надруковано. Квиток на її випуск у світ було підписано дещо з запізненням — 21 березня 1842 р.²⁰

На прохання Т. Г. Шевченка, висловлене в записці у лютому 1843 р., П. О. Корсаков розглянув і 19 числа того ж місяця надав дозвіл на друге видання «Кобзаря». Книжка з'явилася друком під назвою «Чигиринський кобзар і Гайдамаки» вже після смерті П. О. Корсакова. Квиток на випуск її у світ 17 серпня 1844 р. підписав цензор О. В. Никитенко. Майже за рік до свого небуття (9 березня 1844 р.) П. О. Корсаков дозволив видати окремою книжкою поему «Гамалія»²¹.

Необхідно замітити, що дата цензурного схвалення до друку книжки, занесена до реєстру Петербурзького цензурного комітету, не завжди співпадала з датою цензурного дозволу, винесеною на титульний аркуш друкованої книжки. Розглядаючи це щодо другого випуску «Кобзаря», шевченкознавець В. С. Бородин підкреслює «Цікаво, що на звороті титульної сторінки друкованої книжки дата цензурного дозволу — 27 лютого 1843 р., тоді як у реєстрі цензурного комітету — 19 лютого. Немає сумніву, що остання точніша, оскільки дозволений примірник «Кобзаря» видано з цензурного комітету вже 21 лютого. Очевидно, розглядаючи «Кобзар» 19 лютого, Корсаков з якихось своїх міркувань датував цензурний дозвіл кількома днями наперед — 27 лютого»²².

Розглядаючи цензурування творів через призму свого бачення, Сергій Єфремов писав: «Серед миколаєвських цензорів Корсаков був не найгірший і досить добре ставився до авторів, навіть «помагав» їм, переробляючи іноді цензуровані рукописи, щоб надати їм літературності»²³. Про П. О. Корсакова, як

VIII. Архівні відкриття

цензора, позитивно відгукнувся й Т. Г. Шевченко. Зокрема в листі до Я. Г. Кухаренка від 30 вересня 1842 р. То ж С. Єфремов, взявши це до уваги, писав: «Шевченко мабуть був добре знайомим з Корсаковим і не нарікав на його як на цензора»²⁴.

У проходженні творів Т. Г. Шевченка в Петербурзькому цензурному комітеті важливу роль відіграв Є. П. Гребінка. Помітивши непересічний талант у юного земляка з України, Є. П. Гребінка, що користувався авторитетом вже в той час як письменник серед культурної еліти Петербурга, використовував для цього особисте знайомство з П. О. Корсаковим. На прохання Є. П. Гребінки цензор розглянув альманах «Ластівка», в тому числі й ранні твори Т. Г. Шевченка, що з'явилися в цьому часописі, упорядкованим Гребінкою. Має рацію, очевидно, й В. С. Бородин, коли доводить, що Є. П. Гребінка, мабуть, напівофіційно у приватному порядку подав на перегляд П. О. Корсакову рукопис «Кобзаря», оскільки в реєстрі Петербурзького цензурного комітету «дата подання рукопису і дата схвалення — 7 березня, тим часом як на звороті титульного аркуша друкованої книжки дата цензурного дозволу 12 лютого 1840 р.»²⁵. «Слід згадати, — як досліджує В. С. Бородин, — на цей час рукопис був вільний від тих місць, які Корсаков вважав за необхідне вилучити»²⁶. Шевченкознавці, крім цього, встановили, що примірники першого випуску «Кобзаря» мали не однакову кількість сторінок: «одні з них, надруковані до 13 квітня — 115 сторінок; інші, надруковані кількома днями пізніше, приблизно 17–18 квітня й у наступні дні, — 114 сторінок. У перших, раніших, було менше купюр, повніший текст, в інших, пізніших, зроблені нові купюри, текст скоротився на одну сторінку»²⁷. Очевидно, цьому спричинив виступ на вечорі в А. М. Маркевича 24 квітня 1840 р. російського письменника реакційного напрямку В. Н. Кукольника, який «напал на Мартоса, критиковав Шевченка. Уверял, что направление его «Кобзаря» вредно и опасно»²⁸. Мабуть, П. І. Мартос, на кошти якого видавався «Кобзар», щоб уникнути неприємностей, погодився на переверстку частини книжки, й П. О. Корсаков зробив при цьому нові вилучення. То ж, в поемі «Тарасова ніч», надрукованій спочатку без скорочень, при повторному розгляді цензор познімав усі ті місця, де згадувалась гетьманщина та висловлювався сум за минулою козацькою «во-

лею». Купюри були зроблені і в поемі «Катерина» та посланні «До Основ'яненка»²⁹. Все ж доречно зазначити, що, виконуючи вимоги тодішньої цензури, П. О. Корсаков при розгляді випусків і «Кобзаря», і «Гайдамаків» підходив більш виважено, ніж інші цензори. Як приклад цього, шевченкознавці, наводячи рядки з вилученнями в «Гайдамаках», зазначали, «що в тексті першодруку «Гайдамаків» цензурне втручання виявилось порівняно невеликим»³⁰. Наголошували також, що «при всій суворості і навіть пересадах, цензурування «Кобзаря», здійснене П. О. Корсаковим, виявилось найменш лихим порівняно з розглядом творів Шевченка пізнішими цензорами»³¹.

В цілому ж, П. О. Корсаков, надаючи дозвіл на друк таких соціально-гострих творів, як «Кобзар» і «Гайдамаки», приймав досить сміливе рішення, не думаючи наперед, а що може статися з його власною кар'єрою, коли ці книжки з'являться в світ. Очевидно, цьому сприяло те, що цензор працював під опікою свого брата князя М. О. Дундукова-Корсакова, голови Петербурзької шкільної округи, який в одночас за посадою був головою цензурного комітету³². Підкреслюючи це особливе положення П. О. Корсакова, його колега по спільній праці у Петербурзькому цензурному комітеті О. В. Нікітенко, зазначав у своєму щоденнику: «Ему много сходит с рук, от чего не поздоровилось бы другим. Хорошо имеет начальником брата»³³.

Виступаючи в пресі як один з перших критиків творів юного Т. Г. Шевченка, П. О. Корсаков відгукнувся схвальною рецензією на «Кобзар» в журналі «Маяк». Зокрема, зазначивши: «Не менее драгоценная для литературы отечественной и вновь изданная книжка малороссийских стихотворений под скромным именем «кобзаря». Они написаны совершенно в национальном духе: полны чувства, непосредственной грации и простоты [...] Сочинитель «Кобзаря» г. Шевченко обладает — как слышали мы — не одним талантом писать малороссийские стихи, он художник в полном смысле этого слова. Автор высочайшей поэмы нашего времени «Разрушение Помпеи» К. П. Брюлов, есть гений — наставник г. Шевченко; а у такого наставника есть чему поучиться! Пока успех молодого художника-живописца еще не выставлен перед публикой, полюбуемся его свежим даром поэзии в отечественных стихах. Эти сти-

хотвореная принесли бы честь любому имени во всякой литературе»³⁴.

Навівши у згаданій рецензії широкий ви-
тяг із заспіву до «Кобзаря», — «Думи мої, ду-
ми» та зміст уміщених в книжці поезій,
П. О. Корсаков закінчує свою оцінку їх так:
«Все они полны чувства, ума, простоты, гра-
ции и щирой правды. От души рукоплещим
автору и певцу таких милых песен, усердно
благодарим просвещенного издателя за напе-
чатание такой прелестной книжки»³⁵.

Офіційна ж влада імперської Росії через
кілька років матиме іншу думку про поезії Т.
Г. Шевченка. 28 травня 1847 р. начальник III
відділу О. Орлов, доповідаючи Миколі I у
справі слідства над кирило-мефодієвцями,
вважатиме за необхідне вилучити з продажу
«Кобзар», деякі твори П. О. Куліша й
М. І. Костомарова, а цензорам, які дали
дозвіл на видання цих книжок, «сделать стро-
гий выговор»³⁶. П. О. Корсакова це не торкну-
лося лише тому, що на той час він уже
відійшов із земного життя.

Отже, П. О. Корсаков залишив помітний
слід у розвитку культури Російської імперії в
першій половині XIX ст. Він посяде належне
місце в колі імен, які увійдуть до чотиритом-
ної Шевченківської енциклопедії, що го-
тується до друку з нагоди 190-річчя від дня
народження Тараса Григоровича Шевченка
Інститутом літератури його імені НАН Ук-
раїни.

¹ Див.: Очерки истории русской цензуры (1700-1863) А. М. Скабичевского. — СПб., 1892. — С. 295.

² Маяк. — СПб., 1840. — Ч. VI. — С. 94.

³ Русский биографический словарь. Изд. Русского исторического общества А. А. Половцева. — СПб., 1903. — Т. — на сл.: «Кнаппе — Кюхельбекер». — С. 273.

⁴ Там само.

⁵ Справочный энциклопедический словарь. — СПб., 1847. — Т. 6. — С. 856; Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII-XIX столетиях и список русских книг с 1725 по 1825 г. Составил Григорий Геннади. — Берлин, 1880. — Т. 2. — С. 163.

⁶ Русский биографический словарь. — С. 273.

⁷ Шевченківський словник у двох томах. — К., 1926. — Т. 1. — С. 348.

⁸ Русский биографический словарь. — С. 273.

⁹ Шевченківський словник у двох томах. — К., 1926. — Т. 1. — С. 348.

¹⁰ Справочный словарь о русских писателях и ученых... — Т. 2. — С. 163.

¹¹ Там само.

¹² Справочный энциклопедический словарь. — СПб., 1847. — Т. 6. — С. 856.

¹³ Справочный словарь о русских писателях и ученых... — Т. 2. — С. 163.

¹⁴ Опыт Нидерландской антологии. П. Корсакова. — СПб., 1844 // Маяк. — СПб., 1844. — № 16. — С. 67.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 69.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Шевченко Т. Г. Біографія. — К., 1984. — С. 73.

¹⁹ Шевченківський словник у двох томах. — К., 1926. — Т. 1. — С. 201, 348.

²⁰ Там само. — С. 318.

²¹ Там само.

²² Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. — К., 1969. — С. 31-32.

²³ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів підготовлене Всеукраїнською АН комісією для видавання пам'яток новітнього українського письменства під загальною редакцією Сергія Єфремова. — К.: Держлітвидав України, 1929. — Т. 3. — С. 397.

²⁴ Там само.

²⁵ Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. — К., 1969. — С. 14.

²⁶ Там само. — С. 15.

²⁷ Шевченко Т. Г. Біографія. — К., 1984. — С. 67.

²⁸ Там само. — С. 69.

²⁹ Там само. — С. 68.

³⁰ Див.: примітки до поеми «Гайдамаки» // Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 1989. — Т. 1. — С. 443.

³¹ Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. — К., 1969. — С. 20.

³² Очерки истории русской цензуры (1700-1863) А. М. Скабичевского. — СПб., 1892. — С. 295.

³³ Никитенко А. В. Дневник. — М., 1955. — Т. 1. — С. 244 // Цитату наведено за кн.: Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. — С. 14.

³⁴ П. К. (авторство зазначене криптонімом). Кобзарь Т. Шевченка. С.-Петербург. 1840. В тип. Фішера // Маяк. — 1840. — Ч. VI. — С. 94-95.

³⁵ Там само. — С. 95.

³⁶ Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. — К., 1969. — С. 20.

Олег Іванюк

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Проблеми колонізації та етнічного складу населення України завжди привертали увагу дослідників. Найпоширенішим джерелом таких досліджень були статистичні матеріали, що містилися у так званих «люстраціях»*, «переписних книгах», «ревізіях»**. Перші висвітлювали окремі питання обліку населення і велися з середини ХVІІ ст., а саме: 1646–1648, 1676–1678, 1710, 1716 рр. Вони містили статистичні дані по Слобідській Україні. Переписні книги характеризували чисельний склад жителів сіл та міст регіону: майновий стан, зайнятість, розвиток ремесел і сільського господарства.

Ревізії звертали увагу на такі верстви у суспільстві як селяни та міщани. Вони були запроваджені у ХVІІІ ст. за доби правління російського царя Петра І. Загалом у Російській імперії було проведено десять таких ревізій: перша — 1722–1726 рр., друга — 1742–1756 рр., третя — 1761–1767 рр., четверта — 1781–1787 рр., п'ята — 1794 р., шоста — 1811 р., сьома — 1815 р., восьма — 1833 р., дев'ята — 1850 р. десята — 1856 р. Україну охоплювали лише сім — з четвертої по десяту. Ревізії дають можливість досліджувати загальну чисельність населення, його становий склад, дозволяють говорити про кількість міських і сільських жителів. Також переписи частково розглядають питання національної належності людей, що мешкали в Україні.

Важливі для розуміння проблеми відомості містилися в історико-географічних та економічних описах. Вони стосувалися окремих регіонів України. Найчастіше увага зверталася на території, що входили до Гетьманщини, або Київської губернії. Це, зокрема, «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.» («Рум'янцевський» опис), що містить дані з історії та аналіз соціально-економічних відносин Лівобережної України, та створений Д. П. Журавським, ученим секретарем Комісії по опису губернії Київського учбового округу, «Статистичний опис Київської губернії» подає

характеристику демографічної ситуації в межах означеної адміністративно-територіальної одиниці.

Але ні переписні книги, ні ревізії, ні описи не подають детальної інформації про належність опитаних до того, чи іншого етносу і, тим більше, не характеризують докладно національний склад населення міст України.

Вперше спробу визначити належність мешканців міста до різних народів, за ознакою рідної мови було визначено під час одноденного перепису, проведеного 1878 р. у Харкові. Відомості перепису містять, крім того, інформацію про чисельність та етнічний склад населення міста¹.

Ще одним важливим джерелом у дослідженні проблеми є губернаторські звіти царю. Їх аналіз дає змогу говорити про добровільні чи примусові міграції населення, визначати чисельність переселенців, території виходу та регіони поселення.

Питання, пов'язані з етнічною історією України, розглядалися в першому українському історичному журналі «Киевская старина». Наприкінці ХІХ ст. це було єдине друковане видання, що видавалося у Києві протягом 1882–1906 рр., і приділяло увагу визначенню етнічного складу населення України².

Найчастіше це були невеликі повідомлення або замітки. На сторінках «Киевской старины» вперше було надруковано низку документів про розподіл колишніх володінь Війська Запорозького серед привілейованих верств російського суспільства. У серпневому випуску журналу за 1882 р. надруковано інструкцію про надання поміщикам земель із розрахунку 1500–12000 десятин на особу. Ці дані свідчать про намагання держави спонукати поміщицьку колонізацію півдня України³.

Названі праці є вузькоспеціалізованими. Вони розглядають етнологічні питання лише в межах окремих регіонів не створюючи цілісної картини процесу формування української нації, зосереджують увагу на сільськогосподарських регіонах. Це певним чином обґрунтовано, оскільки, дійсно, переважна більшість іноземних переселенців, зосереджувалася не у містах, а на селі. Питання ж етнічного складу населення міст України розглядаються лише частково.

* Люстрації — періодичні описи державних маєтків, міст, замків з метою оцінки господарсько-фінансового стану королівських маєтностей для встановлення державного податку — кварти.

** Ревізії — переписи населення, яке несло податковий тягар.

З кінця XVIII ст. у багатьох країнах світу: США, Великобританії, Швеції та ін. почали проводити систематичні загальні переписи населення. Не була виключенням і Російська імперія. Національна приналежність населення визначалася під час проведення переписів та поточного адміністративного обліку. Перший загальноросійський перепис — проведено 9 лютого (28 січня за старим стилем) 1897 р. Він охопив близько 80% території, що входить до кордонів сучасної України. Перепис став одним із найважливіших джерел, що дає можливість вивчити етнічний склад населення міст на межі XIX–XX ст. Його ініціатором був видатний російський учений П. П. Семенов Тянь-Шанський. Положення про Загальноросійський перепис населення було розроблено ще у 1881–1883 рр., але перепис не відбувся. Вирішення питання було відкладено на 15 років. Спочатку Петро Петрович провів пробний перепис у своєму маєтку — Гримячці. На основі пробних листків для опитування, розроблених ученим, було складено особливі формуляри, які і використовувалися під час проведення Загальноросійського перепису населення.

Одиницею спостереження було господарство. Саме на нього і складався переписний лист, до якого входило 14 пунктів. Програма перепису включала соціально-демографічні характеристики опитуваних, шлюбний стан, місце народження, віросповідання, рідну мову, грамотність, сферу праці. Було оголошено, що він «не будет служить поводом ни для каких новых налогов или повинностей», а має на меті «познакомиться с населением и изучать его», а також «составить точные понятия о самых различных условиях народной жизни». Проведенням перепису керував міністр внутрішніх справ. Він був головою головної переписної комісії. У губерніях переписом формально керували губернатори, а безпосередньо — переписні комісії. У повітах керівництво переписом покладалося на повітові переписні комісії. Загони лічильників формувались з відставних солдат, що вміли читати та писати, вчителів і священиків. У помістях і міських домоволодіннях переписувач лише приносив, забирав та перевіряв переписні листи, а заповнювали їх орендатори, або господарі. Результати проведеного опитування були опубліковані на початку XX ст.⁴ Кожен із томів Загальноросійського перепису населення 1897 р. містив статистичні дані стосовно однієї з губерній Російської імперії.

Перепис містить детальний аналіз розміщення переселенців на території України. Він був унікальним, оскільки вперше зверталася увага на етнічну структуру населення. Визначалася не лише наявність представників того чи іншого народу, але й їх чисельність, соціальне становище, вид діяльності. Для визначення етнічного складу в загальноросійському переписі було використане питання про рідну мову. Зазначимо, що перш ніж користуватися даними Загальноросійського перепису, слід з'ясувати достовірність цифр, які визначають кількість осіб, що належать до того чи іншого етносу.

Ступінь істинності фактів залежав від людей, які проводили перепис. Займалися збиранням даних добровольці, що в більшості своїй досі не мали досвіду проведення статистичних переписів населення. Вони працювали за винагороду. Поняття «рідної мови» чітко визначене не було і для кожного з опитуваних воно мало власне значення. Імовірно, що більшість із добровольців не змогли докладно пояснити, що входить до визначеного терміну. І досить часто опитувані на поставлене питання відповідали — «російська». Після чого їх відразу відносили до великоросів. Хоча, за походженням вони були представниками українського, чи інших етносів. З іншого боку, деякі українці, які вільно володіли і рідною, і російською мовами, внаслідок русифікаторської політики царизму, байдуже ставилися до того, представниками якого етносу вони будуть на папері. Ті з опитуваних, хто навчався в школі, також на питання про рідну мову могли відповісти, що вона є російською, оскільки викладання велося саме нею. Таким чином, в томах Загальноросійського перепису населення, значно занижена чисельність населення, яке мало автохтонне, українське походження.

Іншим недоліком було те, що до складу міського населення були віднесені селяни, що проживали у приміських хуторах та міських землях. Так, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища з населенням в 71782 особи, у Херсонській — 108 пригородів — 104132 особи, Таврійській — 100 селищ, хуторів та пригородів. Отже, дані щодо загальної кількості населення міст Південної України є значно перебільшеними.

У XIX ст. в Російській імперії з'явилися кілька монографічних праць, в яких висвітлювалися питання, пов'язані з історією заселення території України представниками різних етносів та їх чисельним складом. В ос-

VIII. Архівні відкриття

новному це були етнографічні дослідження, в яких головна увага приділялася сільськогосподарському населенню та питанням економічного становища і побуту. Йшлося про окремі губернії тогочасної Російської імперії. Історики XIX — початку XX ст. — П. Куліш, В. Антонович, О. Єфименко вели полеміку стосовно шляхів заселення означених територій, не вдаючись до глибокого аналізу етнічного складу населення міст України. Також визначалися причини, напрямки та форми колонізаційних процесів.

Н. Полонська-Василенко в «Історії України» чітко визначила три форми колонізації вільних земель Південної України — це поміщицька, селянська та міська.

Міграційні процеси у Слобідській Україні та історію застосування міст детально досліджував Д. І. Багалій⁵, ґрунтовно розглядаючи питання окремих етносів. У працях українських науковців подаються матеріали щодо загальної чисельності представників того чи іншого народу, визначається їх кількість в окремих регіонах. Частково порушуються питання присутності цих етносів у містах України. Так, польському народові були присвячені роботи І. Т. Лісевича⁶. Югослов'ян, тобто вихідців із Балкан та їх внесок у економічний, політичний, культурний розвиток України досліджено О. В. Павлюченко, К. В. Колибановою. Наприкінці XIX — протягом XX ст. побачила світ велика кількість праць, присвячених єврейському етносу. Аналіз єврейського питання та чисельності представників цього народу в Україні подавали М. І. Гольдштейн, І. Ф. Павловський, Я. С. Ханігсман, А. Я. Найман, М. Шестопа́л та ін. Приділялася увага й іншим народам. Німецькі колонії та чисельність представників цього етносу досліджувалися І. Ф. Павловським.

Вагомий внесок у наукове розроблення теми здійснили М. І. Антоненко⁷, А. О. Гуменюк⁸, Ж. Н. Ковба⁹, О. М. Солошенко¹⁰ та ін. У дисертаційних дослідженнях цих авторів розглянуто питання, пов'язані з етносами, через призму соціально-економічного, політичного, культурного життя окремих регіонів України. Автори зосереджують увагу на процесі формування та чисельності певних національних груп у кордонах нашої Батьківщини.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження М. І. Антоненка, присвячене безпосередньо проблемам Донецького регіону, щодо колонізаційних процесів, внаслідок яких було залюднено регіон. Подаються статистичні дані про наявність представників різних етносів у населених пунктах Донбасу. Особлива увага

приділяється міграції та чисельності українського та російського народів¹¹. На відміну від дисертаційного дослідження М. І. Антоненка, наукова праця А. О. Гуменюка стосується не окремого економічного району, а великої території — Правобережної України, до складу якої входили декілька етнографічних регіонів, або три українські губернії Російської імперії. У роботі подавався перелік населених пунктів так званого «Юго-Западного края» і чіткі статистичні відомості, які стосувалися чисельності міського населення взагалі та якості городян в окремих містах. Крім того, йшлося про певні дії російського уряду, спрямовані на залюднення регіону. Здійснено аналіз адміністративних актів та їх вплив на процеси формування етнічного складу населення міст. Хронологічні рамки дослідження визначалися другою половиною XIX ст.¹²

Зміни чисельності та складу населення іншої території — Лівобережної України — розглядаються у роботі О. М. Солошенко. Не залишаються без уваги міграційні процеси у межах краю. Приділяється увага переселенським рухам до України з центральних та східних губерній Російської імперії. Дослідження розглядає і етнічні проблеми, але характеризуючи у більшій мірі сільськогосподарські місцевості¹³.

О. І. Гуржій, досліджуючи демографічну ситуацію у другій половині XVII — на початку XVIII ст., основну увагу зосередив на Слобідській Україні та Півдні. Визначаючи основні напрямки міграцій автохтонного населення, він звернув увагу на запустіння.

Окремі автори зверталися до історії лише одного з народів які живуть в Україні. Так дисертаційне дослідження Ж. Н. Ковби, стосується представників лише одного етносу — чеського. Автор детально розглянув комплекс причин, що привели цей етнос до України, історичні та політичні умови чеської колонізації. Дослідженням визначено хронологічні рамки появи представників народу у тих чи інших місцевостях. Подано статистику щодо чисельності чехів загалом в Україні, в окремих регіонах та містах. Хронологічно рамки дослідження Ж. Н. Ковби майже збігаються з хронологічними межами даної роботи. Значну увагу дослідників привернули події, пов'язані з реформами Катерини II. Саме імператриця започаткувала державну програму масового переселення іноземців у межі Російської імперії. Зазначені праці є підґрунтям ефективного викладу матеріалу з теми:

«Етнічний склад населення міст України наприкінці XIX ст. (за матеріалами Загально-російського перепису населення 1897 р.)»¹⁴.

У різні роки побачили світ довідкові та енциклопедичні видання, які дозволили поглибити та деталізувати інформацію з означеної теми. Наприкінці XIX ст. було видано словник Брокгауза та Ефрона. Томи цього видання містять детальні географічні та топографічні описи окремих адміністративних одиниць: Полтавської, Чернігівської, Херсонської та ін. губерній Російської імперії; також подають стислу характеристику їх економічного розвитку та соціального складу¹⁵.

На початку XX ст. з'явилися довідники, які головну увагу приділяли окремим містам¹⁶. Так, «Справочная книга — Весь Екатеринослав» розглядала історію виникнення міста, чисельний склад населення, стан та розвиток господарства, наявність архітектурних пам'яток, частково розбиралися етнічні питання.

70-ті рр. XX ст. принесли серію «Історія міст і сіл УРСР». 26 томів цього довідника містять інформацію про кожен з областей. Розкриваються питання історії виникнення окремих населених пунктів, а отже опосередковано розглядаються і колонізаційні процеси¹⁷.

У 1990-х рр. вийшла з друку велика кількість видань енциклопедичного характеру, які давали чітке визначення етнографічних та етнологічних понять¹⁸, описи окремих місцевостей¹⁹, хронологічну та статистичну інформацію, характеристику історичних та політичних процесів, які призвели до залюднення регіонів представниками різних етносів та їх поступового освоєння.

Так, умови виникнення, характер поселень та колоній на півдні викладено у працях О. Августиновича, Я. В. Бойко, О. П. Данильченка²⁰, І. М. Кулініч²¹.

Історіографія налічує обмежену кількість робіт, у яких досліджувалася динаміка чисельності українського населення. Найчастіше це праці, які були присвячені окремим регіонам та аналізували статистичні матеріали за короткий проміжок часу. Тому майже унікальними, на думку автора, є роботи відомих дослідників у галузі етнології С. І. Брука, В. М. Кабузана, В. І. Наулко. Вони зробили вагомий внесок у розроблення питань, пов'язаних із аналізом чисельності та розміщення українців на теренах Російської імперії²².

Таким чином, протягом XIX–XX ст. було накопичено достатню кількість статистичних матеріалів, проведено їх глибоке дослідження науковцями. Все це створило сприятливі умови для докладного вивчення, аналізу і висвітлення етнічного складу населення міст України.

¹ Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10 мая 1916 г. / Харьковское Городское Управление. — Х.: Тип.-Лит. П. Д. Калугина, 1916. — 143 с.

² Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. — Тип. Императорского Университета св. Владимира, Акцион. о-ва печати и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. — Т. XC. — № 9. — С. 317-366.

³ Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина. — 1882. — № 8. — С. 323-339.

⁴ Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб.: Тип. Товарищества «Народная польза»; 1905. — Т. 48. — С. 3-7.

⁵ Багалій Д. І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. — Х.: Союз, 1920. — 110 с.; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. — 255 с.

⁶ Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в др. пол. XIX — на початку XX ст. — К.: Інститут історії України АН, 1993. — 87 с.; Лісевич І. Т. Родом з України (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в др. пол. XIX — на початку XX ст. — К.: Інститут історії України АН, 1995. — 102 с.

⁷ Антоненко М. І. Заселення Донбасу соціально-економічні та етнографічні аспекти середини XIX — початку XX ст. / Дис... канд. іст. наук. — Д., 1994. — 173 с.

⁸ Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст. / Дис... канд. іст. наук АН Інститут історії НАН України. К., 1992. — 240 с.: табл.

⁹ Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украине во вт. пол. XIX — начале XX ст. Дис... канд. іст. наук. — Л., 1974.

¹⁰ Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в др. пол. XIX ст. Дис... канд. іст. наук. — Х.: Харківський державний університет, 1997. — 288 с.

¹¹ Антоненко М. І. Заселення Донбасу соціально-економічні та етнографічні аспекти середини XIX — початку XX ст. / Дис... канд. іст. наук. — Д., 1994. — 173 с.

¹² Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст. / Дис... канд. іст. наук АН Інсти-

VIII. Архівні відкриття

тут історії НАН України. — К., 1992. — 240 с.: табл.

¹³ Ковба Ж. Н. Чешская эмиграция на Украину во вт. пол. XIX — начале XX ст. Дис... канд. ист. наук. — Л., 1974.

¹⁴ Солошенко О. М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в др. пол. XIX ст. Дис... канд. ист. наук. — Х.: Харківський державний університет, 1997. — 288 с.

¹⁵ Энциклопедический словарь // Издатели Брокгауз Ф. А. Ефрон И. А. — СПб.: Типография И. А. Ефрона, 1989. — Т. XXIV. — 474 с.; Энциклопедический словарь // Издатели Брокгауз Ф. А. Ефрон И. А. — СПб.: Типография Акц. Общ. «Издательское дело», 1901. — Т. XXXII. — 480 с.

¹⁶ Весь Екатеринослав (Справочная книга) — Екатеринослав, Тип.-Лит. Л. И. Сатановского. — 1904. — 638 с.

¹⁷ Волинська область. Історія міст і сіл УРСР / Ред. П. Т. Тронько в 26-ти т. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. — 778 с.

¹⁸ Історія Києва. В 3-х т. 4-х кн. / Ред. Сарбей та ін. — К.: Наук. думка. — Т. 2. — 438 с.; Киев. Энциклопедический справочник / Ред. А. В. Кубрицкого Издание 2-е. — К.: Главная редакция УСЭ, 1985. — 759 с.

Ігнат'єва Ірина

ВІДОБРАЖЕННЯ ВИХОДУ ЄВРЕЇВ З ЄГИПТУ В БІБЛІЙНИХ ТА АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

У дослідженні проблем біблійної історії найскладнішим завданням є з'ясування історичної основи подій, вітворених в священних текстах. Особливістю біблійних текстів є ідеологічна спрямованість, тлумачення історичних або легендарних подій з позиції основної ідеї Біблії — створення цілісної концепції перетворення монотеїстичної віри в племінного бога Ягве в загальнонаціональну релігію. В історичному контексті це означало утворення періодизації історії єврейського народу від появи єврейських племен на території Палестини, закладання основ майбутньої релігії через божественні одкровення (біблійні «Заповіти»), переселення єврейських племен до Єгипту, подальший Вихід євреїв з Єгипту і поступове утворення Ізраїльсько-Іудейської держави, наступний період Вавілонського полону і остаточне формування іудейської релігії, відображене в творах біблійних Пророків. Серед зазначених періодів історії Ізраїлю найважливіше значення має період Виходу євреїв з Єгипту, який ознаменував собою набуття

¹⁹ Короткий довідник з історії України / І. Ф. Курас, М. О. Багмет, І. І. Федьков та ін. — К.: Вища школа, 1994. — 255 с.; Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Вид-во культурного центру «Доля», 1994. — 504 с.

²⁰ Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України економічне та соціально-політичне становище на поч. 20-х рр. XX ст. — К., 1993. — 58 с.

²¹ Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К.: НАН України, Інститут історії НАН України, 1995. — 271 с.

²² Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719-1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — СПб.: Издательство Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 1996. — 347 с.; Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. — М.: Наука, 1990. — 256 с.; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине / Историко-этнографический очерк. — К.: Наук. думка, 1975. — 276 с.; Він же. Хто і відколи живе в Україні. — К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. — 80 с.

єврейським народом самосвідомості, своєї відмінності від інших давньосхідних народів через укладання нового Заповіту з Богом, нового божественного одкровення, яке вплинуло на формування національної культури на всіх рівнях її прояву — від утворення іудейської ідеології до закладання основ державності.

Саме цей період у порівнянні з іншими в біблійній історії, насичений напівлегендарними та фантастичними елементами оповідання, які тісно переплітаються з відомими історичними подіями та особистостями, що значно ускладнює можливість відновлення історичних подій. Незважаючи на величезний обсяг різноманітної інформації стосовно додержавного періоду, велику складність викликає визначення можливої історичної основи біблійного оповідання, тобто тих біблійних фактів, які б свідчили на користь дійсності зображуваних подій, що В. Шнірельман називає «історичним ядром» оповідання Біблії про Вихід.

Однак вирішення поставленого завдання є неможливим через відсутність в науковому се-

редовищі виробленої уяви про події Виходу, оскільки дискусії на користь або проти історичності вказаних подій між представниками різних напрямків біблеїстики досі тривають. Тому важливим завданням для сучасної науки в напрямку визначення історичності подій Виходу є застосування до біблійного оповідання досягнень вчених в галузі лінгвістики, египтології, правознавства та археології, які можуть створити певну уяву про можливе переселення ізраїльтян з Єгипту в Палестину на фоні історичних подій найбільш відповідних Виходу епох.

Оповіданню про Вихід ізраїльтян з Єгипту присвячено декілька книг Біблії. Переселення колін Ізраїлю до Єгипту змальовується в останніх главах книги Буття, в процесі розгортання історії життя біблійного патріарха Йосифа. Період після смерті Йосифа до появи в історії Виходу особи Мойсея та безпосереднє виселення ізраїльтян з Єгипту, відображені в Другій книзі Мойсея, Вихід. Однак, біблійна історія цієї події далеко не повністю обмежується книгою Вихід. Оповідальні фрагменти мандрів ізраїльтян по пустелі вміщені укладачами Біблії в наступні три книги Мойсея — Левіт, Числа та Повторення Закону. Отже, подіям Виходу ізраїльтян з Єгипту присвячена основна частина Біблії, яка стосується додержавного періоду історії ізраїльського народу.

Основний зміст Книги Вихід міститься, подібно до книги Буття, в двох біблійних першоджерелах — Яхвісті та Елохісті, які датуються відповідно X–IX та VIII ст. до н.е., тобто періодом розпаду монархії. Не відволікаючись на проблеми історико-літературної критики, зазначимо лише, що ці два джерела (Яхвіст та Елохіст) визначаються вченими як первісні джерела Біблії, на основі яких ґрунтується біблійне оповідання, яке протягом багатьох віків підлягало редагуванню, однак основний обсяг цих творів залишався незмінним завдяки включенню найдавніших пластів Біблії до канону Священних текстів. В період виникнення творів Яхвіста та Елохіста, історія Виходу євреїв з Єгипту мала не менше значення, ніж події книги Буття, оскільки Вихід ототожнювався з наданням незалежності давнім ізраїльтянам, виникненням у них засад державності та, найголовніше, оформленням іудаїзму як національної релігії.

В основі оповідання Яхвіста — прихід Авраама в країну Ханаан, вимушене переселення Якова та його синів до Єгипту та Вихід звідти під керівництвом Мойсея; в Елохісті ж основна увага приділяється патріарху Йосифу та його діянням, а в оповіді про Вихід цент-

ральне місце посідає Синайське законодавство та проголошення Десяти Заповідей¹. Однак, відволікаючись на проблеми утворення основ майбутньої держави, автори Яхвіста-Елохіста взагалі не звертають увагу на соціально-економічну сторону життя ізраїльтян в період Виходу.

Отже, в подальшому розгляді історії Виходу потрібно брати до уваги такі особливості уяви авторів Яхвіста-Елохіста про ці події:

1) Яхвіст-Елохіст укладався в умовах гострого протистояння між Іудейською та Ізраїльською державами, кожна з яких претендувала на право спадкування державності та релігійної традиції давніх ізраїльтян, що зумовило тенденційне спрямування тексту.

2) Уявлення укладачів Біблії про виникнення держави та ідеології вимагало зменшення обсягу історичних подій та хронології від звільнення ізраїльтян від єгипетського полону до заселення Палестини, а також вносило протиріччя між об'єктом законотворчості (напівосілим ізраїльським народом) та релігійно-правовими нормами біблійного законодавства.

3) Основна ідея Яхвіста-Елохіста була зосереджена саме на історії Виходу з Єгипту, а не на періоді патріархів, що може свідчити на користь важливості цієї події для літописання.

Книга Вихід складається з восьми частин: історія ізраїльтян після смерті Йосифа; поява на престолі Єгипту фараона, «який не знав Йосифа» (Вих. 1, 8), який через небезпеку можливості об'єднання ізраїльтян з «ворогами Єгипту» (Вих. 1, 10), примусив ізраїльтян до виснажливих робіт — будівництва «міст для запасів» Пітом та Раамзес (Вих. 1, 11) та робіт на полях; народження Мойсея, його виховання в царській родині; обрання богом Мойсея як керівника Виходу ізраїльтян з Єгипту (Вих. 3, 7); переговори Мойсея з фараоном (Вих. 5–11); Вихід ізраїльтян з Єгипту (Вих. 12); мандрування по пустелі (Вих. 12–19); Синайське законодавство (Вих. 20–23); повеління про будівництво релігійних святинь та їх виготовлення (Вих. 25–27, 35–40). Всі складові частини книги підкорені основній ідеї — набуття ізраїльтянами незалежності, утворенню ознак державності та встановлення релігійного культу, тобто набуття ізраїльтянами ознак державності. Сюжет книги розгортається відповідно необхідному для авторів розкриттю основної ідеї твору.

За своїм змістом книга Вихід являє собою поєднання двох елементів — оповідного та законодавчого. Якщо не зважати на деякі законодавчі уривки (Вих. 12, 1–28; 13, 2–16), то

VIII. Архівні відкриття

інші законодавчі частини в книзі Вихід являють собою два самостійних закінчених цілих: одне (Вих. 20–24) містить в собі коротке, майже схематичне зведення постанов правового, релігійного та етичного характеру; інше (Вих. 25–31) складається головним чином з предписань про будівництво та облаштування рухомого храму (Скінії), про порядок освячення Скінії та священників².

Законодавство книги Вихід містить так звану «Книгу Заповіту», яка є найдавнішим кодексом законів П'ятикнижжя, вміщену в книгу Вихід 20, 22–23, 33. Із ним тісно пов'язана частина Виходу 34, 11–27, яка вважається Малою Книгою Заповіту. Книга Заповіту вміщена в Елогічний документ, тобто могла бути укладена не пізніше першої половини VIII ст. до н.е. Мала Книга Заповіту входить в Ягвістичний документ, який виник не пізніше IX ст. до н.е.³ Закони Книги Заповіту існували як окремий звід або зведення задовго до того, як вони увійшли до складу Яхвіста-Елохіста: «можна вважати, що ці закони, перш ніж вони були кодифіковані, вживались в вигляді звичаєвого права, при чому багато з них беруть свій початок з давніх давен»⁴.

Згідно з Книгою Заповіту, ізраїльтяни в період функціонування цього закону продовжували займатися скотарством (Вих. 1, 4; 22, 10–14), землеробством (Вих. 22, 5; 23, 10–12; 23, 16; 23, 19), що майже не відрізняло суспільство Книги Заповіту від суспільства архаїчного періоду, яке займалося напівосілим скотарством і вело рухомий спосіб життя. Книга Заповіту належить сільськогосподарському народу, основним джерелом існування якого є скотарство та його продукція, в цей час гроші ще не були відомі. Крім того, в законодавстві відсутня централізація суду, релігійного культу, а структура суспільства є найпростішою⁵.

У книзі Вихід також наявний перший варіант Декалога (Десяти Заповідей), вміщених в Виході 20, 1–176. Вдруге Декалог викладається в книзі Повторення Закону, де всі законодавчі постанови, викладені в попередніх книгах, повторюються⁷.

Вважаючи на це, можна зробити висновок, що законодавча частина Виходу хронологічно співпадає з додержавним періодом історії ізраїльтян, а отже, могла б функціонувати в умовах Виходу з Єгипту, якщо факт останнього буде доведений. Однак, Книга Заповіту не надає чіткої картини суспільства, в умовах якого вона існувала; це суспільство носить ознаки напівосілості, тому ймовірно, що воно

відповідало формам напівосілого кочовництва, зображеного в історії патріархів.

Наступні біблійні книги, події яких частково охоплюють історію Виходу, це книги Левіт та Числа. Книга Левіт є запозиченою назвою з грецького варіанту тексту Септуагінти (найдавнішого грецького перекладу іудейської традиції елліністичного періоду); в Вульгаті книга має назву *Liber Leviticus*. Книга Чисел в єврейській Біблії визначається буквально «В пустелі», за п'ятим словом першого стиха, яке визначає місто подій; в грецькій Біблії вона має назву *Numeri* («Числа»), оскільки в перших главах книги містяться різноманітні обчислення народу, левітів та переселенців⁸.

Ці два твори поєднує використання в них єдиного джерела, розбитого кодифікаторами Біблії за змістом оповідання. Цим старозавітним джерелом є Жрецький Кодекс (*Priestcode*), який належить до першої половини V ст. до н.е., авторам якого належить законодавство про Скінію зборів, теократичні конституції та інші окремі ритуальні постанови⁹. Текст Жрецького Кодексу уклався в період Вавилонського полону, коли жерці Єрусалимського храму поставили перед собою завдання зафіксувати в зв'язаному виді основи релігії Яхве. Можливо, ще в період полону почався запис цього нового документу, який міг бути зафіксований вже після закінчення полону. Зміст цього джерела можна тепер знайти в різних книгах: майже вся книга Левіт, більша частина книги Числа, крім того значні частини книг Буття та Вихід становлять собою елементи Жрецького кодексу. В нарративній частині кодексу, в змалюванні Виходу велика увага приділена «топографії» кочування ізраїльських «колін» в Синайській пустелі (Чис. 33), що слугує зв'язкою основної теми Жрецького кодексу — численних законів та оповідань релігійного характеру.

Таким чином, Жрецький кодекс надає нам уявлення давніх ізраїльтян про маршрут мандрувань переселенців в Синайській пустелі. Остаточної точки зору на слідування ізраїльтян за маршрутом, згаданим в Біблії в історичній науці не вироблено, тому це питання залишається спірним.

Хронологічна віддаленість Жрецького кодексу не дозволяє нам в повному обсязі застосувати його до можливого часу Виходу, оскільки постанови кодексу свідчать про існування в суспільстві розгалуженого апарату церковної влади, та символів віри, характерних для осілих суспільств, в яких церква відіграє роль державної ідеології. Однак, ве-

лику цінність для дослідження історії Виходу відіграє вміщена в Жрецький кодекс «топографія» переселення ізраїльтян до Палестини.

Нарешті, п'ята книга Мойсея, Повторення Закону, містить лише деякі фрагменти історії Виходу ізраїльтян з Єгипту, основна ж його частина має виключно законодавчий характер. В єврейській Біблії ця книга визначається як «Слова»; вперше назву використав Філон, який тлумачив його як «Друге, або додаткове законодавство»¹⁰.

Книга Повторення Закону була утворена пізніше, в останні десятиріччя VII т. до н.е. Вважається, що ця книга пов'язана з релігійною реформою часів царювання Йосії, яка стосувалась введення єдиного культу Яхве в Єрусалімі, а також важливі соціальні реформи¹¹. Критики погоджуються в тому, що кодекс Повторення Закону є тією «Книгою Законів», яка була знайдена в Єрусалімі в 621 році до н.е. і була прийнята царем Йосією за основу своїх релігійних перетворень. Укладений же цей кодекс був або в попередні роки правління царя, або за його попередника Манасії¹². Оскільки зміст книги Повторення Закону укладався на основі Жрецького кодексу, тобто регламентує суспільні відносини більш пізнього періоду історії Ізраїлю, та його застосування в біблійній історії Виходу повинно бути незначним.

Таким чином, звертаючись до історії Виходу євреїв з Єгипту, ми повинні спиратись на книгу Вихід, події якої відповідають можливому періоду переселення ізраїльтян з Єгипту в додержавний період. Другим біблійним джерелом, на яке потрібно спиратись в ході дослідження питання Виходу є Жрецький кодекс, вміщений до книг Левіт та Числа.

В розпорядженні сучасної науки відсутні історичні джерела, які співвідносяться з біблійним оповіданням про Вихід ізраїльтян з Єгипту. Цей факт збільшує актуальність та значення джерел, які можуть стосуватись хоча б одного з біблійних тверджень.

Історична наука, на жаль, не володіє в наш час відомостями про історичні пам'ятки, відображені в яких події підкріплювали б біблійне оповідання. Однак, в розпорядженні дослідників наявні твори пізніших авторів Античності, в яких збереглися свідоцтва, які в деякій мірі відповідають історії патріархів Ізраїлю, викладеній в Біблії.

Оповідання про Вихід ізраїльтян з Єгипту привертало до себе увагу істориків вже в епоху Античності. Давні письменники пов'язували Вихід не лише з євреями, а розглядали його

як видалення «прокажених» з цієї країни або як вигнання гіксосів.

Повну одностайність виявляють грецькі автори у визначенні імені лідера чужинців, які захопили Єгипет. Починаючи з твору Гекатея традиція продовжує відносити до законодавця та воєначальника іноземців ім'я Мозес (Гекатей¹³, Лісімах¹⁴, Херемон¹⁵) або Моїсес (Помпей Трог¹⁶). У творі Манефона надається навіть генеалогічний нарис, який нібито визначає предків Мойсея: «Авраам помер глибоким старцем, а у Смеха [Ісаака] і його жінки, взятій з місцевих жителів, народилось 11 синів та дванадцятий Йосиф, онуком якого був Мозес»¹⁷. В цій генеалогії наявні деякі невідповідності з біблійним оповіданням: по-перше, автор відкидає з генеалогії одну з ланок, яка повинна була знаходитись між Ісаком та родиною Йосифа — власне, особу Іакова, який вважався в Біблії родозасновником дванадцяти колін; по-друге, Мойсей не є прямим нащадком Йосифа, і, навіть, належав до іншого ізраїльського «коліна». Однак, версія Манефона, в якій Мойсей визначається онуком Йосифа, викладена у Помпея Трога (Юстин 36, II, 2), в той час як Херемон (Проти Апіона I, 290) робить їх лише сучасниками. Манефон також стверджує, що законодавець ізраїльтян «звався Осарсіфом, за ім'ям Геліопольського бога Осіріса, але, перейшовши до них [ізраїльтян] в рід, він залишив своє ім'я і став зватись Моїсес»¹⁸. Пояснення цієї вдаваної невідповідності між ім'ям Осарсіфа та Мойсея міститься в інших рядках твору: «Прокажені» поставили своїм лідером одного жерця з Геліополя, на ім'я Осарсіф, і дали клятву підкорятись йому в усьому»¹⁹. Отже, за версією Манефона, Мойсей був єгиптянином за походженням, який, поріднившись з ізраїльтянами, отримує ім'я Мойсея. Дослідники вважають, що твір Манефона є єдиним в античній літературі, де законодавець євреїв витупає під ім'ям Осарсіфа²⁰. Страбон і Херемон також стверджують, що Мойсей був єгиптянином, на геліопольське походження Мойсея вказує також Апіон.

Місцезнаходження іноземців в Єгипті в творі Гекатея не визначається, про перебування «прокажених» на території Аваріса розповідає Манефон: «Вони [прокажені] вже багато років страждали в каменоломнях, коли цар поступив їх проханням виділити їм як кров ... залишене в ті часи пастухами (гіксосами) місто Аваріса»²¹. Крім того, вказується, що Аваріс є батьківщиною предків населення Гіеросоліма²². Уривки праці Манефона «Єгиптіака» (IV–III ст. до н.е.) збереглися в

VIII. Архівні відкриття

«Іудейській історії» Йосифа Флавія, який намагався захистити свій народ від звинувачень єгипетського жерця. Отже, уривок свідчить: «[Гіксоси] обрали царем Салітіса, який розташувався в Мемфісі, наклав данину на Північ та Південь, збудував гарнізони і особливо укріпив східні області ... Салітіс в Сетроїтському номі [найвіддаленіша східна частина Дельти Нілу. — Прим. В. Коростовцева] знайшов місто на схід від Бубастиса під назвою Аваріс і укріпив його»²³.

Труднощі виникають у зв'язку з визначенням трьох інших імен фараонів Єгипту, оскільки в період XVIII династії на престолі перебувало чотири особи, які носили ім'я Аменнофіс (Аменхет), чотири особи, ім'я яких було Тутмосіс (Тутмос) та одинадцять осіб з царським ім'ям Рампсес (Рамзес). Не володіючи вихідними даними, якими керувались грецькі історики, важко визначити саме того фараона, якого мали на увазі грецькі автори.

Усі версії грецьких авторів відносно маршруту слідування виселених з Єгипту об'єднує їх північно-східний напрямок, остаточним місцем слідування одностайно визначається територія Палестини. Гекатей першим засвідчив, що Мойсей «заволодівши землею, ... крім інших міст, заснував і ... Геросоліми»²⁴. Манефон визнавав, що прокажені «захопили сучасну Іудею, і заснували місто Геросаліми, побудували храм»²⁵. Діодор також вважав, що вигнанці з Єгипту «посіли місцевість навколо Геросолім і об'єдна[лись] на землях між Аравією та Сирією»²⁶. Помпей Трог стверджує, що «Моїзес досяг давньої батьківщини біля Дамаска»²⁷. Лісімах розповідає, що прокажені «рушили крізь пустелю, і після багатьох складностей досягли місця обітвання. Знущаючи над місцевими мешканцями, грабуючи та спалюючи святилища богів, вони досягли, в кінці-кінців, країни, яка нині зветься Іудеєю і заснувавши там місто, осіли»²⁸. Про вигнання повсталих «нечистих» до Сирії свідчить Херемон²⁹. Велике значення в цьому випадку має той факт, що саме на період Нового Царства припала найбільша доля іноземних вторгнень до Єгипту, які мали значні політичні наслідки для країни — це завершення періоду гіксосів і вторгнення «народів моря». Обидва ці вторгнення здійснювалися за одним маршрутом — по східному узбережжю Середземного моря через Дельту до Нижнього Єгипету. Однаковим був і шлях виселення іноземців на територію Сирії-Палестини. Отже, вибір історичної епохи Виходу грецькими істориками був теоретично вірним.

Велику різноманітність виявляють грецькі автори у визначенні народу Виходу. Найбільш ранній з відомих творів античних письменників, який належить Гекатею Абдерському, називає їх «сукупністю різних іноземців» (Гекатей³⁰), «чужаками» (Гекатей³¹); письменник зазначає, що іноземців відрізняли інші звичаї в шануванні бога та жертвоприношеннях (Гекатей³²). Вже наступники Гекатея починають пов'язувати народ Виходу з «нечистими», «ненависними богу, які потім стають іудеями» (Діодор³³), як деякий «народ разом з [іншими] хворими» (Помпей Трог³⁴), «прокаженими» (Манефон³⁵), або такими, «що хворіють на лишай» (Діодор³⁶), Помпей Трог³⁷), паршу (Помпей Трог³⁸), часотку (Лісімах³⁹). Всі ці слова відображають негативне ставлення давніх єгиптян до чужинців, які вторглися в долину Ніла і впливали на культурне та політичне життя місцевого населення. Подібні політичні потрясіння охоплювали Єгипет з часів Нового Царства, і включали в себе вторгнення гіксосів в період Середнього Царства (XVIII–XVI ст. до н.е.) та «народів моря» (XII–XI ст. до н.е.). До нашого часу дійшло багато літературних та історичних джерел, які свідчать про непримиримість єгиптян до пригноблювачів, яка відобразилась в намаганнях повністю стерти з історії свідчення перебування іноземців при владі. Отже, і грецькі історики, які користувались невідомими для сучасного дослідника джерелами, ототожнювали єврейську оповідь про Вихід з Єгипту з періодами іноземного панування, пам'ять про які збереглась в єгипетських писемних та усних джерелах.

Лише в двох випадках греки ототожнюють іноземців, вигнаних з Єгипту, з іудеями. Так, Діодор зауважує, що «нечисті та богом ненависні ... [були] вигнані з країни ... Опинившись в вигнанні, вони зайняли місцевість навколо Геросолім, і об'єдна[лись] в плем'я іудеїв»⁴⁰. Вдруге Діодор прямо зазначає, що вигнаним народом були «іудеї, які хворіли на проказу, часотку та деякими іншими хворобами», які «стали шукати врятування в храмах і жили в храмах, прохаючи подаяння»⁴¹.

Усі ці приклади свідчать на користь думки про існування деякої спільної уяви у двох народів — єгиптян та ізраїльтян, — про перебування деякої групи народів в Єгипті. В обох випадках цей мотив був використаний обома народами, однак в потрібному кожній з сторін змісті. Єгиптяни намагались використати подібну уяву як ілюстрацію визвольної боротьби, ізраїльтяни — як переломний етап в історії, який започаткував виникнення Ізраїльської

держави, законодавства та релігії. Однак, подібне припущення доводить лише наявність літературних зв'язків між єгиптянами та ізраїльтянами, і не може з впевненістю вказувати на історичність біблійних подій.

З усіх грецьких авторів лише Манефон вказує на розорення Єгипту, яке супроводжувало перебування «прокажених» в Єгипті; ще до остаточного вигнання їх з Єгипту їм на допомогу були викликані «пастухи, вигнані Тутмосісом в місто, яке зветься Гіеросоліми»⁴², щоб розпочати війну з Єгиптом. Отже, «соліміти [мешканці Гіеросоліма?], які повернулись разом з «нечистими» єгиптянами [в Єгипет] поводитись з людьми настільки безбожно, що попередне їх [Гіксосів] володарювання вважалось золотим [віком] для тих, хто бачив нинішні святотатства»⁴³. Крім того, історія Виходу Манефона завершується перемогою єгипетських царів над «прокаженими» — подібний мотив зустрічається в грецькій літературі лише один раз. Ці особливості історії Манефона пояснюються злиттям в один твір декількох традицій, пов'язаних з різними подіями історії Єгипту.

Велику увагу Гекатей приділяв законодавчій діяльності Мойсея: «Завоювавши землю, [Мойсей] крім інших міст, заснував і ... Гіеросоліми. Він також збудував в них святилище, навчив шанувати бога ... , написав для них закони, і встановив державний устрій. Він розділив народ на дванадцять частин ... Обравши серед мужів найбільш вишуканих ... він призначив їх священиками. Їх же він призначив і суддями»⁴⁴. В цьому уривку в більшій мірі виявляються зв'язки з біблійною традицією, в якій саме особистості Мойсея ставиться в заслугу надання єврейському народу символів віри, законодавства, а також, утворення тимчасового апарату влади на період переселення з Єгипту в Палестину, який біблійні перекладачі не зовсім коректно перекладали як «судійство». За відсутності безпосередніх зв'язків між цими двома писемними джерелами, свідчення Гекатея могло б стати прямим доказом іудейської фольклорної традиції, яка свідчила про переселення євреїв з території Єгипту в Палестину та утворення в ній нового культурного вогнища, яке з часом набуває національних ознак і яке було покладено в утворення Ізраїльсько-Іудейської держави.

У підсумку зауважимо, що грецьким історикам були притаманні деякі уявлення про виселення з території Єгипту певного народу, історія якого в певній мірі пов'язується з біблійними джерелами. По-перше, фараоном Пригноблення та Виходу вважаються правителі Єгипту Нового Царства (Яхмос I, Аменхо-

тепи, Тутмоси та Рамзеси); по-друге, у визначенні народу, який залишив Єгипет, античні автори, використовуючи топографічні назви та імена, пов'язані з ізраїльською історією (Гіеросоліми, Палестина, Аравія, Мосес, Йосиф), застосовують в основній масі, поняття «іноземці», «чужинці», і рідше — «іудеї», в розумінні релігійного об'єднання або народу, який відрізняє особлива форма вірування; по-третє, деяка уява по лідера чужинців, ім'я якого одноставно визначається як Мойсей (Мосес, Мойсей, Мозес) була притаманна усім авторам, які змальовували історію Виходу; по-четверте, місцезнаходження чужинців в Єгипті більшості авторів невідоме, а серед існуючих називається Аваріс або «окрема місцевість для поселення»; по-п'яте, чужинці в ході виселення використовували північно-східний напрямок слідування — через пустелю в Палестину, що відповідає запропонованій Біблією версії подій переселення євреїв в Палестину.

¹ Вейнберг И. П. Рождение истории. Историческая мысль на Ближнем Востоке в середине I тыс. до н.е. — М.: Наука, 1993. — С. 23–24.

² Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16-ти т. / Под ред. С. М. Дубнова, Л. Кацнельсона. — СПб.: Общество научных еврейских изданий.: «Брокгауз-Ефрон», б.г. — Т. 8. — С. 469.

³ Фрэнгер Дж. Библийские сказания: Пер. с англ. / Ред. А. Рановича. — М.: Изд-во «Безбожник», 1931. — С. 185; Стручевский И. А. Колониальная политика Египта в эпоху XVIII династии. — М.: Наука, 1967. — С. 51.

⁴ Фрэнгер Дж. Библийские сказания: Пер. с англ. / Ред. А. Рановича. — М.: Изд-во «Безбожник», 1931. — С. 185.

⁵ Cook S. A. The Laws of Moses and the Code of Hammurabi. — London. Adam&Charles Black, 1903. — P. 44; Шафиръ М. П. Очеркъ моисеево-талмудического права. — СПб., 1987. — С. 23–24.

⁶ Вишев И. В. Десять Заповедей и современность / Время и Библия: Сб. статей / Сост. В. Рябиков. — Челябинск, 1978. — С. 14; Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16-ти т. / Под ред. С. М. Дубнова, Л. Кацнельсона. — СПб.: Общество научных еврейских изданий.: «Брокгауз-Ефрон», б.г. — Т. 8. — С. 417–472.

⁷ Декалог (Десять заповѣдей). Разборъ и подробно объясненіе. Лекціи по Закону Божию курса средних классовъ гимназій, составленная Д. Магиддом. — СПб., 1912. — С. 10; Гече Г. Библийские истории / Пер. с венг. — М.: Политиздат, 1989 — С. 90.

Сергій Зворський

ПЕРШИЙ РІК ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ВЧЕНОЇ РАДИ ІЗ ЗАХИСТУ ДИСЕРТАЦІЙ В УНДІАСД

Постановою президії ВАК України № 3-11/5 від 21 травня 2003 р. в УНДІАСД створено спеціалізовану вчену раду К 26.864.01 із правом приймати до розгляду і проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни і 07.00.10 — документознавство, архівознавство.

До складу спецради входять 15 учених, які представляють УНДІАСД, Державний комітет архівів України, Інститут історії України НАН України, Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського, вищі навчальні заклади Києва, Рівного, Чернігова. Очолює спеціалізовану вчену раду К 26.864.01 д. і. н., проф., директор УНДІАСД І. Б. Матяш, заступник голови спецради — д. і. н., проф., зав. відділу документознавства УНДІАСД С. Г. Кулешов.

Створення спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій в УНДІАСД, як і відкриття при інституті аспірантури є свідченням виходу наукової установи на якісно вищий щабель свого розвитку, зростання її авторитету як галузевого наукового центру. З перших днів діяльності на спецраду припадає значний обсяг робіт по атестації наукових кадрів, оцінці рівня їх кваліфікації. З часу створення спецради проведено 8 засідань, відбувся захист 6 дисертацій за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Перший захист відбувся 17 грудня 2003 р. На розгляд спецради подали дисертації **Винокурова Фаїна Аврамівна** — з теми «*Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.*» (науковий керівник — д. і. н., проф. Г. В. Боряк, офіційні опоненти — д. і. н., проф. Л. А. Дубровіна та к. і. н., доц. Н. В. Маковська; провідна установа — Інститут історії України НАН України, та **Люта Тетяна Юріївна** — з теми «*Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII–XIX ст.*» (науковий керівник — д. і. н., проф. Г. В. Боряк, офіційні опоненти — д. і. н., проф. М. Ф. Дмитрієнко та к. і. н. О. А. Воронцова; провідна установа —

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Ф. А. Винокурова здійснила комплексне джерелознавче вивчення та історико-документознавчий аналіз джерельної бази з проблеми геноциду єврейського народу під час німецько-румунської окупації Вінниччини, акумульованої в Державному архіві Вінницької області, класифікацію архівних документів, з'ясувала джерельну значущість фондів, комплексів та груп документів (за радянських часів засекречених) для розкриття теми, що тривалий час була малодослідженою, і на цій основі визначила основні напрями окупаційної політики в контексті долі єврейського населення регіону в різних зонах окупації під час війни, значення пасивних та активних форм опору євреїв політиці геноциду, явищ колабораціонізму та милосердя.

Дисертація **Т. Ю. Лютої** присвячена дослідженню історії картографування території Києва, розвитку форми та змісту карт і планів міста протягом трьох століть, їх тематично-видової специфіки, відбиттю взаємовпливів, традицій та інновацій у картах і планах XVII–XIX ст., їх інформаційних «кодів» у певному історичному соціо-етнокультурному, політичному та економічному середовищах, що є актуальною проблемою як для киевознавства, так і історії України взагалі. Дисертанткою проаналізовано 1404 карт і планів Києва, здійснено їх класифікацію за міжнародними нормами уніфікації картографічних документів, охарактеризовано їхній інформаційний потенціал як джерел з історії міста, зокрема будівничих проектів і перепланування у зазначений період, реконструйовано склад архівних зібрань, що містять картографічні пам'ятки відповідно до їх історичного фондування.

14 січня 2004 р. відбувся захист дисертацій: **Маги Ірини Миколаївни** з теми «*Віктор Олександрович Романовський — історик та архівіст*» (науковий керівник — д. і. н., проф. Я. С. Калакура, офіційні опоненти — д. і. н., проф. Г. Д. Казьмирчук та к. і. н. О. В. Ясь; провідна установа — Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, та **Павловської Надії Павлівни** з теми «*В. І. Ве-*

ІХ. Бібліографія, рецензії, повідомлення

ретенников як архівознавець та архівіст» (науковий керівник — д. і. н., проф. І. Б. Матяш, офіційні опоненти — д. і. н., проф. І. В. Верба та к. і. н. О. Б. Коваленко; провідна установа — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

Дисертації Маги І. М. присвячена актуальному для історичної науки напрямку — створенню комплексної біоісторіографічної праці з історії становлення та розвитку архівної справи в Україні на основі аналізу життя та діяльності відомого вченого — історика, джерелознавця, історіографа, подвижника архівної справи в Україні, археографа, фундатора навчальної літератури з архівознавства, педагога В. О. Романовського (1890–1971).

На основі аналізу історіографії проблеми, широкого кола виявлених дослідницею в архівах України і Росії джерел, більшість з яких уперше залучено до наукового обігу, всебічного аналізу наукової спадщини вченого розкрито його внесок у розроблення питань історії України, зокрема фінансово-економічного устрою Гетьманщини другої половини XVII — початку XVIII ст., джерелознавства, архівістики та інших спеціальних галузей історичної науки, визначено пріоритетні напрями досліджень історика. І. М. Мага реконструювала процес становлення В. О. Романовського як історика та архівіста, визначила чинники, що мали суттєвий вплив на формування його наукових поглядів і принципів, характер та зміст наукових студій. В дисертації уперше в українській історіографії систематизовано і комплексно досліджено архівознавчу спадщину В. О. Романовського, конкретизовано його внесок у розробку проблем історії, теорії і практики архівної справи, методів комплектування, описування та збереження архівних документів. Дослідниця проаналізувала й описала науково-організаційну, архівно-технічну працю В. О. Романовського в КЦАДА, новаторство в упорядкуванні архівних фондів, розробленні структури описання архівних документів та нових правил уніфікованого описування актових книг, педагогічну діяльність вченого в Києві, Карагоді, Ставрополі, виявила його публікації, здійснила бібліометричні підрахунки, уклала бібліографію праць вченого.

Враховуючи пропозицію офіційних опонентів, спецрада рекомендувала дисертацію І. М. Маги разом із додатками видрукувати у вигляді монографічного видання.

Н. П. Павловська в основу своєї дисертації поклала комплексне дослідження творчого доробку видатного вченого — історика, архівоз-

навця і архівіста Василя Івановича Веретенникова (1880–1942), який у 1920–30-ті рр. був одним з перших учених, хто закладав підвалини української архівістики.

На основі всебічного аналізу широкого кола джерел, передусім архівних документів та малотиражних неперіодичних видань, значна частина яких тривалий час залишалася поза увагою дослідників дисертантка уперше в українській історіографії комплексно реконструювала життєвий і творчий шлях вченого, його наукову та практичну діяльність, виправила деякі неточності, що траплялися в більш ранніх відомостях про архівіста. Основну увагу приділено дослідженню творчої спадщини В. І. Веретенникова, підсумовуванню його багаторічної роботи в галузі теорії і практики архівної справи, які й досі в багатьох аспектах не втратили свого прикладного й наукового значення. В роботі Н. П. Павловської доведено, що у 1920–1930-ті рр., які значною мірою стали визначальними для подальшого розвитку української архівістики, науковець зробив помітний внесок в архівну галузь, заклавав підвалини теорії і практики архівної справи в Україні в нових політичних і соціально-економічних умовах. Проаналізовано досі не досліджені праці вченого, які демонструють його наукове зростання як історика та архівіста. Н. П. Павловська обґрунтувала вплив О. С. Лаппо-Данилевського на становлення В. І. Веретенникова як вченого, проаналізувала його творчі зв'язки з Д. І. Багалієм, В. Ю. Данилевичем, М. К. Любавським, О. О. Кізоветтером та ін.

10 березня 2004 р. у спецраді відбувся захист дисертації: **Клименко Тетяни Анатоліївни** з теми *«Розвиток архівної справи на Черкащині (1919–2000 рр.)»* (науковий керівник — д. і. н., проф. І. Б. Матяш, офіційні опоненти — д. і. н., проф. Л. А. Дубровіна та к. і. н., ст. наук. співроб. О. В. Юркова; провідна установа — Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, та **Тельвак Вікторії Петрівни** з теми *«Михайло Грушевський — дослідник української історіографії»* (науковий керівник — к. і. н., доц. Л. В. Тимошенко, офіційні опоненти — д. і. н. В. В. Масненко та к. і. н., доц. В. П. Педич; провідна установа — Інститут історії України НАН України).

Т. О. Клименко поставила за мету дослідити засадничі умови створення, діяльності та розвитку державних архівних установ на території Черкаської області, які досі не знаходили до-

статнього відображення в історіографії, науково осмислити процеси становлення й регіональних особливостей організації архівної справи, що є актуальною тенденцією історичної науки. З цією метою дисертантка проаналізувала значний комплекс історіографічних та історичних джерел (переважно акумульованих у державних архівах Черкаської, Київської, Вінницької Кіровоградської та Полтавської областей), пов'язаних з даною темою і на цій основі встановила й обґрунтувала основні етапи розвитку архівної справи на Черкащині в її сучасних територіальних межах в 1919–2000 рр. (загалом нею виокремлено п'ять етапів розбудови архівних установ краю), з'ясувала роль архівних кореспондентів у становленні архівної справи в регіоні в 1920–30-х рр., визначила основні напрями діяльності архівних установ Черкащини в різні історичні періоди та особливості форм і методів комплектування їх фондів, охарактеризувала керівний склад архівних установ, особистий внесок провідних архівістів у розвиток архівної справи в області та особливості підготовки місцевих кадрів архівістів. Дисертанткою уперше у вітчизняній історіографії комплексно досліджено історію архівної справи на Черкащині в XX ст., процес організації мережі архівних установ області. По-новому й об'єктивно інтерпретовано наслідки централізації архівної справи та впливу тоталітарної системи, ідеологічних чинників на її розвиток, всебічно розкрито зміст, склад та джерельну значущість архівних джерел, що стали базою дослідження.

Дисертація Тельвак В. П. присвячена дослідженню історіографічного доробку М. Грушевського в контексті стану української історичної науки кінця XIX — першої третини XX ст. і спрямована на подолання лакун у цій сфері. Дослідницею проаналізовано теоретичні проблеми української історіографії у працях М. Грушевського, її предмет та завдання, теоретико-методологічне підґрунтя історико-наукових досліджень, здійснених вченим, інтерпретацію ученим українського історіографічного процесу та його періодизації, формування й існування історіо-

графічних напрямів і шкіл. Вивчено погляди М. Грушевського на донаукову добу вітчизняної історіографії, проаналізовано студії вченого над визначними її пам'ятками. Виявлено характерні ознаки персонологічного підходу М. Грушевського та простежено його втілення на прикладі аналізу вченим діяльності провідних істориків XIX — початку XX ст. Визначено шляхи використання історіографічної спадщини М. Грушевського, аспектів історико-наукового аналізу, оцінок вченим окремих епох української історичної думки та здобутків вітчизняних істориків — М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, В. Антоновича, О. Лазаревського у контексті стану історичної науки кінця XIX — першої третини XX ст.

На основі широкого кола джерел доведено, що М. Грушевський як дослідник української історичної думки не лише описав конкретні явища вітчизняного історіографічного процесу, але й обґрунтував низку теоретичних питань історії історичної науки, які не втратили наукової цінності й дотепер. В. П. Тельвак вперше комплексно вивчила історіографічну спадщину М. Грушевського як самостійну наукову проблему і її дисертація є реальним внеском у розвиток знань з історії України та вітчизняної історіографії.

За підсумками всіх шести прилюдних захистів кандидатських дисертацій, які за своєю актуальністю, практичною і теоретичною значущістю, самостійністю розв'язання конкретного наукового завдання, методологічним інструментарієм, змістом і стилем відповідають вимогам п. 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 644, спеціалізована вчена рада К 26.864.01 присудила кожній з дисертанток — Ф. А. Винокуровій, Т. Ю. Лютий, І. М. Мазі, Н. П. Павловській, Т. О. Клименко, В. П. Тельвак вчений ступінь кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Андрієвська Лариса — старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Антоненко Ірина — експерт із суспільно-політичних питань Народно-демократичного об'єднання «Нова Україна», здобувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Батрак Алла — старший науковий співробітник сектора науково-технічної інформації науково-інформаційного відділу Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Бездрабко Валентина — к.і.н., доцент кафедри державного управління Інституту державного управління і права КНУКіМ, м. Київ;

Винокурова Фаїна — заступник директора Державного архіву Вінницької області, м. Вінниця;

Волкотруб Ганна — учений секретар Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Гейда Ольга — аспірантка Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів;

Діденко Людмила — директор Білоцерківського краєзнавчого музею, здобувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Біла Церква;

Драгомірова Лариса — старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Смельянова Тетяна — головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДКФФА України імені Г.С.Пшеничного, аспірантка Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Загорецька Олена — старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Зворський Сергій — к.і.н., завідувач сектора науково-довідкового апарату та обліку документів відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Іванюк Олег — старший викладач кафедри історичних дисциплін КМПУ ім. Б. Д. Грінченка;

Ігнат'єва Ірина — пошукувач наукового ступеню кандидата історичних наук Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України

Каран Дмитро — аспірант кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

Киридон Алла — к.і.н., доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ;

Кисельова Алла — завідувач сектора адміністративно-технічного забезпечення Державного комітету архівів України, м. Київ;

Климова Катерина — к.і.н., доцент кафедри державного управління Інституту державного управління і права КНУКіМ, м. Київ;

Коваленко Олександр — к.і.н., доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів;

Крячок Микола — архівіст, Заслужений працівник культури України, м. Київ;

Кулешов Сергій — д.і.н., професор, завідувач відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Лозова Софія — старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Матяш Ірина — д.і.н., професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Московченко Наталія — к.і.н., завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Павловська Надія — к.і.н., старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Палеха Юрій — проректор, завідувач кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Європейського університету, м. Київ;

Палієнко Марина — к.і.н., доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ;

Папакін Георгій — к.і.н., начальник відділу інформації, використання НАФ та зовнішніх зв'язків Державного комітету архівів України, м. Київ;

Потильчак Олександр — к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України факульте-

ту української філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, м. Київ;

Преловська Ірина — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника «Софія Київська», м. Київ;

Прись Тетяна — начальник організаційно-аналітичного відділу Державного комітету архівів України, м. Київ;

Приходько Людмила — здобувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Сельченкова Світлана — начальник відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Державного комітету архівів України, м. Київ;

Старовойтенко Інна — провідний археограф відділу джерел новітньої історії Інституту управлінської археологіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;

Ульяновський Василь — д.і.н., професор кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ;

Христова Наталія — к.і.н., заступник директора з наукової роботи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Київ;

Юдіна Лариса — провідний спеціаліст відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Державного архіву Харківської області, здобувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, м. Харків.

Н а у к о в е в и д а н н я

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том одинадцятий

Коректори: *Т.К. Волкотруб, Н.П. Павловська*
Комп'ютерний набір *Т.О. Ситник*
Макет і верстка *І.В. Соболевої*
Оформлення обкладинки *С.В. Кареліної*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 15.07.04 Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 32,31. Обл.-вид. арк. 34,57.
Тираж 300 прим. Замов. №

Видання надруковано з оригінала-макета,
підготовленого Видавництвом Європейського університету.
03179, Україна, Київ-179, вул. М.Ушакова, 8а.

Реєстраційне свідоцтво ДК № 603 від 19.09.2001.